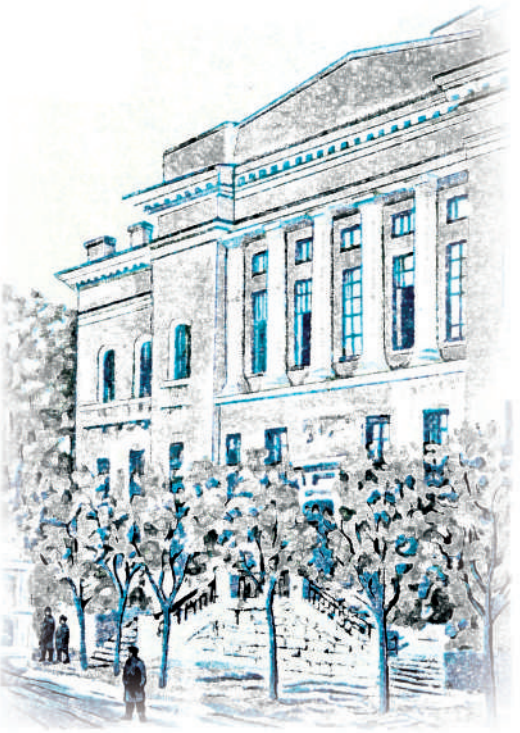
ISSN 2222-4203

MANUSCRIPT AND BOOK HERITAGE OF UKRAINE

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

2026 | 3(42)

Засновники:

Національна академія наук України
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
Інститут рукопису

Головний редактор

Любов ДУБРОВІНА, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Наукова рада:

Олексій ОНИЩЕНКО, доктор філософських наук, академік НАН України (голова)
Аліна ДЗЕНТЬОЛ, доктор гуманістичних наук (Польща)
Георгій ПАПАКІН, доктор історичних наук, професор
Олена ПАСТУШЕНКО, доктор наук із соціальних комунікації
Олаф *ХАММАН*, доктор філософії (Німеччина)
Олексій *ХАМРАЙ*, доктор філологічних наук
Ріма ЦІЦЕНЄНЕ, доктор гуманітарних наук (Литва)
Надія ШИП, доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Галина КОВАЛЬЧУК, доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора)
Валентина БЕЗДРАБКО, доктор історичних наук, професор
Геннадій БОРЯК, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України
Лариса БУРЯК, доктор історичних наук, професор
Наталія ВЕРЕТЕННІКОВА, кандидат наук із соціальних комунікацій
Людмила ГНАТЕНКО, доктор історичних наук
Ярослав ДУМАНОВСЬКИЙ, габілітований доктор (Польща)
Наталія ЗУБКОВА, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)
Катерина ЛОБУЗІНА, доктор наук із соціальних комунікацій
Дайва НАРБУТЕНЕ, доктор філософії (гуманітарні науки) (Литва)
Володимир ПОПИК, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
Сергеюс ТЕМЧИНАС, габілітований доктор гуманітарних наук, професор (Литва)
Віра ЧЕНЦОВА, кандидат історичних наук (Франція)
Людмила ШАРІПОВА, доктор філософії, асистований професор (Велика Британія)
Лідія ЯРЕМЕНКО, кандидат історичних наук

Ідентифікатор медіа R30-02744

Видання індексується науковими базами даних, зокрема: Scopus, Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Український Реферативний Журнал, Україніка наукова, Наукова періодика України

Адреса редакції:

01601, Київ-33, вул. Володимирська, 62, к. 312
Тел.: (044) 234-78-65, (044) 288-14-18
E-mail: rksu@nbuv.gov.ua
Сайт журналу: http://rksu.nbuv.gov.ua

Founders:

The National Academy of Sciences of Ukraine
Vernadsky National Library of Ukraine
Institute of Manuscript

Editor-in-Chief

Liubov DUBROVINA, Dr. habil. in History, Professor, Corresponding Member of NASU

Science Board:

Oleksii ONYSHCHENKO, Dr. habil. in Philosophy, Academician of NASU (Chairman)
Alina DZENTOL, Ph.D in Humanitarian Sciences (Poland)
Olaf HAMMAN, Ph.D. (Germany)
Oleksii KHAMRAI, Dr. habil. in Philology
Heorhii PAPAKIN, Dr. habil. in History, Professor
Olena PASTUSHENKO, Dr. habil. in Social Comminication
Nadiia SHYP, Dr. habil. in History, Professor
Ryma TSINTSENIENE, Ph.D in Humanitarian Sciences (Lithuania)

Editorial Board:

Halyna KOVALCHUK, Dr. habil. in History, Professor (Deputy Editor-in-Chief)
Valentyna BEZDRABKO, Dr. habil. in History, Professor
Hennadii BORIAK, Dr. habil. in History, Corresponding Member of NASU
Larysa BURIAK, Dr. habil. in History, Professor
Vira CHENTSOVA, Ph.D. in History (France)
Yaroslav DUMANOVSKY, Dr. habil. (Poland)
Liudmyla HNATENKO, Dr. habil. in History
Kateryna LOBUZINA, Dr. habil. in Social Comminication
Daiva NARBUTENE, Ph.D (Lithuania)
Volodymyr POPYK, Dr. habil. in History, Professor, Corresponding Member of NASU
Liudmyla SHARIPOVA, Ph.D, Associate Professor (United Kingdom)
Serheius TEMCHINAS, Dr. habil. in Humanitarian Sciences (Lithuania)
Natalia VERETENNIKOVA, Ph.D in Social Comminication
Lidiia YAREMENKO, Ph.D. in History
Nataliia ZUBKOVA, Ph.D. in History (Executive Secretary)

Media ID R30-02744

This publication is indexed by the following scientometric databases, among which are: Scopus, Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Ukrainian Abstract Journal, Scientific Ukrainika, Scientific Periodicals of Ukraine

Editorial office address:

62 Volodymyrska st., room 312, Kyiv 01601, Ukraine
Phone: (+ 38 044) 234-78-65, (+ 38 044) 288-14-18
E-mail: rksu@nbuv.gov.ua
http://rksu.nbuv.gov.ua

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
імені В.І. ВЕРНАДСЬКОГО
ІНСТИТУТ РУКОПИСУ

3(42)
2026

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 4 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1993 р. ЯК ЗБІРНИК
У СІЧНІ 2024 р. ПРОДОВЖЕНО У ФОРМІ ЖУРНАЛУ
КИЇВ

ЗМІСТ

Дослідження архівних та книжкових фондів

Світлана БЛАЩУК, Олексій ЯСЬ. Світлина Людмили Драгоманової роботи Мікеля Шембоша з колекції Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: хронологічна атрибуція й біографічні контексти ***5***

Надія ЗЕЛІНСЬКА, Христина АСТАПЦЕВА. Атрабуція кулінарної книжки З. Клиновецької «Страви й напитки на Україні» (1911, 1913, 1918 рр.) як метод деколонізації бібліографічного простору ***18***

Володимир ПАШУК. «Зоря» — перша просвітянська читанка (Львів, 1869) ***47***

Лідія КОРНІЙ. Трансформаційні процеси в українській музичній культурі доби Бароко та їх відображення у друкованих редакціях «Граматики музикальної» Миколи Дилецького ***63***

Лідія ЯРЕМЕНКО. Пресові публікації у складі особових архівних фондів: нормативні засади комплектування, шляхи практичної реалізації ***81***

Ганна ІНДИЧЕНКО. Співпраця українських академічних учених-зоологів з ученими європейських країн (1966—1970): історико-джерелознавчий аспект ***98***

Галина КАРПІНЧУК. «Прегарно переписаний і оздоблений рукопис…» — збірка «Wirszy T. Szewczenka» (1844): нові та малознані джерела до історії її побутування ***118***

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026

Історія книжкових колекцій та зібрань

Олеся ДЗИРА. Комплектування забороненими цензурою українознавчими виданнями відділу спеціального зберігання Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР в кінці 1960-х — першій половині 1980-х років **143**

Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін

Богдан ЖУЛКОВСЬКИЙ. Візантійські середньовічні невменні манускрипти як джерела для літургічно-музикознавчих студій кондакарного жанрового стилю Київської Русі **157**

Марина ПАЛІЄНКО, Ігор СРІБНЯК, Анна ХЛЄБІНА. Книжковий рух у таборах інтернованих вояків Української Галицької Армії в Чехословаччині, 1919—1922 роки **172**

Ольга ВОЛОСАТИХ. Харківські концерти Віктора Косенка на сторінках архівних документів (з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) **192**

Публікація документів

Володимир ЛИТВИН. «Алгебраїчна формула»: незалежність церкви дорівнює незалежності держави (листи Симона Петлюри з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України) **212**

Інформаційний ресурс культурної спадщини

Лариса МАТВІЙЧУК. Створення наукових довідників-путівників з історико-культурної спадщини в національних бібліотеках Національної академії наук України (90-ті роки XX століття — 2024 рік) **224**

Alla ZHARINOVA, Iryna TSYBENKO, Oleksiy KRASOVSKYI, Serhii ZHARINOV, Vita BOYKO. Archival fonds of Ukrainian state archives in context of principles of open science (англ. мовою) **253**

Сергій ГІРІК, Віталій ЧЕРНОІВАНЕНКО. Бібліографічна база «Єврейські студії в незалежній Україні»: передумови і перспективи створення **275**

Liudmyla HNATENKO, Hanna HOROBETS, Mariia KOLBUKH. Database of Ukrainian Manuscript Books of the 11th — 16th centuries: significance, creation methodology, support of the Ukrainian Cultural Foundation (англ. мовою) **289**

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Держреєстру суб'єкта видавничої справи
Серії ДК № 544 від 27.01.2001

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
V.I. VERNADSKYI NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE
INSTITUTE OF MANUSCRIPT

3(42)
2026

MANUSCRIPT AND BOOK HERITAGE OF UKRAINE

SCIENTIFIC JOURNAL
PUBLISHED 4 TIMES PER YEAR
FOUNDED IN JANUARY 1993 AS A COLLECTION
IN JANUARY 2024, CONTINUED AS A JOURNAL
KYIV

CONTENTS

Studies of Archival and Book Fonds

Svitlana BLASHCHUK, Oleksii YAS. Photo of Liudmyla Drahomanova by Michele Schemboche from collection of Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine: chronological attribution and biographical contexts **5**

Nadiia ZELINSKA, Khrystyna ASTAPTSEVA. Attribution of Z. Klynovetska's cookbook "Dishes and Drinks in Ukraine" (1911, 1913, 1918) as method of decolonizing bibliographic space **18**

Volodymyr PASHUK. "Zoria" — the first enlightenment reader (Lviv, 1869) **47**

Lidiya KORNII. Transformational processes in Ukrainian musical culture of Baroque Era and their reflection in printed editions of Musical Grammar by Mykola Dyletskyi **63**

Lidiya YAREMENKO. Press publications as part of personal archival fonds: regulatory principles of collection, ways of practical implementation **81**

Hanna INDYCHENKO. Cooperation of Ukrainian academic scientists-zoologists with scientists of European countries (1966—1970): historical-source aspect **98**

Halyna KARPINCHUK. "Beautifully rewritten and decorated manuscript…" — collection of works "Wirszy T. Szewczenka" (1844): new and little-known sources to history of its existence **118**

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2026

History of Book Collections and Gatherings

Olesia DZYRA. Acquisition of special storage department of Central Scientific Library of Academy of Sciences of USSR with Ukrainian studies publications banned by censorship in late 1960s and first half of 1980s **143**

Studies in Special Historical Disciplines

Bohdan ZHULKOVSKYI. Byzantine medieval neume manuscripts as sources for liturgical and musicological studies of kondakarian genre style of Kyivan Rus **157**

Maryna PALIIENKO, Ihor SRIBNYAK, Anna CHLEBINA. Book movement in the internment camps for Ukrainian Galician Army soldiers in Czechoslovakia, 1919—1922 **172**

Olha VOLOSATYKH. Viktor Kosenko's Kharkiv concerts on pages of archival documents (from fonds of Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine) **192**

Publication of Documents

Volodymyr LYTVYN. "Algebraic formula": independence of church equals independence of state (Symon Petliura's letters from fonds of Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine) **212**

Informational resources of cultural heritage

Larysa MATVIICHUK. Creation of scientific reference guides on historical and cultural heritage in national libraries of National Academy of Sciences of Ukraine (1990s — 2024) **223**

Alla ZHARINOVA, Iryna TSYBENKO, Oleksiy KRASOVSKYI, Serhii ZHARINOV, Vita BOYKO. Archival fonds of Ukrainian state archives in context of principles of open science (in English) **253**

Serhii HIRIK, Vitalii CHERNOIVANENKO. Bibliographic database "Jewish studies in independent Ukraine": prerequisites and prospects **275**

Liudmyla HNATENKO, Hanna HOROBETS, Mariia KOLBUKH. Database of Ukrainian Manuscript Books of the 11th — 16th centuries: significance, creation methodology, support of the Ukrainian Cultural Foundation (in English) **289**

https://doi.org/10.15407/rksu.42.005
УДК 77:929:94(477+450) «Драгоманова Л., Драгоманов М.»

Світлана Блащук, кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця відділу української історіографії,
Інститут історії України Національної академії наук України
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-1430-6353
E-mail: blashchuks@gmail.com
Олексій Ясь, член-кореспондент Національної академії наук України,
доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
відділу української історіографії, Інститут історії України
Національної академії наук України (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-5816-2876
E-mail: alexyas@ukr.net

СВІТЛИНА ЛЮДМИЛИ ДРАГОМАНОВОЇ РОБОТИ МІКЕЛЯ ШЕМБОША З КОЛЕКЦІЇ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ імені В.І. ВЕРНАДСЬКОГО: ХРОНОЛОГІЧНА АТРИБУЦІЯ Й БІОГРАФІЧНІ КОНТЕКСТИ

Мета роботи. Уточнити хронологічну атрибуцію світлини Людмили Драгоманової, пов'язати її з біографією М. Драгоманова, його епістолярними контактами й манерою комунікації, а також практиками італійського фотографа М. Шембоша. **Методологія** дослідження спирається на комбінування аналітичних і компаративних стратегій як стосовно відомих відбитків світлини Л. Драгоманової, так й епістолярію М. Драгоманова. **Наукова новизна** визначається встановленням хронологічної атрибуції світлини Л. Драгоманової, окресленням контекстів біографії М. Драгоманова, пов'язаних з Італією та Флоренцією, зокрема його комунікацією з М. Бучинським й обміном фотографічними

Цитування: Блащук С., Ясь О. Світлина Людмили Драгоманової роботи Мікеля Шембоша з колекції Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: хронологічна атрибуція й біографічні контексти. *Рукописна та книжкова спадщина України.* 2026. № 3 (42). С. 5—17. https://doi.org/10.15407/rksu.42.005

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

картками як своєрідним культурним ритуалом. Висвітлюються найголовніші практики М. Шембоша як фотографа. На основі аналізу графічних зображень на звороті світлини Л. Драгоманової роботи М. Шембоша розглядається його стратегія фахової саморепрезентації. Показується, що фотографічні послуги М. Шембоша були затребувані тодішньою аристократією, але водночас були доступні й широким верствам. Наголошується на масштабі творчої спадщини М. Шембоша, фотографії якого зберігаються в колекціях багатьох відомих музеїв, галерей, бібліотек світу. **Висновки.** Обстоюється думка, що світлина Л. Драгоманової була зроблена, як і фотографія її чоловіка, 11 травня 1873 р. Відзначається, що М. Драгоманов доволі скептично ставився до обміну світлинами зі своїми кореспондентами, проте розумів його культурне призначення. Підкреслюється, що в більшості випадків не М. Драгоманов, а його кореспонденти виступали ініціаторами обміну. Показується, що такий обмін у процесі епістолярної комунікації другої половини XIX ст. був цікавим й інформативним культурним ритуалом.

Ключові слова: світлина, хронологічна атрибуція, Людмила Драгоманова, Михайло Драгоманов, біографія, Мікель Шембош, Флоренція.

Актуальність теми дослідження. Винайдення та поширення фотографічної справи причинилося до багатьох важливих, ба навіть тектонічних зрушень у найрізноманітніших сферах суспільного буття XIX ст. Цей діапазон перетворень був доволі вражаючим і строкатим: від новітніх способів документування візуальних образів навколишнього світу до постання зовсім інших каналів трансляції інформації та знання, передусім комунікаційних технологій [21].

Та не менш важливими, хоча й менш помітними були трансформації, котрі нав'язала фотографія на полі соціального та культурного життя, зокрема в епістолярних практиках. Йдеться про нові ритуали і символи комунікації, котрі включали дарування світлин не тільки як виявів або знаків дружньої приязні чи інших почувань, а як культурно значущих і довірчих актів уваги. Вони справили чималий вплив і в певному розумінні започаткували культурні практики, котрі перейшли у XX ст. та стали неодмінним атрибутом епістолярної комунікації[1].

Аналіз досліджень і публікацій. Протягом 1850-х років постав і набув поширення в наступні десятиліття своєрідний формат світлин, які орієнтувалися на розмір офіційних візитівок (фр. *carte de visite*) 11,4 × 6,3 см [15]. Останні часто докладалися до листів. Швидке розширення фотографічних практик протягом другої половини XIX ст. захоплювало дедалі ширший культурний простір, в якому оберталися не тільки вищі та середні соціальні верстви, а й представники перехідних і мішаних прошарків [7; 21; 23; 25].

[1] Стаття підготовлена в межах швейцарсько-українського проєкту «Михайло Драгоманов: Швейцарія на українській інтелектуальній мапі Європи» (Mykhailo Drahomanov: Switzerland on Ukraine's Intellectual Map of Europe) університету Лозанни та Інституту історії України Національної академії наук України, котрий фінансується Швейцарським національним науковим фондом.

Недаремно в епістолярії другої половини XIX ст. можемо віднайти чимало контекстів і сюжетів, пов'язаних з обміном або дарунками фотографій як добре відомих особистостей, так і малознаних осіб. Вони свідчили про встановлення емоційної близькості, а інколи демонстрували спільні інтелектуальні пошуки, духовну спорідненість і культурну налаштованість. Навіть більше, обмін світлинами у процесі листування не тільки візуалізував почуття, враження, рефлексії щодо дописувача та його найближчого життєвого середовища, а й генерував свого роду ефект присутності чи, навпаки, відсутності особи тощо. Відтак фотографія часом причинялася до самобутнього емоційного поштовху уяви як складної комбінації гаданого та реального в репрезентації образу дописувача [5; 10; 11; 13].

Саме тому від середини XIX ст. з поступовим удоступненням фотографічних послуг обмін світлинами між кореспондентами стає досить поширеним неформальним ритуалом в епістолярній комунікації, що набуває дедалі більших культурних значень. Власне, ініціювання такого зв'язку часто-густо засвідчувало реноме особи в очах іншого кореспондента, котрий цінував і плекав такі контакти.

Мета дослідження полягає у хронологічній атрибуції фотографії Людмили Драгоманової, дружини Михайла Драгоманова, зробленої у Флоренції, потрактуванні комунікативних сюжетів і біографічних контекстів у супутніх епістолярних контактах, пов'язаних із даруванням цієї та інших світлин, а також окресленні основних рис творчої спадщини фотографа М. Шембоша.

Виклад основного матеріалу. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ) у Зібранні історичних ілюстративних матеріалів 1860-х років — середини XX ст. зберігається світлина Л. Драгоманової [3]. Розмір фотографії 10,5 × 6 см наближений до вищезгаданого формату візитівки.

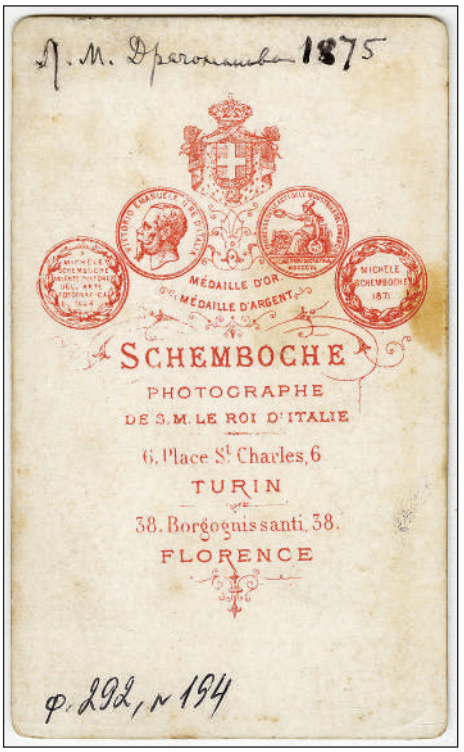
Це — робота відомого італійського фотографа Мікеля (Мішеля) Шембоша (Michele Schemboche) [2]. Його авторство легко ідентифікується як за елементами оформлення під самою фотографією — вензелем S.M. із короною над літерами й написами внизу — «Schemboche. Phot.» та «Turin & Florence» (містами, в яких на той час розміщувалися його фотостудії) (Іл. 1), так і за зображеннями й написами на зворотному боці.

На звороті фото невідомою рукою написано чорним чорнилом — «Л.М. Драгоманова» і дата — «1875». Мабуть, саме даний напис і спричинився до датування вказаної світлини, котре фігурує в ІР НБУВ. Ця світлина, точніше лише її овал із зображенням (без авторських знаків фотографа), була опублікована у збірці спогадів про М. Драгоманова 2012 р., хоч і з іншою хронологічною атрибуцією — кінець 1870-х років [8, с. 103].

[2] У російських і українських спогадах, епістолярних дописах та розвідках його прізвище здебільшого перекладається як Шембош, але зрідка побутують й інші варіанти, як-от: Шембок, Шембоче, Шенбохе.

Іл. 1. Людмила Драгоманова. Фото М. Шембоша. 11 травня 1873 р. Флоренція. Лицьовий бік. *Джерело:* ІР НБУВ. Ф. 292. Од. зб. 194

Іл. 2. Людмила Драгоманова. Фото М. Шембоша. 11 травня 1873 р. Флоренція. Зворотний бік. *Джерело:* ІР НБУВ. Ф. 292. Од. зб. 194

Утім, до сьогодні зберігся щонайменше ще один надрукований відбиток тієї ж самої фотографії Л. Драгоманової. Він був уміщений (включно зі зворотом) у книжці відомої дослідниці Тамари Скрипки [12, с. 444, 445]. Зворот опублікованого відбитка має суттєві фізичні відмінності (пошкодження) й інший рукописний напис, порівняно з примірником, який зберігається в ІР НБУВ. Це дозволяє обстоювати думку про інший відбиток згаданої світлини. Проте опублікована фотографія подана з іншою хронологічною атрибуцією — 1868 р. На жаль, у книзі не вказано ані місце сучасного зберігання світлини, ані підстави вищевказаного датування [12, с. 642].

Крім різних рукописних написів і відмінного фізичного зношення (пошкоджень) звороти обох відбитків цієї світлини є ідентичними. На зворотному боці видрукувано п'ять графічних елементів, розміщених у вигляді уявного трикутника.

Угорі посередині — герб Королівства Італії — червоний щит із білим / срібним хрестом, увінчаний королівською короною. У другому ряду ліворуч — медаль із зображенням Віктора Еммануїла II — першого короля

об'єднаної Італії, представника Савойської династії; праворуч — медаль з алегоричною фігурою із простягнутим у правиці лавровим вінком й лівою рукою на щиті; напис по колу італійською: «Progresso delle arti dell'industria e del comercio» («Прогрес мистецтв, промисловості, комерції») і прямий напис внизу: «Il cons prov. Decretava. MDCCCXL» («Провінційна рада постановила. 1840»). У третьому ряду ліворуч — зображення в колі з написом італійською: «Michele Schemboche. Valente cultore dell'arte fotografica. 1868» («Мікеле Шембош. Видатний знавець фотографічного мистецтва. 1868»); праворуч — зображення в колі з написом: «Michele Schemboche. 1871».

У середині уявного трикутника з медалей два написи італійською: «Medaille D'Or» («золота медаль») та «Medaille D'Argent» («срібна медаль»). Йдеться про відзнаки М. Шембоша як фотографа — золота медаль 1868 р. короля Віктора Еммануїла II [14] та, ймовірно, срібна медаль місцевої виставки 1871 р.

На звороті світлини під уявним трикутником напис італійською мовою: «Schemboche. Photographe de S.M. Le Roi D'Italie» («Шембош. Фотограф Його Величності Короля Італії»), а також адреси його фотостудій: «6. Place St. Charles, 6 Turin» і «38. Borgognissanti. 38. Florence» (Іл. 2). Зауважимо, що таке візуальне представлення звороту було своєрідною рекламною візитівкою для публіки та потенційних клієнтів. Подібним рекламним поданням своїх фотостудій послугувалося багато європейських фотографів останньої третини XIX ст.

Однак, попри очевидну рекламну саморепрезентацію, варто відзначити, що М. Шембош був добре відомим фотографом як в Італії, так і поза її межами. Це яскраво потверджує той факт, що його фотографічні роботи зберігаються в низці сучасних колекцій відомих галерей, музеїв і бібліотек. Наприклад, вони представлені в колекціях Національної бібліотеки Нової Зеландії [24], Національної портретної галереї в Лондоні (Велика Британія) [18], Національної галереї Шотландії в Единбурзі [19], Центра Гетті — Художнього музею в Лос-Анджелесі (Каліфорнія, США) [22], Музею д'Орсе (Париж, Франція) [20] та багатьох інших.

Наразі варто окреслити постать М. Шембоша (1828/29—1908), принаймні його основні біографічні відомості. Припускають, що він був польського походження і міг народитися у Львові. Окрім того, М. Шембош був учнем славнозвісного французького фотографа, карикатуриста й письменника Гаспара Фелікса Надара (Турнашона, 1820—1910) у Парижі [20; 23, p. 49]. Навіть більше, з часом він став кореспондентом його фотостудії в Італії, зокрема з 1865 р. в Туріні. Згодом М. Шембош відкрив філію у Флоренції (столиці Італійського королівства в 1865—1871 рр.). Його турінська студія стала зареєстрованою фірмою 1885 р. [14].

На початку 1870-х років М. Шембош працював як фотограф у Флоренції й Туріні, а згодом у Римі (новій столиці Італії). Він знаний також

завдяки портретним фотографіям діячів італійського Рісорджименто, таких як Ігнаціо Гуіччолі (Guiccioli), Ауреліо Саффі (Saffi) та інших [16, p. 72].

Проте М. Шембош здобув своє поважне реноме не тільки завдяки численним портретним світлинам й родинним фотографіям, а й іншим роботам. Приміром, його ім'я згадувалося на шпальтах нью-йоркського часопису «The Photographic Times», який реферував чимало іноземних видань, зокрема європейських. Відзначалося, що роботи М. Шембоша, а саме — світлини італійських міст, передусім Риму, вирізняються незаперечними художніми якостями [25, p. 370]. Зауважимо, що М. Шембош отримав почесну відзнаку на Всесвітній виставці у Відні [14], котра тривала з 1 травня до 31 жовтня 1873 р.

Зрештою, М. Шембош був добре відомим фотографом, про якого згадують навіть у літературних творах, наприклад, італійського сценариста та письменника Ку́рціо Малапа́рте [17, p. 80]. Йдеться про нього і в мемуарних й епістолярних дописах багатьох іноземців, зокрема з Російської імперії. М. Шембош зробив портретні світлини низки відомих осіб, наприклад, російської великої княгині Олени Павлівни. Ця фотографія зберігалася в родині князя Сергія Волконського — відомого театрального критика кінця XIX — першої третини XX ст. [2, с. 136].

Проте ім'я фотографа було доволі знаним і в емігрантському середовищі. Скажімо, збереглася фотографія доньки Олександра Герцена-старшого — Наталії («Тати»), зроблена цим фотографом 1868 р. у Флоренції [6, с. 444]. Саме М. Шембоша згадував Олександр Герцен-молодший у листі 12 березня 1870 р. із Флоренції до Наталії Огарьової (дружини М. Огарьова), коли планував замовити перефотографування портретної світлини батька до посмертного видання його творів [1, с. 87]. Відома також портретна фотографія Олександри Бахметьєвої — близької подруги доньок Ф. Тютчева, зроблена тим же фотографом у Туріні на початку 1870-х років [9, с. 39]. Останній зробив і фотопортрет композитора П. Чайковського [7, с. 32].

Родина Драгоманових — Михайло, його дружина Людмила, старша донька Лідія (1865 р. народження), наймолодша Оля (народжена на початку серпня чи початку вересня 1871 р. в Гайдельберзі [10, с. 31]) та няня-німкеня — переїхала до Флоренції в листопаді 1871 р. [4, с. 177]. Це сталося під час закордонного відрядження М. Драгоманова (1870—1873) від університету св. Володимира. Драгоманови залишалися у Флоренції (з тимчасовими роз'їздами по Італії) приблизно до середини травня 1873 р. [10, с. 310—311].

Із цим містом були пов'язані трагічні обставини родинної історії. 29 лютого 1872 р. подружжя втратило доньку Олю [10, с. 100]. Відтоді розпочалася затяжна депресія та постійні хвороби дружини, тривалі пошуки придатного помешкання, лікарів, подорожні й побутові негаразди, затримки поштової кореспонденції з Києва, до яких долучилася перманентна грошова криза. Старша донька Драгоманових — Лідія згадувала, що батьки були

дуже засмучені [8, с. 296]. Саме постійні недуги дружини М. Драгоманова спонукали Ольгу Косач (майбутню Олену Пчілку), рідну сестру вченого, приїхати в Італію влітку 1872 р. [10, с. 146].

До сьогодні найінформативнішим джерелом щодо перебування Драгоманових в Італії лишається листування Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським [10] — одним із діячів віденської «Січі», котра об'єднувала галицьких студентів у столиці імперії Габсбургів. Обох кореспондентів сполучали енергійність й активність, які спричинили інтенсивний епістолярний діалог, інколи доволі гострий і напружений, але загалом доброзичливий.

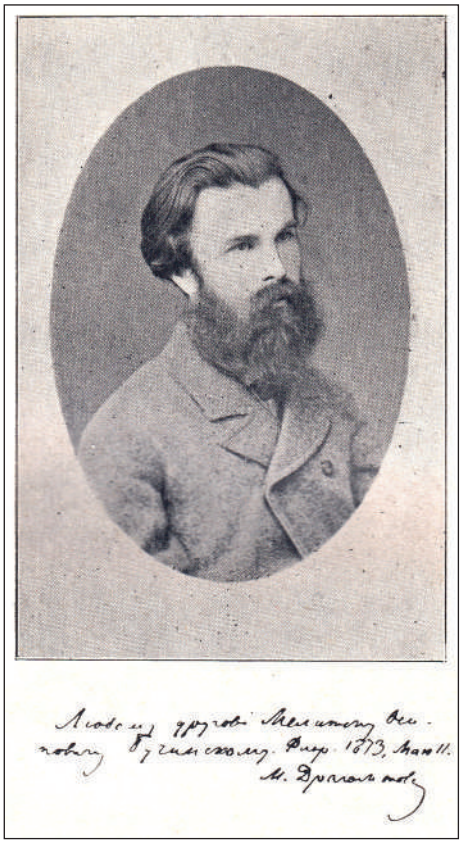
До того ж М. Драгоманов висловлював намір зупинитися у Відні на один або навіть два роки і розпитував М. Бучинського про повсякденні умови та можливу вартість прожиття з розрахунку на всю його родину [10, с. 103]. Тому їхнє листування містить низку різноманітних шарів інформації — приватної, громадської, наукової й літературної, обговорення та рецепцію інтелектуальних і культурних новацій, злободенних політичних тенденцій тодішньої європейської, російської, австрійської дійсності.

Попри полемічну манеру епістолярних писань М. Драгоманова, котра часто-густо стосувалася галицьких проблем і діячів, їхня комунікація вирізнялася щирою симпатією та відкритістю до новацій. Мабуть, якраз ця риса М. Бучинського найбільше відповідала тодішнім настроям і пристрастям М. Драгоманова, який цікавився найрізноманітнішим діапазоном питань.

Зауважимо, що тема обміну фотографічними картками між М. Драгомановим і М. Бучинським виглядає як своєрідний і доволі цікаво обставлений культурний ритуал у дусі свого часу. Адже такий символічний обмін демонстрував як взаємну повагу і значущість особистих контактів, так і визнання авторитету свого візаві. Причому ініціативу у справі обміну фотокартками наполегливо виявляв саме М. Бучинський. 18 грудня 1872 р. він відзначав у листі до М. Драгоманова: «Вашого листу и фотографиі жду пильно» [10, с. 221]. На що М. Драгоманов відповів у листі 25 грудня того ж року: «Тепер прошу опрощенія: сберусь скор(о) підти до фотографа, то заразом з патретом пришлю и подячний лист до Січі» [10, с. 225].

Утім, М. Драгоманов затягнув цю справу на кілька місяців і надіслав фотографію лише з листом 7—8 травня 1873 р., відправку якого затримав на кілька днів, до отримання фотографії: «Посилаю мою фотографію и жінчину. Коли у Вас є теперішня Ваша, — пришліть» [10, с. 313].

Доволі лаконічним є напис на надісланій світлині: «Любому другові Мелитону Осиповичу Бучинському. Флор[енція]. 1873, Маю 11. М. Драгоманов» (Іл. 3). Ця світлина була видрукувана на окремій сторінці з автографом дарчого напису у збірці листування М. Драгоманова з М. Бучинським, виданій 1910 р. Однак її подали без авторських знаків М. Шембоша і вказівки, на якому боці фото був зроблений процитований вище напис.

Іл. 3. Михайло Драгоманов. Фото М. Шемboша. 11 травня 1873 р. Флоренція. Лицьовий бік. *Джерело:* Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871—1877 / Зладив М. Павлик. Львів, 1910. [С. I]

У листі від 14 травня 1873 р. (того ж дня, коли був отриманий лист М. Драгоманова від 7—8 травня) М. Бучинський відгукнувся на надсилання обох світлин — Михайла та Людмили у доволі розлогому та колоритному вигляді: «За фотографию и память Вашій пані ручки цілую, Вас сердечно дякую. Непремінно, колиб я був добре справувався, сталиби у моїм альбомі крім Ваших ще фотография Вашоі сестри і іі мужа (Петро Косач. — *Авт.*), та дивійтся на ске[п]тицизм безприкладний…» [10, с. 314—315].

Ця заувага виказує очевидне скептичне налаштування М. Драгоманова до такого обміну. Зокрема, вона вказує на те, що він надіслав обидві світлини лише після настійних нагадувань дружини і задля цього затримав відправлення вже написаного й датованого листа.

Наукова новизна. Згадка про надсилання як своєї фотографії, так і світлини дружини, а також примітка М. Павлика як публікатора епістолярію про те, що М. Драгоманов фотографувався у Флоренції у «[S]Chemboche, photographie de S.M. le Roi d'Italie (Turin, Florence)» [10, с. 313] дозволяють із певністю відкинути вищезгадані версії датування світлини Л. Драгоманової — 1868 і 1875 рр., або кінець 1870-х років. До того ж в опублікованих джерелах нам не вдалося віднайти жодних свідчень, які потверджували хоча б короткочасне відвідування Драгомановими Флоренції 1868 р. або 1875 р.

Отже, можемо дійти висновку, що світлина Л. Драгоманової була зроблена у той же день, як і її чоловіка — 11 травня 1873 р. у Флоренції. Про це опосередковано свідчить й очевидна подібність обох світлин.

У листі М. Драгоманова від 15 липня 1873 р. до Володимира Навроцького є також заключна згадка про надсилання його фотографії з побажанням — «пришліть мені у обміну Вашу»[13, с. 135]. Вірогідно, М. Драгоманов

переслав йому відбитку своєї світлини, зробленої у Флоренції напередодні від'їзду родини до Франції та Швейцарії.

Відзначимо, що М. Драгоманов зберіг приємні враження про роботу італійських фотографів протягом тривалого часу. 1892 року в листуванні з І. Франком М. Драгоманов високо відгукувався про якість світлин, зроблених в Італії, і заразом нарікав на дороговизну паризьких фотографів, а також скаржився на їх незручне розташування [5, с. 411]. На початку 1890-х років йому було доволі складно рухатися через важку і на той час невиліковну хворобу — аневризму аорти.

Висновки. Навіть у молоді роки саме кореспонденти М. Драгоманова були ініціаторами обміну світлинами. Ця тенденція лише ствердилася пізніше, коли він став відомим діячем і публіцистом. Однак М. Драгоманов послідовно дотримувався неписаного етикету, поширеного в тодішній епістолярній культурі, і зазвичай висловлював аналогічне прохання щодо надсилання фотографій своїх дописувачів. Але такі запити подавалися без жодного запалу, а, навпаки, у дуже стриманих і розважливих висловах, які сприймаються радше як жест люб'язності чи банальна реакція на їх прохання.

Порівняно зі своїм чоловіком Л. Драгоманова була схильна до більш емоційних висловів і коментарів у супутніх дописах до обміну світлинами. Наприклад, її фотографія, надіслана М. Павлику 1881 р., підписана наступним чином: «Мойому дорогому і найшчирому прійателью і товаришу од Л. Др.» [11, с. 506].

Насамкінець зауважимо, що обмін фотографіями у процесі розгортання епістолярної комунікації другої половини XIX ст. був доволі цікавим й інформативним ритуалом. Він додавав низку неформальних, приватних, повсякденних рис і комунікативних подробиць до образів багатьох відомих осіб, окреслював їхню манеру спілкування, фізичний вигляд й інші особливості, котрі доповнювали й нюансували певні життєві історії.

У широкому сенсі тодішній обмін фотографіями ставав ще одним способом дальшої гуманізації епістолярного зв'язку. Цей ритуал візуалізував образ уявного співрозмовника, надавав йому конкретних прикмет у складному та мінливому лабіринті персональних лояльностей, ідентичностей і репрезентацій «довгого» XIX століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архив Огаревых / собрал и приготовил к печати М. Гершензон. Москва : Юрайт, 2018. 344 с.
2. Волконский С.М. Мои воспоминания / предисл. М.И. Цветаевой : В 2 т. Москва : Искусство, 1992. Т. 1 : Лавры. Странствия. 399 с.
3. ІР НБУВ. Ф. 292. Од. зб. 194. 2 арк.
4. Кістяківський М. Драгоманов у Флоренції // За сто літ. 1928. Кн. 2. С. 176—188.

5. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / редкол. : І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 564 с.
6. Лищинер С.Д. Письма Таты Герцен Герцену / публикации Л.Р. Ланского, С.Д. Лищинер и И.Г. Птушкиной // Литературное наследство. Москва : Наука, 1997. Т. 99, кн. 2. С. 329—480.
7. Мирославский В. Искусство фотографии Альфреда Федецкого. Харьков : Фактор, 2009. 128 с.
8. Михайло Драгоманов у спогадах / уклад.: І.С. Гриценко, В.А. Короткий. Київ : Либідь, 2012. 312 с.
9. Осповата А.Л. Тютчев в Мюнхене (Из переписки И.С. Гагарина с Л.Н. Бахметьевой и И.С. Аксаковым) // Литературное наследство. Москва : Наука, 1989. Т. 97, кн. 2. Ф.И. Тютчев. С. 38—62.
10. Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871—1877 / зладив М. Павлик. Львів : НТШ, 1910. XIV, 353 с.
11. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895) / зладив М. Павлик. Чернівці : Руська рада, 1910. Т. 3 : 1879—1881. 519, XI с.
12. Скрипка Т. Родові гнізда Драгоманових-Косачів : їх устрій та культура. Київ : Темпора, 2013. 656 с.
13. Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким (З початків соціялістичного руху в Галичині) // За сто літ. 1927. Кн. 1. С. 83—153.
14. Autori Schemboche, Michele attivo 1860—1906 ca. Fondazione 3M. URL: https://www.fondazione3m.it/page_autore.php?autore=Schemboche,%20Michele
15. Carte-de-visite. National Portrait Gallery. London. URL: https://www.npg.org.uk/collections/explore/glossary-of-art-terms/carte-de-visite
16. Il Risorgimento dei romani : Fotografie dal 1849 al 1870. Ediz. Illustrata (Arti visive, architettura e urbanistica) / Eds. M.E. Tittoni, A. Margiotta, B. Fabio. Roma : Gangemi Editore, [2010]. 112 p.
17. Malaparte C. Woman Like Me / Transl. R.M. Graziadei. Leicester : Troubadour Publishing Ltd, 2007. 96 p.
18. Michele Schemboche (active 1876—1892), Photographer. National Portrait Gallery. London. URL: https://www.npg.org.uk/collections/search/person/mp71634/michele-schemboche
19. Michele Schemboche. Portrait of a Man. National Galleries Scotland. Edinburgh. URL: https://www.nationalgalleries.org/art-and-artists/117631/portrait-man
20. Michele Schemboche (1829—1908). Musée d'Orsay. Paris. URL: https://www.musee-orsay.fr/fr/ressources/repertoire-artistes-personnalites/michele-schemboche-35981
21. Natale S. Photography and Communication Media in the Nineteenth Century // History of Photography. 2012. Vol. 36, no. 4, pp. 451—456. https://doi.org/10.1080/03087298.2012.680306
22. Person. Michele Schemboche. Getty. Museum Collection. Los Angeles. URL: https://www.getty.edu/art/collection/person/104S3N
23. Rome in Early Photographs, the Age of Pius IX. Photographs 1846—1878 from Roman and Danish Collections / Transl. A. Thornton. Copenhagen : Thorvaldsen Museum, 1977. 482 p.
24. Schemboche, Michele, active 1870s—1885. National Library of New Zealand. Wellington. URL: https://natlib.govt.nz/records/22414322

25. Science and Art by Mario dei Fiori // The Photographic Times. 1897. Vol. 29, no. 8, pp. 368—371.

Отримано 10 квітня 2025 р.

REFERENCES

1. Arkhiv Ogarevykh [Ogarov Archive] / M. Gershenzon (Comp.). Moscow, 2018. 344 p. [In Russian].
2. Volkonskii S.M. Moi vospominaniia [My memories] / M.I. Tsvetaeva (Preface). [2 vols.]. Moscow, 1992. Vol. 1. 399 p. [In Russian].
3. Fond 292. Unit 194. 2 fols. Institute of Manuscripts of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
4. Kistiakivskyi M. Drahomanov u Florentsii [Drahomanov in Florence]. *Za sto lit* [In a hundred years]. 1928. Book 2, pp. 176—188 [In Ukrainian].
5. Lystuvannia Ivana Franka ta Mykhaila Drahomanova [Correspondence between Ivan Franko and Mykhailo Drahomanov] / I. Vakarchuk, Ya. Isaievych (Eds.). Lviv, 2006. 564 p. [In Ukrainian].
6. Lishchiner S.D. Pisma Taty Gertsen Gertsenu [Letters from Taty Hertsen to Hertsen / publications by L.R. Lansky, S.D. Lishchiner, and I.G. Ptushkina]] // *Literaturnoe nasledstvo* [Literary heritage]. Moscow, 1997. Vol. 99, book 2, pp. 329—480 [In Russian].
7. Mislavskii V. Iskusstvo fotografii Alfreda Fedetskogo [The Art of Photography by Alfred Fedetsky]. Kharkiv, 2009. 128 p. [In Russian].
8. Mykhailo Drahomanov u spohadakh [Mykhailo Drahomanov in memoirs] / I.S. Hrytsenko, V.A. Korotkyi (Comps.). Kyiv, 2012. 312 p. [In Ukrainian].
9. Ospovata A.L. Tiutchev v Miunkhene (Iz perepiski I.S. Gagarina s L.N. Bakhmetevoi i I.S. Aksakovym) [Tyutchev in Munich (From the correspondence between I.S. Haharin and L.N. Bakhmeteva and I.S. Aksakov)]. *Literaturnoe nasledstvo* [Literary heritage]. Moscow, 1989. Vol. 97, book 2, pp. 38—62 [In Russian].
10. Perepyska Mykhaila Drahomanova z Melitonom Buchynskym 1871—1877 [Correspondence between Mykhailo Drahomanov and Meliton Buchynsky, 1871—1877] / M. Pavlyk (Comp.). Lviv, 1910. XIV, 353 p. [In Ukrainian].
11. Perepyska Mykhaila Drahomanova z Mykhailom Pavlykom (1876—1895) [Correspondence between Mykhailo Drahomanov and Mykhailo Pavlyk (1876—1895)] / M. Pavlyk (Comp.). Chernivtsi, 1910. Vol. 3: 1879—1881. 519, XI p. [In Ukrainian].
12. Skrypka T. Rodovi hnizda Drahomanovykh-Kosachiv: ikh ustrii ta kultura [The Drahomanov-Kosach family nests: their structure and culture]. Kyiv, 2013. 656 p. [In Ukrainian].
13. Studynskyi K. Perepyska M. Drahomanova z V. Navrotskym (Z pochatkiv sotsiialistychnoho rukhu v Halychyni) [Correspondence between M. Drahomanov and V. Navrotsky (From the Origins of the Socialist Movement in Galicia)]. *Za sto lit* [In a hundred years]. 1927. Book 1, pp. 83—153 [In Ukrainian].
14. Autori Schemboche, Michele attivo 1860—1906 ca. Fondazione 3M. Retrieved from: https://www.fondazione3m.it/page_autore.php?autore=Schemboche,%20Michele
15. Carte-de-visite. National Portrait Gallery. London. Retrieved from: https://www.npg.org.uk/collections/explore/glossary-of-art-terms/carte-de-visite
16. Il Risorgimento dei romani: Fotografie dal 1849 al 1870. Ediz. illustrata (Arti visive, architettura e urbanistica) / M.E. Tittoni, A. Margiotta, B. Fabio (Eds.). Roma, [2010]. 112 p.

17. Malaparte C. Woman Like Me / R.M. Graziadei (Transl.). Leicester, 2007. 96 p.
18. Michele Schemboche (active 1876—1892), Photographer. National Portrait Gallery. London. Retrieved from: https://www.npg.org.uk/collections/search/person/mp71634/michele-schemboche
19. Michele Schemboche. Portrait of a Man. National Galleries Scotland. Edinburgh. Retrieved from: https://www.nationalgalleries.org/art-and-artists/117631/portrait-man
20. Michele Schemboche (1829—1908). Musée d'Orsay. Paris. Retrieved from: https://www.musee-orsay.fr/fr/ressources/repertoire-artistes-personnalites/michele-schemboche-35981
21. Natale S. Photography and Communication Media in the Nineteenth Century. *History of Photography*. 2012. Vol. 36, no. 4, pp. 451—456. https://doi.org/10.1080/03087298.2012.680306
22. Person. Michele Schemboche. Getty. Museum Collection. Los Angeles. Retrieved from: https://www.getty.edu/art/collection/person/104S3N
23. Rome in Early Photographs, the Age of Pius IX. Photographs 1846—1878 from Roman and Danish Collections / A. Thornton (Transl.). Copenhagen, 1977. 482 p.
24. Schemboche, Michele, active 1870s—1885. National Library of New Zealand. Wellington. Retrieved from: https://natlib.govt.nz/records/22414322
25. Science and Art by Mario dei Fiori // *The Photographic Times*. 1897. Vol. 29, no. 8, pp. 368—371.

Received on April 10, 2025

Svitlana Blashchuk
Institute of History of Ukraine of National Academy
of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0003-1430-6353
E-mail: blashchuks@gmail.com
Oleksii Yas
Institute of History of Ukraine of National Academy
of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0002-5816-2876
E-mail: alexyas@ukr.net

PHOTO OF LIUDMYLA DRAHOMANOVA BY MICHELE SCHEMBOCHE FROM COLLECTION OF INSTITUTE OF MANUSCRIPT OF V.I. VERNADSKYI NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE: CHRONOLOGICAL ATTRIBUTION AND BIOGRAPHICAL CONTEXTS

Purpose of the study. The aim of the article is to clarify the chronological attribution of the photo of Liudmyla Drahomanova, to relate it to M. Drahomanov's biography, his epistolary contacts and communicative practices, as well as to the working approaches of the Italian photographer Michele Schemboche. **The methodology** is based on a combination of analytical and comparative approaches applied both to the known prints of L. Drahomanova's photo and to M. Drahomanov's correspondence. **Scientific novelty.** The study establishes the chronological attribution of L. Drahomanova's photo and outlines the biographical contexts of M. Drahomanov connected with Italy and Florence, in particular his communica-

tion with M. Buchynskyi and the exchange of photographic cards as a specific cultural ritual. The article highlights the key professional practices of M. Schemboche as a photographer. Based on the analysis of the graphic elements on the reverse side of L. Drahomanova's photo produced by M. Schemboche, the study examines his strategy of professional self-representation. It is shown that Schemboche's photographic services were highly sought after by the aristocracy of the time, while remaining accessible to broader social groups. The scale of Schemboche's creative legacy is emphasized, with his photos preserved in the collections of many renowned museums, galleries, and libraries worldwide. **Conclusions.** The article argues that L. Drahomanova's photo was taken on May 11, 1873, the same day as the photo of her husband. It is noted that M. Drahomanov was rather skeptical about exchanging photographs with his correspondents, although he understood the cultural function of this practice. In most cases, it was not Drahomanov but his correspondents who initiated such exchanges. The study demonstrates that the exchange of photos within epistolary communication in the second half of the 19th century constituted an engaging and informative cultural ritual.

Key words: photo, chronological attribution, Liudmyla Drahomanova, Mykhailo Drahomanov, biography, Michele Schemboche, Florence.

https://doi.org/10.15407/rksu.42.018
УДК 642.1:94(477)—055.2

Надія Зелінська, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри медійних технологій, інформаційної та книжкової справи Інституту поліграфії та медійних технологій, Національний університет «Львівська політехніка» (Львів, Україна)
ORCID: 0000-0002-1211-1897
E-mail: nvzelinska@gmail.com
Христина Астапцева, доктор філософії з журналістики, докторантка кафедри медійних технологій, інформаційної та книжкової справи Інституту поліграфії та медійних технологій, Національний університет «Львівська політехніка» (Львів, Україна)
ORCID: 0000-0003-1578-5747
E-mail: krisast@ukr.net

АТРИБУЦІЯ КУЛІНАРНОЇ КНИЖКИ З. КЛИНОВЕЦЬКОЇ «СТРАВИ Й НАПИТКИ НА УКРАЇНІ» (1911, 1913, 1918 рр.) ЯК МЕТОД ДЕКОЛОНІЗАЦІЇ БІБЛІОГРАФІЧНОГО ПРОСТОРУ

Мета роботи. Метою статті є наукова атрибуція кулінарної книжки «Страви й напитки на Україні» як першої українськомовної кулінарної праці, виданої на теренах Російської імперії, а також з'ясування її справжнього авторства, уточнення хронології видань та визначення місця в національній культурній спадщині. **Методологія дослідження** ґрунтується на комплексному міждисциплінарному підході, що поєднує текстологічний і лінгвостилістичний аналіз, книгознавче та поліграфічне зіставлення, архівно-бібліографічний метод, а також соціально-історичний і правовий контекстуальний аналіз. Джерельну базу становлять матеріали фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. **Наукова новизна.** Завдяки комплексній атрибуції та науковому переосмисленню книжки «Страви й напитки на

Цитування: Зелінська Н., Астапцева Х. Атрибуція кулінарної книжки З. Клиновецької «Страви й напитки на Україні» (1911, 1913, 1918 рр.) як метод деколонізації бібліографічного простору. *Рукописна та книжкова спадщина України.* 2026. № 3 (42). С. 18—46. https://doi.org/10.15407/rksu.42.018

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Україні» встановлено, що її автором є мовознавець Віктор Григорович Дубровський, та уточнено хронологію трьох прижиттєвих видань (1911, 1913, 1918). Уперше кулінарну книжку розглянуто як інструмент націоналізації повсякденного життя та деколонізації бібліографічного простору, що актуалізує українську кулінарну традицію як складову національної ідентичності, а також спростовує сучасні спроби імперського привласнення книжки в російському букіністичному та науковому дискурсі. Доводиться, що кулінарний текст може виконувати не лише побутову, а й нормотворчу лексикографічну функцію, слугуючи інструментом українізації повсякденного життя та націоналізації побуту. **Висновки.** Завдяки атрибуції кулінарної книжки «Страви й напитки на Україні» уточнено й науково обґрунтовано ключові факти, пов'язані з історією її створення, видання та побутування в культурі. На підставі текстологічного та лінгвостилістичного аналізу, залучення архівно-бібліографічних джерел, історико-правового тлумачення та порівняння матеріальних ознак примірників виявлено справжнього автора книжки — Віктора Григоровича Дубровського. Проведене дослідження дає підстави вважати «Страви й напитки на Україні» не просто першою модерною українськомовною кулінарною книжкою на теренах підросійської України — це цілісний національно-культурний проєкт, реальний доказ тяглості української культурної традиції і відмови прийняти колоніальні наративи, що в сучасних умовах допомагає протистояти спробам імперського привласнення українських культурних здобутків. У практичному сенсі атрибуція авторства та уточнення хронології видання забезпечує його коректне бібліографічне представлення в науковому й антикварному обігу.

Ключові слова: Віктор Дубровський, З. Клиновецька, українська кулінарна книжка, «Страви й напитки на Україні», наукова атрибуція видань, історія видавничої справи, бібліографія, деколонізація культурної спадщини.

Проблематика української кулінарної літератури як джерела дослідження гастрономічної культури, побуту та ідентичності українців активно розробляється у вітчизняній гуманітаристиці останніх десятиліть. Водночас дослідницька увага зосереджена переважно на західноукраїнському регіоні — Галичині, Буковині, частково Закарпатті — тоді як видавничі ініціативи Наддніпрянщини в цій сфері залишаються майже недослідженими. Особливо це стосується українськомовних кулінарних видань початку XX ст., серед яких книжка З. Клиновецької «Страви й напитки на Україні» посідає особливе місце як перше надруковане українською видання на теренах Російської імперії.

Традиційно вважається, що вперше цей кулінарний збірник був опублікований у Києві 1913 р. Водночас декілька фактів текстуального, юридичного та бібліографічного характеру засвідчують інше: насамперед, перше видання книжки з'явилося в 1911 р., крім того, під псевдонімом *З. Клиновецька* виступав Віктор Григорович Дубровський (1876 — після 1943 р.) — український лексикограф, редактор і перекладач, репресований радянською владою.

Актуальність теми дослідження. Встановлення справжнього авторства і точного року першого видання має не лише біографічне, а й історико-культурне значення. Відкриття авторства Віктора Дубровського дає змогу переосмислити місце цієї книжки в контексті українського мовного

відродження початку XX ст., а також розширює уявлення про ранні форми національного самовираження у видавничій практиці. Загалом сучасна наука має значний доробок у вивченні кулінарного тексту як етнокультурного феномену, проте системний аналіз української кулінарної книги як виду друкованої продукції практично не проводився. Недостатньо досліджені її поліграфічне оформлення, мовні особливості рецептурного жанру, типи авторства, редакційна підготовка та читацька рецепція. Саме тому звернення до таких ранніх видань, як «Страви й напитки на Україні», заповнює істотну прогалину у вітчизняному книгознавстві, сприяючи переосмисленню географії та соціального контексту становлення української кулінарної літератури.

Метою статті є точна атрибуція першого видання кулінарної книжки З. Клиновецької «Страви й напитки на Україні» (1911) [26] та аналіз її значення для збереження української національної культурної спадщини, правильності наведення бібліографічного опису та водночас визначення вартості збережених примірників на ринку антикварних видань.

Методологія дослідження базується на комплексному підході, який охоплює:

- текстуальний аналіз (зіставлення лексики, стилістичних особливостей і редакторських прийомів книжки з іншими текстами В.Г. Дубровського);
- архівно-бібліографічний метод (виявлення ранніх бібліографічних описів 1911 р. і зіставлення їх із відомими каталогами);
- правовий контекстуальний аналіз (інтерпретація цитати з «Положення про авторське право» в передмові книжки);
- соціально-історичний підхід (розгляд цензурних ризиків і причин використання псевдоніма).

Аналіз досліджень і публікацій. Книжка З. Клиновецької «Страви й напитки на Україні» (Київ—Львів, 1911) є унікальним виданням, що органічно поєднало науково-етнографічну точність із практичним кулінарним досвідом. Вона стала першим систематизованим збірником українських рецептів — понад тисячу страв, напоїв та способів їх приготування — і водночас узагальнила попередні етнографічні та побутові спостереження дослідників українського народного життя в XIX — на початку XX ст. Витоки вивчення української народної кухні сягають середини XIX ст., коли у працях етнографічного й історичного спрямування почали фіксувати кулінарні особливості побуту різних верств населення.

Одним із перших таких досліджень була праця Миколи Маркевича «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян» (1860) [36], що започаткувала описову традицію вивчення народної поживи в контексті звичаїв і свят. Її матеріали згодом увійшли до п'ятого тому «Истории Малороссии» (1864) [35], що перетворило розвідку на важливе джерело для етнології та історії побуту. Подальший розвиток цієї лінії простежується у працях Ми-

хайла Левченка, який систематизував регіональні особливості житла й харчування українців («Несколько данных о жилищах и пище южноруссов», 1874) [33], а також у «Трудах» етнографічно-статистичної експедиції Павла Чубинського (1872—1878), де у сьомому томі («Евреи. Поляки. Племена немалорусскаго происхожденія. Малороссы [статистика, сельскій быт, язык]», 1872) [56] подано цінні описи побуту, традиційних страв і харчових звичаїв різних районів Правобережної України.

Ці дослідження продовжив Хведір Вовк (Ф. Волков), один з авторів фундаментальної праці «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (т. 2, 1916) [6], який уперше здійснив спробу типологічного аналізу народної їжі як етнографічного феномену. Суттєвий внесок у формування емпіричної бази зробили також статті Володимира Гнатюка («Народна пожива і спосіб її приправи», 1899) [7] та Миколи Сумцова («Хлеб в обрядах и песнях», 1885; «Культурные переживания», 1889) [47, 46], які наголошували на символічному змісті страв у календарно-обрядовій культурі.

Таким чином, до моменту виходу книжки З. Клиновецької в 1911 р. українська кулінарна етнографія вже мала достатню джерельну основу, однак саме українською мовою на теренах підросійської України не було жодного узагальненого кулінарного видання, яке би поєднувало народознавчий матеріал із практичними порадами для тогочасного читача.

Паралельно в Галичині розвиток кулінарної літератури почався з перекладних і власних видань польською та українською мовами. Уже 1868 р. у Львові вийшла книжка Емілії Левицької (з Длужанських) «Руская пекарка» [32], її друге видання з'явилося 1909 р. Поряд із цим відомий переклад польської книги «Kucharka polska» (1869) під назвою «Кухарка руска» (1894) [31], здійснений «на бажання пань руских» Фльорентиною і Вандою. Ці видання стали першими друкованими кулінарними джерелами, якими користувалися українські господині Галичини. Обидва видання надруковані язичієм. А от першою власне українськомовною кухарською книжкою Галичини став бестселер Леонтини Лучаківської «Домашня кухня. Як варити і печи» (1910) [34], перевиданий у 1912 р. Фактично поява перших кулінарних видань українською мовою в Галичині та в підросійській Україні майже збіглася в часі. Тобто традиція підготовки кулінарної літератури розвивалася в різних куточках України синхронно. Утім, аналіз змісту двох книжок — «Домашня кухня. Як варити і печи» (1910) та «Страви й напитки на Україні» (1911) — демонструє їхню абсолютну несхожість у поданих кулінарних приписах: перша орієнтована на західноєвропейську кухню, друга — на давню українську кулінарну традицію доби Гетьманщини. Згодом, у міжвоєнний період, з піднесенням видавничої активності в Галичині праці О. Заклинської [15], О. Франко [54], О. Кисілевської [18], С. Винницької [5], М. Горбачевої [10], П. Слюзарівни [44] та інших започаткували традицію української жіночої кулінарної книги як елемента національної самоідентифікації.

Видання З. Клиновецької стало якісно новим етапом у розвитку вітчизняної кулінарно-етнографічної традиції: це була перша, сперта на польові записи, етнографічні розвідки попередників і матеріали з різних регіонів України, систематизована кулінарна енциклопедія, що включала рецепти як селянської, так і шляхетської та козацької кухні, подавала не лише описи страв, а й точне дозування, пропорції та технологічні рекомендації. Вона продовжила лінію етнографічних описів, започатковану Маркевичем, Чубинським і Вовком, але перевела її у практичну площину — ставши першою модерною кухарською книжкою українською мовою. Як засвідчує пізніше перевидання з післямовою Л. Артюх [27], ця праця є водночас етнографічним документом, філологічним джерелом і пам'яткою української гастрономічної культури початку XX ст.

Наступний етап осмислення української кухні припадає на другу половину XX — початок XXI ст., коли увага дослідників зміщується від описів до аналітики. Так, Т. Ґонтар [8; 9], В. Борисенко [2], С. Яценко [57] окреслили етнографічні межі вивчення народної їжі як маркера побутової культури, з урахуванням регіональних відмінностей і соціальних чинників. У працях О. Казакевич (2020) [17] та О. Сокирка (2023) [45] гастрономічна культура розглядається як віддзеркалення соціально-історичних процесів, модернізаційних тенденцій і контактів культур, зокрема в рецептурних рукописах козацької доби, що є попередниками друкованих кулінарних видань.

Вагомий внесок у становлення наукового дискурсу кулінарної літератури зробили О. Брайченко [3; 4], М. Мовна [37] та Т. Бакіна [1], які аналізують її жанрові, соціокультурні та націєтворчі функції. Зокрема, О. Брайченко дослідила кулінарні книжки початку XX ст. як джерело реконструкції гастрономічної культури українців, а також трансформацію харчових практик українців у діаспорі. У працях М. Мовної представлені галицькі кулінарні книжки міжвоєнного періоду як маркери культурної ідентичності та видавничої активності українських жінок. Бачення літературної кулінаристики як феномену формування смаків і побутових кодів узагальнила Т. Бакіна.

Окремий, лінгвістичний, вимір кулінарного тексту розроблено у працях В. Кузебної і Л. Гречухи (2016) [29], О. Остроушко (2019) [40]: тут рецепти розглядаються як лінгвовізуальні й семіотичні тексти, що фіксують соціальні та часові коди традиції. Такі підходи важливі для виявлення індивідуального стилю й авторських маркерів у кулінарних збірниках початку XX ст., зокрема у процесі атрибуції тексту «Страв й напитків на Україні».

Джерельна база дослідження охоплює насамперед первинні друковані матеріали і бібліографічні покажчики. Ключовими документальними свідченнями є записи в «Книжной летописи Главного управления по делам печати», де зафіксовано надходження книжки Кли[м]овецької, З. Страви й напитки на Україні (Київ—Львів, 1911) накладом 5000 примірників [28,

с. 30], а також архів газети «Рада» [42]. Важливі підтвердження подають бібліографічні ресурси — покажчик Д. Зеленіна (1913) [16, с. 330], де книжка Клиновецької значиться під роком 1911, а також «Україномовна книга у фондах НБУВ. 1798—1923» (2003) [50]. Рекламні згадки в газеті «Рада» 1913 [43] та «Нова Рада» 1918 р. [39] та в журналі «Книгарь» 1918 р. [48; 49] уточнюють відомості про повторні (1913, 1918) видання.

Другу групу джерел складають репринтні та коментовані перевидання, зокрема видання 1991 р. з післямовою Л. Артюх, що стало основою сучасного академічного обігу книжки [27, с. 172]. Водночас новітні дослідження та архівні розвідки дають змогу уточнити рік першого видання (1911) та висунути гіпотезу про авторство Віктора Дубровського, на що вказують як бібліографічні збіги, так і свідчення в еміграційному словнику Н. Чапленко [55], де Дубровського названо упорядником книжки, але з неправильним зазначенням імені.

Сучасна гуманітаристика розглядає українську кухню як феномен соціокультурної пам'яті та маркер національної ідентичності. Концептуальні основи цього підходу закладено у працях О. Плюти [41], В. Борисенко [2] та В. Кузіна [30], де гастрономічна культура трактується як спосіб трансляції цінностей, уявлень і моделей поведінки, а кулінарна книга — як джерело колективної пам'яті. Такий підхід можна застосувати і до оцінки «Страв й напитків на Україні», осмислюючи це видання не лише як етнографічний збірник рецептів, а й як текст культурного самовираження української інтелігенції доби національного відродження.

Отже, джерельна база дослідження є комплексною й багатовимірною. Водночас можна констатувати, що на сьогодні немає спеціальних праць, що розглядають «Страви й напитки на Україні» З. Клиновецької [В. Дубровського] як видавничий, авторський і культурний феномен. А між тим, саме ця книжка, підсумовуючи доробок етнографічних студій XIX ст., заклала підвалини модерної української кулінарної літератури і стала важливим джерелом не лише для етнології, а й для історії культури, соціології побуту, лексикографії, видавничої справи та гендерних студій.

Водночас встановлення справжнього авторства Віктора Дубровського відкриває нову сторінку в історіографії, що поєднує етнологічний, видавничий і правовий аспекти. Відновлення істини щодо хронології та авторства видання 1911 р. має не просто бібліографічне, а культурно-національне значення: воно повертає ім'я справжнього творця першої модерної української кулінарної книжки.

Виклад основного матеріалу. Всебічне дослідження кулінарного видання «Страви й напитки на Україні», унікального для свого часу, у контексті загальнокультурних та націєтворчих процесів початку XX ст. дає сьогодні всі підстави для перегляду його нинішньої атрибуції та визначення належного місця в чинній типологічній системі.

Обґрунтування атрибуції авторства та датування книжки. Авторство книжки «Страви й напитки на Україні», виданої під псевдонімом *З. Клиновецька*, навіть у науковому обігу досі залишається спірним. В усіх науково-популярних та публіцистичних джерелах авторкою називають З. Клиновецьку, датою першого видання — 1913 рік. Проте комплексна текстологічна, лінгвостилістична та матеріально-книгознавча експертиза свідчить про інше: автором книжки є Віктор Григорович Дубровський (1876 — після 1943 р.), відомий український лексикограф, редактор і перекладач.

Неправильна атрибуція книжки З. Клиновецької «Страви й напитки на Україні» виникла з кількох причин. Насамперед у праці Наталії Чапленко «Українські назви з куховарства й харчування» (1980) помилково зазначено: «На Україні **в 20-х роках** XX ст. була видана українською мовою книжка "Страви й напитки на Україні" Клиновецької, хоч автором її був **Борис Дубровський** (виокремлено нами. — *Авт.*), який зібрав і видав куховарські приписи своєї тещі, як мене поінформувала Ізидора Борисова…» [55, с. 117].

У цьому випадку помилка могла виникнути через неточне передання інформації від Ізидори Борисової — наймолодшої доньки Ольги Петрівни Косач (Олени Пчілки). Сама ж Олена Пчілка разом з Євгеном Чикаленком допомагала Віктору Дубровському в редагуванні другого видання «Українсько-російського словника» 1914 р., про що згадано в передмові [1]. І вочевидь Ізидора Борисова через матір точно знала Віктора Дубровського та його видавничо-кулінарний проєкт «Страви й напитки на Україні», який на той момент уже мав друге перевидання, тож помилки в імені автора — «Борис» замість «Віктор» — швидше за все припустилася Н. Чапленко. Вона ж і неправильно датувала видання, вказуючи «20-ті роки», хоча воно вийшло в 1911 р.

Інша помилка закріпилася в репринтному виданні 1991 р.: тут авторка післямови Лідія Артюх зазначає: «Книга З. Клиновецької "Страви й напитки на Україні" (Київ—Львів, **1913**)… є першою справжньою кулінарною книгою на Україні…» [27, с. 172]. Але фактично репринт виконано з книжки 1911 р., адже на титульному аркуші не зазначено порядковість видання (напевно, на той момент автор ще не думав про перевидання), а дата 1913 р. — відповідає другому виданню (що і зазначено на титулі). Саме ця обставина спричинила поширення хибної дати в наукових, публіцистичних джерелах та на аукціонах.

Акцентуємо також на коректному відображенні назви досліджуваного видання в наукових і публіцистичних джерелах. Через відмінності між оформленням обкладинки та титульної сторінки в літературі й аукціонних описах усталилася подвійна практика передання назви — зі сполучником *і*

[1] «При нагоді автор вважає за приємний обов'язок висловити щиру подяку високоповажним пп. Олені Пчілці (О. Косач) і Є. Чикаленкові, що своїми перекладами багатьох незрозумілих слів сприяли поліпшенню видання» [44, с. 1].

або зі сполучником *й*. Водночас уживання форми «Страви й напитки на Україні» — зі сполучником *й* — є бібліографічно вмотивованим і відповідає чинним принципам опису (ДСТУ ГОСТ 7.1:2006), згідно з якими головним джерелом інформації для зони назви та відомостей про відповідальність є титульний аркуш, а не обкладинка чи інші елементи оформлення.

Отже, для наукового обігу, каталогізації, бібліографічних покажчиків і подальших досліджень стандартизованою та атрибутивно достовірною слід уважати форму «Страви й напитки на Україні».

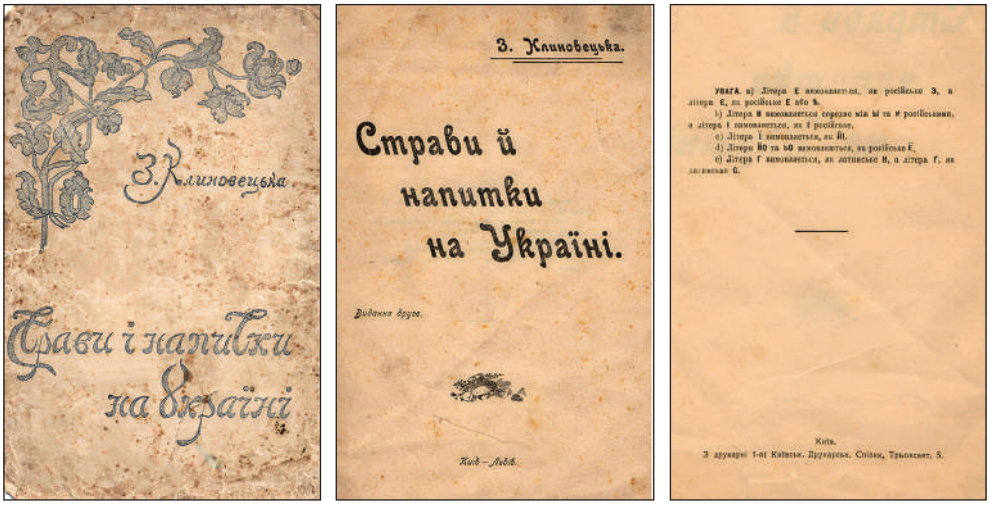
Для належного атрибутування авторства застосовано порівняльний аналіз другого видання «Страв й напитків на Україні» (1913) [25] з посібником Віктора Дубровського «Московсько-українська фразеольоґія» (1917) [14].

Книжка *З. Клиновецької* була надрукована у Друкарні 1-ї Київської Друкарської Спілки (вул. Трьохсвятительська, 5) — у тій самій друкарні, що й «Українсько-російський словник» Дубровського (1909) [12] та «Московсько-українська фразеольоґія» (1917), знаменитий посібник мовознавця, — що свідчить про пряму видавничу тяглість: той самий видавець, та сама друкарня, той самий метранпаж і, фактично, одна школа ручного складання. Характерна для цих видань ручна верстка простежується у всьому: широкі зовнішні береги, «плаваючий» рядок авторського прізвища, легкі зміщення рядків, подібний інтерліньяж і кегль.

Титульні аркуші обох видань мають ідентичне оформлення. По-перше, використано однакову акцентну гарнітуру шрифту — антикву зі зворотним курсивним накресленням, характерну для українського модерну початку ХХ ст. Шрифтовий стиль повністю збігається: округлення літер, форма «к», загальний декоративний ритм — це різновиди однієї й тієї самої гарнітури. Назви в обох книжках подано великим кеглем, чітко по центру; ім'я автора або упорядника — у верхній правій частині титулу, в однаковому композиційному розташуванні, складено напівжирним курсивом.

Під назвою в обох виданнях розташовано видавничу марку, виконану в тій самій техніці дрібної графічної гравюри: у виданні 1913 р. — це мініатюрна гравюра з коропом / рослинним мотивом; у виданні 1917 р. — стилізована антична капітель.

На звороті титульних аркушів обох видань подано однаковий за структурою блок фонетичних приміток «Увага» / «Абетка» з поясненням читання українських літер. Верстка, розмітка та зміст подання ідентичні: підпункти а), б), в), г), ґ); та сама нумерація; схожий шрифт; абсолютно однакове компонування. У кулінарній книжці є ті ж самі фонетичні пояснення, що й у «Московсько-українській фразеольоґії» (1917): «Увага. а) Літера Е вимовляється, як російське Э, а літера Є, як російське Е або ѣ… е) Літера Г вимовляється, як латинське H, а літера Ґ, як латинське G» [зворот титулу]. Таке уточнення могло бути зроблене лише мовознавцем-лексикографом, а не аматоркою-упорядницею кулінарних рецептів. Це — авторський

Іл. 1. Обкладинка, титульний аркуш та зворот титульного аркуша другого видання книжки «Страви й напитки на Україні» (1913)

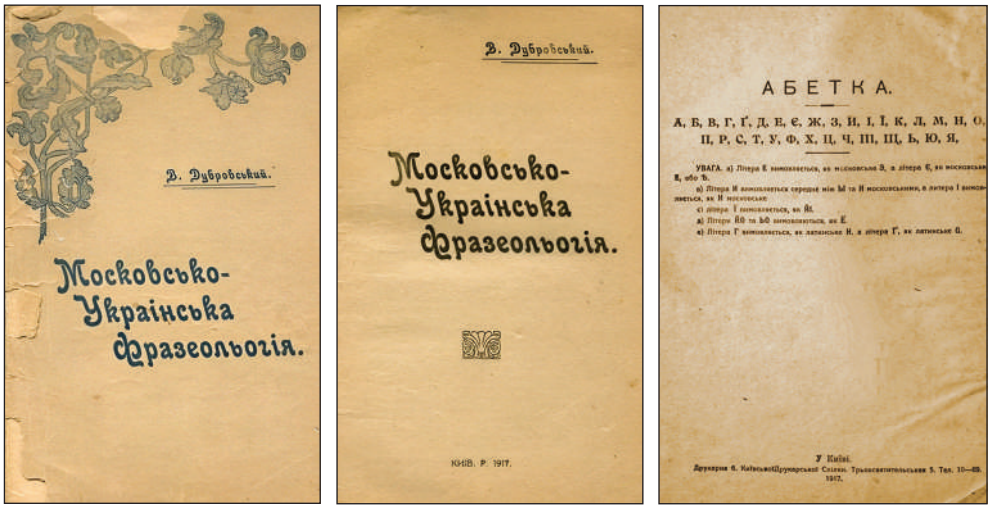
прийом Віктора Дубровського, цілком нетиповий для кулінарного жанру, але обов'язковий для словникових праць лексикографа.

Найпереконливішим є порівняння обкладинок. Обидва видання — 1913 (Іл. 1) і 1917 р. (Іл. 2) — оздоблені однаковим рослинним орнаментом у верхньому лівому куті, що спускається донизу. Це не випадковий декоративний елемент, а фактично авторський орнаментальний «знак» Дубровського. Стиль повністю збігається: лінійна графіка, характерна манера контурування, стилізація під український рослинний мотив, однаковий тип друку (кліше + лінійна графіка), однакова фактура паперу (тонкий газетний картон), подібна техніка нанесення рамки та декоративної гілки. І навіть рукописний шрифт на обкладинках має майже однакову конфігурацію та пластичну форму літер. Масового використання такого орнаменту в київських друкарнях не зафіксовано, тож його повторюваність в обох виданнях виступає ключовим доказом редакторської й художньої тяглості.

Передмови до «Московсько-української фразеології» [25, с. 5—6] і «Страв й напитків на Україні» [14, с. 2] мають практично тотожну композицію та ідейну мотивацію. В обох текстах автор:

- починає з твердження про національне відродження та необхідність націоналізації побуту;
- підкреслює роль мови як «підвалини нашого життя»;
- апелює до «інтелігенції, що мислить по-московському» і потребує очищення мовної культури [2].

[2] Для порівняння: (1) «Україна певною ходою простує до власного державного життя. Націоналізация цього життя стоїть на черзі дня… мова — це ж підвалина нашо-

Іл. 2. Обкладинка, титульний аркуш та зворот титульного аркуша видання «Московсько-українська фразеольогія» (1917)

Обидві передмови побудовані як публіцистичний маніфест культурної самоідентифікації і, у другому випадку, зовсім не є діловим вступом до кулінарного збірника: це риторика філолога, який мислить у категоріях національного руху, — типова для Дубровського, але зовсім не характерна для жінки-упорядниці кулінарних рецептів початку XX ст.

Одним із найпереконливіших свідчень авторства Дубровського є лексикографічна організація тексту «Страв й напитків на Україні»: рецепти подані не просто як побутові інструкції, а як систематизований мовний матеріал, укладений за принципами перекладного словника. У більшості рецептів використано такий прийом: наводиться сучасний термін і паралельно — питомий український відповідник, часто маловживаний або діалектний. Наприклад: облупити → очистити від шкури; муштарда → гірчиця; соковик → сироп; дорш → навага; пора → прас; сметанка → ріденькі вершки; кендюх → свинячий шлунок; хвехвер → перець; солуква → вальдшнеп; полежань → вівчарик, баранець; бажант → хвазан; ґляґи → хляки; бармувати → → збирати шум; чепелик → гострий ножик; обаринки → бублики; золотник карука → риб'ячий ґлей; нецки → ночви; теґанька → горщик, ширший угорі.

Таке розташування матеріалу є типовим для Дубровського, який у своїх лексикографічних працях послідовно прагнув унормувати побутову лексику. Так, у «Московсько-українській фразеольогії» він уживає ідентичний принцип двокомпонентного подання: спершу — поширений відповідник, далі — запропонована українська форма (молоко парное → молоко з-під

го життя» [45, с. 5—6] і (2) «Про потребу цієї книги не доводиться багато говорити… одно з завдань українців нашого часу єсть націоналізування свого життя…» [46, с. 2].

корови; кухонная печь → вариста піч; маринованные грибы, сливы, вишни → межені гриби, сливи, вишні межені).

Ця своєрідна термінологічна перекличка «видає» одну лексикографічну руку, яка одночасно працює і над унормуванням побутової лексики, і над її практичним закріпленням у кулінарному тексті. По суті, лексикографічна структура кулінарного тексту «Клиновецької» відтворює робочі прийоми укладання перекладного словника. А отже, можна говорити про Дубровського не лише як про ймовірного редактора — радше як про безпосереднього автора концепції та мовного наповнення книжки, який використав кулінарний жанр для популяризації національної термінології побуту.

Ще одним важливим доказом того, що автором книжки «Страви й напитки на Україні» є не міфічна «домогосподарка З. Клиновецька», а лексикограф, мовознавець і редактор наукової мови Віктор Дубровський, є факт системного використання в ній рецептурного матеріалу з праці історика-етнографа Миколи Маркевича «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян» [36], але вже в перекладі нормативною українською мовою з уживанням питомої кулінарної термінології. Причому рецепти перекладені професійно, із глибоким розумінням лексики, морфології та синтаксису живої народної мови. Саме якість перекладу — точність, природність і системність українських відповідників — дає підстави стверджувати, що над текстом працював досвідчений лексикограф, знавець мовної норми, яким і був Віктор Дубровський, упорядник «Українсько-російського словника» [12].

Для порівняння:

Микола Маркевич, 1860	**Віктор Дубровський, 1911**
Пашкеты въ кахляхъ: «…за неимѣніемъ паштетныхъ формъ, зажиточные крестьяне готовятъ это блюдо въ кахляхъ»	*Пашкети в кахлях*: «Не маючи пашкетних форм, українські заможні селяне готують цю страву в кахлях»
Затирка: «Взять пшеничной муки сколько нужно, замѣсить тѣсто очень круто, срубить его мѣлко, катать кусочки въ ру-кахъ въ форму шариковъ…»	*Затірка*: «Взять борошна зо дві пригоршні, води і трошки соли. Терти рукою поки не пороблються галушечки»
Пундыкъ скоромный: «…поджарить луку съ олѣею, перекладывать на каждый коржикъ этого луку, а на лукъ коржикъ…»	*Пундик скоромний*: «…підсмажить цибулі з олією, на кожний коржик накладать цибулі, а на цибулю коржик»
Соломаха: «Взять гречишнаго прѣснаго тѣста, разболтать довольно жидко; вскипятить воды въ горшкѣ, посолить ее, запустить тѣсто въ воду во время кипѣнія…»	*Соломаха*: «Взять гречаного прісного тіста, росколотить досить рідко. Зробить окріп, посолить його, кинуть тісто в окріп»

Микола Маркевич, 1860	**Віктор Дубровський, 1911**
Таратута: «Взять свѣжихъ буряковъ, очистить, изрѣзать въ кружки и варить…»	*Таратута*: «Узять свіжих буряків, почистить, порізать на кружалки і варить»
Гарбузы вареные: «…когда готово немного соли, маку или сѣмени коноплянаго; а если не постъ такъ вмѣсто маку и сѣмени, — молоко, масло и яйцы»	*Гарбуз варений*: Скоро буде готове — трохи соли, маку або конопляного сім'я. Коли не піст — молоко, масло, крашанки»
Тарань съ медомъ: «Сварить тарань въ водѣ, очистить, изрѣзать въ куски, обвалять въ муку…»	*Тараня з медом*: «Зварить тараню у воді, обчистить, порізать на шматки, викачать у борошні»

Таким чином, мовно-лексикографічна реконструкція рецептурного корпусу Маркевича в українській редакції «Страв й напитків на Україні» є переконливим аргументом на користь авторства Віктора Дубровського. Саме він, лінгвіст і перекладач, міг виконати цю роботу на високому філологічному рівні, поєднавши етнографічний матеріал із завданням унормування української побутової лексики.

Обґрунтування вибору псевдоніма. На титульному аркуші першого видання «Страв й напитків на Україні» міститься покликання на «Положення про авторське право» від 20 березіля (марта) 1911 р., а в передмові подано пряме цитування статті 33 цього закону: «Право перекладу лишається за впорядчицею на підставі статті 33-ої закона 20 березіля (марта) 1911 року» [26, с. 2]. Ця норма регламентувала термін виключного права автора на переклад (10 років від моменту публікації) і могла бути процитована лише особою, обізнаною із чинним законодавством у сфері видавничої справи.

Знадобилося понад 13 років, щоб закон було ухвалено 20.03.1911 р. Він називався «Положення про авторське право» і, за загальною оцінкою вчених, вважався досягненням російської юриспруденції. При його розробці взірцем слугували німецькі закони 1901 та 1907 рр., а також Бернська конвенція в берлінській редакції 1908 р., тобто в основу закону було покладено новітню західноєвропейську доктрину авторського права. У законі закріплювалася теорія виключних авторських прав (хоча єдиної позиції щодо природи авторських прав у тогочасній науці ще не було), що означало насамперед монополію власника авторського права на використання твору [11, с. 64—65]. Уперше на законодавчому рівні правова охорона поширювалася на твори, опубліковані анонімно або під псевдонімом (ст. 17). Встановлювалися також права автора на ім'я, на недоторканність твору, на відклик твору та виключне право на переклад (ст. 19, 20, 33, 68). Виключне право перекладу, зокрема, зберігалося за автором упродовж 10 років від моменту публікації оригіналу, за умови надрукування перекладу протягом 5 років (ч. 2 ст. 33).

Вибір псевдоніма *З. Клиновецька* цілком відповідав тодішній практиці Дубровського, який часто підписувався криптонімами (В. Дик-ий, В. Дикий, В. Д-кий, В. Диканський, В. Ди-кий тощо). Публікація під жіночим псевдонімом (ймовірно, дівочим прізвищем його тещі) здатна була виконувати функцію захисту від цензури, адже кулінарна книга, що містила заклик до «націоналізації життя», могла бути розцінена владою як політична провокація. Закон «Про авторське право» 1911 року (§ 4) прямо передбачав правовий захист анонімних і псевдонімних творів, що давало авторові додаткову юридичну безпеку.

Датою своєї появи книжка «Страви й напитки на Україні» логічно вписується у творчу еволюцію Дубровського між його лексикографічним дебютом — «Українсько-російським словником» (1909) [12] — та «Московсько-українською фразеольогією» (1917) [25]. В обох випадках він постає як редактор-націоналіст, просвітитель і нормувальник української мови, що прагнув формувати культурний код повсякдення через мову, побут і видавничу практику. У цьому контексті кулінарна книжка є не просто збірником рецептів — це мовно-культурний інструмент українізації побуту, що цілком узгоджується з його програмними висловами про «націоналізацію життя» та «підвалину мови».

Популяризація українських національних традицій разом з активним уведенням до лексикону масового споживача питомої української кулінарної термінології, прагнення зберегти автентичність мови й культурного контексту — вже тільки це могло стати підставою для політичних репресій. Але кулінарна книжка Дубровського була ще й ідеологічно небезпечною для влади того часу, адже пропагувала відкритий націоналізм. Як зазначено в передмові до неї, «про потребу цієї книги не доводиться багато говорити… одно з завдань українців нашого часу єсть націоналізування свого життя…» [26, с. 2]. Завдяки публікації під псевдонімом *З. Клиновецька* Дубровський зумів обійти суворі цензурні обмеження та уникнути переслідувань. А позаяк «правова охорона поширювалася на твори, опубліковані анонімно або під псевдонімом» [11, с. 65], «Страви й напитки на Україні» були перевидані в 1913 та 1918 рр.

Особливе значення мала і вказівка місця видання — «Київ—Львів». У той час частина України перебувала під контролем Російської імперії, а частина — значно ліберальнішої Австро-Угорщини. Така ж подвійна формула створювала правову й політичну амортизацію для книжки, полегшуючи її розповсюдження та зменшуючи ризики цензури й репресій.

Отже, сукупність видавничих, текстових, графічних, мовностилістичних та юридичних ознак переконливо свідчить, що упорядником і фактичним автором книжки «Страви й напитки на Україні» (1911) є Віктор Григорович Дубровський, який із міркувань безпеки та видавничої стратегії використав псевдонім *З. Клиновецька*. Це відкриття дає змогу не лише уточни-

ти бібліографічні дані про перше видання (1911, а не 1913 р.), а й відновити цілісну картину творчої еволюції Дубровського — від лексикографа й мовного редактора до автора першої модерної української кулінарної книжки.

Необхідно зазначити суттєву помилку в розшифруванні псевдоніма, яка вкралася до випускних даних репринтного видання «Страви й напитки на Україні» 1991 р. і звідти поширилася на публіцистичні й академічні наукові джерела: тут зазначено, що авторкою кулінарного збірника є *Зіновія Клиновецька*. Проте в першоджерелах відсутні будь-які підтвердження або офіційні відомості щодо псевдоніма *З. Клиновецька*. У жодному із трьох видань «Страви й напитки на Україні» ані у вихідних, ані у випускних даних не зазначається повне ім'я авторки. Можна лише припускати, що *Клиновецька* могло бути дівочим прізвищем тещі Віктора Дубровського, яка, ймовірно, консультувала його щодо кулінарних рецептів. Про це знову-таки довідуємося від Наталії Чапленко, яка передає слова Ізидори Борисової: «…автором її був Борис Дубровський, який зібрав і видав куховарські приписи своєї тещі…» [55, с. 5].

Також достеменно невідомо, чи під псевдонімом *З. Клиновецька* часом не ховалася, наприклад, Зінаїда Клиновецька. Отже, атрибутивно правильним є подальше використання форми псевдоніма *З. Клиновецька* без спроби його розшифрування як *Зіновія Клиновецька*.

Встановлення точної дати виходу першого видання книжки. Точна дата першого видання кулінарної книжки З. Клиновецької «Страви й напитки на Україні» тривалий час залишалася спірною. У бібліографічних довідниках і наукових публікаціях її вказували по-різному, найчастіше 1913 рік, — через відсутність дати на титульному аркуші книжки та брак прямих видавничих свідчень.

Завдяки проведеному джерелознавчому дослідженню вдалося встановити точну дату виходу першого видання — 1911 рік, з уточненням часових меж між 20 березня і 19 червня 1911 р. Це датування ґрунтується на комплексному аналізі рекламних оголошень у газеті «Рада», що була основним українським щоденником у Києві початку XX ст., та на текстологічних ознаках самого видання.

У підшивці газети «Рада» за 1911 р. виявлено 27 рекламних оголошень щодо виданої книжки З. Клиновецької «Страви й напитки на Україні». Перше з них надруковано 19 червня 1911 р. у № 138; далі, протягом червня—грудня 1911 р., реклама повторювалася в номерах 142, 147, 152, 158, 160, 163, 166, 167, 169, 175, 177, 180, 185, 188, 191, 194, 197, 198, 207, 221, 237, 252, 279 та ін. [42].

Усі оголошення містили типовий рекламний текст, що підтверджує факт активного продажу книжки вже з червня 1911 р.:

«Нова книжка "Страви й напитки на Україні" склала З. Клиновецька. Зміст: 1) Борщі та юшки. 2) До борщів та юшок. 3) Смаженина (печиво).

4) Риба. 5) Підлеви. 6) Городина. 7) Страви з борошна, сирі то-що. 8) Каші та бабки. 9) Солодкі страви. 10) Запаси. 11) Закуски. 12) Напитки. 13) Хліб, булки, пиріжки. 14) Паски. 15) Солодке тісто. 16) Повидла, варення, цукерки. Всього 1000 порад і рецептів. Ціна 90 коп., на кращому папері 1 карб. 30 коп. Умови продажу: хто виписує з складу 3 примірники — тому пересилка дурно; 5 прим. — 10 % знижки; 10 прим. — 11-й примірник безкоштовно. Для книгарень: при виписці до 100 примірників — знижка 33⅓ %, від 100 пр. — 40 %, від 400 пр. — 50 %. Адреса складу: Київ, почт. ящ. № 235 для З.К. Продається у Києві: кн. Маг. Череповського, Фундуклеїв. 4, і по всіх укр. Книгарнях» [38, с. 1].

Цей рекламний текст не лише засвідчує наявність книжки у продажу вже в червні 1911 р., але й надає детальні бібліографічні характеристики — обсяг, тематику, умови розповсюдження, ціну, а також контактні дані видавця.

Наступні рекламні публікації зафіксовано в 1913 р. — чотири оголошення (№ 41, 42, 46, 52), — де вжито формулювання, характерне для перевидання, з уточненими умовами продажу [43]. Остання відома згадка про книжку у пресі датована 16 січня 1918 р. («Нова Рада». 1918. № 11), що свідчить про третє перевидання кулінарного збірника [39].

Рекламне оголошення про друге видання книжки, опубліковане в «Раді» (1913. № 41), підтверджує факт її перевидання в 1913 р., оскільки збережено попередню структуру опису, але оновлено рекламні формули: «Українська куховарська книга під назвою “Страви й напитки на Україні”. Склала З. Клиновецька. Біля 200 сторінок!!! 11 аркушів друку великого формату! 16 розділів. 1000 рецептів виключно українських страв і напитків — старосвітських, сучасних, народніх і шляхетських. Сила порад, як варити варенуху, запіканку, робити спотикач, тертуху, кантабас, травняк, усякі настоянки, наливки і таке инше. А ще більше порад, як варити борщі та юшки, робити підлеви, смажити усякі страви: з м’яса, риби, сиру тощо; як готувать закуски, варити варення, повидла, пекти паски, булки, хліб, робить цукерки, всілякі лагомини і т. ин.!! 1000 порад і рецептів!! Ціна 90 коп., а на кращому папері — 1 карб. 30 коп. Продається ця книга по всіх українських книгарнях. Кожна українська господиня повинна придбати цю книгу і розповсюджувати національні страви!» [53, с. 1].

Порівняння обох рекламних текстів засвідчує сталість композиції, стилю і навіть пунктуації, але у версії 1913 р. зроблено агітаційний акцент на національно-просвітницькому значенні видання, що вписується в соціокультурний контекст початку визвольних змагань.

Щодо третього видання «Страв й напитків на Україні», то оголошення про його продаж (імовірно, не без ініціативи автора) неодноразово публікував щомісячний критико-бібліографічний часопис «Книгарь»: саме тут з 1917 по 1920 р. працював як рецензент та критичний оглядач сам Віктор Ду-

бровський, а також його дружина Ніна Дубровська-Трикулевська. Зокрема, рекламні оголошення з'являлися в лютому (ч. 6) та березні (ч. 7) 1918 р. [48; 49]. Таким чином, працюючи у «Книгарі», В. Дубровський поєднував редакційно-критичну роботу з просуванням власних публікацій, що загалом ілюструє тісний зв'язок українських авторів із видавничим середовищем Києва початку XX ст.

Підсумовуючи результати аналізу рекламних матеріалів, можна з повною достовірністю реконструювати хронологію друку книги:

- перше видання — Київ, Друкарня 1-ої Київської Друкарської Спілки, між 20 березня і 19 червня 1911 р., за даними газети «Рада» [42];
- друге видання — 1913 р., підтверджене чотирма рекламними оголошеннями того ж року в газеті «Рада» [43];
- третє видання — 1918 р., за оголошеннями в «Новій Раді» та «Книгарі» [39; 48; 49].

Додатковим аргументом на користь 1911 р. як дати виходу книжки є покликання на законодавчий акт у передмові до видання: «Право перекладу лишається за впорядчицею на підставі статті 33-ої закона 20 березіля (марта) 1911 року» [26]. Як уже згадувалося, 20 березня 1911 р. в Російській імперії було ухвалено Положення «Про авторське право», яке вперше юридично закріпило особисті права автора та порядок передання перекладацьких прав. Тож згадка цього закону в самому виданні свідчить, що воно було підготоване після 20 березня 1911 р., тобто після набрання Положенням чинності.

З іншого ж боку, перше рекламне оголошення в газеті «Рада» з'явилося 19 червня 1911 р., а це дає підстави вважати, що до цього часу книжка вже була надрукована і надійшла у продаж. Отож за сукупністю двох фактів — юридичної згадки в тексті видання та першого газетного оголошення — дати виходу книжки можна визначити в межах від 20 березня до 9 червня 1911 р.

Додатковими достовірними джерелами для встановлення першого видання книжки є авторитетні бібліографічні покажчики та офіційні реєстри надходжень книг:

1. Д.К. Зеленин. Библиографический указатель русской этнографической литературы о внешнем быте народов России, 1700—1910 гг. (С.-Петербург, 1913) — у розділі «Хозяйственный быт» подано:

> 4066а З. Клиновецька, *Страви й напитки на Україні*. Київ—Львів [1911]. С. 159 [16, с. 330].

Ця згадка свідчить, що книжка була опублікована українською мовою як кулінарний довідник, а не як етнографічна розвідка, що відрізняє її від попередніх видань на схожу тематику (Чубинський, Маркевич, Левченко).

2. Книжная лѣтопись Главнаго Управленія по дѣламъ печати, № 26, 2 липня 1911 р. — у списку книг, що надійшли з 23 по 30 червня 1911 р., зазначено:

15096. Кли[м]овецька, З. *Страви й напитки на Україні*. Київ—Львів. 1911. Тип. 1-й Київ артели печ. Діла (Трьохсвятит., 5). 159+X стр. 8˚. Ціна 90 к. Тираж 5000 екз. [28, с. 30].

Важливо, що через особливості складання та друку літера «н» могла помилково «перетворитися» на «м», що пояснює розбіжності в бібліографічних джерелах. Факт надходження книжки до 30 червня 1911 р. підтверджує: вона вийшла саме в червні 1911 р., що узгоджується зі згаданим рекламним оголошенням в газеті «Рада» від 19 червня 1911 р. [38, с. 1].

3. У фундаментальному бібліографічному покажчику «Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1798—1923» (Т. 1: 1798—1911. Київ, 2003. 673 с.) записано:

4442. Клиновецька З. *Страви й напитки на Україні: [Куховарська книга]*. — Львів; К. : [Друк. 1-ої Київ. Друк. Спілки], 1911. — [1], 160, VI с. — Рік вид. встановлено за: Кн. летопись. — 1911. — № 26. — BU 5126 [50].

У цьому записі бібліографи НБУВ остаточно закріпили правильну дату першого видання — 1911 рік, спираючись на джерело «Книжная лѣтопись», що робить цю атрибуцію офіційно верифікованою в межах національної бібліографії України.

Таким чином, на підставі чотирьох незалежних джерел — реєстру «Книжної лѣтописи» (1911), покажчика Д. Зеленіна (1913), газети «Рада» (пізніше «Нова Рада») за 1911—1918 рр., журналу «Книгарь» за 1918 р. і покажчика національної бібліографії НБУВ (2003) — датою першого видання книжки «Страви й напитки на Україні» слід уважати червень 1911 р. Саме це видання є першим на теренах Російської імперії кулінарним довідником українською мовою, укладеним за принципами лексикографічної систематизації, що відрізняє його від етнографічних публікацій попереднього періоду.

Обґрунтування важливості атрибуції видання. Атрибуція книжки «Страви й напитки на Україні» має не лише наукове, а й культурно-політичне та економічне значення, адже йдеться про одне з найвизначніших видань в історії української побутової літератури початку XX ст., що репрезентує традиції та ідентичність української гастрономічної культури.

В умовах інформаційної та культурної війни атрибуція цього видання є актом захисту української культурної спадщини від російського шовіністичного привласнення. На аукціонах держави-агресорки книжку систематично виставляють під назвою «Блюда и напитки на Украине» з неправильною датою видання (зазвичай 1913 р.) і без вказівки, що це україномовне київське видання українського авторства.

Такі підміни — не випадкові: вони вписуються в давню традицію російського культурного колоніалізму, який намагається інкорпорувати українські твори в «російське культурне поле». Досить згадати лоти у московських букіністичних аукціонах «В Никитском» (Аукціон № 69, 27.01.2016, лот № 255) та «Литфонд» (Аукціон № 165, 04.07.2019, лот № 91), де книжка З. Клино-

вецької була представлена російською. Подібна тенденція вимагає чіткої фахової атрибуції як механізму деколонізації бібліографічного простору.

Особливий інтерес становить лот, виявлений на українському онлайн-аукціоні «Violity» (категорія «Букіністика: Кулінарія, книги з харчової промисловості»), — примірник першого видання, до речі, некоректно датований власником 1913-м роком, замість 1911-го. Лот було опубліковано 20 жовтня 2019 р. користувачем «а.п.берг», а 27 жовтня 2019 р. — продано за 2450 грн (дата звернення: 17.09.2025). Збережений примірник, хоч і без оригінальної обкладинки, має низку унікальних власницьких маркерів, що дають змогу простежити шлях книги… аж до Маньчжурії: на форзаці зафіксовано напис англійською мовою «9, Novotorgovaya str., Harbin», а до нахзацу приклеєно вирізку з шанхайської газети від 13 вересня 1937 р. з матеріалом М.Ф. Кочергінського про полірування рису на Далекому Сході та приготування українського борщу в Шанхаї [20].

Дуже схоже, що власницею примірника була українська емігрантка, яка після 1911 р. вирушила до Харбіна та, попри обмеження щодо перевезення особистих речей, узяла із собою кулінарну книжку, видану саме українською мовою. Це узгоджується з історією українського поселення в Маньчжурії, сформованого наприкінці XIX — на початку XX ст. будівничими та службовцями Китайсько-Східної залізниці. У цьому контексті кулінарне видання виступає не лише практичним порадником, що допомагав адаптувати українські страви до місцевих продуктів (зокрема в Шанхаї та Харбіні), а й важливим маркером збереження української ідентичності в умовах еміграції. Книжка «Страви й напитки на Україні» стала частиною нашого духовного фронтиру ще на початку XX ст., утверджуючи право українців на власну мову, побутові традиції та самобутню кулінарну культуру. Символічно, що через понад століття цей примірник повернувся в Україну та став предметом публічного продажу на вітчизняному аукціонному майданчику.

Нечисленні примірники «Страв й напитків на Україні», які нині циркулюють на букіністичному ринку та на аукціонах (зокрема «Дукат», «Violity», «Yegorov Rare Books», «Литфонд», «В Никитском»), належать до накладу першого видання 1911 р., хоча продавці майже повсюдно помилково датують їх 1913-м [51; 52; 21; 22; 23; 24; 19]. Це спотворення бібліографічної інформації призводить до втрати історичної достовірності та зменшення наукової цінності примірників, що особливо важливо для музейних, архівних і приватних колекцій.

Атрибуція напряму впливає на ринкову оцінку книжки. Перше видання (1911) має набагато вищу історико-культурну вартість, ніж перевидання, оскільки воно є першим українськомовним кулінарним друком у новітній історії України. На книжкових аукціонах вартість такого примірника коливається від 1600 до 40 000 грн, залежно від стану, наявності палітурки та повноти блоку [51; 52; 21; 22; 23; 24; 19].

Коректна атрибуція дає змогу:

- підвищити ціну продажу на 30—50 % завдяки підтвердженню унікального статусу видання;
- забезпечити точну каталогізацію в музейних і приватних зібраннях;
- гарантувати автентичність походження, що важливо для міжнародного антикварного обігу.

Прикладом неправильної атрибуції є опис лоту № 50 аукціону «Українська книга: старовинні та рідкісні видання, карти, графіка» (Аукціонний дім «Дукат», 2017): «50. Клиновецька З. Страви й напитки на Україні. Київ—Львів: Українська книгарня; Друк. 1-ої Київської Друкарської Спілки, [1913]. — [4] с., 160 с. Х с.; 24 × 15,6 × 1,9 см. В індивідуальній складеній («мармуровий» папір, шкіра) палітурі. Орнаментально-шрифтове тиснення золотом на корінці. Тонований обріз, каптал, ляссе. Сліди реставрації. На титулі напис олівцем «Киев 1936 год Кулинария Украины 20/8, 1937 (підпис)». Книга має наукову історико-культурну цінність і становить культурний інтерес. Естімейт (передаукціонна оцінка. — *Авт.*) 600—700 [доларів], стартова ціна — 300 [доларів]. Клиновецька Зіновія. Знавець українських страв» [52, с. 68].

Якщо дату випуску видання —1913 р. — поміщено у квадратні дужки і це дає покупцеві зрозуміти, що рік видання не зазначений безпосередньо у книжці, але його встановлено за іншими джерелами (наприклад, бібліографічними довідниками), то зазначення авторства «Клиновецька Зіновія. Знавець українських страв» є некоректним, адже на сьогодні єдиною атрибутивно правильною формою цього псевдоніма є «З. Клиновецька». Також твердження, що З. Клиновецька є знавчинею українських страв, є спірним, адже у вступному слові до видання чітко вказано про брак компетентності в упорядника щодо галузевих тонкощів: «Як перша спроба в своїй галузі, книжка, звичайно, не без хиб, хоч покладено на неї чимало щирої праці… Тому впорядчиця щиро прохає всіх, хто забажав би зробити яку увагу до цього видання або подати який новий рецепт — надсилати листи по адресі: Київ, Безаківська, 8 «Українська книгарня». Кожна, навіть найдрібніша, увага чи порада стане у великій пригоді для більшого і повнішого видання» [1].

Жоден із відомих аукціонних лотів (у «Дукат», «Violity», «Yegorov Rare Books», «Литфонд», «В Никитском») не має оригінальної обкладинки в характерному стилі 1911 і 1913 р. із синім орнаментом, що ускладнює візуальну ідентифікацію, а тому наукова атрибуція за внутрішніми та типографічними ознаками стає єдиним достовірним критерієм визначення першого видання [51; 52; 21; 22; 23; 24; 19].

Фіксується факт, що один і той самий примірник (визначений за характерними ознаками палітурки, стану та власницьких записів) міг повторно з'являтися на різних онлайнових платформах — спершу в домі антиквар-

ної книги «В Никитском» (2016) [19], а згодом — в аукціонному домі «Литфонд» (2019) [24]. Це свідчить про активний вторинний обіг української культурної спадщини на російському ринку, а також про потребу у створенні єдиного реєстру відомих примірників видання із зазначенням їхнього походження.

Наукова новизна. Наукова новизна статті полягає в комплексній атрибуції та науковому переосмисленні першої українськомовної кулінарної книжки «Страви й напитки на Україні», виданої на теренах Російської імперії в умовах системного мовного утиску початку ХХ ст. На підставі текстологічного, лінгвостилістичного, матеріально-книгознавчого та правового аналізу вперше обґрунтовано авторство Віктора Григоровича Дубровського, який діяв під псевдонімом З. Клиновецька, а також уточнено дату першого видання книжки — 1911 р., що спростовує усталене в науковому обігу датування 1913 р., точно встановлено хронологію трьох прижиттєвих видань (1911, 1913, 1918) та окреслено їхнє місце в контексті імперської мовної політики після формального послаблення дії Емського указу. Показано, що видання є не побутовим зібранням рецептів, а свідомим національно-культурним проєктом, заснованим на систематизації етнографічних джерел XIX — початку ХХ ст. (Маркевич, Левченко, Чубинський, Вовк, Гнатюк, Сумцов) і лексикографічному принципі упорядкування, характерному для наукової праці самого Дубровського. Вперше обґрунтовано значення цього видання як акту мовного й культурного спротиву, що актуалізує українську кулінарну традицію як складову національної ідентичності, а також спростовує сучасні спроби імперського привласнення книги в російському букіністичному та науковому дискурсі. Доведено, що кулінарний текст виконує не лише побутову, а й нормотворчу лексикографічну функцію, слугуючи інструментом українізації повсякденного життя та націоналізації побуту. Уперше кулінарне видання розглянуто в контексті деколонізації бібліографічного простору, з акцентом на роль псевдоніма, протицензурних стратегій та авторського права у формуванні українського книжкового репертуару, що розширює методологічні межі сучасного книгознавства, бібліографії та історії видавничої справи.

Висновки. Атрибуція кулінарної книжки «Страви й напитки на Україні» мала на меті уточнити й науково обґрунтувати ключові факти, пов'язані з історією її створення, видання та побутування в українській і зарубіжній культурі. На підставі текстологічного та лінгвостилістичного аналізу, архівно-бібліографічних джерел, історико-правового тлумачення та порівняння матеріальних ознак примірників отримано такі результати:

1. Уточнено і доведено хронологію видань книжки: перше видання з'явилося навесні 1911 р., друге видання — 1913, третє — 1918 р.

2. Встановлено справжнє авторство книжки. На підставі лексичних, стилістичних і редакторських збігів з іншими працями, покликань у

словнику Н. Чапленко (1980), а також юридичного коментаря в передмові до аналізованої книжки доведено, що під псевдонімом *З. Клиновецька* виступав Віктор Григорович Дубровський (1876 — після 1943?) — український лексикограф, редактор, перекладач, згодом репресований радянською владою. Псевдонім був вимушеним захисним механізмом в умовах російської цензури та лінгвоциду початку ХХ ст.

3. Визначено місце твору в історії української кулінарної літератури.

4. Виявлено системні спотворення бібліографічної інформації.

5. Сформульовано практичні критерії атрибуції. Науково доведено, що достовірне визначення видання можливе за:

- типографічними позначками титульного аркуша;
- характером художнього оздоблення обкладинки;
- текстологічним, лексико-семантичним і контент-аналізом;
- поліграфічними параметрами.

Ці критерії спростовують спекулятивні датування та забезпечують стабільність науково-бібліографічного опису.

6. Запропоновано нове бачення книжки «Страви й напитки на Україні» як елемента деколонізації бібліографічного простору. Її атрибуція — це не лише академічна процедура, а інструмент опору російському культурному привласненню: адже на ринку РФ видання систематично подається як російське, з русифікованою назвою і фальшивою датою. Уточнення авторства та хронології повертає книжці її реальний культурний контекст — український, а також захищає її від подальших маніпуляцій у шовіністичній системі інкорпорації української спадщини.

7. Встановлено вплив атрибуції на ринкову вартість видання та музейну практику.

8. Узагальнено значення дослідження для історії української культури. Повернення авторства Віктору Дубровському та точне датування першого видання (1911) відновлюють історичну справедливість і дають змогу:

- по-новому реконструювати історію української кулінарної літератури;
- розширити уявлення про участь інтелігенції в культурному проєкті національного відродження;
- інтегрувати кулінарну літературу в поле досліджень етнології, соціології побуту, гендерної історії, лексикографії та історії видавничої справи.

Отже, атрибуція книжки З. Клиновецької «Страви й напитки на Україні» є надзвичайно важливою за своїми наслідками, які можна розглядати в кількох аспектах. Це:

1) культурно-національний — протидія спробам російського присвоєння української спадщини;

2) науково-бібліографічний — відновлення достовірної історії видання;

3) економічний — обґрунтування реальної вартості на ринку антикварної книги;

4) колекційний — полегшення ідентифікації примірників і фіксація їхнього руху на аукціонах.

Усі ці чинники роблять атрибуцію не лише дослідницьким завданням, а й елементом культурної безпеки держави та збереження української матеріальної спадщини. Сьогодні, коли російська держава продовжує системно привласнювати та перекручувати українські культурні здобутки, відновлення справжнього походження та авторства цього видання перетворюється на чин опору і спосіб збереження національної пам'яті. Кожен точно атрибутований примірник — це повернена ланка нашої історії, доказ тяглості української культурної традиції і відмова прийняти колоніальні наративи, які десятиліттями намагалися стерти українську присутність із власного культурного простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бакіна Т. Кулінарна література в процесах формування смаків // Сучасні літературознавчі студії. Дискурс смаку в літературі і культурі. Київ, 2012. Вип. 9. С. 9—17.
2. Борисенко В. Процеси трансформації в національній кухні українців на зламі XX—XXI століть // Народна творчість та етнологія. 2021. № 3. С. 72—81.
3. Брайченко О. Кухарські книги початку XX ст. як джерело дослідження гастрономічної культури українців // Українознавство. 2018. Вип. 1 (66). С. 30—41. https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(66).2018.132667
4. Брайченко О. Трансформації гастрономічної культури українців у США у другій половині XX — на початку XXI століття та її роль у збереженні етнічної ідентичності // Українознавство. 2019. № 1 (70). С. 97—109. https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(70).2019.161892
5. Винницька С.К. Практична кухня. Львів : Накладом автора; Друкарня НТШ, [1935]. 64 с.
6. Волков Ф. [Вовк Хв.]. Этнографическія особенности украинскаго народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Петроград, 1916. Т. 2. С. 455—647.
7. Гнатюк В. Народна пожива і спосіб її приправи // Матеріали до українсько-руської етнології / НТШ у Львові, Етногр. коміс. ; за ред. Хв. Вовка. Львів : З друк. НТШ, 1899. Т. 1. С. 96—110.
8. Гонтар Т.А. Традиционная и праздничная пища украинцев Полесья в XIX—XX вв. // Советская этнография. 1986. № 5. С. 10—13.
9. Ґонтар Т.О. Народне харчування українців Карпат. Київ : Наук. думка, 1979. 127 с.
10. Горбачева М. Практична Господиня. Ч. 1 : Безмясна кухня / під ред. Г. Гануляка. Львів : Наклад вид-ва «Русалка», 1937. 96 с. ; Ч. 2 : Домашнє печиво / під ред. Г. Гануляка. Львів : Русалка, 1937. 92 с.
11. Довгань Г.В. Становлення та розвиток законодавства України про інтелектуальну власність (історико-правовий аспект) : дис. … канд. юрид. наук / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2008. 222 с.
12. Дубровський В.Г. Українсько-російський словник / за ред. І. Стешенка. Київ : Час, 1909. 322 с.
13. Дубровський В.Г. Українсько-російський словник. Вид. 2-ге. Київ : Час, 1914. 359 с.

14. Дубровський В. Московсько-українська фразеологія. Київ : Друкарня бувшої Київської Друкарської Спілки, 1917. 147 с.
15. Заклинська О. Нова кухня вітамінова — книжка потрібна в кождій українській хаті, на селі і в місті / зложила Осипа Заклинська. Львів : Накладом вид-ва «Русалка», 1928. 190, [2] с.
16. Зеленин Д.К. Библиографический указатель русской этнографической литературы о внешнем быте народов России, 1700—1910 гг. С.-Петербург : Тип. А.В. Орлова, 1913. XL, 733 с. (Записки Русского географического общества. По отделению этнографии ; т. 40, вып. 1).
17. Казакевич О. Гастрономічна культура України у віддзеркаленні кулінарних збірників середини XVIII — початку XX століття // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. 2020. № 2 (26). С. 74—78. https://doi.org/10.24061/2411-6181.2. 2020.182
18. Кисілевська О. Як добре й здорово варити: (куховарські поради міським і сільським господиням та курсисткам кулінарних курсів). Коломия : Накладом редакції часопису «Жіноча Доля», 1931. 126, [1] с.
19. Клиновецька З. Страви й напитки на Украини (1913) : лот № 255 // Дом антикварной книги «В Никитском» : аукціон № 69. 2016. 27 січня. URL: https://www.vnikitskom.ru
20. Клиновецька З. Страви й напитки на Україні (1913) : лот // Violity : онлайн-аукціон. 2019. 20—27 жовт. URL: https://violity.com/… Продавець: а.п.берг. Прим. з власницьким написом (Харбін) та газетною вирізкою (Шанхай, 1937).
21. Клиновецька З. Страви й напитки на Україні (1913) : лот // Violity : онлайн-аукціон. 2020. 28 квіт. — 1 трав. URL: https://violity.com/… Продавець: OMG. Реставрація: нова подарункова обкладинка. Ціна: 9000 грн.
22. Клиновецька З. Страви й напитки на Україні (1913) : лот // Violity : онлайн-аукціон. 2022. 27 лип. — 3 серп. URL: https://violity.com/… Продавець: мустафа. Стан: задовільний, відсутня остання сторінка змісту. Ціна: 1601 грн.
23. Клиновецька З. Страви й напитки на Україні (1913) // Yegorov Rare Books : антикварна книгарня. Київ, [2025]. URL: https://egorov-rarebooks.com Сучасна півшкіряна палітурка, золототиснення. Ціна: 28 000 грн.
24. Клиновецька З. Страви й напитки на Україні (б. р.) : лот № 91 // Литфонд : аукціон № 165. 2019. 4 липня. URL: https://www.litfund.ru Примітка: той самий примірник, що на аукціоні «В Никитском» (2016).
25. Клиновецька З. Страви й напитки на Україні : [куховарська книга] / З. Клиновецька [В.Г. Дубровський]. 2-ге вид. Київ ; Львів : Друкарня 1-ої Київської Друкарської Спілки, 1913. 174 с.
26. Клиновецька З. Страви й напитки на Україні : куховарська книга / З. Клиновецька [В.Г. Дубровський]. Київ; Львів : Друкарня 1-ої Київської Друкарської Спілки, [1911]. [4] с., 160 с. X с.
27. Клиновецька З. Страви й напитки на Україні : репр. вид. / післямова та коментарі Л.Ф. Артюх. Київ : Час, 1991. 216 с.
28. Книжная лѣтопись Главнаго Управленія по дѣламъ печати. № 26 (2 іюля 1911 г.). С.-Петербургъ : Типографія М-ва внутр. дѣлъ, 1911. 46 с.
29. Кузебна В.В., Гречуха Л.О. Текст кулінарного рецепта як лінгвовізуальний феномен // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету. 2016. Вип. 25. С. 257—261.
30. Кузін В. Історія національної кухні та ідентичності українців Північної Америки : дис. … д-ра філософії / УВУ. Мюнхен, 2024. 232 с. На правах рукопису.

31. Кухарка Руска обнимаюча школу вареня дешевыхъ, смачныхъ и здоровихъ обѢдôвъ зôбрана черезъ Фльорентину и Ванду. Часть І. У ЛьвовѢ : Накладомъ Авторокъ ; З друкарнѢ народнои В. Манєцкого, [1894]. 2, 1, 266, 2 с. ; Приписы, Практичнû, печеня тѢстъ святочныхъ… / зôбранû черезъ Фльорентину и Ванду. [Львів] : Друкарня В. Манецкого, [1894]. 215, X с.
32. Левицька Е. Русская пекарня або Наука як варити і печи. Коломия : Михайло Білоус, 1868.
33. Левченко М.М. Нѣсколько данныхъ о жилищѣ и пищѣ южноруссовъ // Записки Юго-Западного Отдѣла. Киев : Типография М.П. Фрица, 1874. Т. 2. С. 135—150.
34. Лучаківська Л. Домашня кухня — Або — Як Варити і Печи. Львів, 1910. 104 с.
35. Маркевич М.А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. История Малороссии. Москва : Университетская типография, 1864. Т. 5. С. 154—198.
36. Маркевич Н.А. Обычаи, повѣрья, кухня и напитки малороссіянъ : извлечено изъ нынѣшняго народнаго быта / составлено Николаемъ Маркевичемъ ; издаль И. Давиденко. Кіевъ : Въ типографіи И. и А. Давиденко, 1860. 171, [2] с.
37. Мовна М. Українська кулінарна книга Галичини міжвоєнного двадцятиліття: видання і постаті // Книгознавство. Пресознавство. Історія видавничої справи. 2022. № 14 (30). С. 3—36. https://doi.org/10.37222/2524-0315-2022-14(30)-1
38. Нова книжка «Страви й напитки на Україні» склала З. Клиновецька : [рекламне оголошення] // Рада : щоденна укр. громад.-політ., екон. і літ. газета. 1911. № 138 (19 черв.). С. 1.
39. Нова Рада : щоденна політ., екон. і літ. газета. Київ, 1918. № 11 (16 січ.).
40. Остроушко О. Часова семантика минулого в сучасному кулінарному дискурсі // Філологічні студії. 2019. Вип. 20. С. 73—86.
41. Плюта О.П. Соціальна культура у контексті методології дослідження української кухні // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2017. № 2. С. 65—69.
42. Рада : щоденна укр. громад.-політ., екон. і літ. газета / видавець Є. Чикаленко. Київ, 1911. № 1—294.
43. Рада : щоденна укр. громад.-політ., екон. і літ. газета / видавець Є. Чикаленко. Київ, 1913. № 41—52.
44. Слюзарівна П. Господарська кухня : підручник куховарського знання для українських родин. Львів : Накладом вид-ва «Рекорд», 1938. 33 с. («Рекорд» місячник: Різноманітна Бібліотека ; чис. 1 (3).
45. Сокирко О. Кулінарні тексти в козацькій Україні XVIII ст.: рецептурники Кулябок і Ґалаґанів // Ukrainian Historical Review = Український історичний огляд. 2023. Вип. 2. С. 81—99. https://doi.org/10.47632/2786-717X-2023-2-81-99
46. Сумцов Н. Культурные переживания // Киевская старина. 1889. Т. 27 (окт., нояб., дек.). С. 18—51, 281—327, 582—603.
47. Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. Харьков : Тип. М. Зильберберга, 1885. 148 с.
48. Товариство «Час» у Київві: нові книгі : [рекламне оголошення] // Книгарь : літопис укр. письменства. Київ, 1918. Ч. 6 (лют.). С. 362.
49. Товариство «Час» у Київві: нові книгі : [рекламне оголошення] // Книгарь : літопис укр. письменства. Київ, 1918. Ч. 7 (берез.). С. 426.
50. Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1798—1923 : бібліогр. покажч. Київ, 2003. Т. 1 : 1798—1911. 673 с. (Нац. бібліогр. України).

51. Українська книга: старовинні та рідкісні видання, карти, графіка : аукціон № 3, м. Київ, 18 березня 2017 р. : [каталог] / упоряд. І. Глоба [та ін.] ; Аукціонний дім «Дукат». Київ, 2017. 164 с.
52. Українська кухня (1913) : лот // Viollity : онлайн-аукціон. 2025. 18 груд. URL: https://viollity.com/… Продавець: IvanoF. Стан: без оригін. обкл., пошкодження блоку. Ціна: 40 000 грн.
53. Українська куховарська книга під назвою «Страви і напитки на Україні» склала З. Клиновецька : [рекламне оголошення] // Рада : щоденна укр. громад.-політ., екон. і літ. газета. 1913. № 41 (19 лют.). С. 1.
54. Франко О.М. 1-ша українська загально-практична кухня / вступ. слово П. Франка. Коломия : Накладом вид-ва «Рекорд», 1929. 488 с.
55. Чапленко Н. Українські назви з куховарства й харчування: Слівник з поясненнями. Нью-Йорк : Союз Українок Америки, 1980. 117 с.
56. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-Русскій край снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ : матеріалы и изслѣдованія собранныя д.-чл. П.П. Чубинскимъ. Репр. вид. Київ : Вид-во ІМФЕ, 2011. Т. 7 : Евреи. Поляки. Племена немалорусскаго происхожденія. Малоруссы (статистика, сельскій бытъ, языкъ) / изд. подъ наблюденіемъ П.А. Гильтебрандта. 608 с.
57. Яценко С.А. Традиційна народна їжа як предмет етнографічного дослідження // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство) / Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. 2006. № 32. С. 345—349.

Отримано 6 січня 2026 р.

REFERENCES

1. Bakina T. Kulinarna literatura v protsesakh formuvannia smakiv [Culinary literature in the processes of taste formation]. *Suchasni literaturoznavchi studii* [Modern literary studies]. Kyiv, 2012. Iss. 9, pp. 9—17 [In Ukrainian].
2. Borysenko V. Protsesy transformatsii v natsionalnii kukhni ukraintsiv [Transformation processes in the national cuisine of Ukrainians]. *Narodna tvorchist ta etnolohiia* [Folk art and ethnology]. 2021. No. 3, pp. 72—81 [In Ukrainian].
3. Braichenko O. Kukharski knyhy pochatku XX st. yak dzherelo doslidzhennia hastronomichnoi kultury ukraintsiv [Cookbooks of the early 20th century as a source for research on gastronomic culture of Ukrainians]. *Ukrainoznavstvo* [Ukrainian studies]. 2018. Iss. 1 (66), pp. 30—41 [In Ukrainian]. https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(66).2018.132667
4. Braichenko O. Transformatsii hastronomichnoi kultury ukraintsiv u SShA [Transformations of the gastronomic culture of Ukrainians in the USA]. *Ukrainoznavstvo* [Ukrainian studies]. 2019. No. 1 (70), pp. 97—109 [In Ukrainian]. https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(70).2019.161892
5. Vynnytska S.K. Praktychna kukhnia [Practical kitchen]. Lviv, [1935]. 64 p. [In Ukrainian].
6. Volkov F. [Vovk Khv.] Etnograficheskie osobennosti ukrainskogo naroda [Ethnographic features of the Ukrainian people] // Ukrainskii narod v ego proshlom i nastoiashchem [Ukrainian people in their past and present]. Petrograd, 1916. Vol. 2. Pp. 455—647 [In Russian].
7. Hnatiuk V. Narodna pozhyva i sposib yii prypravy [Folk food and the way of its preparation]. *Materialy do ukrainsko-ruskoi etnolohii* [Materials for Ukrainian-Russian ethnology] / Khv. Vovk (Ed). Lviv, 1899. Vol. 1, pp. 96—110 [In Ukrainian].

8. Gontar T.A. Traditsionnaia i prazdnichnaia pishcha ukraintsev Polesia v XIX—XX vv. [Traditional and festive food of Ukrainians of Polissya]. *Sovetskaia etnografiia* [Soviet ethnography]. 1986. No. 5, pp. 10—13 [In Russian].
9. Gontar T.O. Narodne kharchuvannia ukraintsiv Karpat [Folk nutrition of Ukrainians of the Carpathians]. Kyiv, 1979. 127 p. [In Ukrainian].
10. Horbacheva M. Praktychna Hospodynia [Practical Housewife]. Lviv, 1937. Part 1—2. [In Ukrainian].
11. Dovhan H.V. Stanovlennia ta rozvytok zakonodavstva Ukrainy pro intelektualnu vlasnist [Formation and development of Ukraine's legislation on intellectual property] (Candidate's thesis). Lviv, 2008. 222 p. [In Ukrainian].
12. Dubrovskyi V.H. Ukrainsko-rosiiskyi slovnyk [Ukrainian-Russian dictionary]. Kyiv, 1909. 322 p. [In Ukrainian].
13. Dubrovskyi V.H. Ukrainsko-rosiiskyi slovnyk [Ukrainian-Russian dictionary]. Kyiv, 1914. 359 p. [In Ukrainian].
14. Dubrovskyi V. Moskovsko-ukrainska frazeolohiia [Moscow-Ukrainian phraseology]. Kyiv, 1917. 147 p. [In Ukrainian].
15. Zaklynska O. Nova kukhnia vitaminova — knyzhka potribna v kozhdii ukrainskii khati [New vitamin kitchen — a book needed in every Ukrainian house]. Lviv, 1928. 190, [2] p. [In Ukrainian].
16. Zelenin D.K. Bibliograficheskii ukazatel russkoi etnograficheskoi literatury [Bibliographic index of Russian ethnographic literature]. S.-Peterburg, 1913. 733 p. [In Russian].
17. Kazakevych O. Hastronomichna kultura Ukrainy u viddzerkalenni kulinarnykh zbirnykiv [Gastronomic culture of Ukraine as reflected in culinary collections]. *Aktualni pytannia suspilnykh nauk ta istorii medytsyny* [Current issues in social sciences and history of medicine]. 2020. No. 2 (26), pp. 74—78 [In Ukrainian]. https://doi.org/10.24061/2411-6181.2.2020.182
18. Kysilevska O. Yak dobre y zdorovo varyty [How to cook well and healthy]. Kolomyia, 1931. 126, [1] p. [In Ukrainian].
19. Klynovetska Z. Stravy i napytky na Ukraini (1913) : lot No. 255 [Dishes and drinks in Ukraine (1913): lot No. 255] // Dom antikvarnoy knigi «V Nikitskom» : auction No. 69. January 27, 2016. Retreived from: https://www.vnikitskom.ru [In Russian].
20. Klynovetska Z. Stravy i napytky na Ukraini (1913) : lot [Dishes and drinks in Ukraine (1913): lot] // Violity : online auction. Octoder 20—27, 2019. Retreived from: https://violity.com/… [In Ukrainian].
21. Klynovetska Z. Stravy i napytky na Ukraini (1913) : lot [Dishes and drinks in Ukraine (1913): lot] // Violity : online auction. April 28 — May 1, 2020. Retreived from: https://violity.com/… [In Ukrainian].
22. Klynovetska Z. Stravy i napytky na Ukraini (1913) : lot [Dishes and drinks in Ukraine (1913): lot] // Violity : online auction. July 27 — August. 3, 2022. Retreived from: https://violity.com/… [In Ukrainian].
23. Klynovetska Z. Stravy i napytky na Ukraini (1913) [Dishes and drinks in Ukraine (1913)] // Yehorov Rare Books : antique bookstore. Kyiv, [2025]. Retreived from: https://egorov-rarebooks.com [In Ukrainian].
24. Klynovetska Z. Stravy i napytky na Ukraini (b. r.) : lot No. 91 [Dishes and drinks in Ukraine (n. d.): lot No. 91] // Litfond : auction No. 165. 2019. July 4, 2019. Retreived from: https://www.litfund.ru [In Russian]. https://doi.org/10.4236/jsbs.2019.93007

25. Klynovetska Z. Stravy i napytky na Ukraini [Dishes and drinks in Ukraine]. Kyiv ; Lviv, 1913. 174 p. [In Ukrainian].
26. Klynovetska Z. Stravy i napytky na Ukraini: kukhovarska knyha [Dishes and drinks in Ukraine: a cookbook] / Z. Klynovetska [V. H. Dubrovskyi]. Kyiv; Lviv, [1911]. [4] p., 160 p. X p. [In Ukrainian].
27. Klynovetska Z. Stravy i napytky na Ukraini [Dishes and drinks in Ukraine] / afterword by L.F. Artiukh. Reprint. Kyiv, 1991. 216 p. [In Ukrainian].
28. Knizhnaia letopis Glavnago Upravleniia po delam pechati [Book Chronicle of the Main Directorate for Press Affairs]. No. 26. S.-Petersburg, 1911. 46 p. [In Russian].
29. Kuzebna V.V., Hrechuha L.O. Tekst kulinarnoho retsepta yak linhvovizualnyi fenomen [Text of a culinary recipe as a linguo-visual phenomenon]. *Naukovi zapysky MHU* [Scientific proceedings of the International Humanities University]. 2016. Iss. 25, pp. 257—261. [In Ukrainian].
30. Kuzin V. Istoriia natsionalnoi kukhni ta identychnosti ukraintsiv Pivnichnoi Ameryky [History of national cuisine and identity of North American Ukrainians] (Doktor's thesis). Munich, 2024. 232 p. [In Ukrainian].
31. Florentyna i Vanda. Kukharka Ruska obnymaiucha shkolu varenia deshevykh, smachnykh i zdorovykh obidiv [Ruthenian cook embracing the school of cooking cheap, tasty and healthy dinners]. Lviv, [1894]. [In Ukrainian].
32. Levytska E. Russkaia pekarnia abo Nauka yak varyty i pechy [Ruthenian bakery or the Science of how to cook and bake]. Kolomyia, 1868. [In Ukrainian].
33. Levchenko M.M. Neskolko dannykh o zhilishche i pishche iuzhnorussov [Several data about the housing and food of Southern Russians]. *Zapiski Yugo-Zapadnogo Otdela* [Proceedings of the Southwestern Department]. Kyiv, 1874. Vol. 2, pp. 135—150. [In Russian].
34. Luchakivska L. Domashnia kukhnia — Abo — Yak Varyty i Pechy [Home kitchen — Or — How to Cook and Bake]. Lviv, 1910. 104 p. [In Ukrainian].
35. Markevich M.A. Obychai, poveria, kukhnia i napitki malorossiian. Istoriia Malorossii [Customs, beliefs, cuisine and drinks of the Little Russians. History of Little Russia]. Moscow, 1864. Vol. 5, pp. 154—198 [In Russian].
36. Markevich N.A. Obychai, poveria, kukhnia i napitki malorossiian [Customs, beliefs, cuisine and drinks of the Little Russians] / N. Markevich (Comp.); I. Davidenko (Publ.). Kyiv, 1860. 171, [2] p. [In Russian].
37. Movna M. Ukrainska kulinarna knyha Halychyny mizhvoiennoho dvadtsatylittia [Ukrainian culinary book of Galicia of the interwar twenty years]. *Knyhoznavstvo. Presoznavstvo. Istoriia vydavnychoi spravy* [Book studies. Press studies. History of publishing]. 2022. Iss. 14 (30), pp. 3—36. [In Ukrainian]. https://doi.org/10.37222/2524-0315-2022-14(30)-1
38. Nova knyzhka "Stravy i napytky na Ukraini" [New book "Dishes and drinks in Ukraine"]. *Rada*. [Rada]. 1911. No. 138, p. 1. [In Ukrainian].
39. Nova Rada : shchodenna polit., ekon. i lit. hazeta. [New Rada : daily political, economic and literary newspaper] Kyiv, 1918. No. 11. [In Ukrainian].
40. Ostroushko O. Chasova semantyka mynuloho v suchasnomu kulinarnomu dyskursi [Temporal semantics of the past in modern culinary discourse]. *Filolohichni studii* [Philological studies]. 2019. Iss. 20, pp. 73—86. [In Ukrainian].
41. Pliuta O. P. Sotsialna cultura u konteksti metodolohii doslidzhennia ukrainskoi kukhni [Social culture in the context of the methodology of research of Ukrainian cuisine]. *Visnyk NAKKKiM* [Bulletin of the National Academy of Culture and Arts Management]. 2017. No. 2, pp. 65—69 [In Ukrainian].

42. Rada : shchodenna ukr. hromad.-polit., ekon. i lit. hazeta [Rada: daily Ukrainian socio-political, economic and literary newspaper]. Kyiv, 1911. No. 1—294 [In Ukrainian].
43. Rada : shchodenna ukr. hromad.-polit., ekon. i lit. hazeta. [Rada: daily Ukrainian socio-political, economic and literary newspaper]. Kyiv, 1913. No. 41—52 [In Ukrainian].
44. Sliuzarivna P. Hospodarska kukhnia [Household kitchen]. Lviv, 1938. 33 p. [In Ukrainian].
45. Sokyrko O. Kulinarni teksty v kozatskii Ukraini XVIII st.: retsepturnyky Kuliabok i Halahaniv [Culinary texts in Cossack Ukraine of the 18th century : Kuliabka's and Halahan's prescription]. *Ukrainian Historical Review* = Ukrainskyi istorychnyi ohliad [Ukrainian Historical Review]. 2023. Iss. 2, pp. 81—99 [In Ukrainian]. https://doi.org/10.47632/2786-717X-2023-2-81-99
46. Sumtsov N. Kulturnye perezhivaniia [Cultural experiences]. *Kievskaia starina* [Old Kiev]. 1889. Vol. 27, pp. 18—51, 281—327, 582—603 [In Russian].
47. Sumtsov N. Khleb v obriadakh i pesniakh [Bread in rituals and songs]. Kharkiv, 1885. 148 p. [In Russian].
48. Tovarystvo "Chas" u Kyivi: novi knyhi ["Chas" Society in Kyiv: new books: advertising announcement]. *Knyhar : litopys ukrainskoho pysmenstva* [Book reader : chronicle of Ukrainian writing]. Kyiv, 1918. Iss. 6, p. 362 [In Ukrainian].
49. Tovarystvo "Chas" u Kyivi: novi knyhi ["Chas" Society in Kyiv: new books: advertising announcement]. *Knyhar : litopys ukrainskoho pysmenstva* [Book reader : chronicle of Ukrainian writing]. Kyiv, 1918. Iss. 7, pp. 426. [In Ukrainian].
50. Ukrainomovna knyha u fondakh NBUV, 1798—1923 [Ukrainian-language book in the collections of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, 1798—1923]. Kyiv, 2003. Vol. 1. 673 p. [In Ukrainian].
51. Ukrainska knyha: starovynni ta ridkisni vydannia, karty, hrafika : kataloh [Ukrainian book: ancient and rare editions, maps, graphics: catalog] / I. Hloba (Comp.) [et al.] ; Ducat Auction House. Kyiv, 2017. 164 p. [In Ukrainian].
52. Ukrainska kukhnia (1913) : lot [Ukrainian cuisine (1913): lot] // Violity : online auction. December 18, 2025. Retrieved from: https://violity.com/… [In Ukrainian].
53. Ukrainska kukhovarska knyha "Stravy i napytky na Ukraini" [Ukrainian cookbook "Dishes and drinks in Ukraine"]. *Rada*. [Rada]. 1913. No. 41, pp. 1 [In Ukrainian].
54. Franko O. M. 1-sha ukrainska zahalno-praktychna kukhnia [1th Ukrainian general practical kitchen]. Kolomyia, 1929. 488 p. [In Ukrainian].
55. Chaplenko Nataliia. Ukrainski nazvy z kukhovarstva i kharchuvannia [Ukrainian names from cooking and nutrition]. New York, 1980. 117 p. [In Ukrainian].
56. Chubinskii P. Trudy etnograficheskо-statisticheskoi ekspeditsii v Zapadno-Russkii krai [Works of the ethnographic-statistical expedition to the Western Russian region] / seen under the eyes of P.A. Giltebrandta. Repr. vyd. Kyiv, 2011. Vol. 7. 608 p. [In Russian].
57. Yatsenko S.A. Tradytsiina narodna izha yak predmet etnohrafichnoho doslidzhennia [Traditional folk food as a subject of ethnographic research]. *Naukovi zapysky ZhDU im. I. Franka* [Scientific proceedings. Series: Philological sciences (linguistics). 2006. No. 32, pp. 345—349 [In Ukrainian].

Received on January 6, 2026

Nadiia Zelinska
Lviv Polytechnic National University (Lviv, Ukraine)
ORCID: 0000-0002-1211-1897
E-mail: nvzelinska@gmail.com
Khrystyna Astaptseva
Lviv Polytechnic National University (Lviv, Ukraine)
ORCID: 0000-0003-1578-5747
E-mail: krisast@ukr.net

ATTRIBUTION OF Z. KLYNOVETSKA'S COOKBOOK "DISHES AND DRINKS IN UKRAINE" (1911, 1913, 1918) AS METHOD OF DECOLONIZING BIBLIOGRAPHIC SPACE

Purpose of the work. The purpose of the article is the scientific attribution of the cookbook "Dishes and Drinks in Ukraine" as the first Ukrainian-language culinary work published in the Russian Empire, as well as the clarification of its true authorship, clarification of the chronology of publications and determination of its place in the national cultural heritage. The **research methodology** is based on a comprehensive interdisciplinary approach that combines textual and linguistic-stylistic analysis, bibliographic and printing comparison, archival and bibliographic method, as well as socio-historical and legal contextual analysis. The source base is made up of materials from the fonds of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. **Scientific novelty.** Thanks to the comprehensive attribution and scientific rethinking of the book "Dishes and Drinks in Ukraine", it has been established that its author is the linguist Viktor Hryhorovych Dubrovskyi, and the chronology of three lifetime editions (1911, 1913, 1918) has been clarified. For the first time, the cookbook is considered as a tool for the nationalization of everyday life and the decolonization of the bibliographical space, which actualizes the Ukrainian culinary tradition as a component of national identity, and also refutes modern attempts at imperial appropriation of the book in Russian second-hand and scientific discourse. It is proved that the culinary text can perform not only a household, but also a norm-setting lexicographic function, serving as a tool for the Ukrainization of everyday life and the nationalization of everyday life. **Conclusions.** Thanks to the attribution of the cookbook "Dishes and Drinks in Ukraine", key facts related to the history of its creation, publication, and existence in culture have been clarified and scientifically substantiated. Based on textual and linguistic-stylistic analysis, the use of archival and bibliographic sources, historical and legal interpretation, and comparison of material features of copies, the true author of the book was identified — Viktor Hryhorovych Dubrovskyi. The conducted research gives grounds to consider "Dishes and Drinks in Ukraine" not just the first modern Ukrainian-language cookbook in the territory of sub-Russian Ukraine — it is a holistic national and cultural project, real evidence of the continuity of the Ukrainian cultural tradition and the refusal to accept colonial narratives, which in modern conditions helps to resist attempts at imperial appropriation of Ukrainian cultural achievements. In a practical sense, the attribution of authorship and clarification of the chronology of the publication ensure its correct bibliographic representation in scientific and antiquarian circulation.

Key words: Viktor Dubrovskyi, Z. Klynovetska, Ukrainian cookbook Dishes and Drinks in Ukraine, scholarly attribution of editions, history of publishing, bibliography, decolonization of cultural heritage.

https://doi.org/10.15407/rksu.42.047
УДК [061.22Просвіта:002](477.83-25)»1869»

Володимир Пашук, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу нової історії, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України (Львів, Україна)
ORCID: 0000-0002-3536-1848
E-mail: volparo@gmail.com

«ЗОРЯ» — ПЕРША ПРОСВІТЯНСЬКА ЧИТАНКА (ЛЬВІВ, 1869)

Мета роботи. З'ясувати характер та ідейно-тематичну спрямованість першої просвітянської читанки «Зоря». **Методологія.** У процесі дослідження використано методи порівняльного та комплексно-структурного аналізу й синтезу, які дозволили подати загальний огляд читанки, її складових частин, охарактеризувати зміст, окреслити ідейно-тематичний вираз, що стосувався популяризації наукових знань з географії, етнографії, а також формування етичних норм суспільства відповідно до ідеологічних засад новоствореного Товариства «Просвіта». **Наукова новизна**. Вперше досліджено структуру, характер, спрямованість першої просвітянської читанки. **Висновки.** «Зоря» — це перше видання під егідою Товариства, спрямоване на виконання статутних цілей та завдань, деталізованих в ідеологічних засадах, що мало особливе значення, оскільки читанка стала репрезентацією нової організації, виконувала функцію її візитівки, викликала зацікавлення новою інституцією, якою було маловідоме у краю Товариство, та новою справою, орієнтованою на просвіту народу його мовою. Характер просвітницької діяльності визначила її структура, засвідчена співвідношенням науково-популярних текстів з етичними. Отож із 26 текстів п'ять стосувалися наукових знань, а 21 текст був спрямований на формування етичних норм. Тобто власне формування моральних норм було у виданні пріоритетним. Крім того, доведено, що започаткована новоствореним Товариством діяльність, результатом якої стала читанка «Зоря», заразом означала і початок сталої, безперервної,

Цитування: Пашук В. «Зоря» — перша просвітянська читанка (Львів, 1869). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 3 (42). С. 47—62. https://doi.org/10.15407/rksu.42.047

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

що прийшла на зміну спорадичним друкам окремих творів, народної видавничої справи, базованої винятково на народній мові, яка ідейно й тематично відповідала інтересам, духовно-інтелектуальним потребам, розвитку суспільства. Водночас застосований у підготовці першого альманаху підхід став у майбутньому основою формування методики видавничої діяльності цієї просвітницької структури. А це означало, що тоді була вироблена відповідна організаційно-видавнича методична база, яка вдосконалювалася, модифікувалася й стала основою для діяльності орієнтованого на потреби народу видавництва.

Ключові слова: «Зоря» — читанка для сельских людей», Товариство «Просвіта», просвітянський альманах, просвітянські ідеологічні засади, популяризація наукових знань, формування етичних норм.

Актуальність теми дослідження. Важливість окресленої теми визначається соціальною направленістю явища, яке варто розглядати у двох площинах: насамперед у площині дослідження перших кроків новоствореного Товариства «Просвіта», що стосувалися підготовчих заходів та виходу у світ перших друків, спрямованих на просвіту народу, а також у площині, пов'язаній із громадсько-суспільним рухом, спрямованим на започаткування видань українською, за тогочасною термінологією — народною мовою. Сутність проблеми полягає в тому, що в XIX ст. українці, перебуваючи у складі двох імперій — Російської та Габсбурзької, тривалий час не мали змоги провадити власну діяльність у сфері культури та освіти, базовану на народних засадах. Відповідно, не було й власного видавництва, котре займалося б організацією публікацій українською мовою. Загальновідомо, що станом на початок 60-х років XIX ст. в Галичині були лише дві засновані галичанами видавничі структури — Ставропігійський інститут, видання якого виходили церковнослов'янською, та від 1848 р. — Галицько-руська матиця, що після кількох народномовних проєктів перейшла у своїх друках на практику Ставропігії. Важливість налагодження видань українською мовою можна збагнути також на тлі тогочасних малочисельних публікацій, у котрих автори використовували т. зв. язичіє, базоване на суміші церковнослов'янської, народної української, польської та інших мов, отож складне для розуміння й сприйняття. Промовистим у цьому зв'язку було видання «Короткое наставленіє до розширенія засажденія дерев всякого рода для сельского міра», яке побачило світ у Львові 1852 р. [22, с. 14].

Друга площина, яка визначала важливість окресленої в заголовку теми, полягала у вивченні започаткування новостворением Товариством «Просвіта» видань, безпосередньо спрямованих на просвіту народу його ж мовою. Це стосується студіювання низки питань, пов'язаних з у певному сенсі новим підходом до налагодження народної видавничої справи у цьому західному регіоні України. Одним із перших друків, підготовлених й таких, що побачили світ під брендом цієї організації, була читанка «Зоря» [8]. Загалом дана тема є важливою для дослідження сталого, не спорадичного

процесу видання спрямованих на просвіту народу друків народною мовою, напрацьованого Товариством «Просвіта». Отож актуальність теми зумовлена її важливістю та відсутністю відповідних наукових публікацій, в яких репрезентована в цій розвідці проблематика була б розкрита комплексно.

Аналіз досліджень і публікацій. Лише у двох публікаціях, які належать автору цих рядків, в загальному окреслено підготовку до друку цього альманаху та дано його лаконічну [20], фрагментарну характеристику [21]. Варто вказати, що дана читанка згадується у праці С. Перського (Шаха) [22] та в «Нарисі історії "Просвіти"» [26, с. 232]. Відповідно, визначальною основою для нашого дослідження є архівні матеріали, а саме Протоколи засідань Товариства «Просвіта», які дозволяють окреслити спосіб та процес підготовки цього видання, та власне читанка «Зоря» з її змістом, особливостями та ідейно-тематичною спрямованістю.

Метою даної розвідки є з'ясування характеру та ідейно-тематичної спрямованості першої просвітянської читанки «Зоря», її суспільного значення.

Виклад основного матеріалу. Для належного дослідження вказаної теми необхідно передовсім окреслити ідеологічні засади, заманіфестовані на Установчих зборах Товариства «Просвіта», що відбулися у Львові 8 грудня 1868 р. Це ключ до розуміння суті, головно ідейно-тематичного виразу видавничої діяльності цієї організації загалом та перших його видань зокрема.

У своїх виступах промовці сформулювали підходи, спрямовані на вирішення суспільних проблем та задоволення життєво важливих громадських й особистісних потреб галичан [27]. Їхні міркування можна звести до кількох базових позицій: метою діяльності номіновано «пізнання і просвіту народу», а засобом — популяризацію науки серед простого люду за допомогою видавничої діяльності, яку визначено єдиним способом позитивного впливу на суспільство, щоб перетворити галичан на народ освічений, свідомий себе, своїх народних, товариських і громадянсько-державних прав вільного громадянина конституційної держави. Отож просвітницькі видання мали в популярній формі висвітлювати біблійну тематику, національну історію (насамперед — козацтва та княжої доби), надавати відомості з географії, зокрема про народонаселення регіону та зарубіжних країв, астрономії, сільського господарства, промисловості, торгівлі, підприємницької діяльності, сприяли б формуванню юридичної грамотності.

Важливими були і погляди учасників зібрання на спосіб поширення знань. Як базові засади визначено виваженість, обережність і поступовість подачі просвітних знань народові. Знання потрібно було надавати так, щоб галичани могли їх сприйняти охоче (морально) і з розумінням (інтелектуально) та прямувати за тим, що їх цікавить, враховуючи живий інтерес людей та поєднуючи його з потребами суспільного розвитку.

Також передбачалося боротися з негативними людськими рисами через їхнє висміювання та пропагування позитивних особистісних якостей —

чесності, добродушності, тверезості, охайності та інших, сприяти формуванню моральних якостей та естетичних смаків. Це планувалося реалізовувати народною мовою, яку розумів простий люд, етимологічним правописом і церковнослов'янським шрифтом, що були звичними для того часу (згодом інституція перейшла на фонетичний правопис та на гражданський шрифт), а видання повинні були бути дешевими, щоб народ мав змогу їх купувати.

Початкові кроки, здійснені в 1869 р., засвідчили, крім вирішення низки організаційних питань, й розгортання просвітницької видавничої діяльності. Першими друками, що вийшли під егідою новоствореного Товариства, були відозва до народу з назвою «Дорогі Родимці» [28] та книжка «Зоря: Читаночка для сельских людей» [28], яка була реально спрямована на реалізацію ідеологічних засад «Просвіти».

Процес формування редакційного портфеля був непростим і вимагав залучення до співпраці всіх творчих інтелектуальних сил. Отож справа, до якої й була покликана нова інституція, отримала своє практичне вирішення.

Шосте засідання Проводу, що відбулося 25 березня 1869 р., було повністю присвячене обговоренню друку праць для народу, а по суті — його започаткуванню. Після залагодження низки питань, які мали «запустити» цю важливу справу, наприкінці засідання член Виділу Омелян Партицький повідомив, що він «укладає читанку для сельских людей і предложить її на найближчім засіданню для… перегляду і обсуження» [31, с. 9—10]. На наступних нарадах Правління громадської інституції ця ініціатива була продовжена.

Сьоме засідання Виділу, від 26 квітня 1869 р., було повністю присвячене обговоренню підготовлених О. Партицьким матеріалів до читанки. Після того, як автор і виконавець ідеї подав згадані тексти, їх було «прочитано кусник по куснику і прийнято з деякими поправками, всі предложені статейки» [31, с. 10]. Також було «рішено додати єще оден кусень повчаючий, котрий достарчити взяв на себе голова, і кілька забавних, дрібніших, так, щоби читанка сягала об'ємом до двох аркушів друку» [31, с. 10]. На завершення «постановлено надписати книжечку «Зоря, читаночка для сільських людей. Часть». Застосований у назві термін «Часть» означав, що це мало бути серійне видання [31, с. 10]. Було вирішено видати її «у 2000 примірниках і покласти ціну таку, щоб лиш видатки на наклад вернулися. Всього заходу біля видання приймався Партицький» [31, с. 10]. Ціна «Зорі» була дійсно невисокою — 5 крейцерів; гроші на її друк надав Михайло Димет, львівський купець, та ще тернопільські учні надіслали для видання дешевих книжок зібрані ними 10 золотих ринських [22, с. 123]. Вони й стали першими меценатами, завдяки яким було започатковано видавничу справу Товариства.

Загалом це означало, що в березні-квітні 1869 р. було прийнято важливі ухвали Виділу про підготовку найпершого видання Товариства, спрямованого на просвітницькі цілі, яке невдовзі й було опубліковане.

Просвітянська читанка з назвою «Зоря» побачила світ як книжечка помірної ціни, невеликого формату, для друку був використаний дешевий папір сірого відтінку. Обсяг складав 59 пронумерованих сторінок, а також 6 сторінок без нумерації, на яких була вміщена інформація про крамницю М. Димета, що вочевидь було її прямою рекламою. Вгорі титульної сторінки великими літерами зазначалася назва видання — «Зоря», під нею уточнення — «Читаночка для сельских людей». Вміщений посередині напис — «книжка перша» — свідчив про намір видавців зробити це видання серійним. Знизу атрибутивні написи — «У Львові, 1869» та «Коштом і заходом товариства "Просвіта"». На звороті титулу містилася лаконічна інформація, яка свідчила про те, що видання було опубліковане у друкарні Ставропігійського інституту.

У читанці вміщено 26 прозових і віршованих творів, різних за тематикою, обсягом та жанрами. Автори вказані лише у змісті — наприкінці текстової частини. Ця перша просвітянська книжка була сформована за структурою, яка мала певну особливість. Зокрема, перші сім публікацій (3—28 стор.) подано як самостійні авторські праці, не об'єднані визначеною спільною назвою. Подальші тексти були розподілені за чотирма рубриками: «Оповідання і казки» (29—48 стор.), «Байки» (48—53 стор.), «Всячина» (54—56 стор.), «Порадник лікарський» (56—58 стор.). На останній 59-й текстовій сторінці — зміст — «Що в тій книжечці поміщено?», в якому вказані назви праць, їхні автори чи упорядники, зазначено сторінки.

Особливе зацікавлення становить тематично-ідейний вираз цього видання. Якщо тип жанрів визначили назви рубрик, то для з'ясування тематики змісту, а особливо ідейного характеру та його спрямування, необхідно здійснити відповідний аналіз книжки.

У першій статті «Дещо про письменство» [10], написаній у стилі розповіді, її автор і упорядник читанки О. Партицький, прихований під криптонімом «К. Г.», зосередив увагу на важливості знань, зокрема наукових, для людства, для його поступу. Ця публікація виконувала репрезентативну функцію, маючи на меті пояснити важливість і доцільність справи, яку взяла на себе нова структура, та викликати в суспільстві зацікавленість пропагованими ідеями, спонукати народ до освіти й науки. Для цього в умовній першій частині, представляючи еволюційний поступ, автор виділив кілька періодів, які пов'язав із вдосконаленням інтелектуальних можливостей, отож і прогресивних поступальних змін у розвитку людства. Він зосередив увагу на значенні та впливі інтелектуальних чинників на еволюцію господарської діяльності, для чого навів приклади позитивних змін та вказав їхні причини. На початку свого допису автор розповів, що в давнину люди, як звірі, жили тільки по лісах й основним їхнім господарським заняттям було полювання. З часом вони навчилися вирощувати зерно. Відзначив примітивний спосіб тогочасного «рослинництва» — люди «як

небуть копали землю, розкидували зерно, і як хліб поспівав, то брали його руками, бо ще не вміли зробити серпа» [10, с. 3]. З часом вони освоїли скотарство й використання домашніх тварин для обробітку землі, навчили волів та коней ходити у плузі, почали орати, винайшли різні знаряддя, як от серп, косу тощо. Пояснивши так поступ людства, яке пройшло еволюцію від споживацького до відтворюючого господарства, автор вказав на перехід до застосування технічних засобів — згодом люди спромоглися орати, сіяти, віяти й молотити машинами, з'явилися також парові млини. Такого поступу, наголошено автором, люди змогли досягнути «з розумом та з мовою, а потім ще при помочі письма, подоходили до кращих порядків усюди» [10, с. 3]. У підсумку відзначено, що в давнину первісні люди жили як дикуни, споживали просту їжу, «не знали ні Бога, ні… громадського права, ні добра, ні зла. А тепер… понаучувалися люди як і від холоду боронити себе, як себе заспокоїти… від всякої напасти і негоди» [10, с. 4]. Що наразі люди мають теплі домівки, одяг, кращу їжу, а також «є у нас і віра християнська, котра навчила нас, як жити на світі по правді та як людей любити» [10, с. 4]. Також вказано, як на досягнення, на новий суспільно-політичний устрій, зумовлений прийняттям конституції: «є у нас і права громадські, котрі повинні боронити всякого чоловіка від неправди та від кривди» [10, с. 4]. Наприкінці статті знову наголошено, що «до цього всього подоходили люди своїм власним розумом, за поміччю мови, письменства та науки» [10, с. 4].

В умовній другій частині авторську увагу звернено на людські можливості в реальному часі та в майбутньому, зумовлені освіченістю та її позивним впливом і на духовність, і на особистісний стан, зокрема на поліпшення, розширення своєї спроможності, передовсім у веденні господарства. З метою переконливої аргументації сказаного, спочатку висвітлюється значення освіченості для збільшення можливостей християнина в пізнанні релігійного вчення. На це вказано в перших рядках цього допису: «Щоб знати і розуміти закон християнський, треба бути письменним, бо письменний чоловік прочитає, то знати буде: *чого* навчає Спаситель людей, як Він жив на землі, і як Його мучили, і як Він навчав жити на землі, щоб війти в царство небесне» [10, с. 4]. Далі зазначається, що хоча про це людям розповідали в церквах і такі знання були доступними в т. ч. й неписьменним, однак, як наголошено, письменні про все могли самостійно дізнатися у відповідних книгах, зокрема й «про життя і про діла святих угодників, котрі давали приклад, як треба жити по християнськи» [10, с. 5]. Автор пояснює, що з книжок можна навчитися потрібних молитов, «котрі треба знати всякому християнинові, щоб знати, як благати у Господа помилування гріхів наших та запомоги у всякому ділі» [10, с. 5]. Також відзначено, що у відповідних книгах подано інформацію про церковні обряди, які необхідно знати «всякому християнинові» [10, с. 5].

Акцентується й на значенні освіти для громадянина, зокрема наголошено на важливості знання законів, які для того й написані, щоб кожен знав свої права й обов'язки та їх спрямування, бо вони «заведені на користь всім людям» [10, с. 5]. У подальшому деталізованому викладі сказано, що закони ухвалювали для того, щоб одна людина не заподіювали кривди іншій та що у випадку порушення законних прав громадянина можна шукати захисту своїх прав у суді за законом. Наголошується, що незнання прав може призвести до негативних наслідків, бо громадянин не буде знати, які повинності сповняти, або буде «платити тому, кому не слід…» [10, с. 5].

У наступній умовній частині звернено увагу на важливість та практичну користь освіченості для господарської діяльності — «у всякому ділі здасться… письменство» [10, с. 6], «учені, та ще й розумні люди» шукають усіляких способів, щоб добитися успіхів [10, с. 6]. І саме для цього й потрібна наука — навіть і для хліборобства, зазначає автор та докладно роз'яснює користь науки для раціонального ведення приватного сільського господарства, порівнюючи господарську діяльність у німців й у галичан. Насамперед ним відзначено, що успіх у рільництві залежав від належної, з розумінням справи, праці, для чого були необхідні відповідні знання. Аргументуючи свої положення, автор вказує, що «наш селянин збере на своїм полі з одного зерна шість, а німець, сусід його, на такому ж самому полі збере вісімнадцять зерен з одного посіяного, отже в три рази більше», «бо німець знає, якого гною треба вивезти на яке поле і як його розкидати й перемішати з землею, щоб він не вивітрів…» [10, с. 7]. За словами автора, німець знає, на якому полі які зернові культури краще висівати, а які не бажано, в які терміни збирати врожай та як його допильнувати, щоб і не прогнило, і не попріло та не проросло. Крім того, відзначено, що в німців завжди худоба буває ліпша від нашої, а все тому, що в нас не знають, як краще доглядати худобу, тому й користь з неї невелика. Автор сповіщає, що в новіших часах винайшли способи, завдяки яким у німців нічого не висихає на полі чи городі, як у наших буває [10, с. 7], і наголошує, що всі ці «способи описуються в книжках, аби тільки хотіли вчитися, а користь буде» [10, с. 8].

У заключній частині акцентується на традиційній поведінці молоді та людей зрілого віку у святкові дні, коли парубки, дівчати та й старі люди, повернувшись із церкви в теплу пору, або йшли на прогулянки, або відвідували своїх близьких чи знайомих, щоб побалакати. Але найбільше вчащали до корчми, де грала музика, або ж відпочивали вдома нічого не роблячи, нудилися. Після таких дещо критичних міркувань автор вказує, що «отут і здалося письменство…» [10, с. 8], коли б чоловік міг взяти до рук книжку та і сам би розвеселився, й інші могли б його читання послухати. Завдяки читанню, за визначенням автора, людина стає розумнішою, навчаючись цікавому та корисному [10, с. 8].

В останньому абзаці, узагальнюючи сказане, автор відзначає, що для того, щоб розвивалася освіченість наших людей, «додамо ми і своєї праці і будемо… для сільських наших братів друкувати дешеві малі книжечки, з котрих всяке може дечого навчитися, або і весело забавитися» [10, с. 9], а також висловлює надію, що ця перша читанка буде прихильно сприйнята «у наших сільських хатах, і нехай буде прийнята з такою ж любов'ю» [10, с. 9], з якою вона укладалася.

Загалом перша стаття читанки мала чітко виражений ідейно-пропагандистський характер та спрямованість. Базова ідея — вказати на зв'язок знань із прогресом людства в його технічному та духовно-інтелектуальному поступі. У доступній формі обґрунтовано думку про те, що рух від простого до складнішого чи досконалішого відбувається через знання, їх накопичення та фіксацію у книгах, що зрештою було образною формою просвітництва — основного напряму діяльності Товариства. Звертаючись до різних соціальних груп, уточнюючи їхні релігійний та громадянський статуси, автор викладає базову ідею соціальної орієнтованості просвітництва, подану у форматі знань та важливості їхнього засвоєння й застосування на практиці.

Значення та характерна особливість цієї статті полягали в тому, що вона була написана в ідеологічно-пропагандистському форматі, оскільки її метою було надання високої оцінки людським інтелектуальним можливостям та знанням, які людство нагромаджувало протягом віків і які стали важливою основою для його прогресу. Тому засвоєння надбань поколінь, зосереджених у книжках, визнано ключовою основою та запорукою для особистісного, господарського, громадянського поступу, що своєю чергою мало стати базою для заможного, усталеного, цивілізованого життя суспільства, яке спирається на раціональну працю.

Наступним текстом, вміщеним у читанці, були «Псалми» — «Псалом I» [24] та «Псалом V» [25]. Автором, як указано у змісті, був Павло Ратай (відомий псевдонім Пантелеймона Куліша).

Третя публікація «Зорі» — це стаття автора ідеї й укладача читанки, знову під криптонімом «К. Г.», О. Партицького «Дещо про Землю» [9, с. 12—18], в якій у дохідливій розповідній формі викладено основну інформацію про нашу планету. Донесено, що вона має сферичну форму, а небо, як би не здавалося людині, ніколи не досягало її поверхні, відповідно в такий спосіб пояснюється, що таке горизонт й оманливість суб'єктивного людського уявлення про його нібито зближення з поверхнею Землі. Зазначено, що життєвий досвід, зокрема подорожі, та спостереження за видноколом дозволяли це зрозуміти та збагнути і що мандрівник, обійшовши всю Землю, повернувся б на місце, з якого розпочав кругосвітні мандри. Увага читача також звертається на рух Землі навколо своєї осі, завдяки чому відбувається зміна частин доби, тривалість якої дорівнює 24 годинам. В образній

формі пояснено фізичне явище — земне тяжіння як сила, що притягує до себе всі предмети, вказано на зв'язок сили притягання предметів з їхньою масою — «чим твердіше що [у значенні «предмети»], тим більше воно до Землі притягується» [9, с. 17]. Далі автор розповідає про рух Землі навколо Сонця, яким визначаються і рік, і зміна пір року. Наостанок зазначається, що ця стаття написана для того, аби люди знали, що наша Земля кругла, обертається навколо своєї осі й це визначає добу тривалістю у 24 години, і що вона протягом року робить повний оберт навколо Сонця [9, с. 18].

Наступний допис авторства Наталя Вахнянина «Дещо про людей» [3, с. 18—23] є логічним продовженням статті-попередниці, про що вказано на початку. Насамперед зауважено: щоб уникнути вигадок про людей, які поширювалися недобросовісними оповідачами, названими байкарями, необхідно володіти правдивою інформацією. Отже, згідно з науковими даними, люди, які населяють Землю, є різними за кольором шкіри, одягом, мовою й поділяються на п'ять рас, українці належать до білої раси. Люди, незалежно від кольору шкіри, на що впливають відповідні пігменти, однакові за своєю природою. Далі у статті названо континенти з їхнім населенням: в Азії — монголи та китайці; в Африці — люди, які мають чорну шкіру і яких «зовуть муринами [мурин — те саме, що негр] і кафрами [кафри — назва, що її у XVIII ст. дали бури народам банту]» [3, с. 20], на американському континенті — червоношкірі індіанці; окремо виділено малайзійців. При характеристиці людей, які населяють Землю, окреслено їхні антропологічні й побутові особливості: вказано на відмінності їхніх їжі, одягу, житла, господарської діяльності, зокрема обробітку землі; зауважується, що в окремих народів домінує тваринництво. Відзначено, що третина людства сповідує християнство. Загальна чисельність «білих», за інформацією автора, складає 500 млн, з яких в Європі проживає 280 млн. Біла раса складається з різних народів, які мають власну мову. Наведений неповний перелік народностей, серед яких згадуються й русини в кількості 15 млн. На завершення автор, звертаючись до читачів, наголошує, що подальшу розповідь про народи доречно буде продовжити тоді, коли даний матеріал буде ними добре засвоєний.

Стаття «Зозуля-Кукавка», підготовлена Іваном Верхратським [4], присвячена біологічній тематиці. У ній у розповідному стилі змальовано характер цього птаха, відзначено, що специфічні звуки властиві тільки самцям цього виду і що завдяки своєму оперенню птах може швидко літати. Описуючи повадки зозулі, автор відзначає, що вони живуть парами, з настанням холодів відлітають у вирій. Не оминув автор і той факт, що зозулі підкидають своїх пташенят іншим птахам.

Друком, який завершує першу частину читанки, є байка Юрія Федьковича «Кінь і віл» [30]. За змістом і формою це своєрідний виклад міркувань про цінності військового коня й вола. Її ідея полягає в акцентуванні переваги продуктивної праці вола над служінням коня жовніру, оскільки війна

веде до негативних наслідків, а завдяки волові господар має і достаток, і можливість допомогти людям, і забезпечити собі щасливе життя.

Наступні твори зібрані під рубриками, перша з яких називається «Оповідання і казки» [14]. Важливість вміщених у ній публікацій (обсягом від однієї до семи сторінок), враховуючи характер жанру, полягає в наявності ідейної основи та моральних засад.

Так, в оповіданні Михайла Тимяка «Бог знає, чим чоловіка карати має» [29] йдеться про зарозумілого господаря, який жив у достатку та хвалився, що не боїться пожежі, бо переконаний, що знає, як відбудувати свій будинок. Коли ж сталася пожежа, то й сам її не гасив, і людям не дозволяв, — вважав, що має достатньо грошей, які сховав у дереві. Однак повінь знесла дерево, а з ним і статки господаря, і він став злидарем, заробляючи на життя тим, що розносив пошту. Далі розповідається про його пригоди, які засвідчують, що не варто бути таким зарозумілим і гнівити Бога.

Уміщене наступним оповідання «Панькова кобила» Григорія Квітки-Основ'яненка [11] розповідає про неуважного господаря, який намальованого коня прийняв за живого й намагався його загнуздати, чим викликав сміх у парубків, які разом зі вправним художником спостерігали за дійством. Це була, враховуючи присвячену талановитості митця частину тексту, своєрідна ода, висока оцінка майстерності та освіченості художника, хоча в ній простежується й сарказм стосовно господаря, позбавленого уважності та спостережливості.

Оповідання Я. Головацького «Іван Брехун (приказка народна)» [7] актуалізує легковірність, необдуманість, відсутність критичного мислення. У творі «Боднар» [6] того ж автора йдеться про хитрого мандрівного боднара, який, прикинувшись кравцем і намагаючись вгодити господарю, до якого потрапив у пошуках роботи, зумів і пообідати, і викрутитися у складній ситуації, й уникнути нарікань, хоча й не справдив надії ймовірного «роботодавця». Мораль — спроможність знайти вихід із неоднозначних життєвих обставин. В оповіданні «Баламут» [12], автор якого прихований під криптонімом М. К., пропагується освіченість, важливість шкільництва для особистісного розвитку людини. У творі «Вовк і кравець» [26] йдеться про винахідливого кравця, який зумів перехитрити вовка. Мораль очевидна — завдяки сміливості, прагненню до порятунку, волі до життя, гостроті розуму людині вдається врятуватися від будь-якої небезпеки. Оповідання «Швець і його наймичка» [25] висміює лінь та високо оцінює мудрість, адже завдяки останній вдалося допомогти людині позбутися негативних рис.

У рубриці «Байки» [1] вміщено вісім творів, в яких критикуються неузгодженість в роботі [19], схильність до перебільшеної оцінки себе та своїх можливостей [2], до гіперболізування своїх рідних [13]; на прикладі птахів актуалізуються критерії користі та шкоди [18]; позитивуються людські порозуміння та згідливість, що становлять важливу основу для гарних

результатів будь-якої діяльності [17]; пояснюється положення «людина — мірило всіх речей» [16]; висміюються занадто говіркі люди [15] тощо.

Наступна рубрика з назвою «Всячина» [5], яку, як і чергову [32], про що вказано у змісті, підготував О.П. Рафалович, складається із шести лаконічних, без заголовків, прозових творів етичного спрямування. У них звернено увагу на характери людей, які визначають їхні життєві інтенції, орієнтири та моделі поведінки. Зокрема, надається критична оцінка зарозумілості, що зумовлює нехтування реаліями, з доречним покаранням того, хто нафантазовані уявлення намагається обґрунтувати псевдологічними методами. Критично потрактовано схильність до самосуду та високо оцінено спроможність громади адекватно відреагувати на найрізноманітніші вимоги, вийти зі скрутного становища тощо.

У «Пораднику лікарському» [23], заключній рубриці читанки, надаються поради щодо лікування пропасниці (лихоманки), зубного болю, запалення очей, гельмінтів, лишаю та опіків. До прикладу, опіки рекомендується лікувати за допомогою посипання ураженого місця борошном та обв'язування його льняним полотном.

Завершує читанку, як зазначалося вище, зміст та вказівка на те, що її упорядником є О. Партицький.

Загальний огляд матеріалів, вміщених у «Зорі», дозволяє стверджувати, що вихід у світ видання засвідчує курс Товариства «Просвіта» на практичну реалізацію ідеологічних засад, заявлених на Установчих зборах цієї інституції. Отож базовим видом діяльності новоствореного Товариства була видавнича справа, спрямована на просвіту народу його ж мовою та звичним для тогочасної Галичини етимологічним правописом.

Успіх та суспільний резонанс «Зорі» засвідчило її позитивне сприйняття громадою. У протоколі дев'ятого засідання Виділу Товариства від 1 липня 1869 р. зазначається: «Під кінець засідання заявив п. Партицький, що із надрукованої перед двома тижнями "Зорі" не лишилося вже і одного екземпляра. Цілий наклад в 2000 ек[земплярів], розібраний як би в одній хвилі. — Виділ, [враховуючи] таку прихильність публіки для першого сво[го] [вид]авництва, рішив по мірі средств продовжити видавництво "Зорі" і печатати книжок для народу в 2—3000 примірниках» [31, с. 11—12].

Позитивне сприйняття першого просвітянського видання підтвердили також відгуки народовців та представників протилежного табору — москвофілів. У листі до брата від 6 липня 1869 р. О. Барвінський із Бережан писав, що «тут дуже за "Зорею" питають. Сільські вчителі і навіть селяни приходять до мене, а я змушений відправляти їх ні з чим, бо не маю жодного примірника. Таким чином, скажи, щоб як можна скорше 70 примірників прислали» [26, с. 20]. Зреагував на вихід «Зорі» й опонент народовців і «Просвіти» москвофіл І. Наумович, який ознайомився з її змістом та написав листа до Проводу, в якому зазначив, що «з сердечною радістю повитав

я перший плід Вашого Тов-а "Просвіта". Ще в 1850 р., бувши в духовнім семінарі, був я переконаний, що ми, образуючі вищі верстви нашого народу, а не даючи ніякого корму сільському народові, будемо усе безсильними, і вороги нас задавлять, як то справді видимо на ділі. Якби ми через тих 20 літ свободи були ужили всіх наших сил на такі популярні видання, як "Зоря", ми стояли би нині далеко вище і почуття національне перейшло би уже ввесь наш народ…» [22, с. 124—126]. На закінчення додав, що «дітвора приняла "Зорю" з неймовірним одушевленням» і що «в цілім селі знають зміст "Зорі"». Крім того, він обіцяв надіслати свої твори до публікації, однак, на жаль, своїх обіцянок не виконав [22, с. 124—126].

Наукова новизна. Вперше здійснено комплексне дослідження та дано всебічну характеристику, з'ясовано ідейно-тематичний вираз першої просвітянської читанки «Зоря», окреслено її значення для Товариства «Просвіта» та суспільства.

Висновки. Вихід у світ першої читанки з назвою «Зоря» засвідчив насамперед започаткування новоствореним Товариством просвітницької діяльності, базованої на ідеологічних засадах, яка ідейно й тематично відповідала інтересам народу, його духовно-інтелектуальним потребам, сприяла його розвитку в інтелектуальному, духовно-моральному напрямах. Читанкою було започатковано популяризацію наукових знань з географії, етнографії, природознавства; формування моральності суспільства через критичну оцінку, зокрема, негативних людських рис та пропагування позитивних етичних норм. Застосований у процесі підготовки видання підхід став у майбутньому основою формування методики видавничої діяльності Товариства «Просвіта»: так, була вироблена відповідна організаційно-видавнича методична база, яка вдосконалювалася, модифікувалася й стала основою для діяльності цього орієнтованого на потреби народу видавництва, а поява в культурницькому просторі краю читанки «Зоря» засвідчила початок сталої, безперервної, що прийшла на зміну спорадичним друкам окремих творів, народної видавничої справи, базованої виняткова на народній мові.

Отож це перше видання під егідою Товариства «Просвіта», спрямоване на виконання статутних цілей та завдань нової інституції, деталізованих в ідеологічних засадах, мало особливе значення, оскільки читанка стала своєрідною репрезентацією «Просвіти», виконавши функцію її візитівки та викликавши інтерес до Товариства. Згодом були створені інші організації, орієнтовані суто на розгортання народного видавництва — Товариство ім. Шевченка (згодом НТШ) (1873), «Руське педагогічне товариство» (згодом «Рідна школа») (1881) та інші просвітницькі інституції, які цю справу продовжили та розвинули.

Назагал дана тема є основою для вивчення формування та розвитку української видавничої справи народною мовою, спрямованої на просвіту народу із врахуванням необхідної для його поступу проблематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Байки // Зоря. Читаночка для сельских людей. Кн. 1. Львів, 1869. С. 48—53.
2. В. К. Віл і осел (після німецького) // Там само. С. 48—49.
3. Вахнянин Н. Дещо про людей // Там само. С. 18—23.
4. Верхратський І. Зозуля-Кукавка // Там само. С. 24—27.
5. Всячина // Там само. С. 54—56.
6. Головацький Я. Боднар (приказка народна) // Там само. С. 37—38.
7. Головацький Я. Іван Брехун (приказка народна) // Там само. С. 36—37.
8. Зоря: Читаночка для сельских людей. Кн. 1. Львів, коштом і заходом т-ва «Просвіта». 1869. 59 с.
9. К.Г. [Партицький О.] Дещо про Землю // Зоря. Читаночка для сельских людей. Кн. 1. Львів, 1869. С. 12—18.
10. К. Г. [Партицький О.] Дещо про письменство // Там само. С. 3—9.
11. Квітка Г. Панькова кобила // Там само. С. 33—35.
12. М.К. Баламут // Там само. С. 38—39.
13. Наумович І. Ворона, сорока і сова // Там само. С. 50—51.
14. Оповідання і казки // Там само. С. 29—53.
15. Павло Свій [Свенціцький П.]. Барабан // Там само. С. 53.
16. Павло Свій [Свенціцький П.]. Дід і камінь // Там само. С. 52.
17. Павло Свій [Свенціцький П.]. Згода // Там само. С. 52.
18. Павло Свій [Свенціцький П.]. Ластівка і горобець // Там само. С. 51.
19. Павло Свій [Свенціцький П.]. Птах, щупак і рак // Там само. С. 51.
20. Пашук В. Товариство «Просвіта» — започаткування діяльності (1868—1870) // Народознавчі зошити. 2020. № 3. С. 695—713. https://doi.org/10.15407/nz2020.03.695
21. Пашук В. Особливості видавничої діяльності Товариства «Просвіта» // Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти (Доповіді та повідомлення ІІ Міжнародної наукової конференції. Львів, 29 жовтня 2021 р.). Львів, 2021. С. 79—82.
22. Перський С. Популярна історія Товариства «Просвіта». Львів, 1832. 268 с.
23. Порадник лікарський // Зоря. Читаночка для сельских людей. Кн. 1. Львів, 1869. С. 56—58.
24. Ратай П. «Псалом І» // Там само. С. 9—10.
25. Ратай П. «Псалом V» // Там само. С. 10—12.
26. Рудченко Н. Вовк і кравець // Там само. С. 39—40.
27. Рудченко Н. Швець і його наймичка // Там само. С. 46—48.
28. Середяк А. Діяльність Товариства «Просвіта» в 1868—1914 рр. // Нарис історії «Просвіти». Львів—Краків—Париж, 1993. С. 18—41.
29. Справозданє з перших загальних зборів товариства «Просвіта» (Львів, падолиста) // Правда. 1868. № 43. С. 513—516; № 44. С. 525—526.
30. Товариство «Просвіта» у Львові : покажчик видань. 1868—1939. Львів, 1996. 580 с.
31. Тимяк М. «Бог знає, чим чоловіка карати має» // Зоря. Читаночка для сельских людей. Кн. 1. Львів, 1869. С. 29—33.
32. Федькович Ю. Кінь і віл // Там само. С. 27—28.
33. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 348 (Фонд Товариства «Просвіта»). Оп. 1. Спр. 7628.
34. Що в тій книжочці поміщено? // Зоря. Читаночка для сельских людей. Кн. 1. Львів, 1869. С. 59.

Отримано 28 березня 2025 р.

REFERENCES

1. Baiky [Fables] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 48—53.
2. V. K. Vil i osel (pislia nimetskoho) [Ox and donkey (after German)] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 48—49.
3. Vakhnianyn N. Deshcho pro liudei [Something about people] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 18—23.
4. Verkhratskyi I. Zozulia-Kukavka [Zozulya-Cuckoo] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 24—27.
5. Vsiachyna [Miscellaneous] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 54—56.
6. Holovatskyi Ya. Bodnar (prykazka narodna) [Bodnar (folk saying)] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 37—38.
7. Holovatskyi Ya. Ivan Liar (prykazka narodna) [Ivan Liar (folk saying)] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 36—37.
8. Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, at the expense and initiative of the Prosvita Society], 1869. 59 p.
9. K. H. [Partytskyi O.]. Deshcho pro Zemliu [Something about Earth] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 12—18.
10. K. H. [Partytskyi O.]. Deshcho pro pysmenstvo [Something about writing] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 3—9.
11. Kvitka H. Pankova kobyla [Pankov's mare] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 33—35.
12. M. K. Troublemaker // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 38—39.
13. Naumovych I. Vorona, soroka i sova [Crow, magpie and owl] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 50—51.
14. Opovidannia i kazky [Stories and fairy tales] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 29—53.
15. Pavlo Svii [Sventsitskyi P.]. Baraban [Drum] // Zoria. Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv. 1869. P. 53.
16. Pavlo Svii [Sventsitskyi P.]. Did i kamin [Grandfather and the stone] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. P. 52.
17. Pavlo Svii [Sventsitskyi P.]. Zghoda [Consent] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. P. 52.
18. Pavlo Svii [Sventsitskyi P.]. Lastivka i horobets [Swallow and sparrow] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv. 1869. P. 51.
19. Pavlo Svii [Sventsitskyi P.]. Ptakh, shchupak i rak [Bird, tentacle and crayfish] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. P. 51.
20. Pashuk V. Tovarystvo "Prosvita" — zapochatkuvannia diialnosti (1868—1870) [The Prosvita Society — the beginning of its activities (1868—1870)]. *Narodoznavchi zoshyty* [Ethnographic notebooks]. 2020. No. 3, pp. 695—713. https://doi.org/10.15407/nz2020.03.695
21. Pashuk V. Osoblyvosti vydavnychoi diialnosti Tovarystva "Prosvita" [Peculiarities of the publishing activities of the Prosvita Society]. *Vydavnychyi rukh v Ukraini: seredovyshcha,*

artefakty (Dopovidi ta povidomlennia II Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii [Publishing Movement in Ukraine: Environments, Artifacts (Reports and Announcements of the 2nd International Scientific Conference]. Lviv. October 29, 2021). Pp. 79—82.
22. Perskyi S. Populiarna istoriia Tovarystva "Prosvita" [Popular history of the Prosvita Society]. Lviv, 1832. 268 p.
23. Poradnyk likarskyi [Medical advisor] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 56—58.
24. Ratai P. "Psalom I" [Psalm I] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 9—10.
25. Ratai P. "Psalom V" [Psalm V] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 10—12.
26. Rudchenko N. Vovk i kravets [The Wolf and the Tailor] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 39—40.
27. Rudchenko N. Shvets i yoho naimychka [The Shoemaker and His Maid] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book. Lviv, 1869. Pp. 46—48.
28. Serediak A. Diialnist Tovarystva "Prosvita" v 1868—1914 rr. [Activities of the Prosvita Society in 1868—1914] // Narys istorii "Prosvity" [An Outline of the History of "Prosvita"]. Lviv—Krakiv—Paris, 1993. Pp. 18—41.
29. Spravozdanie z pershykh zahalnykh zboriv tovarystva «Prosvita» (Lviv 26. padolysta) [Report from the first general meeting of the Prosvita society (Lviv, November 26)]. *Pravda* [The Truth] 1868. No. 43, pp. 513—516; No. 44, pp. 525—526.
30. Tovarystvo "Prosvita" u Lvovi: pokazhchyk vydan. 1868—1939 [Society "Prosvita" in Lviv: index of publications. 1868—1939]. Lviv, 1996. 580 p.
31. Tymiak M. "Boh znaie, chym cholovika karaty maie" [God knows how to punish a man] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 29—33.
32. Fedkovych Yu. Kin i vil [Horse and ox] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 27—28.
33. Fond 348. Unit 1. Fol. 7628. Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv.
34. Shcho v tii knyzhochtsi pomishcheno? [What is in that book?] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. P. 59.

Received on March 28, 2025

Volodymyr Pashuk
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
of National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv, Ukraine)
ORCID: 0000-0002-3536-1848
E-mail: volparo@gmail.com

"ZORIA" — THE FIRST ENLIGHTENMENT READER (LVIV, 1869)

The Purpose of the paper is to clarify the character and ideological-thematic orientation of the first enlightenment reader, *Zoria*. **Methodology.** In the course of the research, methods of comparative and complex-structural analysis and synthesis were used, which allowed for a general overview of the reader and its components, characterization of its content, and outlining its ideological-thematic expression regarding the popularization of scientific knowledge

in geography and ethnography, as well as the formation of ethical norms of society in accordance with the ideological principles of the newly established Prosvita Society. **Scientific novelty.** For the first time, the structure, character, and orientation of the first enlightenment reader have been investigated. **Conclusions.** *Zoria* is the first publication under the auspices of the Society aimed at fulfilling the statutory goals and tasks detailed in its ideological principles. This was of particular importance as the reader became a representation of the new organization, serving as its calling card and generating interest in the new institution — then little known in the region — and in its mission oriented toward the enlightenment of the people in their own language. The nature of the educational activity was determined by its structure, as evidenced by the ratio of popular science texts to ethical ones. Thus, out of 26 texts, five concerned scientific knowledge, while 21 were aimed at the formation of ethical norms. This indicates that the formation of moral standards was a priority in the publication. Furthermore, it is proven that the activity initiated by the newly formed Society, which resulted in the *Zoria* reader, also marked the beginning of a consistent and continuous folk publishing business — replacing sporadic printings of individual works — based exclusively on the folk language, which ideologically and thematically corresponded to the interests, spiritual-intellectual needs, and development of society. At the same time, the approach applied in the preparation of this first reader became the future basis for the publishing methodology of this educational structure. This meant that an appropriate organizational and publishing methodological framework was developed at that time, which was subsequently improved, modified, and became the foundation for the activities of the publishing house oriented toward the needs of the people.

Key words: *Zoria* — Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people], Prosvita Society, Prosvita reader, Prosvita ideological principles, popularization of scientific knowledge, formation of ethical norms.

https://doi.org/10.15407/rksu.42.063
УДК 78.034.7-044.922(477):[655.3.066.9:78]”16/17”-047.44

Лідія Корній, доктор мистецтвознавства, професор, провідний науковий співробітник відділу екранно-сценічних мистецтв та культурології, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-4988-7186
E-mail: muzling@ukr.net

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКІЙ МУЗИЧНІЙ КУЛЬТУРІ ДОБИ БАРОКО ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ У ДРУКОВАНИХ РЕДАКЦІЯХ «ГРАМАТИКИ МУЗИКАЛЬНОЇ» МИКОЛИ ДИЛЕЦЬКОГО

Мета дослідження полягає у встановленні спільностей та відмінностей між друкованими редакціями «Граматик» Миколи Дилецького — Львівською (1723) та Московськими (1679, 1681) у репрезентації трансформаційних тенденцій у музичній теорії автора. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні порівняльно-типологічного методу для зіставлення текстових особливостей різних редакцій «Граматик» та культурно-історичного підходу для інтерпретації трансформаційних процесів у контексті барокової культури. **Наукова новизна.** «Граматика музикальна» М. Дилецького вперше досліджується як музично-культурне явище в контексті трансформаційних процесів в українській музичній культурі доби Бароко та їх відображення у друкованих редакціях «Граматик». Розкрита варіантність рецепції польського музичного матеріалу у Львівській та Московських «Граматиках», яка засвідчує різні умови функціонування теоретичного дискурсу М. Дилецького. **Висновки.** Встановлені спільності між Львівською та Московськими «Граматиками» засвідчили наявність трансформаційних тенденцій у музично-теоретичній концепції

Цитування: Корній Л. Трансформаційні процеси в українській музичній культурі доби Бароко та їх відображення у друкованих редакціях «Граматики музикальної» Миколи Дилецького. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 3 (42). С. 63—80. https://doi.org/10.15407/rksu.42.063

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

М. Дилецького, зумовленій «бароковою модернізацією» церковного православного співу в XVII — першій половині XVIII ст. Розбіжності між текстами Львівської та Московських «Граматик» показали вільне використання католицьких / світських музичних джерел у Львівській «Граматиці», тобто відкритість М. Дилецького до засвоєння «латинського» досвіду. Відмова від низки польських джерел у Московських «Граматиках» вказує на редагування автором тексту відповідно до умов московського середовища з його негативним ставленням до католицизму. Культурно-політична ситуація впливала на особливості прояву трансформаційних тенденцій в аналізованих «Граматиках».

Ключові слова: «Граматика музикальна» М. Дилецького, історія української музики, трансформаційний процес, музична культура доби Бароко, українсько-польські музичні зв'язки.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю осмислення «Граматики музикальної» Миколи Дилецького як важливого культурного явища, що відображає трансформаційні процеси в українській музичній культурі доби Бароко. У музикознавчих студіях ця праця аналізувалася переважно в історико-теоретичному або джерелознавчо-компаративному аспектах, тоді як її значення в контексті зміни культурної орієнтації, естетичних пріоритетів і музичного мислення українського середовища XVII — першої половини XVIII ст. залишається недостатньо висвітленим. Актуальність теми також визначається потребою дослідження механізмів адаптації західноєвропейських барокових моделей у вітчизняній традиції. Звернення до «Граматики музикальної» у цьому ракурсі дає змогу простежити перехід від середньовічної візантійсько-слов'янської парадигми до барокового типу художнього мислення.

Аналіз досліджень та публікацій. «Граматика музикальна» М. Дилецького збереглася в декількох редакціях та численних списках. Протограф цієї «Граматики» був написаний у Вільні, але він не зберігся. Згідно з інформацією на титульних аркушах подальших списків, М. Дилецький створював їх у Смоленську, Москві та Санкт-Петербурзі. Через поширення його «Граматики» в Московії її найперше почали вивчати російські вчені. В. Протопопов у публікації «Николай Дилецкий и его муссикийская грамматика» [12] подає історію дослідження російськими вченими рукописних текстів різних редакцій «Граматики» М. Дилецького від середини XIX ст. до початку XX ст. [12, с. 509—540]. 1910 року вперше була опублікована «Мусикійская грамматика» М. Дилецького в посмертній праці російського дослідника С. Смоленського [5]. Автор використав список Московської «Граматики» церковнослов'янською мовою, яка збереглася у двох варіантах. Перша, як зазначено в рукопису, була створена М. Дилецьким 1679 р. «в дому диякона Аникия Трофимова сына Коренева» [12, с. 567], з яким він мав творчі контакти. С. Смоленський для публікації обрав другий варіант цього списку 1681 р. Рукопис, надрукований у праці С. Смоленського без титульного аркуша, складається з двох частин. На початку вміщений текст трактату

московського дяка Іоанникія Коренєва без заголовка, а потім «Граматика» М. Дилецького. В. Протопопов 1979 р. опублікував іншу московську редакцію «Граматики» Дилецького — «Идеа грамматики мусикиской» 1679 р., яка також була написана в Москві, але призначена для багатого російського землевласника Г.Д. Строганова (1656—1715). У ній є підпис М. Дилецького латинськими літерами «Mikolay Dilecki Творец» і дописано іншим почерком «Василє Рєзанєц писєц» [6, с. IV]. Наявність у цьому рукопису авторського підпису дала підставу В. Протопопову вважати його авторизованим. Він написаний також церковнослов'янською мовою.

У 1970 р. О. Цалай-Якименко здійснила факсимільне видання «Граматики музикальної» Миколи Дилецького, оригінал якої зберігається у Львівському музеї національного мистецтва. Результати дослідження цього рукопису вона подає в передмові до видання [4], а також у монографії «Київська школа музики XVII століття» [13]. З титульної сторінки рукопису дізнаємося, що він «написася в царствующем градѣ Санкт Питер Бурхе… 1723 октоврія, дня 21. На автора трудился Дилецкій». Цей рукопис називають Львівським через місце зберігання оригіналу. У кінці першого розділу «Граматики» є такий текст, ймовірно написаний М. Дилецьким: «Зичлывый приятель и слуга Миколай Дилецкій МП». МП означала manu propria — з латинської «власною рукою» [4, с. LXX] За визначенням О. Цалай-Якименко, текст рукопису написаний одним почерком, українським скорописом [13, с. 317]. На основі цих даних вона робить висновок, що Львівський рукопис є автографом [13, с. 313]. Дослідниця аналізує особливості Львівського рукопису, зокрема його українську мову в контексті інших гуманітарних досліджень. О. Цалай-Якименко пропонує класифікацію збережених редакцій «Граматик», уперше відзначає деякі текстові відмінності між Львівською та Московською (1679 р.) «Граматиками», не торкаючись музичного матеріалу. У результаті дослідження вона доходить висновку, що «Львівський рукопис зберіг і доніс до нашого часу первісний оригінальний авторський текст "Граматики", яку М. Дилецький писав живою українською мовою» [13, с. 112]. Російська дослідниця І. Герасимова в кандидатській дисертації «Николай Дилецкий: творческий путь композитора XVII века» (Автореферат диссерации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Москва, 2010) також розглядає Львівську «Граматику музикальну». Вона провела джерелознавчий аналіз почерків вербального та нотного текстів і встановила, що в рукопису наявні 4 почерки кириличного тексту і два почерки, написані латиною, і дійшла висновку, що рукопис 1723 р. не є автографом М. Дилецького, а «копією більш раннього незбереженого автографа віленського теоретика» [1, с. 8—9]. Моїм завданням не було досліджувати, чи Львівський рукопис є автографом, тому я не проводила детального палеографічного аналізу почерку написання трактату. Однак, на мій погляд, почерк напису «Зичлывиый приятель и слуга Миколай Дилецкій МП» [4,

с. LXX] відрізняється від почерку попереднього тексту. Це дає підставу припустити, що цитовані слова написав сам М. Дилецький, а весь інший текст — писар, і, можливо, не один. Тому Львівська «Граматика», ймовірно, є не автографом, а авторизованим рукописом. «Граматика» М. Дилецького була також об'єктом дослідження в кандидатській дисертації І. Кузьмінського «Витоки, музична теорія та виконавська практика партесного багатоголосся» (Київ, 2014). Він дотримувався думки, що Львівська «Граматика музикальна» не є автографом. Порівнював нотні приклади в п'ятьох «Граматиках»: друкованих — Московській 1679, Московській 1681, Львівській 1723 та двох рукописних копіях Смоленської редакції, яку І. Кузьмінський вважає авторизованою (зберігаються в московських архівах). Він, узявши за основу кількісний підхід, встановлював кількість схожих чи відмінних нотних прикладів між різними редакціями. Унаслідок такого аналізу автор дійшов висновку, що «львівський рукопис було створено на базі всіх трьох авторизованих списків» [10, с. 104]. Кількісні показники є важливими для виявлення ступеня текстової спорідненості чи механізмів переписування. Втім, такий підхід сам по собі не дає достатніх підстав для однозначних хронологічних висновків. При порівнянні нотних прикладів ми використовуємо якісний підхід, оснований на текстологічному аналізі, який дав можливість зробити інший висновок.

Мета дослідження полягає у встановленні спільностей та відмінностей між друкованими редакціями «Граматики» Миколи Дилецького — Львівською (1723) та Московськими (1679, 1681) у репрезентації трансформаційних тенденцій у музичній теорії автора, що відображають ширші трансформаційні процеси української музичної культури доби Бароко.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XVI ст. в Україні розпочалися значні цивілізаційні, культурно-конфесійні та інтелектуальні зміни. За визначенням М. Грушевського, у XVI—XVII ст. відбувся національно-культурний рух, і цей період він називає «першим українським відродженням» [3, с. 65], а сучасна історик Н. Яковенко — «культурною революцією» [16, с. 285]. Літературознавець Д. Наливайко відзначав, що з XVI ст. в Західній та Центральній Європі спостерігався «занепад середньовічної "латинської" культурно-історичної спільності», починає розпадатися візантійсько-слов'янська спільність і «формуватися нова всеєвропейська культурна спільність з іншими, позаконфесійними підвалинами». В українській літературі «дедалі більшої ваги й значення набувають зв'язки із західноєвропейськими та західнослов'янськими літературами… Польща виступала посередником у взаєминах східнослов'янського світу з європейськими культурами Відродження й бароко» [11, с. 85—86]. Такі зміни відбувалися в різних галузях української культури, зокрема і в музичній. Для характеристики цього процесу в українській музичній культурі використовуємо термін *трансформація* від латинського *transformatio (*перетворення, процес змі-

ни, перехід в інший стан). Цей термін уживаємо в розумінні переорієнтації української музичної культури від домінування візантійсько-слов'янської середньовічної традиції в напрямі засвоєння загальноєвропейських барокових музично-стильових засад з їх адаптацією у православну музику. Трансформаційні процеси відбулися в добу Бароко внаслідок зближення української культури з «латинською». Цьому сприяло географічне положення України на пограниччі між Західною, Центральною та Східною Європою, і українська культура була відкритою до сприйняття здобутків західноєвропейських та польської культур. Уже з XV ст. багато українців здобували освіту в університетах Кракова, Праги, Падуї, Болоньї та ін. На українських землях були школи різного конфесійного спрямування: православні (братські), протестантські, католицькі, єзуїтські. Це поступово витворило «міську культуру поліетнічного типу» [16, с. 131]. Як зазначає Н. Яковенко, бар'єр середньовічної замкненості було зламано і суспільство зробило крок «у смугу нових культурних вартостей, що їх історики звично зараховують до симптомів "Нового часу"» [16, с. 134]. Хоча українські музикознавці не використовували термін *трансформація*, але писали про глибинні зміни, що відбулися у православній музиці із запровадженням багатоголосного (партесного) співу, в якому відбулася адаптація «латинського» ранньобарокового багатоголосного співу (Н. Герасимова [2], Л. Корній [9]). М. Дилецький писав теоретичний трактат для творців та виконавців церковної багатоголосної музики (партесної), в якій відбулася «барокова модернізація» православної традиції. У нашому дослідженні розглядаються особливості прояву трансформаційних тенденцій у теоретичному дискурсі М. Дилецького та специфіка їх втілення у трьох друкованих редакціях «Граматики» (Львівської 1723 та двох Московських 1679 та 1681 рр.).

Текстове порівняння показало, що в них зберігається теоретична концепція автора — адаптація «латинських» новацій ранньобарокового музичного стилю до православної традиції. У цьому він використовував «латинський» досвід, а також і творців української партесної музики (Замаревича, Івана Коляди / Коленди та ін.). Про це писав М. Дилецький в Московській Граматиці 1679 р.: «Юже и начинаю писати, писавый ю прежде в Вилнѣ, наук свободных учащеся, и избрах ю от многих искусных художников тако церкви православныя творцов пеѣния : яко же и римскіа, и от многих книг латинских яже о мусикіи» [6, с. 9].

У залученні «латинського» досвіду М. Дилецький спирався на барокову польську музику, і пріоритетом для нього були твори Марціна Мельчевського (Marcin Mielczewski, 1600—1651). Це цілком логічно, бо він був одним із найвизначніших польських композиторів першої половини XVII ст., представником барокового стилю. У трьох друкованих «Граматиках» М. Дилецький подає п'ять нотних прикладів із творів М. Мельчевського з авторською атрибуцією композитора:

Приклад № 1. Львів. гр. — с. XVII; Моск. гр. 1679 — с. 48—49; Моск. гр. 1681 — с. 94. Приклад № 2. Львів. гр. — с. XXIX; Моск. гр. 1679 — с. 69; Моск. гр. 1681 — с. 111. Приклад № 3. Львів. гр. — с. XXXII; Моск. гр. 1679 — с. 75; Моск. гр. 1681 — с. 115. Приклад № 4. Львів. гр. — с. XXXVI; Моск. гр. 1679 — с. 84 (без зазначення автора); Моск. гр. 1681 — с. 121 (без зазначення автора). Приклад № 5. Львів. гр. — с. XIX (зі Служби Тріумфальної); Моск. гр. 1679 (без зазначення автора) — с. 52; Моск. гр. 1681 — с. 98.

У «Граматиках» наведений також нотний приклад з твору Яцека Ружицького (Jacek Różycki), видатного представника польської барокової музики, який служив капельмейстером при дворі чотирьох польських монархів. У Львівській гр. [4, с. XLVI] та Московській гр. 1681 р. [5, с. 138] поданий триголосний приклад з твору Я. Ружицького, а в Московській гр. 1679 р. він представлений у чотириголосному викладі, але без вказівки на авторство [6, с. 106]. Як випливає із цих порівнянь, у Московських «Граматиках» не завжди наявна авторська атрибуція польських композиторів (М. Мельчевського та Я. Ружицького).

Спільні особливості у трьох «Граматиках», які вказують на трансформаційні тенденції в теорії М. Дилецького, проявляються в його підході до естетичних засад музики, а також у теоретичних положеннях та практичних правилах (регулах). Перехід з монодичного церковного співу на багатоголосний, що виник під впливом «латинських» музичних здобутків (італійських, німецьких, польських), був в Україні значним еволюційним стрибком у музичному мисленні. Цей процес на Заході тривав протягом століть, а в Україні проявився в XVII ст. — першій половині XVIII ст. в партесних творах у новій музично-емоційній якості інтерпретації вербального православного тексту. Це засвідчує відхід від середньовічної емоційної стриманості монодії та зближення з бароковою естетикою афектів. Цим тенденціям відповідає формулювання М. Дилецьким сутності музики, яке є тотожним у різних «Граматиках». Львівська гр.: «Музика то єст, которая спѣваннем албо ли играннєм своим серца людскіе албо до веселости албо до смутку и жалю побуждает» [4, с. III].

Музичну виразність М. Дилецький пов'язує з ладовою семантикою: «ут-мѣ-соль — веселого тону, ре-фа-ля — смутного тону» [4, с. III]. У тексті «Граматик» під словами весела чи сумна мелодія або фраза М. Дилецький часто має на увазі велику або малу терцію, тобто dur або moll, але не вживає цих термінів. Відповідно до ладових нахилів, він диференціює музику на «веселу, смутну і мішану». Мішану теоретик визначає таким чином: «мѣшаная бывает в церковной музицѣ, когда раз бувает каденцѣя веселая, другий раз смутная» [4, с. III]. Тобто йдеться про ладову перемінність з визначенням відповідного настрою. Зв'язок звукоряду з певними емоційними властивостями в теорії М. Дилецького, ймовірно, пов'язаний з бароковою теорією афектів. Нова якість емоційної виразності в українській церковній

музиці проявилася в переході від горизонтальних плинних мелодичних ліній у монодії до масивної багатоголосної / багатохорної вертикалі в партесному концерті з хоровим тембровим колоритом.

Теоретичні настанови та практичні поради М. Дилецького були спрямовані на створення таких багатоголосних композицій із контрастом імітаційно-поліфонічної та гармонічної фактур. Це у «Граматиках» розглядається на чотириголосних та восьмиголосних нотних прикладах. Музично-теоретична система М. Дилецького була на рівні тогочасної західної музичної науки. У викладі системи сольмізації, що призначалася для навчання півчих хору, він спирався на західноєвропейську музичну теорію, зокрема міг користуватися музично-теоретичною працею професора Віленської академії Зигмунта Лауксміна «Трилогія григоріанського хоралу» латинською мовою, яка вперше побачила світ 1667 р. у друкарні Віленської академії [8, с. 223] [1]. Сольмізаційна система в той час була загальновживаною по всій Європі. У ладовій теорії М. Дилецький виходив не з гексахорду, а з повного октавного звукоряду. Хоча у трактаті немає термінів *мажор* чи *мінор*, але орієнтація теоретика на нову ладову систему вказує його визначення музики («ут-мѣ-соль — веселого тону; ре-фа-ля — смутного тону»), теорія каденцій як гармонічних зворотів із поділом на «власну» і «невласну» (в сучасній термінології повна та половинна) [4, с. XXXI], а також підвищення VII ст. в мінорі. Дослідник В. Протопопов зазначив, що ладова теорія М. Дилецького була «передовою для свого часу і боролася зі старою модальною системою» [12, с. 586]. Його теорія гармонії є «перехідним етапом від форм строгого стилю на основі cantus firmus до форм генерал-баса», що було характерне для «латинської» музики XVII ст. [12, с. 589]. У музичній теорії М. Дилецького відображено трансформацію музичного часу: відхід від неорганізованого музичного часу й залежності музики від слова в церковній монодії до встановлення регулярного метру та ритму, необхідних для багатоголосних творів. М. Дилецький у «Граматиці» при використанні монодичних наспівів пропонує перевести їхню мелодію в регулярний метро-ритм: «Яко бы ирмолойниє ноти, котриє не завше ся в тактах преводять, на такт превести фрактовий (ламаний, поділений на такти. — *Л. К.*)» [4, с. LVI].

Трансформаційні тенденції в теорії М. Дилецького простежуються в його положеннях про співвідношення словесного і музичного начал. У монодії музика залежала від слова, а в партесних творах виникло нове співвідношення слова і музики. Музика набуває певної свободи, повторюються окремі слова, словосполучення, але при цьому митець проявляє уважне ставлення до вербального тексту і намагається музичними засобами передати загальний характер його образного змісту, найчастіше радісного або

[1] У кандидатській дисертації І. Кузьмінського проводиться порівняння теоретичних положень М. Дилецького з працею Зигмунта Лауксміна [10].

сумного. Настанови, які дає М. Дилецький у «Граматиках», засвідчують саме про таку відповідність слова і музики: «И то против граматики, когда текст бувает смутний, а ноту положиш веселую, албо текст будет веселий, а ноту положиш смутную» [4, с. XV]. Московська гр. 1679: «И то не благо, когда творец пѣніє творит в рѣчах скорбных “о горѣ мнѣ грѣшному” веселоє, и противо» [6, с. 44]. За порадами М. Дилецького, хорове виконавство повинно відповідати емоційно-образному змісту музики й тексту: «Спѣваючи, уважай, як гдє мѣєш голосом модеровать, а так не виходячи з мѣри голосу своєго, жебис ся наддер не силѣл и вѣдал, як смутную, як жалобную спѣвать фантазѣю; в смутном и голосом потреба смутним спѣвать, в веселом — веселѣйшим и охотнѣйшим голосом; тихим тихо мѣєш и злегка спѣвать… Гдє концерт, там тихим голосом, гдє всѣ йдуть там голоснѣй. “Господь гордим протився” — тут гордим голосом мѣєш спѣвать, “Смиренним же дает благодать” — тут и голосом мѣєш покорним спѣвать. А Бог тєбѣ за тоє, видячи серцє твоє, подвишшит тя, тому нехай будєт чєсть и хвала на нескончаніе вѣки вѣков. Амѣнь.» [4, с. LXXXIV]. Подібного змісту текст з деякими відмінностями поданий у Московській гр. 1679 р. [6, с. 197—198].

На співвідношенні словесного та музичного начал позначився вплив науки риторики, зокрема музично-риторичних фігур, які виникли під впливом барокової доктрини афектів. М. Дилецький у «Граматиці» використовує музично-риторичні фігури — anabasis (ascensio) — вознесіння, та catabasis (descensio) — спуск. Висхідний та низхідний рух мелодії наочно ілюстрував зміст слів. Про це свідчать такі поради теоретика: «…когда композитор з тексту фантазѣю себѣ формует и ведлуг тексту єи покладает, натуру рѣчи вибираючи, наприклад, нехай будет текст той — “Сниде на землю”, так оного покладаю» (триголосний приклад з низхідною мелодією верхнього голосу. — *Л. К.*), албо такий текст нехай будет — “Взойде на небеса” (триголосний приклад з висхідною мелодичною лінією. — *Л. К.*» [4, с. XXVII].

Під впливом риторики М. Дилецький використовує поняття *контраріум* (лат. *contrarium, per contraria*). У риториці воно означає принцип і прийом побудови, основаної на протиставленні та контрастах. Цей принцип контраріум М. Дилецький часто застосовує при зіставлення протилежних афектів — веселого та смутного: «Мовилем, иж фантазѣю может ся в концертѣ розширать, особливе през контрариум то есть, когда впред била фантазѣя веселая, а потом смутная, албо ли контра, наступает веселая по смутной» [4, с. LXXIII—LXXIV].

В епоху Бароко риторика вже мала сформовану теорію, вона входила до гуманітарних курсів університетів разом з поетикою та музикою. М. Дилецький, навчаючись у Віленській єзуїтській академії, ймовірно, пізнав теорію риторики, і це було важливо для створення музичної теорії, яка закладала основи професіоналізму для виконавців музики та композиторів. У своєму трактаті він проводить паралель між музичною граматикою та

риторикою, наголошуючи на необхідності володіння правилами музичної граматики: «Єсть таких много, что пишут и компонуют рѣчи, не вѣдаючи регул, а то з натури, и не вѣдаючи способу; так теж и пишуть, яко той, иж не учачися риторики, а часом орацѣю хорошую напишет, єднак же вонпить, чи добре, чи зле написал» [4, с. XXVIII].
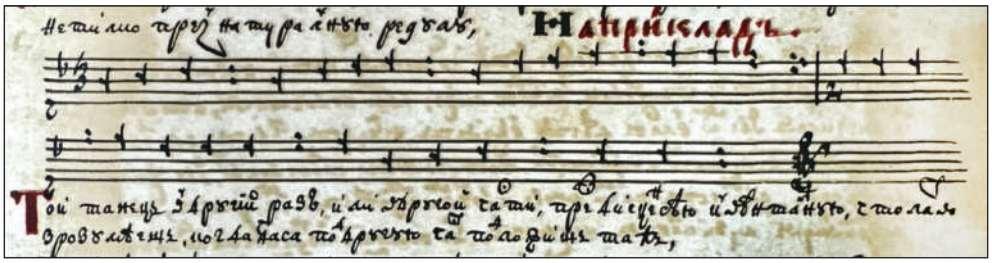
М. Дилецький перейняв від риторики деякі поняття. Слово *диспозиція*, яка в риториці означала структурування промови, М. Дилецький використовує в параграфі «О диспозиції» також у значенні структури твору. Він подає розташування музики у восьмиголосній партесній композиції на слова «Єдинородний Сине» зі змінною хоровою фактурою, вказуючи, «где мають бить концерта, где всѣ» [4, с. XV], тобто імітаційно-поліфонічна фактура та гармонічна. З науки риторики М. Дилецький використав поняття *ампліфікації*, яке застосовували для створення високого стилю. У теорії М. Дилецького воно вживається у значенні розвитку музичного матеріалу: «De amplification си єсть розширення фантазий» [4, с. LIX]. У нотному прикладі подається варійований розвиток мелодичних зворотів в одному або декількох голосах. Є підстави вважати, що під впливом науки гомілетики, яка в епоху Бароко також мала сформовану теорію, у М. Дилецького виникло твердження, що в концерті «мѣет бить *початок*, *середина* и *конець*» [4, с. LXIX]. Український релігійний діяч і письменник Іоаникій Галятовський (? — 1688) у першому підручнику з гомілетики «Наука або способ зложення казання» (вид. 1665 р.), який міг бути відомий М. Дилецькому, пише про три частини промови: *екзордіум* (вступ), *нарація* (виклад, казання, основна його частина) і *конклюзія* (заключна частина) [14, с. 12]. М. Дилецький у «Граматиці» також вживає термін екзордіум (De exordio exordium) та конклюзію. Про новаційність теорії М. Дилецького свідчить його порада писати музику без тексту, а потім її використовувати для своїх творів. Як приклад такого прийому композиції він називає інструментальну музику: «Тую регулу називаю, что без тексту компонуєш фантазѣю атексталѣс, бо она служить до скрипиц и иних розних инструментов гралних» [4, с. XXXIII]. М. Дилецький у «Граматиці» покликається й на інші інструменти [2], неодноразово згадує *орган*, порівнюючи його з багатоголосним співом [4, с. LXXXVII], пропонує клавіатуру *позитиву* (невеликий пересувний орган) для осягнення звуків альтерації [4, с. V], звучання *дуди* порівнює з басовим голосом [4, с. XXIX]. У Московській граматиці 1679 р. теоретик пише про існування різних звуків: одні у співі, інші в інструментах: органі, арфі, кимвалі, трубі, корнеті, пузані, лірі, гуслях та ін. [6, с. 211]. Цей перелік інструментів свідчить про обізнаність М. Дилецького з тогочасним

[2] Про використання музичних інструментів у «Граматиці музикальній» М. Дилецького див.: Zinkiv I. Musical and instrumental realities in the treatise «The musical grammar» by Mykola Dyletskyi 1723 ethnic identification of musical instruments. /Monograph. Chapter 11. https://doi.org/10.30525/978-9934-26-509-11

музичним інструментарієм. Відзначені у «Граматиці» інструменти теоретик не пропонує для практичного використання, а згадка про деякі з них (орган, пузан, дуда) мають дидактичну мету опанувати з їх допомогою певні теоретичні знання та правила. Наявність у «Граматиці» інформації про інструментальну гру та західноєвропейські інструменти є свідченням трансформації православного музично-теоретичного дискурсу. Це розширило поняття музики, а також відобразило культурну ситуацію пограниччя Речі Посполитої, в якій співіснувало православне, католицьке та світське.

Один з методів компонування музики, який застосовував М. Дилецький, — це залучення для композицій різних музичних матеріалів. Зокрема, він пропонує використовувати церковні одноголосні православні наспіви для своїх творів («Святий Боже», «Всемирную славу»). У пропозиціях теоретика залучати інший музичний матеріал для партесних композицій простежуємо розбіжності між Львівською гр. та двома Московськими, що було не випадковим і мало культурний контекстуальний характер. У Львівській «Граматиці» є низка покликань на польські музичні джерела, яких немає в Московських. Розходження простежуються стосовно вживання католицького хоралу. У Львівській гр. М. Дилецький радить залучати в композиціях католицький або православний хорал: «І то способ до компонування нот, ежели когда композитор берет себѣ фантазѣю якую-небудь з *косцьолнего* (католицького. — *Л. К.*) або *церковного* (православного. — *Л. К.*) хоралю, наприклад, нехай буде Святий Боже» [4, с. XXV] і подається мелодія наспіву. У Московській гр. 1681 у схожому тексті йдеться тільки про православні співи: «И сіе, подобно по слаганію мусикійских нот, добро есть егда слагатели сих образцов себѣ фантазію от *церковнаго* пѣнія. Вообраз буди: “Святий Боже”, кою фантазѣю полагаю тако» [5, с. 107]. Розбіжності наявні й у посиланнях на залучення духовних псалмів (кантів). У Львівській гр. М. Дилецький пропонує використати польську духовну псалму: «І то есть способ до компонованя добрий, когд пѣсенка наперед будет якая колвек косцволная, наприклад, нехай будет так, “dzieciątko się narodziło” (подається нотний текст пісні. — *Л. К.*). Я єї беру в мою фантазѣю и кладу в текст, мнѣ належачий, котрий нехай будет, наприклад “Аллилуия”» [4, с. XXVI], а в Московській гр. 1679 р. пропонується залучити православну псалму «Плач Пресвятої Богородиці»: «Ито єсть благо ко творенію когда кій любо пѣснь или псалм превпащаеши на пѣніе церковноє буди во образ псалм плачь Пресвятіи Богородицы». Подається мелодія псальми та чотириголосна композиція на її основі [6, с. 64].

М. Дилецький у «Граматиках» пропонує використати й духовну пісню «Боже ласкавий», назва якої існує тільки в Московських граматиках. У Московській гр. 1681 р. зазначено «пісня Боже ласкавий», а в нотній підтекстовці — «Боже ласкавий пріими плач» [5, с. 145]. У Московській гр. 1679 р. писар назвав цю пісню польською [6, с. 123]. У Львівській гр. вона зафіксо-

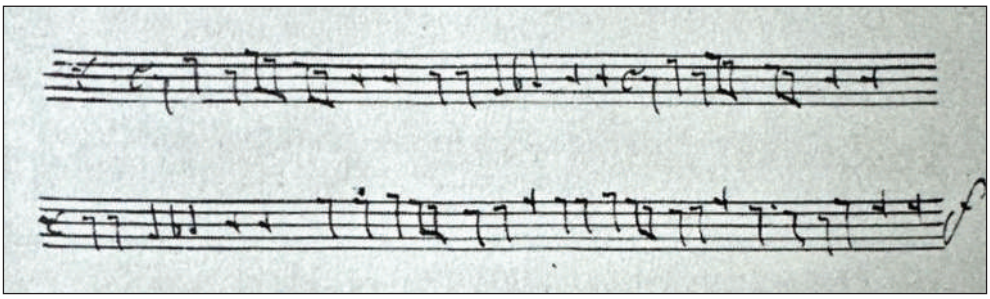

Іл. 1. Нотний приклад 1. Танець з ритмом гальярди

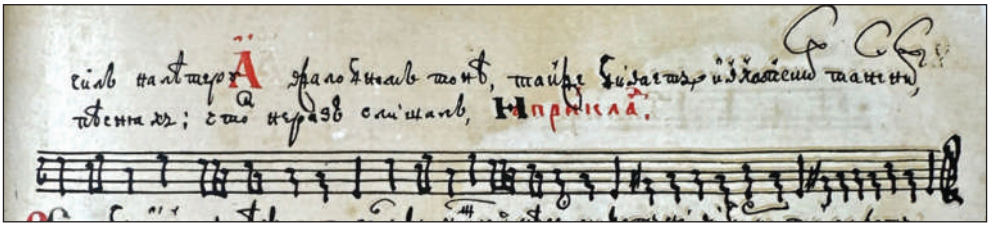
вана без будь-якої назви [4, с. L1]. Українські слова назви пісні, написані кириличними літерами, дають підставу твердити, що цитувалася не польська, а українська духовна пісня (кант), а писар Московської гр. 1679 р. через необізнаність назвав її польською. М. Дилецький також пропонує адаптувати світські пісні для композицій на православні тексти, що є яскравою ознакою трансформаційних тенденцій його музичної теорії. Музичний матеріал, який рекомендує М. Дилецький у Львівській та Московських граматиках, суттєво різниться. У Львівській гр. теоретик називає польську пісню «В огродечку била», яку, як пише М. Дилецький, український композитор Замаревич використав у своїй Службі. Він подає мелодію цієї пісні на слова «Слава отцу і сину і святому духу» [4, с. XXVI]. У Московській гр. 1681 р. схожий текст про використання світської пісні для церковних композицій: «И сіе есть не послѣнее художество ко слагании, егда пѣснь мірскую, или ини, превращаю на гимны церковныя», але пропонується для цього православний духовний кант на текст українського письменника Єпифанія Славинецького «Радуйся радость твою воспиваю» [5, с. 108]. Простежуємо відмінності на музично-жанровому рівні, наявні в назвах жанрів та нотних прикладах. Львівська гр.: «Пѣснѣ и *танцъ* могут покладатися през якую-небудь асценцію (висхідний рух. — *Л. К.*) албо дисценцію (низхідний рух. — *Л. К.*)», і подається мелодія з ритмом танцю гальярди [4, с. LXVII], поширеного в західноєвропейській та польській лютневій музиці епохи Ренесансу та Бароко (Іл. 1).

У Московській гр. 1679 зазначено: «Пѣсни и *псалмы* мощно полагати чрез какое любо возшедшествіе или низшествіе», і пропонується мелодія з музичними особливостями пісні або псальми [6, с. 148] (Іл. 2).

У Львівській та Московській «Граматиках» 1679 р. дається приклад з октавним рухом мелодії. У Львівській гр. зазначено, що ця мелодія є танцем: «покладаю до октаваліса способ приклад в *танцу* есть таком, котрий нехай будет тут, наприклад» і надається мелодія тридольного танцю з мазурковим ритмом [4, с. LV]. У Московській гр. 1679 р. міститься той самий нотний приклад, але не зазначено, що він є танцем [6, с. 130]. Танцювальну селянську мелодію з гопачковим ритмом, ймовірно, українську,

Іл. 2. Нотний приклад 2. Псальма (духовний кант)

Іл. 3. Нотний приклад 3. Танець з гопачковим ритмом

М. Дилецький цитує у Львівській гр. як приклад ладової перемінності: «Тут видиш, иж почал писать з літери С в веселом тонѣ, а скончиш на літеру А в жалобном тоні. Так же бывает и в *хлопских танечних пѣснях*, чтом не раз слишал», і подається мелодія танцю [4, с. L IV—LV] (Іл. 3).

Такого тексту та нотного прикладу танцю немає в Московських «Граматиках». У Львівській гр. як зразок «мішаної» музики М. Дилецький пропонує нотний приклад польської пісні «Яко сина гарліца гди мілего збендає» [4, с. III], у Московській гр. 1679 р. поданий інший нотний приклад без назви [6, с. 16]. Текстове порівняння виявило два нотні приклади, які у Львівській гр. зафіксовані з польськими назвами, а в Московській 1679 без будь-якої ідентифікації: 1) Львівська гр. — «Dai ci, boże, dobranoc» [4, с. LXXX], Московська гр. 1679 без польського словесного підтексту [6, с. 189]. 2) Львівська гр. — «Нех монархове» («Нехай монархи» польською) [4, с. LIV], Московська гр. 1679 [6, с. 129] без назви цієї пісні. Світський музичний матеріал, польські пісні, а також танці з ритмікою гопачка, ґальярди та мазурки в теоретичному дискурсі М. Дилецького свідчать про орієнтацію автора не тільки на сакральний, але й на профанний, зокрема польський, музичний матеріал. Цього М. Дилецький дотримувався у Львівській гр. на відміну від Московських.

Розглядаючи деякі теоретичні питання, він у Львівській гр. відсилає своїх учнів до Віленського протографа: «О септимах и квартах обачиш в *Виленской* моєй граматицѣ, бо тут вкратцѣ пишу, а потом покажет тебѣ

пилность твоя и охота» [4, с. X111]; «И то вѣдай, иж тритони, яко то кварти и сексти, мают свои тони, єднак не яко терція и квѣнта. Як ся оно називает, знайдеш в *Віленской* моєй граматиць» [4, с. L11]. У Московських гр. відповідних відсилань до Віленського протографа немає.

Відмінності між друкованими трактатами проявилися у використанні у Львівській гр. української (руської) простої мови, близької до розмовної, в якій чимало польських слів [7]. В епоху Бароко в Україні мовами викладання в колегіумах та Києво-Могилянській академії були латина і давньоукраїнська мова із церковнослов'янізмами, яку використовували в наукових та художніх текстах. Українська мова Львівської гр. відображає зміну культурної парадигми: від мови, що виникла на основі сакральної середньовічної традиції, до української розмовної мови, яка набуває статусу повноцінного носія теоретичних знань. Таким чином, українська мова стає важливим інструментом трансформації музично-теоретичного дискурсу. Це свідчить, що теоретик орієнтувався не на вузьке коло вчених, ієрархів, а на практиків-музикантів, перш за все, українського середовища. З виховною метою теоретик у Львівській гр. використовує українські народні поговірки: «уперта коза вовку користь», «дурного учить, козла доїть» [4, с. LXXXIX], «крук крукові ніколи не виклює ока» (переклад з польської мови) [4, с. LXXXVIII]. У мові Львівського рукопису М. Дилецький вживає, крім польських слів, латинські та італійські терміни.

Особливість мови Львівської «Граматики» і прояв у ній індивідуальності М. Дилецького мають бути предметом спеціального дослідження. У Московських граматиках М. Дилецький здійснив переклад тексту на «славенский диалект» — церковнослов'янську мову. Про мову, з якої переклав автор «Граматики» на «славенский диалект», писав Іоанникій Коренєв у теоретичному трактаті, що передував «Граматиці» М. Дилецького: «Абецадла, сирѣч буквари, их же узриши впреди книги сея, что превел с польскаго языка на славенскій житель града Кіева Николай Дилецкий, во 187 (1679) году» [5, с. 53]. Ймовірно, спираючись на ці слова І. Коренєва, В. Протопопов дотримувався думки, що віленський протограф був написаний польською мовою [12, с. 547]. Проте І. Коренєв, який не знав української мови, міг сприйняти її як польську. Тому можна припустити, що віленський протограф був написаний такою самою українською мовою, як і Львівська «Граматика музикальна».

Виявлені розбіжності між текстами Львівської та Московських «Граматик» засвідчили різні культурні контексти застосування теорії М. Дилецького. На Львівській гр. позначилися особливості українського середовища в умовах поліконфесійності. Попри конфесійну напруженість між католиками та православними у сфері освіти та мистецтва, існувала відкритість до латино-католицького культурного досвіду, який сприймався як джерело мистецьких та теоретичних новацій. Це виразно проявилося у Львівській

«Граматиці», в якій теоретик рекомендує використовувати в композиціях католицький хорал, польські церковні та світські пісні, танцювальні мелодії. Відмова в Московських «Граматиках» від католицьких / світських джерел і заміна їх православними або не фіксація польської належності вказують, що її тексти були пристосовані до жорсткішої православної доктрини Московської держави, яка вороже ставилася до католицизму. Ймовірно, відбулася автоцензура або редагування переписувачів через ризик звинувачення в «латинізмі». Отже, Львівська «Граматика», ймовірно, призначалася для українського середовища. З титульного аркуша дізнаємося, що вона була написана в Санкт-Петербурзі 1723 р. У цьому місті перебувало багато українців в Олександро-Невському монастирі, заснованому 1710 р. Від самого початку головні його сили постачалися з України. Так, на вимогу керівництва в цей монастир протягом XVIII ст. постійно відправляли церковних півчих, регентів та композиторів з українських монастирів [15]. Можна припустити, що Львівський рукопис, який я вважаю авторизованим, був укладений саме для українських півчих, регентів та композиторів цього монастиря. Відмінності Львівської «Граматики» від Московських, а також рекомендації М. Дилецького учням звертатися до віленського протографа можуть свідчити про близькість тексту Львівського авторизованого рукопису до віленського протографа.

Наукова новизна. Уперше «Граматика музикальна» М. Дилецького досліджується як музично-культурне явище в контексті трансформаційних процесів в українській музичній культурі доби Бароко та їх відображення у друкованих редакціях «Граматик». Розкрита варіантність рецепції польського музичного матеріалу у Львівській та Московських «Граматиках», яка засвідчує різні умови функціонування теоретичного дискурсу М. Дилецького: вільне залучення католицьких / світських музичних джерел у Львівській «Граматиці», що призначалася для українського середовища; негативне ставлення до католицизму в московському середовищі, яке призвело до певних змін тексту стосовно польських джерел у Московських «Граматиках». Уперше Львівська «Граматика» характеризується як авторизований рукопис, в якому є підпис М. Дилецького, але писав текст писар, можливо, не один.

Висновки. Встановлені спільності між Львівською та Московськими «Граматиками» засвідчили наявність трансформаційних тенденцій у музично-теоретичній концепції Миколи Дилецького, що була пов'язана з «бароковою модернізацією» церковного православного співу в XVII — першій половині XVIII ст. Ці тенденції проявилися у впровадженні барокових принципів музичного мислення у православну музичну традицію, в новому підході до музики та її виразових можливостей відповідно до барокової теорії афектів, а також у зміні співвідношення слова і музики. Трансформація проявляється у сфері музичної стилістики: перехід до тональної

ладової системи, імітаційної поліфонії та організованого метро-ритму; у відкритості до залучення кантів (псалмів) та інших музичних джерел у межах православної культури; у використанні музичних інструментів у роз'ясненнях теоретичних положень. У «Граматиках» простежується прагнення унормувати виконавські (сольмізація) та композиторські засади, що створило підґрунтя для формування професійної музичної культури. Для досягнення цього М. Дилецький звертався до науки риторики як важливого інтелектуального джерела доби Бароко. Розбіжності між текстами Львівської та Московських «Граматик» засвідчили деякі відмінності в особливостях виявлення трансформаційних тенденцій, які стосуються переважно музичного матеріалу. У Львівській «Граматиці» теоретик був відкритий для сприйняття польських католицьких / світських музичних джерел, а для ілюстрації теоретичних правил (регул) використовував світські пісні, танцювальні мелодії з ритмами гопачка, гальярди та мазурки. У залученні світського матеріалу до теоретичного дискурсу, призначеного для компонування сакральних партесних творів, проявилося не тільки поєднання «високого» і «низького», характерне для барокової доктрини, але й новий підхід до інтерпретації в музиці сакральної тематики та вияв гуманістичної орієнтації автора. Установлені факти відмови М. Дилецького в Московських «Граматиках» від польських католицьких / світських музичних джерел та інших і заміна їх православними свідчать про реконтекстуалізацію теоретичного трактату відповідно для московського середовища, яке в той час негативно ставилося до католицизму. Львівська «Граматика» відповідала поліконфесійності українського середовища в добу Бароко. Це дає підставу припустити, що Львівська «Граматика», написана в Санкт-Петербурзі, була призначена для українських музикантів (півчих, регентів, композиторів) Олександро-Невського монастиря. Порівняння друкованих редакцій «Граматик» показало, що Львівський рукопис не є похідним від Московських, а являє собою самостійну версію музичної теорії М. Дилецького. Використання у Львівській «Граматиці» світського музичного матеріалу, зокрема польського, а також пропозиції учням звертатися до віленського рукопису спонукають до гіпотези про те, що ця «Граматика» пов'язана з більш давнім списком теоретичного трактату і є близькою до віленського протографа. Це надає Львівській «Граматиці», яку я вважаю авторизованим рукописом, особливого наукового значення. У ній яскраво проявилися трансформаційні тенденції музичної теорії М. Дилецького.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. **Герасимова И.В. Николай Дилецкий: творческий путь композитора XVII века : автореф. дис. …** канд. искусствоведения. Москва, 2010. 19 с.
2. Герасимова-Персидська Н.О. Хоровий концерт на Україні в XVI—XVII ст. Київ : Муз. Україна. 1978. 288 с.

3. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні // Грушевський М.С. Духовна Україна : зб. творів. Київ : Либідь, 1994. С. 5—135.
4. Дилецький М.П. Граматика музикальна. Фотокопія рукопису 1723 року / підгот. до вид. О.С. Цалай-Якименко. Київ : Муз. Україна, 1970. 109 с.
5. Дилецкий Н.П. Мусикійская грамматика Николая Дилецкаго / посмертный труд С.В. Смоленскаго. Санкт-Петербург : Типография М.А. Александрова, 1910. 174 с.
6. Дилецкий Н.П. Идеа грамматики мусикийской / публ., пер., исслед. и коммент. В.В. Протопопова. Москва : Музыка, 1979. 638 с. (Памятники русского музыкального искусства. Вып. 7).
7. Єдлінська У.Я. Мова львівського рукопису «Граматика музикальна» М. Дилецького // Українське музикознавство. 1971. Вип. 6. С. 41—47.
8. Корній Л.П. Джерелознавство історії української музичної культури. Київ : ІМФЕ ім. М.Т. Рильського ; Ніжин : Лисенко М.М., 2019. 312 с.
9. Корній Л.П. Історія української музики : у 3 ч. Ч. 1. Київ ; Харків ; Нью-Йорк : М.П. Коць, 1996. 314 с.
10. Кузьмінський І.Ю. Витоки, музична теорія та виконавська практика партесного багатоголосся : дис. … канд. мистецтвознавства. Київ, 2014. 122 с.
11. Наливайко Д.С. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. Київ : Основи, 1998. 578 с.
12. **Протопопов В.В. Николай Дилецкий и его мусикийская грамматика // Дилецкий Н.П. Идеа Грамматики мусикийской. Москва : Музыка, 1979. С. 509—637. (Памятники русского музыкального искусства. Вып. 7).**
13. **Цалай-Якименко О.С. Київська школа музики XVII століття. Київ ; Львів ; Полтава. 2002. 488 с.**
14. **Чепіга І.П. «Ключ розуміння» Іоаникія Галятовського — видатна пам'ятка** української мови XVII ст. // Галятовський І. Ключ розуміння / підгот. до вид. І.П. Чепіга. Київ : Наук. думка, 1985. 450 с. (Серія: Пам'ятки української мови).
15. Чудинова И.А. Пение, звоны, ритуал. Топография церковно-музыкальной культуры Петербурга. Санкт-Петербург, 1994. 208 с.
16. Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / 3-тє вид. перероб. та розшир. Київ : Критика, 2006. 584 с.
17. Zinkiv I. Musical and instrumental realities in the treatise «The musical grammar» by Mykola Dyletskyi 1723 ethnic identification of musical instruments. **Monograph. Chapter 11.** https://doi.org/10.30525/978-9934-26-509-11 URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/546/14693/30824-1?inline=1

Отримано 9 грудня 2025 р.

REFERENCES

1. Herasimova I. Nikolai Diletskii: tvorcheskii put kompozitora XVII veka [Nikolai Dyletskyi: the creative path of a 17th-century composer]. (Candidate's thesis). Moscow, 2010. 19 p. [In Russian].
2. Herasymova-Persydska N. Khorovyi kontsert na Ukraini v XVI—XVII st. [Choral concert in Ukraine in the 16th — 17th centuries]. Kyiv, 1978. 288 p. [In Ukrainian].
3. Hrushevskyi M. Z istorii relihiinoi dumky na Ukraini [From the history of religious beliefs in Ukraine] // M. Hrushevskyi. Dukhovna Ukraina [Spiritual Ukraine]. Kyiv, 1994. 135 p. [In Ukrainian].

4. Dyletskyi M. Hramatyka muzykalna. Fotokopiia rukopysu 1723 roku [Musical notation. Photocopy of the manuscript of 1723]. Prepared for publication O.S. Tsalai-Yakymenko. Kyiv, 1970. 109 p. [In Ukrainian].
5. Diletskii N. Musikiiskaia hrammatika Nykolaia Diletskago [Musical Cathedral of Nikolai Dyletskyi] / posthumous work of S.V. Smolensky. Saint-Petersburg, 1910. 174 p. [In Russian].
6. Diletskii N. Idea hrammatiki musikiiskoi [Idea of music grammarians] / publication, translation, study, and commentary by V.V. Protopopov. Moscow, 1979. 638 p. [In Russian].
7. Yedlinska U. Mova lvivskoho rukopysu «Hramatyka muzykalna» M. Dyletskoho [Language of the Lviv manuscript "Musical Grammar" by M. Dyletsky]. *Ukrainske muzykoznavstvo* [Ukrainian musicology]. 1971. Iss. 6, pp. 41—47 [In Ukrainian].
8. Kornii L. Dzhereloznavstvo istorii ukrainskoi muzychnoi kultury [The study of the history of Ukrainian musical culture]. Kyiv: M.T. Rylsky Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology ; Nizhyn : Lysenko M.M., 2019. 312 p. [In Ukrainian].
9. Kornii L. Istoriia ukrainskoi muzyky [History of Ukrainian music]. Vol. 1. Kyiv ; Kharkiv ; New York : M.P. Kots, 1996. 314 p. [In Ukrainian].
10. Kuzminskyi I. Vytoky, muzychna teoriia ta vykonavska praktyka partesnoho bahatoholossia [Beginnings, musical theory and performance practice of part-time polyphony]. (Candidate's thesis). Kyiv, 2014. 122 p. [In Ukrainian].
11. Nalyvaiko D. Ochyma Zakhodu. Retseptsiia Ukrainy v Zakhidnii Yevropi XI—XVIII st. [Through the eyes of the West. Reception of Ukraine in Western Europe XI—XIII centuries]. Kyiv, 1998. 578 p. [In Ukrainian].
12. Protopopov V.V. Nykolai Diletskii i ego musikiiskaia hrammatika [Nykolai Dyletskyi and his musical grammar] // Dyletskyi Nykolai. Idea Hrammatiki musikiiskoi [Dyletskyi Nykolai. Idea of the Musical Grammar]. Moscow, 1979. Iss. 7, pp. 509—637 [In Russian].
13. Tsalai-Yakymenko O. Kyivska shkola muzyky XVII stolittia [Kyiv School of Music of the 17th Century]. Kyiv, Lviv, Poltava, 2002. 488 p. [In Ukrainian].
14. Chepiha I. «Kliuch rozuminnia» Ioanykiia Haliatovskoho — vydatna pamiatka ukrainskoi movy XVII st. ["The Key to Understanding" by Ioanykii Haliatovsky — a remarkable monument of Ukrainian cinema of the 17th century] // Haliatovskyi I. Kliuch rozuminnia [Galyatovsky I. The key to understanding] / prepared for publication I.P. Chepiha. Kyiv, 1985. 450 p. [In Ukrainian].
15. Chudinova I. Penie, zvony, ritual. Topografiia tserkovno-muzykalnoi kultury Peterburga [Singing, bells, ritual. Topography of Church music culture of Petersburg]. Saint-Petersburg, 1994. 208 p. [In Russian].
16. Yakovenko N. Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoi Ukrainy [Outline of the history of medieval and early modern Ukraine]: 3-rd edition, revised and expanded. Kyiv, 2006. 584 p. [In Ukrainian].
17. Zinkiv I. Musical and instrumental realities in the treatise "The musical grammar" by Mykola Dyletskyi 1723 ethnic identification of musical instruments. Monograph. Chapter 11. https://doi.org/10.30525/978-9934-26-509-11 Retrieved from: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/546/14693/30824-1?inline=1

Received on December 9, 2025

Lidiya Kornii
M.T. Rylsky Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology
of National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0003-4988-7186
E-mail: muzling@ukr.net

TRANSFORMATIONAL PROCESSES IN UKRAINIAN MUSICAL CULTURE OF BAROQUE ERA AND THEIR REFLECTION IN PRINTED EDITIONS OF MUSICAL GRAMMAR BY MYKOLA DYLETSKYI

The aim of this study is to identify the commonalities and differences between the printed editions of *Musical Grammar* by Mykola Dyletskyi — the Lviv edition (1723) and the Moscow editions (1669, 1681) — with regard to their representation of transformational tendencies in the author's musical theory. **The methodology** is based on the comparative-typological method, employed to juxtapose the textual features of the different editions of the *Grammars*, and on the cultural-historical approach, used to interpret these transformational processes within the context of Baroque culture. **Scientific novelty.** *Musical Grammar* by Mykola Dyletskyi is examined for the first time as a musical-cultural phenomenon within the context of transformational processes in Ukrainian musical culture of the Baroque era and their reflection in the printed editions of the *Grammars*. The study reveals the variability of the reception of Polish musical material in the Lviv and Moscow *Grammars*, which attests to differing conditions for the functioning of Dyletskyi's theoretical discourse. **Conclusions.** The shared features identified between the Lviv and Moscow *Grammars* confirm the presence of transformational tendencies in Dyletskyi's music-theoretical conception, driven by the "Baroque modernization" of Orthodox church chant. Divergences between the texts of the Lviv and Moscow *Grammars* demonstrate the free use of Catholic / secular musical sources in the Lviv *Grammar*, that is, Dyletskyi's openness to the assimilation of the "Latin" experience. The rejection of a number of Polish sources in the Moscow *Grammars* indicates the author's editing of the text in accordance with the conditions of the Muscovite milieu, characterized by a negative attitude toward Catholicism. The cultural and political situation influenced the specific manifestations of transformational tendencies in the *Grammars* under analysis.

Key words: *Musical Grammar* by Mykola Dyletskyi, history of Ukrainian music, transformational process, Baroque-era musical culture, Ukrainian-Polish musical relations.

https://doi.org/10.15407/rksu.42.081
УДК 027.54(477-25)НБУВІА:025.171:930.253-027.551:070

Лідія Яременко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старша наукова співробітниця відділу пресознавства, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-4731-028X
E-mail: yaremenko@nbuv.gov.ua

ПРЕСОВІ ПУБЛІКАЦІЇ У СКЛАДІ ОСОБОВИХ АРХІВНИХ ФОНДІВ: НОРМАТИВНІ ЗАСАДИ КОМПЛЕКТУВАННЯ, ШЛЯХИ ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Мета. Визначити нормативні засади та практичні напрацювання щодо включення пресових публікацій до особових архівних фондів українських учених, окреслити їхній джерельний ресурс для більш повного розкриття біографії та професійного шляху вченого. **Методологія** дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах історизму, наукової верифікації джерел, методах архівно-порівняльного і біобібліографічного аналізу. **Наукова новизна.** Вперше здійснено комплексний аналіз чинних нормативних документів і теоретичних та практичних напрацювань Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського щодо залучення пресових публікацій до формування особових архівних фондів, визначено місця їхнього зберігання, описання у структурі архівних справ та їхній джерельний ресурс. **Висновки.** Встановлено основні тенденції формування колекцій пресових публікацій в особових архівних фондах, окреслено структуру місць їхнього зберігання в архівах учених. Визначено, що в нормативних документах, які встановлюють строки зберігання та засади включення документів до складу Національного архівного фонду, недостатньо представлені документи, що відображають усебічні результати діяльності фізичної особи, і це обмежує

Цитування: Яременко Л. Пресові публікації у складі особових архівних фондів: нормативні засади комплектування, шляхи практичної реалізації. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 3 (42). С. 81—97. https://doi.org/10.15407/rksu.42.081

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

унормовані підстави для створення повноцінного особового фонду. Існує необхідність внесення змін до зазначених документів з метою розширення складових джерельної бази з історії української науки, біографістики. Визначено, що у складі особових фондів учених пресові публікації найчастіше відкладаються як робочі матеріали до наукових праць та зібраних документів за тематикою наукових досліджень або особистих уподобань, а також інтерв'ю, інформації про викладацьку, громадську діяльність, біографічних нарисів з нагоди ювілейних дат, вручення державних і наукових нагород, про вшанування пам'яті фондоутворювача, які продовжують поповнення архівних фондів і після їх включення до Національного архівного фонду, сприяють створенню просопографічного портрета українських учених, визначенню їхньої ролі в розвитку вітчизняної та світової науки.

Ключові слова: особові архівні фонди, пресові публікації, українські вчені, Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, джерельна база, нормативні документи.

Актуальність. Сучасні наукові дослідження з історії України все більше базуються на комплексному залученні різновидових джерел, необхідності їх актуалізації та доступного широкого представлення суспільству. Водночас така важлива складова інформаційного ресурсу, як пресові публікації, на сьогодні ще недостатньо науково розроблена, відсутній системний підхід щодо виявлення, аналізу, описання, репрезентації в наукових дослідженнях. Тому вкрай актуальною є тематика наукових розробок щодо залучення газетних публікацій за різними класифікаційними ознаками (змістом, типом, тематикою, територіальністю, хронологією тощо) [1, с. 128—129] до комплектування архівних фондів з метою створення всебічної об'єктивної джерельної бази та використання її інформаційного потенціалу у формуванні історичної пам'яті, визначенні внеску видатних діячів України у розвиток вітчизняної та світової культури, науки, освіти, що також надає газетним публікаціям особливої ваги для підтвердження певних історичних відомостей у разі неможливості відшукати архівні документи.

Аналіз досліджень і публікацій. У наукових публікаціях архівознавців достатньо уваги приділяється питанням комплектування особових архівних фондів, історії та особливостям їх формування, наукового описування в певній архівній установі [2; 3; 4; 5; 6; 7]. Вагома частка наукових розвідок зосереджена на оглядах документного складу та встановленні джерельного ресурсу особових архівів [8; 9], зокрема й архівів учених [10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17]. У двох колективних монографіях Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІА НБУВ) узагальнено та розкрито теоретичну складову і нормативні, методичні та практичні розробки з комплексних питань формування Архівного фонду Національної академії наук України (далі — НАН України), вагому і цінну частку якого становлять особові фонди з творчою спадщиною видатних українських учених, окреслено їхній історико-джерельний ресурс для

збереження національної пам'яті про вітчизняну науку [18; 19]. О. Ємчук у своїй публікації зосередила увагу на аспектах нормативного та методичного врегулювання питань формування та збереження в особових архівних фондах документів творчого процесу вчених [20]. Про газетні публікації у складі архівного фонду члена-кореспондента НАН України М. Щербака йдеться в статті А. Шаповала [21]. У науковій розвідці Л. Яременко «Газетна періодика України — вагоме джерело досліджень історії вітчизняної науки» підкреслено актуальність здійснення комплексних наукових досліджень щодо розроблення джерельних ресурсів пресових публікацій з історії української науки, досягнень її видатних представників [22]. Проте простежується необхідність у публікації наукових розробок щодо застосування і вдосконалення нормативно-правових та методичних документів з питань формування особових фондів у складі Національного архівного фонду (далі — НАФ) розширеними комплексами документів, серед яких важливе місце посідають також пресові публікації.

Виклад основного матеріалу. До наукового розроблення питання щодо залучення пресових публікацій до процесів комплектування та формування архівних фондів особового походження — вагомої складової НАФ, використання їхнього малодослідженого інформаційного ресурсу для реконструкції біобібліографії видатних діячів української культури, науки, освіти було розглянуто чинні нормативні документи, методичні рекомендації, а також практичні напрацювання ІА НБУВ, залучені архівні фонди вчених, що відклалися в цій архівній установі.

Для встановлення інформації про об'єктивні умови, методичні рекомендації та практичні шляхи включення газетних публікацій до складу архівних фондів було здійснено аналіз нормативних актів, що регламентують питання експертизи цінності та строків зберігання документів, які утворюються в діяльності як установ, так і окремих осіб, з метою подальшого їх віднесення до складу НАФ. Зокрема, опрацьовано: Перелік типових документів, що створюються під час діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, інших юридичних осіб, із зазначенням строків зберігання документів [23], Порядок утворення та діяльності комісій з проведення експертизи цінності документів [24], Положення про Експертно-перевірну комісію Національної академії наук України [25], Положення про Архівний фонд Національної академії наук України [26], Положення про архівний фонд особового походження видатного вченого Національної академії наук України [27], методичний посібник по роботі з документами особового походження, розроблений Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства [28], путівник по особових архівних фондах учених Національної академії наук України в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [29], вивчено низку структурних складових науково-довідкового апарату до

особових фондів, які представлені на сайті НБУВ в електронній базі даних «Архівний фонд Національної академії наук України» [30], іншу довідкову і наукову літературу.

Такий комплексний усебічний аналіз дав можливість встановити місця зберігання пресових видань в особових архівах та їхнє значення як додаткової джерельної бази для більш детального розкриття біографії вченого.

Фондоутворювачами особових архівних фондів, що ввійшли до кола вивчення й аналізу, є видатні учені України, які зробили вагомий внесок у становлення і розвиток національної і світової науки. Документи їхньої творчої наукової спадщини віднесено до складу НАФ за критеріями експертизи їх історичної та наукової цінності, визначеними Порядком утворення та діяльності комісій з проведення експертизи цінності документів, зокрема за критеріями походження — «значення фізичної особи (фондоутворювача) в житті суспільства» та змісту — «значущість інформації, що міститься в документі», її унікальність та оригінальність [24, п. 8].

Конкретні строки зберігання документів, що утворюються в діяльності установ і окремих осіб, встановлено Переліком типових документів… [23], визначений постійний строк зберігання для яких означає включення до складу НАФ. Переліком визначено не тільки постійний строк для документів фондоутворювача, а й залучення до його архівного фонду документів інших установ чи осіб, які є важливими для усвідомлення вагомості і значущості діяльності фондоутворювача — установи / особи. І до таких документів з постійним строком зберігання віднесено, згідно з Переліком, зокрема, й публікації в газетних виданнях, матеріали щодо спілкування з їхніми редакціями — «Документи (історичні й тематичні огляди, довідки, добірки публікацій у засобах масової інформації, відеозаписи, фотодокументи тощо) з історії організації та її підрозділів» [23, ст. 60]; авторські й набірні рукописи опублікованих видань, верстки відомих громадсько-політичних діячів, діячів культури, літератури, мистецтва, науки, техніки [23, ст. 864]; їх листування з редакціями видань [23, ст. 891, 892].

Слід також зазначити, що при визначенні постійних строків зберігання для документів відомих діячів науки, техніки, освіти, культури, мистецтва беруться до уваги не тільки типові види документів, унормовані відповідним переліком, а й значно ширший їх діапазон з метою всебічного висвітлення життя і діяльності відомих осіб, що закріплюється рішенням Експертно-перевірної комісії відповідної архівної установи, яка формує і зберігає їхні фонди, у нашому випадку — це Експертно-перевірна комісія (далі — ЕПК) НАН України [25, п. 5, 6].

У Положенні про архівний фонд особового походження… [27] визначено якнайповніший перелік видів документів, що включаються до складу такого фонду, і за змістовим наповненням певна частина їх відповідає публікаціям у періодичній пресі. Серед них: наукові праці (відтворені друкар-

ським способом, датовані раніше 1946 р., приймаються на зберігання в обов'язковому порядку); курси лекцій; рецензії та відзиви на наукові праці інших осіб; копії указів і постанов про нагородження; документи про науково-організаційну, педагогічну, громадську та іншу діяльність; інформації про участь у роботі вчених та наукових рад, комітетів, комісій, товариств, у наукових з'їздах, конференціях, симпозіумах, семінарах, нарадах; про науково-видавничу діяльність; про участь у роботі вищих та місцевих державних органів влади і управління, громадських організацій, політичних партій та рухів; документи про вченого авторства інших осіб: статті, рецензії і відзиви на його праці, спогади про нього, про вшанування пам'яті; документи, зібрані вченим: з його наукової тематики, документальні колекції різного характеру, які відображають його захоплення [27, розд. 3].

Варто наголосити, що в Положенні зазначено, що при створенні особового архівного фонду вченого, крім врахування документів, переданих фондоутворювачем чи/та його спадкоємцями і колегами, упорядники фонду мають вживати всіх заходів для забезпечення його повноти шляхом комплектування документами з будь-яких інших джерел [27, п. 4.10]. Одними з таких можливих джерел послідовного і навіть постійного поповнення фонду вже після його формування і включення до НАФ, вважаємо, є газетні публікації про вченого до його ювілеїв, про лауреатів іменної премії, конференції на його честь, про вшанування пам'яті. Це вкотре підкреслює актуальність залучення пресових публікацій за різний хронологічний період для створення об'єктивної всебічної джерельної бази і використання їхнього інформаційного потенціалу у формуванні національної пам'яті з історії та розвитку вітчизняної культури, науки, освіти.

Таким чином, доцільно зазначити, що на сьогодні в нормативних, методичних та інших регламентуючих документах чітко не окреслено перелік документів, якими комплектується особовий архівний фонд, що входить до складу НАФ, зокрема не визначені й умови включення, структурування та місць зберігання безпосередньо пресових видань при формуванні справ документів особових архівних фондів, що підкреслює необхідність удосконалення або розроблення нових редакцій відповідних документів щодо створення і наповнення особових архівів.

На нашу думку, під час пошуку та з'ясування місць розташування пресових публікацій в архівних фондах з метою ознайомлення з ними та подальшого використання в наукових дослідженнях слід враховувати два можливі варіанти. Перший — це внесення пресових публікацій до певних розділів сформованих блоків документів самим фондоутворювачем (тут варто зазначити, що спеціалісти архівних установ при формуванні вже архівних справ фонду зазвичай не порушують цієї авторської систематизації документів у робочому варіанті справи). Другий варіант — систематизація й віднесення газетних публікацій до певних розділів описів документів

фонду фахівцями архіву, які науково описують і опрацьовують розсип рукописної спадщини вченого. У нашому випадку це роблять співробітники ІА НБУВ відповідно до регламентуючих і методичних рекомендацій, а також на засадах багаторічного практичного досвіду роботи цієї інституції з документною творчою спадщиною [18, розд. 1, 2; 19, розд. 4].

Таким чином, пресові публікації можуть бути віднесені до будь-якого розділу опису фонду і розташовані у справах відповідно до їхньої змістовної інформації: наукові праці / творчі матеріали; біографічні та побутові документи; документи про науково-організаційну, педагогічну, громадську та іншу діяльність; документи про вченого; документи, зібрані вченим, та навіть епістолярна спадщина [27, п. 3.1 — 3.5, 3.8]. І це дуже широкий діапазон залучення й використання пресових публікацій для розширення біографіки вченого.

Найчастіше серед зібраних газетних публікацій фондоутворювач зберігає матеріали за тематикою його наукового зацікавлення, серед яких можуть бути статті загального характеру, про розвиток певних наукових інституцій, нові напрями і досягнення в науці, праці, лекції, інтерв'ю різних осіб або відомості про них — як відкладені самим фондоутворювачем, так і отриманні ним у дар, зазвичай з автографами авторів, а також документальні колекції, що відображають особисті захоплення. Такі матеріали формуються у справи разом з архівними документами у розділі опису фонду — «Документи, зібрані вченим». Наприклад, у фонді хіміка, академіка Ф.С. Бабичева в такому розділі відклалися статті з різних газет про досягнення радянської науки за 1973—1984 рр. [31]; фізик, академік М.Т. Шпак зібрав науково-популярні статті видатних учених, опубліковані у пресі в 1965—1991 рр. [32], а також «Матеріали, по темі "Технологічний експеримент «Електротопограф», створений в Інституті фізики АН УРСР і проведений на борту орбітального космічного комплексу "Салют-7"—"Союз-9"—"Космос-1443" у вересні 1983 р.» за 1983—1991 рр., серед яких зберігаються й публікації у пресі [33].

Оприлюднені у пресі праці вченого, доповіді, вірші, лекції формуються у справах розділу «Наукові праці та робочі матеріали до них». За хронологією це прижиттєві публікації автора, але подеколи можуть бути випадки оприлюднення через пресу вагомих розробок ученого вже після його смерті. Так, у фонді вченого в галузі міжнародного права, академіка В.М. Корецького у відповідному розділі опису документів зберігається відбиток його наукової статті «Платеж по векселям в червонцах», опублікованої в газеті «Промышленность и торговля Украины» 19 квітня 1923 р. [34]. Ретельний огляд значного масиву пресових публікацій члена-кореспондента НАН України М. Щербака, документів про співпрацю вченого з редакціями видань, що відклалися в його архівному фонді в ІА НБУВ, зроблено у статті А. Шаповала [21].

Також за документами деяких архівних справ прослідковується «зворотній взаємозв'язок» рукопису праці з її опублікованою у пресі версією — зберігаються в архіві автографи або машинописні варіанти з авторськими правками статей, в яких є помітки про їх публікацію в конкретній газеті із хронологічними посиланнями, а самі пресові публікації не відклались у справі, що потребує додаткової перевірки їх оприлюднення по газетних зібраннях. Водночас це дає можливість простежити творчу лабораторію вченого з підготовки і наукової редакції публікацій у пресі, а порівняння опублікованого газетного варіанту з авторським оригіналом, який зберігається в його фонді і, зазвичай, відсутній в архівах видавництв періодики, — визначити редакційно-видавничу політику щодо публікації таких матеріалів. Так, у фонді вченого в галузі мостобудівництва та електрозварювання, академіка Є.О. Патона відклався машинопис статті з авторськими правками «Проект моста», з поміткою щодо публікації в газеті «Правда» 26 квітня 1925 р. [35]; у фонді В.М. Корецького зберігається автограф із правками статті «Об агрессии» з написом автора: «Моя редакция статьи в «Известия» 15.VIII.50» [36]; у фонді правознавця, академіка Б.М. Бабія містяться стаття «Космос повинен служити справі миру і прогресу людства» з авторською поміткою про друкування в газеті «Радянська Україна» 22 квітня 1968 р. [37] та стаття «Новий інститут Академії наук УРСР» з нотаткою про опублікування в «Радянській Україні» 14 серпня 1969 р. [38].

Найчастіше публікації про вченого у пресі готувалися з нагоди відзначення окремих ювілейних дат, отримання нагород, проведення певних організаційних заходів із відзначення заслуг (хронологічно — і прижиттєві, і після смерті), некрологи та вшанування пам'яті. Наприклад, у фонді академіка, мінералога Є.К. Лазаренка сформована окрема справа «Статті та вірш про Є.К. Лазаренка в журналах і газетах» за період 1959—1972 рр., де відклалися вирізки публікацій: з польських газет (08—09.04.1962, 12.04.1969 — про відвідання вченим Люблінського університету та отримання диплома про присвоєння йому звання Почесного доктора Університету Марії Кюрі-Складовської та два фото цієї події); з канадійського тижневика «Гомін України» (Торонто; 18.12.1962, аналіз праці вченого), газети «Літературна Україна» (25.12.1962 — стаття «Знавець землі й літератури» з нагоди 50-річчя вченого та вірш-посвята Дмитра Павличка «Ректор»), «За радянську науку» (орган Львівського держуніверситету ім. І. Франка, 29.12.1962 — «Вчений, вихователь молоді», до 50-річчя вченого), «Життя і слово» (Торонто, Канада; 25.12.1972 — «Наш друг», вітання зарубіжних колег до 60-річчя Є.К. Лазаренка) [39]; у фонді Є.О. Патона, в розділі «Документи про Є.О. Патона» опису № 2 «Біографічні документи і документи з діяльності», зберігається допис Натана Рибака «Ученый патриот» у газеті «Правда Украины» (07.03.1950) з нагоди 80-річчя вченого [40]; у фонді вченого в галузі гігієни і санітарії, академіка Є.Г. Гончарука (1930—2004), в розділі

«Біографічні документи», відклалися «Документи з відзначення 70-річчя з дня народження» за 1999—2000 рр., які вміщено в газетах «Голос України», «Медична газета України», «Ваше здоров'я», «Медичні кадри» (орган Національного медичного університету імені О.О. Богомольця) [41] та «Документи про увічнення пам'яті», де зібрані публікації газет «Голос України» (28.01.2005) та «Медичні кадри» (04.05.2005) про створення кабінету-музею вченого, встановлення меморіальної дошки та інші заходи з увічнення його пам'яті [42], у розділі «Документи про Гончарука Є.Г. та його діяльність» сформовано справу, де зберігаються інтерв'ю вченого для газет «Медицинская газета», «Ваше здоров'я» (18.01.1997) [43] та багато інших.

Необхідно відзначити ще один напрям зв'язків учених із пресовою періодикою — їхню можливу безпосередню трудову діяльність у видавництвах, участь у роботі редакційних колегій газет, листування з ними з питань публікації своїх напрацювань, рецензій і відзивів на праці інших осіб, стосовно подій у суспільно-політичному житті держави тощо, які зафіксовані в документах і зберігаються в архівах учених. До прикладу, у фонді Б.М. Бабія відклалася справа з листуванням з видавництвами, редакціями журналів та газет за 1968—1991 рр. [44]; у фонді зоолога, палеонтолога, академіка І.Г. Підоплічка зберігаються документи про його співпрацю з редакціями газет і журналів за 1938—1975 рр. [45] тощо.

Також треба наголосити на важливості здійснення вивчення й аналізу збережених газетних публікацій в архівних фондах з точки зору їх можливої бібліографічної рідкісності в газетних фондах бібліотек, або навіть відсутності певних вказаних випусків газет, що значно підвищує джерельний ресурс таких колекцій.

Наукова новизна. Вперше здійснено комплексний аналіз чинних нормативних документів і теоретичних та практичних напрацювань Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського щодо залучення пресових публікацій до формування особових архівних фондів, визначено місця їхнього зберігання, описання у структурі архівних справ та їхній джерельний ресурс.

Висновки. Отже, комплексний науковий аналіз питань наявності й нормативних та методичних засад формування колекцій пресових публікацій в архівних фондах особового походження дав можливість встановити місця зберігання газетних видань в особових архівах учених та значення їхнього інформаційного потенціалу як додаткової джерельної бази для більш повного розкриття просопографічного портрета українських учених, їхньої ролі в розвитку вітчизняної та світової науки.

Водночас проведене дослідження свідчить про необхідність удосконалення нормативно-правових та методичних документів з формування особових архівних фондів як важливої складової НАФ, що враховували б розширений діапазон видів документів та носіїв інформації, які створюються

як безпосередньо в діяльності фізичної особи, так й інших осіб чи установ, що розкривають / доповнюють / уточнюють відомості про особу-фондоутворювача особового фонду, серед яких чільне місце посідають і пресові публікації.

Отримані результати свідчать про правомірність і необхідність включення газетних публікацій у склад архівних фондів, а також їхньої репрезентації, адже «українська преса минулого — важливе і мало вивчене історичне джерело» [46, с. 14], отож потрібні подальші наукові розробки з метою послідовного розкриття архівних та бібліотечних фондів і введення до наукового обігу масиву пресових джерел [47, с. 196].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. **Рудий Г.Я. Класифікація джерел пресології як процес упорядкування пресологічної нформації** // Рукописна та книжкова спадщина України. 2025. № 3. С. 122—132. https://doi.org/10.15407/rksu.38.122
2. Ємчук О. Штрихи до портрета історика науки Олексія Боголюбова (1911—2004) // Архіви України. 2023. № 4. С. 109—124. https://doi.org/10.47315/archives2023.337.109
3. **Коваль Т.В. Архівна спадщина М.І. Сагарди у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (до 150-річчя від дня народження)** // Рукописна та книжкова спадщина України. 2020. Вип. 26. С. 54—63. https://doi.org/10.15407/rksu.26.054
4. **Коломієць М.С. Історія формування, структура та документальний склад особового фонду члена-кореспондента НАН України О.І. Степанця** // Історія науки і біографістика. 2021. № 4. С. 167—184. https://doi.org/10.31073/istnauka202104-10
5. Кравець Д. Архів Ростислава Хомяка (1936—2016) у фондах відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника // Архіви України. 2024. № 2. С. 75—90. https://doi.org/10.47315/archives2024.339.075
6. Резнік І. Особовий фонд українського поета, перекладача і літературознавця М.К. Зерова у ЦДАМЛМ України (до 130-річчя від дня народження) // Архіви України. 2020. № 4. С. 128—143. https://doi.org/10.47315/archives2020.325.128
7. Шаповал А., Майстренко А. Архівна спадщина М. Долішнього — дослідника розвитку та євроінтеграції України // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2025. Вип. 74. С. 9—32. https://doi.org/10.15407/np.74.009
8. Матяш І.Б. Документи особового походження як складова частина Дипломатичного архіву України // Рукописна та книжкова спадщина України. 2020. Вип. 26. С. 43—53. https://doi.org/10.15407/rksu.26.043
9. Тихенко В. Українець Стефан Терлецький (1927—2006) — відомий британський політик і громадський діяч (за документами ЦДАЗУ) // Архіви України. 2021. № 1. С. 226—237. https://doi.org/10.47315/archives2021.326.226
10. Гарбар Л.В. Архівна спадщина Івана Крип'якевича у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. 2022. Вип. 29. С. 77—92. https://doi.org/10.15407/rksu.29.077
11. Ємчук О. Документи про реформу українського правопису в особовому фонді Василя Німчука // Архіви України. 2022. № 2. С. 86—98. https://doi.org/10.47315/archives2022.331.086

12. Кіржаєва І. Київ другої половини XX ст. на світлинах українського історика Миколи Котляра // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2025. Вип. 74. С. 51—72. https://doi.org/10.15407/np.74.051
13. Кіржаєва І.Г., Майстренко А.А. Листи Івана Спаського до Миколи Котляра (1960—1967): джерелознавчий потенціал // Рукописна та книжкова спадщина України. 2026. № 1. С. 108—119. https://doi.org/10.15407/rksu.40.108
14. Клименко І.В. З архівної спадщини Олени Компан: маловідома стаття з історії українських міст XVII—XVIII століть // Рукописна та книжкова спадщина України. 2025. № 1. С. 170—182. https://doi.org/10.15407/rksu.36.170
15. Коломієць М. Документальна спадщина члена-кореспондента НАН України В.С. Пазенка в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Архіви України. 2020. № 4. С. 99—106. https://doi.org/10.47315/archives 2020.325.099
16. Корчемна І.С., Зубкова Н.М. Особовий архів академіка А.Ю. Кримського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: історія формування та нові надходження 2013—2020 років // Рукописна та книжкова спадщина України. 2021. Вип. 27. С. 367—378. https://doi.org/10.15407/rksu.27.367
17. Шаповал А.І. Епістолярна спадщина академіка Миколи Холодного: сюжети листів воєнної доби та останніх років життя (1941—1953) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2022. Вип. 63. С. 204—220. https://doi.org/10.15407/np.63.204
18. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: формування та дослідження Архівного фонду Національної академії наук України (2000—2020) : монографія / відп. ред. О.С. Онищенко ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т архівознавства. Київ, 2021. 350 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004199
19. Документні та інформаційно-довідкові комплекси архівів НАН України: створення та інтегрування до системи історичних знань про українську науку: монографія / відп. ред.: О.С. Онищенко, Л.М. Яременко ; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т архівознавства. Київ, 2023. 296 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004809
20. Ємчук О.І. Актуальні питання формування та збереження документів творчого процесу вчених в особових архівних фондах // Рукописна та книжкова спадщина України. 2025. № 1. С. 135—149. https://doi.org/10.15407/rksu.36.135
21. Шаповал А.І. Газетні публікації натураліста Миколи Щербака (до 95-річчя від дня народження) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2022. Вип. 65. С. 9—25. https://doi.org/10.15407/np.65.009
22. Яременко Л.М. Газетна періодика України — вагоме джерело досліджень історії вітчизняної науки // Бібліотека. Наука. Комунікація. Пріоритети сьогодення та перспективи : матер. Міжнар. наук. конф. (1—3 жовт. 2025 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України ; відп. ред. О.М. Василенко. Київ, 2025. Т. 2. С. 55—59. URL: http://conference.nbuv.gov.ua/up/programs/Proceedings_Conference_VNLU_2025_Vol_2.pdf
23. Перелік типових документів, що створюються під час діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів, затверджений наказом Міні-

стерства юстиції України від 12 квітня 2012 р. № 578/5 (станом на 14.03.2025). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0571-12#Text

24. **Порядок утворення та діяльності комісій з проведення експертизи цінності документів** [затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2007 р. № 1004, із змінами протягом 2011—2021 рр.]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1004-2007-%D0%BF#Text
25. Положення про Експертно-перевірну комісію Національної академії наук України [затверджено постановою Президії НАН України 08.02.2017 № 35] // Організація діловодства та архівного зберігання документів у Національній академії наук України : зб. норм. та метод. док-тів. Київ, 2017. С. 28—31. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/EIF0000076.pdf
26. Положення про Архівний фонд Національної академії наук України [затверджено постановою Президії НАН України 05.12.2001 № 299] // Архівна справа і діловодство в Національній академії наук України : зб. законодавчих актів, норм. і метод. док-тів з архівної справи і діловодства. Київ, 2002. С. 34—39. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001915
27. **Положення про архівний фонд особового походження видатного вченого Національної академії наук України** [затверджено постановою Президії НАН України 05.12.2001 № 299] // Організація діловодства та архівного зберігання документів у Національній академії наук України : зб. норм. та метод. док-тів. Київ, 2017. С. 39—43. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/EIF0000076.pdf
28. Робота з документами особового походження : методичний посібник / Держ. к-т архівів України, УНДІАСД ; автори-укладачі: Л.О. Драгомірова, І.М. Мага, З.О. Сендик, К.Т. Селіверстова, Н.М. Христова. Київ, 2009. 284 с. URL: https://undiasd.archives.gov.ua/doc/doc_osob_pohod.metod_rec.pdf
29. **Особові архівні фонди вчених НАН України в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського** : путівник / відп. ред. Л.М. Яременко ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т архівознавства. Київ, 2017. 772 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002139
30. Інформаційні ресурси Інституту архівознавства. Архівний фонд Національної академії наук України // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: вебсайт. URL: https://surl.li/rwxzer
31. Інститут архівознавства НБУВ. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 140.
32. Там само. Ф. 340. Оп. 1. Спр. 146.
33. Там само. Ф. 340. Оп. 1. Спр. 148.
34. Там само. Ф. 104. Оп. 1. Спр. 4.
35. Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 4.
36. Там само. Ф. 104. Оп. 1. Спр. 17.
37. Там само. Ф. 55. Оп. 1. Спр. 23.
38. Там само. Ф. 55. Оп. 1. Спр. 25.
39. Там само. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 90.
40. Там само. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 14.
41. Там само. Ф. 353. Оп. 1. Спр. 74.
42. Там само. Ф. 353. Оп. 1. Спр. 77.
43. Там само. Ф. 353. Оп. 1. Спр. 84.
44. Там само. Ф. 55. Оп. 1. Спр. 96.
45. Там само. Ф. 139. Оп. 3. Спр. 234—235.

46. Романюк М.М. Українське пресознавство як спеціальна історична дисципліна: до постановки проблеми // Поліграфія і видавнича справа. Львів, 2002. Вип. 39. С. 9—19. URL: https://pvs.uad.lviv.ua/media/39/3.pdf
47. Вакульчук О.А. Історико-бібліографічні дослідження української преси в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського: плани і перспективи // Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір: матер. Міжнар. наук. конф. (Київ, 8—10 жовтня 2024 р.) : у 2 т. Київ, 2024. Т. 2. С. 195—200. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/er%2D0004934.pdf

Отримано 9 січня 2026 р.

REFERENCES

1. Rudyi H.Ya. Klasyfikatsiia dzherel presolohii yak protses uporiadkuvannia presolohichnoi informatsii [Classification of pressology sources as a process of organizing pressological information]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2025. No. 3, pp. 122—132. https://doi.org/10.15407/rksu.38.122 [In Ukrainian].
2. Yemchuk O. Shtrykhy do portreta istoryka nauky Oleksiia Boholiubova (1911—2004) [Strokes to the portrait of the historian of science Alexei Bogolyubov (1911—2004)]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 2023. No. 4, pp. 109—124. https://doi.org/10.47315/archives2023.337.109 [In Ukrainian].
3. Koval T.V. Arkhivna spadshchyna M.I. Sahardy u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho (do 150-richchia vid dnia narodzhennia) [Archival heritage of M.I. Sagarda in the fonds of the Institute of Manuscripts of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (to the 150th anniversary of his birth)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2020. Iss. 26, pp. 54—63. https://doi.org/10.15407/rksu.26.054 [In Ukrainian].
4. Kolomiiets M.S. Istoriia formuvannia, struktura ta dokumentalnyi sklad osobovoho fondu Chlena-Korespondenta NAN Ukrainy O.I. Stepantsia [History of formation, structure and documentary composition of the personal fond of Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine O.I. Stepanets]. *Istoriia nauky i biohrafistyka* [History of science and biography]. 2021. No. 4, pp. 167—184. https://doi.org/10.31073/istnauka202104-10 [In Ukrainian].
5. Kravets D. Arkhiv Rostyslava Khomiaka (1936—2016) u fondakh viddilu rukopysiv Lvivskoi Natsionalnoi Naukovoi Biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka [Rostyslav Khomyak's archive (1936—2016) in the collections of the Manuscripts Department of the V. Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 2024. No. 2, pp. 75—90. https://doi.org/10.47315/archives2024.339.075 [In Ukrainian].
6. Reznik I. Osobovyi fond ukrainskoho poeta, perekladacha i literaturoznavtsia M.K. Zerova u TsDAMLM Ukrainy (do 130-richchia vid dnia narodzhennia) [Personal fond of the Ukrainian poet, translator and literary critic M.K. Zerov at the Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine (to the 130th anniversary of his birth)]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 2020. No. 4, pp. 128—143. https://doi.org/10.47315/archives2020.325.128 [In Ukrainian].
7. Shapoval A., Maistrenko A. Arkhivna spadshchyna M. Dolishnoho — doslidnyka rozvytku ta yevrointehratsii Ukrainy [Archival legacy of M. Dolishnyi — researcher of Ukraine's

development and European integration]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho* [Scientific works of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. 2025. Iss. 74, pp. 9—32. https://doi.org/10.15407/np.74.009 [In Ukrainian].

8. Matiash I.B. Dokumenty osobovoho pokhodzhennia yak skladova chastyna Dyplomatychnoho Arkhivu Ukrainy [Documents of personal origin as an integral part of the Diplomatic Archives of Ukraine]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2020. Iss. 26, pp. 43—53. https://doi.org/10.15407/rksu.26.043 [In Ukrainian].
9. Tykhenko V. Ukrainets Stefan Terletskyi (1927—2006) — vidomyi Brytanskyi polityk i hromadskyi diiach (za dokumentamy TsDAZU) [Ukrainian Stefan Terletsky (1927—2006) — famous British politician and public figure (according to documents of the Central State Archive of Ukrainians Abroad)]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 2021. No. 1, pp. 226—237. https://doi.org/10.47315/archives2021.326.226 [In Ukrainian].
10. Harbar L.V. Arkhivna spadshchyna Ivana Krypiakevycha u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho [Archival legacy of Ivan Krypiakevych in the fonds of the Institute of Manuscripts of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2022. Iss. 29, pp. 77—92. https://doi.org/10.15407/rksu.29.077 [In Ukrainian].
11. Yemchuk O. Dokumenty pro reformu ukrainskoho pravopysu v osobovomu fondi Vasylia Nimchuka [Documents on the reform of Ukrainian spelling in the personal collection of Vasyl Nimchuk]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 2022. No. 2, pp. 86—98. https://doi.org/10.47315/archives2022.331.086 [In Ukrainian].
12. Kirzhaieva I. Kyiv druhoi polovyny XX st. na svitlynakh ukrainskoho istoryka Mykoly Kotliara [Kyiv in the second half of the 20th century in the photographs of Ukrainian historian Mykola Kotlyar]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho* [Scientific works of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. 2025. Iss. 74, pp. 51—72. https://doi.org/10.15407/np.74.051 [In Ukrainian].
13. Kirzhaieva I.H., Maistrenko A.A. Lysty Ivana Spaskoho do Mykoly Kotliara (1960—1967): dzhereloznavchyi potentsial [Ivan Spassky's Letters to Mykola Kotlyar (1960—1967): Source Study Potential]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2026. No. 1, pp. 108—119. https://doi.org/10.15407/rksu.40.108 [In Ukrainian].
14. Klymenko I.V. Z arkhivnoi spadshchyny Oleny Kompan: malovidoma stattia z istorii ukrainskykh mist XVII—XVIII stolit [From the archival heritage of Olena Kompan: a little-known article on the history of Ukrainian cities of the 17th—18th centuries]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2025. No. 1, pp. 170—182. https://doi.org/10.15407/rksu.36.170 [In Ukrainian].
15. Kolomiiets M. Dokumentalna spadshchyna chlena-korespondenta NAN Ukrainy V.S. Pazenka v Instytuti arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho [Documentary heritage of Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine V.S. Pazenko at the Institute of Archival Studies of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 2020. No. 4, pp. 99—106. https://doi.org/10.47315/archives2020.325.099 [In Ukrainian].
16. Korchemna I.S., Zubkova N.M. Osobovyi arkhiv akademika A.Yu. Krymskoho v Instytuti rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: istoriia formuvannia ta novi nadkhodzhennia 2013—2020 rokiv [Personal archive of Academician

A.Yu. Krymsky at the Institute of Manuscripts of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine: history of formation and new acquisitions 2013—2020]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2021. Iss. 27, pp. 367—378. https://doi.org/10.15407/rksu.27.367 [In Ukrainian].

17. Shapoval A.I. Epistoliarna spadshchyna akademika Mykoly Kholodnoho: siuzhety lystiv voiennoi doby ta ostannikh rokiv zhyttia (1941—1953) [The epistolary legacy of Academician Mykola Kholodny: plots of letters from the wartime and the last years of his life (1941—1953)]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho* [Scientific works of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. 2022. Iss. 63, pp. 204—220. https://doi.org/10.15407/np.63.204 [In Ukrainian].
18. Instytut arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: formuvannia ta doslidzhennia Arkhivnoho fondu Natsionalnoi Akademii Nauk Ukrainy (2000—2020) : monohrafiia [Institute of Archival Studies of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine: Formation and Research of the Archival Fond of the National Academy of Sciences of Ukraine (2000—2020)] : monograph / O.S. Onyshchenko (Ed.). Kyiv, 2021. 350 p. Retrieved from: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004199 [In Ukrainian].
19. Dokumentni ta informatsiino-dovidkovi kompleksy arkhiviv NAN Ukrainy: stvorennia ta intehruvannia do systemy istorychnykh znan pro ukrainsku nauku [Document and information and reference complexes of the archives of the National Academy of Sciences of Ukraine: creation and integration into the system of historical knowledge about Ukrainian science]: monograph / O.S. Onyshchenko, L.M. Yaremenko (Auth.-Comps.). Kyiv, 2023. 296 p. Retrieved from: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004809 [In Ukrainian].
20. Yemchuk O.I. Aktualni pytannia formuvannia ta zberezhennia dokumentiv tvorchoho protsesu vchenykh v osobovykh arkhivnykh fondakh [Current issues of forming and preserving documents of the creative process of scientists in personal archival fonds]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2025. No. 1, pp. 135—149. https://doi.org/10.15407/rksu.36.135 [In Ukrainian].
21. Shapoval A.I. Hazetni publikatsii naturalista Mykoly Shcherbaka (do 95-richchia vid dnia narodzhennia) [Newspaper publications of naturalist Mykola Shcherbak (to his 95th birthday)]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho* [Scientific works of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. 2022. Iss. 65, pp. 9—25. https://doi.org/10.15407/np.65.009 [In Ukrainian].
22. Yaremenko L.M. Hazetna periodyka Ukrainy — vahome dzherelo doslidzhen istorii vitchyznianoi nauky [Newspaper periodicals of Ukraine — an important source of research into the history of national science]. *Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia. Priorytety sohodennia ta perspektyvy* : mater. Mizhnar. nauk. konf. (1—3 zhovt. 2025 r.) : u 2 t. [Library. Science. Communication. Current priorities and prospects: materials of the International Scientific Conference (October 1—3, 2025): in 2 vols.] / O.M. Vasylenko (Ed.). Kyiv, 2025. Vol. 2, pp. 55—59. Retrieved from: http://conference.nbuv.gov.ua/up/programs/Proceedings_Conference_VNLU_2025_Vol_2.pdf [In Ukrainian].
23. Perelik typovykh dokumentiv, shcho stvoriuiutsia pid chas diialnosti derzhavnykh orhaniv ta orhaniv mistsevoho samovriaduvannia, inshykh ustanov, pidpryiemstv ta orhanizatsii, iz zaznachenniam strokiv zberihannia dokumentiv, zatverdzhenyi nakazom Ministerstva yustytsii Ukrainy vid 12.04.2012 No. 578/5 (stanom na 14.03.2025) [List of typical documents created during the activities of state bodies and local self-government

bodies, other institutions, enterprises and organizations, with an indication of the terms of document storage, approved by the order of the Ministry of Justice of Ukraine dated April 12, 2012. No. 578/5 (Revision on March 14, 2025)]. Retrieved from: https://za kon.rada.gov.ua/laws/show/z0571-12#Text [In Ukrainian].

24. Poriadok utvorennia ta diialnosti komisii z provedennia ekspertyzy tsinnosti dokumentiv, zatverdzhenyi postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 8 serpnia 2007 r. No. 1004 (iz zminamy protiahom 2011—2021 rr.) [The procedure for the formation and operation of commissions for the examination of the value of documents, approved by the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated August 8, 2007 No. 1004 (with amendments during 2011—2021)]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1004-2007-%D0%BF#Text [In Ukrainian].
25. Polozhennia pro Ekspertno-perevirnu komisiiu Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (zatverdzheno postanovoiu Prezydii NAN Ukrainy 08.02.2017 No. 35) [Regulations on the Expert Review Commission of the National Academy of Sciences of Ukraine (approved by the Resolution of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine dated 08.02.2017 No. 35)]. *Orhanizatsiia dilovodstva ta arkhivnoho zberihannia dokumentiv u Natsionalnii Akademii Nauk Ukrainy* : zb. norm. ta metod. dok-tiv [Organization of office management and archival storage of documents at the National Academy of Sciences of Ukraine: collection of regulatory and methodological documents]. Kyiv, 2017. Pp. 28—31. Retrieved from: https://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/EIF0000076.pdf [In Ukrainian].
26. Polozhennia pro Arkhivnyi fond Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (zatverdzheno postanovoiu Prezydii NAN Ukrainy 05.12.2001 No. 299) [Regulations on the Archival Fond of the National Academy of Sciences of Ukraine (approved by the Resolution of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine dated 05.12.2001 No. 299)]. *Arkhivna sprava i dilovodstvo v Natsionalnii akademii nauk Ukrainy* : zb. zakonodavchykh aktiv, norm. i metod. dok-tiv z arkhivnoi spravy i dilovodstva [Archival Affairs and office management at the National Academy of Sciences of Ukraine: a collection of legislative acts, regulatory and methodological documents on archival affairs and office management]. Kyiv, 2002. Pp. 34—39. Retrieved from: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001915 [In Ukrainian].
27. Polozhennia pro arkhivnyi fond osobovoho pokhodzhennia vydatnoho vchenoho Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (zatverdzheno postanovoiu Prezydii of National Academy of Sciences Ukrainy 05.12.2001 № 299) [Regulations on the archival fond of personal origin of an outstanding scientist of the National Academy of Sciences of Ukraine (approved by the resolution of the Presidium of the NAS of Ukraine dated 05.12.2001 No. 299)]. *Orhanizatsiia dilovodstva ta arkhivnoho zberihannia dokumentiv u Natsionalnii akademii nauk Ukrainy* : zb. norm. ta metod. dok-tiv [Organization of office management and archival storage of documents at the National Academy of Sciences of Ukraine: collection of regulatory and methodological documents]. Kyiv, 2017. Pp. 39—43. Retrieved from: https://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/EIF0000076.pdf [In Ukrainian].
28. Drahomirova L.O., Maha I.M., Sendyk Z.O., Seliverstova K.T. and Khrystova N.M. Robota z dokumentamy osobovoho pokhodzhennia: metodychnyi posibnyk [The work with documents of personal origin. Methodological guideline]. Kyiv, 2009. 284 p. Retrieved from: https://undiasd.archives.gov.ua/doc/doc_osob_pohod.metod_rec.pdf [In Ukrainian].
29. Osobovi arkhivni fondy vchenykh NAN Ukrainy v Instytuti arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho : putivnyk [Personal archival fonds of

scientists of the National Academy of Sciences of Ukraine at the Institute of Archival Studies of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine: guide] / L.M. Yaremenko (Ed.). Kyiv, 2017. 772 p. Retrieved from: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002139 [In Ukrainian].

30. Informatsiini resursy Instytutu arkhivoznavstva. Arkhivnyi fond Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy [Information resources of the Institute of Archival Studies. Archival Fond of the National Academy of Sciences of Ukraine] / Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: vebsait [V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine: website]. Retrieved from: https://surl.li/rwxzer [In Ukrainian].
31. Fond 57. Inventory 1. Unit 140. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
32. Fond 340. Inventory 1. Unit 146. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
33. Fond 340. Inventory 1. Unit 148. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
34. Fond 104. Inventory 1. Unit 4. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
35. Fond 104. Inventory 1. Unit 4. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
36. Fond 104. Inventory 1. Unit 17. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
37. Fond 55. Inventory 1. Unit 23. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
38. Fond 55. Inventory 1. Unit 25. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
39. Fond 4. Inventory 1. Unit 90. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
40. Fond 1. Inventory 2. Unit 14. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
41. Fond 353. Inventory 1. Unit 74. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
42. Fond 353. Inventory 1. Unit 77. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
43. Fond 353. Inventory 1. Unit 84. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
44. Fond 55. Inventory 1. Unit 96. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
45. Fond 139. Inventory 3. Unit 234—235. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
46. Romaniuk M.M. Ukrainske presoznavstvo yak spetsialna istorychna dystsyplina: do postanovky problemy [Ukrainian press studies as a special historical discipline: to the formulation of the problem]. *Polihrafiia i vydavnycha sprava* [Printing and publishing]. Lviv, 2002. Iss. 39, pp. 9—19. Retrieved from: https://pvs.uad.lviv.ua/media/39/3.pdf [In Ukrainian].
47. Vakulchuk O.A. Istoryko-bibliohrafichni doslidzhennia ukrainskoi presy v Natsionalnii bibliotetsi Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: plany i perspektyvy [Historical and bibliographic research of the Ukrainian press in the V.I. Vernadskyi National Library of

Ukraine: plans and prospects]. *Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia. Intehratsiia u mizhnarodnyi bibliotechnyi prostir*: mat-ly Mizhnar. nauk. konf. (Kyiv, 8—10 zhovtnia 2024 r.) : u 2 t. [Library. Science. Communication. Integration into the international library space: materials of the International Scientific Conference (Kyiv, October 8—10, 2024): in 2 vols]. Kyiv, 2024. Vol. 2, pp. 195—200. Retrieved from: https://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/er%2D0004934.pdf [In Ukrainian].

Received on January 9, 2026

Lidiya Yaremenko
V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0002-4731-028X
E-mail: yaremenko@nbuv.gov.ua

PRESS PUBLICATIONS AS PART OF PERSONAL ARCHIVAL FONDS: REGULATORY PRINCIPLES OF COLLECTION, WAYS OF PRACTICAL IMPLEMENTATION

Purpose. To determine the regulatory framework and practical developments regarding the inclusion of press publications in the personal archival fonds of Ukrainian scientists, to outline their source resource for a more complete disclosure of the biography and creative path of the scientist. **The research methodology** is based on general scientific principles of historicism, scientific verification of sources, methods of archival, comparative and biobibliographic analysis. **Scientific novelty.** For the first time, a comprehensive analysis of current regulatory documents and theoretical and practical developments of the Institute of Archival Studies of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine on the involvement of press publications in the formation of personal archival fonds was carried out, their storage locations, descriptions in the structure of archival files, and source resources were determined. **Conclusions.** The main trends in the formation of collections of press publications in personal archival fonds have been established, the structure of their storage locations in the archives of scientists has been outlined. It has been determined that the regulatory documents that establish the terms of storage and the principles of including documents in the National Archival Fond do not sufficiently present documents that reflect the comprehensive results of the activities of an individual, and this limits the standardized grounds for creating a full-fledged personal fond. There is a need to make changes to these documents in order to expand the components of the source base on the history of Ukrainian science and biography. It has been determined that in the personal fonds of scientists, press publications are most often stored as working materials for scientific works and collected documents on the topic of scientific research or personal hobbies, as well as interviews, information about teaching, public activities, biographical sketches on the occasion of anniversaries, presentation of state and scientific awards, commemoration of the founder of the fond, which continue to replenish archival fonds and, after their inclusion in the National Archival Fond, contribute to the creation of a prosopographic portrait of Ukrainian scientists, their role in the development of domestic and world science.

Key words: personal archival fonds, press publications, Ukrainian scientists, Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, source database, regulatory documents.

https://doi.org/10.15407/rksu.42.098
УДК 001.32:59]-051(477):[001:59]-051(4)]-048.87]"1966/1970"

Ганна Індиченко, кандидатка історичних наук, старша дослідниця, завідувачка відділу історії академічної науки
Інституту архівознавства, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-2225-0214
SCOPUS: 57224568416
E-mail: Indychenko@ukr.net

СПІВПРАЦЯ УКРАЇНСЬКИХ АКАДЕМІЧНИХ УЧЕНИХ-ЗООЛОГІВ З УЧЕНИМИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН (1966—1970): ІСТОРИКО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Мета роботи. У статті на основі архівних документів аналізуються форми та напрями співпраці українських зоологів з ученими європейських країн упродовж 1966—1970 рр. **Методологія праці** ґрунтується на застосуванні загальнонаукових (аналізу, синтезу, порівняння, деталізації, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-джерелознавчого, архівознавчого, біографічного) методів дослідження. **Наукова новизна** полягає в систематизації та аналізі комплексу малодосліджених і почасти недосліджених архівних джерел та здійсненні на їх основі історико-джерелознавчої реконструкції співробітництва українських учених-зоологів з ученими європейських країн хронологічного періоду 1966—1970 рр. **Висновки.** На підставі наукового аналізу маловідомих і частково недосліджених архівних документів з'ясовано, що Інститут зоології АН УРСР і його науковий склад активно співпрацювали з ученими з європейськими країн. Найбільш плідним було співробітництво з ученими-зоологами Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Німецької Демократичної Республіки, Федеративної Республіки Німеччини, Румунії, Угорщини, Франції. В означений період провідні фахівці установи залучалися до діяльності міжнародних організацій у

Цитування: Індиченко Г. Співпраця українських академічних учених-зоологів з ученими європейських країн (1966—1970): історико-джерелознавчий аспект. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 3 (42). С. 98—117. https://doi.org/10.15407/rksu.42.098

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

галузі охорони природи, що свідчить про їхній високий міжнародний авторитет. Визначено, що найпоширенішими формами співробітництва були: наукові відрядження до наукових зоологічних установ європейських країн, прийом учених-зоологів країн Європи в Інституті зоології АН УРСР, обмін науковою літературою та колекційним матеріалом, участь у наукових заходах (конференціях, семінарах, засіданнях), зібраннях міжнародних організацій у галузі охорони природи. Співпраця з ученими країн Європи виявилася продуктивною та перспективною з огляду на територіальну близькість і спільність напрямів наукової роботи, що становили обопільний інтерес учених України та європейських країн. Це свідчить про євроінтеграційні тенденції української науки другої половини 60-х — початку 70-х років XX ст.

Ключові слова: міжнародне наукове співробітництво, Україна, країни Європи, вчені-зоологи, Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки, Архів Президії Національної академії наук України, Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю цілісного відтворення міжнародної діяльності Національної академії наук України (далі — НАН України) на основі архівних документів. Зважаючи на процеси входження української науки до європейського наукового середовища, актуальним є питання вивчення ретроспективної складової академічного наукового співробітництва за різними напрямами наукового знання. Ще одне актуальне завдання пов'язане зі збереженням національної пам'яті про українську науку та її видатних представників на основі архівних документів — неупереджених свідків минулого. Комплексне введення до наукового обігу малодосліджених архівних документів з історії співробітництва українських учених-зоологів дозволяє всебічно дослідити їхній внесок у розвиток зоологічної науки в європейському масштабі. Наукове співробітництво здійснювалося з багатьма європейськими країнами, а українські вчені-зоологи входили до складу провідних міжнародних наукових організацій, що свідчило про авторитет української зоологічної науки.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання європейського наукового співробітництва українських учених-зоологів частково висвітлювалося в українській науковій літературі. Зокрема, на основі комплексного аналізу архівних документів розкрито напрями співробітництва з ученими слов'янських країн хронологічного зрізу 1961—1965 рр. [1, с. 188—202]. Характеристику складу та змісту особового архівного фонду акад. О.П. Маркевича навів А.І. Шаповал [2, с. 660—672]. Він же, спільно із С.М. Коваленком, більш детально проаналізував співпрацю українського вченого з чеськими колегами [3, с. 226—245]. Джерелознавчий аспект міжнародних наукових зв'язків НАН України досліджуваного хронологічного періоду крізь призму її звітної документації здійснив колектив Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІА НБУВ) [4]. Незважаючи на певний сегмент наукових праць за цією

тематикою, комплексне історико-джерелознавче дослідження, яке б відтворювало співробітництво українських академічних учених-зоологів з ученими і науковими установами європейських країн періоду 1966—1970 рр., не проводилося.

У статті ставимо за мету на основі архівних документів здійснити історико-джерелознавчу реконструкцію наукових зв'язків українських учених-зоологів з ученими країн Європи хронологічного зрізу 1966—1970 рр. Цією науковою розвідкою вводимо до наукового обігу маловідомі і почасти недосліджені архівні документи з історії наукових зв'язків НАН України з європейським науковим співтовариством, що сприятиме популяризації Архівного фонду НАН України.

Виклад основного матеріалу. Інститут зоології імені І.І. Шмальгаузена НАН України — всесвітньо відома зоологічна наукова установа, що має давню історію та визнані науковою спільнотою досягнення. Сьогодні інститут є головною установою в Україні та однією з провідних установ Європи з вивчення біорізноманітності тваринного світу [5]. Отримані установою впродовж 1966—1970 рр. результати науково-дослідної роботи мали велике значення як у галузі теоретичної розробки питань зоології, так і в їх практичному використанні в народному господарстві та науці, популяризації знань про охорону природи в Україні. Традиції співробітництва з європейськими науковими установами були закладені попередніми поколіннями видатних українських учених-зоологів. На це вказують архівні документи, які є джерельною базою пропонованого дослідження, зокрема ті, що стосуються міжнародних наукових зв'язків Академії наук загалом й Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України зокрема, а також окремих видатних учених-зоологів України. Ці документи відклалися в Архіві Президії НАН України (ф. № 251) та в ІА НБУВ (ф. № 258). Видовий склад представлений такими документами: загальними звітами Академії наук, щорічними звітами Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена АН УРСР, в яких наявні окремі розділи про міжнародну діяльність установи, звітною документацією науковців інституту про наукові відрядження за кордон, листуванням із науковими установами окремих країн із приводу реалізації спільних наукових проєктів, а також документами з міжнародної діяльності окремих учених, що зберігаються в їхніх особових фондах (листування, запрошення на міжнародні наукові заходи та їхні програми, плани наукових відряджень за кордон і звіти про їх результати тощо).

Інститут зоології АН УРСР підійшов до другої половини 60-х років XX ст. з низкою досягнень. Щорічні звіти інституту вказують на те, що впродовж 1966—1970 рр. провідна наукова установа України в галузі зоології проводила дослідження за чотирма проблемами: «Біологічні основи розвитку, реконструкції і охорони тваринного світу», «Шляхи і закономірності індивідуального та історичного розвитку рослинних і тваринних ор-

ганізмів», «Фізіологія і біохімія тварин і людини», «Гідробіоніка» (з 1968 р.) [6, арк. 1], [7, арк. 1], [8, арк. 1], [9, арк. 2—7] [10, арк. 2]. Дослідження за цими напрямами в окремих випадках потребували залучення даних іноземних фахівців, наукових консультацій з ними, спільних розробок у рамках певних аспектів наукової роботи.

Про спрямованість наукових досліджень шляхом роботи українських зоологів в європейських наукових центрах зоологічної науки дає уявлення план відряджень співробітників інституту за кордон на 1965—1966 р., датований 10 квітня 1964 р. і надісланий до Сектору наукових зв'язків із зарубіжними організаціями АН УРСР. З-поміж країн, до яких планувалися відрядження в 1966 р.: Франція, Чехословаччина, Велика Британія, Болгарія, Польща, Німеччина. Зокрема, до Чехословаччини планувалися відрядження: у Біологічний інститут Академії наук Чехословаччини (м. Прага), в лабораторію проф. В. Новака, для вивчення питань гормональної регуляції фізіологічних процесів у комах к. б. н. В.О. Колибіна; для ознайомлення з методикою еволюційного і функціонально-морфологічного вивчення тіла домашніх тварин і людини та оснащенням морфологічних лабораторій у цій країні (міста Брно, Прага) заввідділом, д. б. н. С.Ф. Манзія; до Карлового університету (м. Прага) для ознайомлення з досягненнями морфологів ЧССР у вивченні судинної системи к. мед. н. А.Д. Дзеверіної.

Інститут зоології в цей час розширював дослідження з генетики комах, тому був зацікавлений у відрядженні м. н. с. Л.І. Бондарчука до Болгарії (м. Софія), де була можливість ознайомитися з новітніми методами досліджень, що розроблялися лабораторією проф. М. Христова, зокрема працювати в університеті та на станції шовківництва. Відрядження було необхідне у зв'язку з розширенням роботи з породоутворення корисних шовкопрядів.

У Паризькому університеті (Франція), в лабораторії проф. М. Андре, мав освоїти методику культивування червонотілкових кліщів у лабораторних умовах і методики їх зараження та лабораторного дослідження м. н. с., к. б. н. Г.Й. Гуща. Низку відряджень було заплановано до Польщі. Так, м. н. с., к. б. н. В.І. Монченко мав оволодіти методикою фізіологічного експерименту з ракоподібними і гельмінтами, яка застосовувалася в Інституті паразитології Польської академії наук (м. Варшава); с. н. с., к. б. н. О.Р. Радзієвський у наукових установах Польщі (міста Варшава, Торунь) планував вивчити методи досліджень кровопостачання м'язів птахів і ознайомитися з роботою лабораторій, що досліджували кровоносні судини. До Університету Франкфурта-на-Майні в Німеччині отримав відрядження заввідділу, д. б. н. С.Ф. Манзій з метою оволодіння методикою оптичних вивчень розподілення силових ліній різних навантажень на органи руху і методикою механічних випробувань скелетних елементів [11, арк. 1—8].

Найпоширенішою формою науково-інформаційного обміну з країнами Європи була участь українських учених у наукових заходах. На засідання IX Генеральної асамблеї та X Технічної наради Міжнародного союзу охорони природи, що відбулися в червні—липні 1966 р. у Люцерні (Швейцарія), Україну представляли д. б. н. М.А. Воїнственський і к. б. н. А.П. Федоренко, які репрезентували на цих наукових форумах Українське товариство охорони природи, а також с. н. с. Центрального ботанічного саду АН УРСР, к. б. н. С.І. Івченко. На асамблеї були представники від 46 країн світу і 10 міжнародних організацій, загалом понад 400 делегатів.

Зі звіту про результати відрядження, складеного д. б. н. М.А. Воїнственським і к. б. н. А.П. Федоренком, дізнаємося, що на наукових заходах обговорювалися проблеми взаємовідносин людини з природою у країнах помірного клімату. Найбільшу зацікавленість українських учених викликали доповіді, що стосувалися фауни, зокрема інтродукції тварин. Особливо цінну інформацію містили доповіді Де Воса (Канада), Батчера (Австралія), Готшлака (США), Рінея (Італія), Цвельфера (Швейцарія), Корнася (Польща) та ін.

Як відмічають українські вчені, на заключному засіданні асамблеї була прийнята резолюція, що стосувалася природоохоронних питань, важливих для всіх без винятку країн. Зокрема, це проблематика застосування інсектицидів, розвитку націоальних парків, китобійного промислу, а також окремих питань: зникаючих видів тварин у певних частинах світу, деяких парках, пустелях, островах тощо. Також дослідники виявили велику зацікавленість науковців зі швейцарських дослідних установ в обміні літературою з українськими вченими [12, арк. 454—464]. Це відрядження було використано для ознайомлення з роботою подібних за тематикою наукових досліджень Інституту зоології АН УРСР установ цієї країни і з системою організації охорони природи у Швейцарії.

Цього ж року заввідділом експериментальної екології, д. б. н. І.Т. Сокур відвідав Агрономічний інститут у Бухаресті (Румунія) та ознайомився з науковою роботою лабораторії гризунів. У довготривалому відрядженні в Польщі (м. Варшава) перебував с. н. с., к. б. н. В.І. Монченко, який півроку працював в Інституті паразитології ПАН та оволодів методами експериментальних досліджень веслоногих ракоподібних як проміжних господарів гельмінтів, вивчав паразитичних евгленід і методику їх культивування. У подальшому його співпраця з польськими колегами дістала продовження у спільних публікаціях. Загалом завдяки спільній роботі з польськими науковцями та аналізу європейських фауністичних матеріалів українському вченому вдалося описати нові таксони. Фундаментальні узагальнення В.І. Монченка щодо життєвих циклів і морфологічної еволюції ракоподібних здобули широке визнання за кордоном. Участь в європейських наукових заходах сприяла піднесенню міжнародного авторитету української

науки, була важлива в контексті нагального ознайомленням з останніми досягненнями в галузі зоології та охорони природи, що здійснювалися в зарубіжних наукових установах, і сприяла встановленню тісних особистих зв'язків з іноземними колегами.

Як свідчить звітна документація Інституту зоології, в обміні досвідом з українськими вченими були зацікавлені й науковці з країн Європи. Наприклад, у 1966 р. відділ експериментальної екології відвідав французький учений, проф. д-р Жак Лекомт, фахівець із дослідження зв'язків у суспільних комах. Він ознайомився з роботою відділу експериментальної екології та зробив доповідь про напрями роботи лабораторії, в якій працював. У відділі паразитології упродовж 1966 р. працював гельмінтолог д-р Р. Шмідт із Німецької Демократичної Республіки (НДР), який ознайомився з методикою паразитологічних досліджень і деякими групами паразитофауни. Відділ палеозоології відвідали проф., д-р В. Фольґер і проф., д-р Міхаєль Йорга (м. Кельн, Федеративна Республіка Німеччина (ФРН). На кінець 1966 р. 45 наукових співробітників інституту проводили обмін науковими публікаціями з понад 260 вченими з 30 країн — Чехословаччини, Болгарії, Польщі, НДР, Угорщини, Румунії, Югославії, Франції, Великої Британії, Нідерландів, ФРН, Австрії, Фінляндії, Швеції [13, арк. 31—32].

Окрім обміну літературою здійснювався й обмін колекційними матеріалами. В окремих випадках такий процес супроводжувався виконанням обробки цих матеріалів. Так, у відділі ентомології була проведена обробка фондових матеріалів по довгоносиках із ПАН і з Музеєм Кеніга (ФРН). У межах міжакадемічних обмінів для опрацювання порівняльних колекцій у Києві перебувало чимало зарубіжних фахівців. Робота з колекціями матеріалів, якими володів Інститут зоології, мала важливе значення для відображення результатів роботи в їхніх подальших наукових публікаціях. У 1966 р. інститут відвідав відомий французький етолог, проф. Жак Лекомт, секретар Міжнародної асоціації з вивчення суспільних комах, д-р А. Сулімський, асистент Грайфсвальдського університету Р. Шмідт, наукова співробітниця Інституту спелеології імені Еміля Раковіце Румунської академії наук, фахівець у галузі палеонтології та палеозоології Елена Терзя [14, арк. 2—3].

У той же час українські науковці прагнули оволодіти новітніми методами роботи у знаних наукових європейських установах. Так, у короткому звіті про міжнародні наукові зв'язки Інституту зоології за 1965—1966 рр. міститься пропозиція розширити можливості для відряджень молодих учених до провідних лабораторій зарубіжних країн з метою оволодіння новими методами експериментальних робіт терміном від трьох до шести місяців [14, арк. 2—3].

Цінним джерелом для відтворення співробітництва українських зоологів із зоологами європейських країн є особові фонди видатних учених

України, що зберігаються в ІА НБУВ. З документів, що відклалися в особовому архівному фонді академіка О.П. Маркевича, дізнаємося, що він співпрацював із Вищою сільськогосподарською школою у м. Брно (ЧССР) і підтримував зв'язки з доцентом цієї установи, д-ром Б. Клімешем, деканом ветеринарного факультету і завкафедрою хвороб птахів. У листі від 28 червня 1966 р. до акад. О.П. Маркевича він писав: «Під час свого перебування в Києві я був дуже радий познайомитися з Вами і Вашим інститутом, про який я багато дізнався від проф. Дика» [15, арк. 1]. Невдовзі д-р Б. Клімеш приїздив до Києва і надіслав академіку О.П. Маркевичу лист із подякою за теплий прийом, датований 2 вереснем 1966 р. «Моє перебування в Радянському Союзі виявилося для мене не лише корисним із наукової точки зору, але й що стосується пізнання Вашого народу. У мене лишилися найкращі враження. Особливо згадую той гарний день, проведений з Вами у Вашому сімейному колі», — зазначив він у своєму листі [15, арк. 2].

З 14 по 17 листопада 1966 р. Вища сільськогосподарська школа (далі — ВСГШ) у м. Брно відмічала 150-річчя з нагоди заснування, і вчена рада ВСГШ прийняла рішення за видатні досягнення в галузі науки і підготовки спеціалістів з ветеринарії нагородити О.П. Маркевича золотою медаллю. Від чл.-кор. АН ЧССР, проф., д-ра Мирослава Вискота, ректора ВСГШ у Брно, депутата Національного зібрання ЧССР, на ім'я О.П. Маркевича надійшло запрошення, датоване 29 вересня 1966 р., з пропозицією взяти участь у святкуванні ювілею та отримати медаль [15, арк. 4].

Зі звіту академіка О.П. Маркевича про відрядження до Чехословаччини з 13 по 20 жовтня 1967 р. дізнаємося, що він брав участь у Міжнародному симпозіумі з хвороб риб у м. Брно, де йому і було вручено золоту медаль. На симпозіумі український учений виступив із доповіддю «Про стан і шляхи боротьби з хворобами ставкових риб в Україні». Перебуваючи у Празі, він ознайомився з досвідом роботи Інституту паразитології Чехословацької академії наук, а також роботою редколегії журналу «Folia parasitologica», членом редакційної колегії якого сам був. Український зоолог також виступив із доповіддю про розвиток паразитології в Україні на зборах Чехословацького товариства паразитологів [16, арк. 21—22].

1967 рік позначений великою кількістю міжнародних наукових конференцій, в яких брали участь українські зоологи, і розширенням географії наукового співробітництва, зокрема з країнами Північної Європи. У VIII Міжнародному конгресі біологів-мисливствознавців (м. Хельсінкі, Фінляндія) брав участь с. н. с., к. б. н. А.П. Федоренко, який виголосив на цьому заході доповідь. Проф., д. б. н. М.А. Воїнственський взяв участь в установчій конференції Східно-Європейського комітету з просвітництва МСОП (м. Прага, Чехословаччина), де був обраний заступником голови комітету. У VII Міжнародній конференції з медичних і біологічних приладів (м. Стокгольм, Швеція) брав участь д. б. н. С.Ф. Манзій. Крім того,

у 1967 р. П.М. Мажуга виступив із доповіддю на III конференції анатомів і гістологів у Болгарії. Цього ж року українські вчені ознайомлювалися з новими методам досліджень у Польщі (д. б. н. І.Т. Сокур), Болгарії (м. н. с. Л.І. Боднарчук). Натомість досвід Інституту зоології вивчали вчені Болгарії, НДР, Югославії, Франції.

Зупинимося на цих відрядженнях більш детально. З 6 травня по 2 червня 1967 р. у науковому відрядженні в Польській Народній Республіці (ПНР) перебував завідуючий відділом експериментальної екології Інституту зоології, д. б. н. І.Т. Сокур. Метою відрядження до ПАН було ознайомлення з тематикою і методикою екологічних установ, що працювали в рамках Міжнародної біологічної програми, та оволодіння методикою польових і лабораторних досліджень шкідливих гризунів, що застосовувалися в установах цієї академії наук. Під час відрядження вдалося ознайомитися з роботою Інституту екології ПАН, Інституту ссавців ПАН у Беловежі та лабораторією фізіології тварин кафедри еволюціонізму Ягеллонського університету у Кракові. За результатами відрядження І.Т. Сокур встановив дієві контакти з польськими екологами, зокрема з обміну інформаційними матеріалами в рамках Міжнародної біологічної програми, ознайомився з новими методиками екологічних досліджень і передав до бібліотеки Інституту зоології каталог польської екологічної літератури [16, арк. 25—31].

У довготривалому відрядженні в Болгарії перебував м. н. с. відділу експериментальної екології тварин Л.І. Боднарчук. Основна мета відрядження передбачала ознайомлення з генетичними методиками досліджень. Л.І. Боднарчук оволодів методиками з аналізу каріотипів, ознайомився з літературою, мав можливість самостійно виготовити препарати, необхідні для досліджень [16, арк. 33—37]. Участь у VII Міжнародній конференції з медичних і біологічних приладів, що проходила у Швеції з 14 по 19 серпня 1967 р., брав д. б. н. С.Ф. Манзій. Висвітлюючи у звіті результати відрядження, він зауважував, що для нього найбільший інтерес становили доповіді з біомеханіки і серцево-судинної системи, оскільки «в них було багато такого, що можна було використати для наших досліджень» [16, арк. 109]. Також великий інтерес становила виставка новітньої апаратури і приладів, серед яких найбільше зацікавлення український учений виявив до японських транзисторних мініатюрних приладів для дослідження серця і судин, американських приладів для телеметрії й обчислювальних приладів медичного призначення, західнонімецьких термографів, спектрофотометрів і хроматографів, англійських приладів для досліджень органів дихання і шведських багатоканальних універсальних мінгографів. Важливо, що С.Ф. Манзій привіз в Україну проспекти з технічними характеристиками на всі прилади, що викликали у нього зацікавлення [16, арк. 108—115].

Цікавий факт з історії міжнародних наукових зв'язків Інституту зоології був пов'язаний з отриманням за спеціальною домовленістю від

Французького посольства в Москві вузькоплівочних (до 16 мм) короткометражних фільмів з науково-зоологічної тематики. Лише 1967 р. було отримано від французьких колег і переглянуто понад 30 різних фільмів [7, арк. 28—29].

У Міжнародній конференції біологів-мисливствознавців, що проходила з 22 по 27 серпня у Фінляндії, брав участь с. н. с. Інституту зоології А.П. Федоренко. Конгрес зібрав понад 200 представників зі 22 країн світу. Він сприяв розвитку наукових досліджень у галузі мисливствознавства шляхом зміцнення контактів між ученими багатьох країн. Робота симпозіуму спрямовувалася за такими напрямами: мета і вивчення водоплавних птахів; популяційна екологія тетеруючих; залучення мисливців і любителів природи до вивчення біології дичини [17, с. 95—96]. Під час конгресу працювали й неофіційні дискусійні групи, на засіданнях яких учасники обмінювалися думками з окремих питань. А.П. Федоренку було доручено підготувати для загального звіту матеріали дискусійної групи з проблем пестицидів. Український учений позитивно оцінював можливості під час екскурсії ознайомитися з природними ландшафтами Фінляндії, заповідниками, мисливськими, а також науково-дослідними станціями [16, арк. 116—119].

В особовому фонді академіка О.П. Маркевича відклалися значний сегмент документів про його участь у роботі Польського паразитологічного товариства. О.П. Маркевич брав активну участь у з'їздах цього товариства, привозив польським колегам і ділився з ними відбитками опублікованих своїх праць із питань паразитології та зоології безхребетних, читав під час своїх відряджень лекції з питань паразитології, виступав із доповідями на наукових заходах, ознайомлювався з дослідженнями польських колег із паразитології, надавав консультативну допомогу польським біологам. З перекладу листа голови Польського паразитологічного товариства, проф., д-ра Збігнєва Казара, датованого 7 червнем 1967 р., дізнаємося, що О.П. Маркевичу рішенням загальних зборів членів цього товариства від 19 травня 1967 р. присвоєно звання почесного члена Польського паразитологічного товариства. «Святковий акт вручення цього звання Вам і проф. П.К. Гернхему, з Англії, мав місце на останньому пленарному засіданні IX з'їзду Польського паразитологічного товариства, в Котовіцах, 20 травня 1967 р. На жаль, ми не змогли вручити приготовлений диплом Вам особисто. Як стало відомо, Ви перебуваєте зараз за кордоном і через це ми не змогли прийняти Вас у Польщі. Ми дуже хотіли б вручити Вам диплом на нашій землі, і думаю, що для цього випаде нагода. У травні наступного року ми організовуємо у Варшаві конференцію делегатів Європейської Федерації паразитологів і в наступні дні (17 і 18 травня 1968 р.) Міжнародну конференцію з проблеми фасціольозу. Можливо, тоді або в інший зручний для Вас час нам вдасться довести до кінця цю справу», — йдеться в листі [18, арк. 53—53 зв.].

Якщо аналізувати зв'язки з країнами Європи у 1968 р., необхідно відмітити, що широкі перспективи для поглиблення співробітництва з європейськими науковими установами відкрилися з обранням провідних українських зоологів до складу міжнародних організацій з охорони природи. Зокрема, в 1968 р. д. б. н. М.А. Воїнственський був обраний заступником голови Східно-Європейського комітету МСОП. Цього року він брав участь у двох нарадах з охорони природи у ПНР і НДР, де виступив з доповідями про природоохоронні роботи в УРСР. Крім того, очолюваний ним відділ зоології хребетних підтримував постійні зв'язки з науковими установами Болгарії, Румунії, ПНР, ЧССР, Угорщини, обмінюючись науковою літературою та інформацією. Відділ ентомології здійснював обмін публікаціями з ученими 27 країн. У 1968 р. з роботою Празького національного музею ознайомилася к. б. н. М.Д. Зерова, а робота з фондовими матеріалами у ЧССР дозволила їй провести ревізію одного роду комах, важливих для сільського господарства. Велика група співробітників інституту брала участь у XII Міжнародному конгресі ентомологів, де виголосили наукові доповіді та повідомлення. Академік О.П. Маркевич брав участь у роботі Міжнародної конференції з фасціольозу у Варшаві, де зробив наукову доповідь про екологічні особливості цього паразита в умовах Об'єднаної Арабської Республіки, на засіданні Польського товариства паразитологів виголосив доповідь про теоретичний аспект сучасної паразитології. Крім того, провідний український учений був членом редколегій низки зарубіжних журналів із паразитології. До участі в координації досліджень із вивчення павутинних кліщів — шкідників сільського господарства в рамках Міжнародної біологічної програми долучився в 1968 р. к. б. н. І.А. Акімов.

Відділ експериментальної екології на постійній основі проводив обмін друкованою продукцією із зарубіжними вченими і встановив зв'язки з профільними науковими установами ПАН, АН ЧССР, Інститутом сільського господарства та Інститутом біології в Румунії, інститутами зоологічного профілю Болгарії, Югославії, Франції. У 1968 р. відділ відвідав проф. В. Новак (ЧССР). Відділ брав участь у дослідженнях із Міжнародної біологічної програми та опублікував матеріали в Першому інформаційному збірнику Національного комітету по Міжнародній програмі біологічних досліджень при АН СРСР.

Українські палеозоологи проводили обмін літературою з ученими Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Югославії, Румунії, Болгарії, НДР, ФРН. Було зроблено визначення викопних залишків птахів для Британського музею. Відділ палеозоології в 1968 р. відвідав та отримав консультації головний директор Угорського сільськогосподарського музею в Будапешті, д-р Янош Матолчі і д-р П. Баллманн — науковий співробітник Інституту палеозоології та історичної зоології (ФРН).

Співробітники відділу цитології та гістогенезу обмінювалися науковими публікаціями з ученими Франції. Д. б. н. П.М. Мажуга був запрошений до участі в роботі конференції з остеології в Ростоці (НДР). Відділ налагодив зв'язки з проф. Шумахером (НДР), проф. Куммером (ФРН), проф. І. Батарою (Угорщина) і Науковим ембріологічним центром Голландії [8, арк. 41—43].

З 20 червня по 25 червня 1968 р. в науковому відрядженні в Польщі перебував голова Українського товариства охорони природи, проф. М.А. Воїнственський, який брав участь у І засіданні членів Президії Східно-Європейського комітету Комісії з просвітництва МСОП, заснованої в червні 1966 р. На установчій конференції комітету в Чехословаччині (25—30 січня 1967 р.) М.А. Воїнственський був обраний членом президії та заступником голови комітету. Метою наради, що відбувалася у Варшаві і в Біловезькому національному парку, була подальша розробка програми і завдань комітету, підбиття підсумків його роботи за перше півріччя, обговорення питань щодо перспектив роботи комітету на найближчі два роки. У звіті про результати цього наукового відрядження український учений наголошував, що члени президії обмінялися інформацією з приводу того, що було зроблено у плані виконання рішень першої конференції комітету, і доповіли про роботу, яка здійснювалася в їхніх країнах у рамках вирішення проблем, що перебували в компетенції Комісії з просвітництва МСОП. М.А. Воїнственський доповів про роботу Українського товариства охорони природи, стан викладання основ охорони природи у школах і закладах вищої освіти України, видавничу діяльність, форми популяризаційної роботи з охорони природи. Він позитивно оцінив досвід колег із Чехословаччини з організації міжнародних інтернаціональних таборів для молоді з охорони природи на базі національних парків із залученням найкращих активістів з природоохоронної роботи. Такий вид роботи з популяризації охорони природи серед молоді М.А. Воїнственський вважав за доцільне впровадити і в УРСР, а досвід діяльності національних парків Польщі, в яких велася значна агітаційно-виховна робота з туристами, міг би бути застосований і в Україні. Особливо корисним видавався досвід із видавництва поліграфічно якісних путівників, буклетів, листівок, що були покликані сприяти популяризації знань про природу та її охорону. В.А. Воїнственський зазначив, що на засіданні значну увагу було приділено питанню видання інформаційного бюлетеня комітету, обговоренню змісту другого і третього номерів журналу. Бюлетені, вважав він, мають слугувати засобом широкої взаємної інформації не лише між країнами — членами комітету, а й між членами МСОП.

Одним із напрямів роботи наради було обговорення питання необхідності розширення переліку спеціальних періодичних видань з охорони природи — часописів, збірників, газет, допоміжних наочних посібників — плакатів, буклетів, поштових листівок, марок. Таке видання матеріалів, зразки

яких передали для ознайомлення учасникам наради, було добре поставлене в Польщі, Чехословаччині, НДР. Президія комітету вирішила звернутися до директивних органів країн-членів із проханням ширше практикувати обмін делегаціями та окремими представниками державних і громадських організацій, що займаються охороною природи. На нараді було вироблено план і форми подальшої роботи комітету.

Під час перебування в Біловезькому національному парку М.А. Воїнственський ознайомив його співробітників з природоохоронною роботою Українського товариства охорони природи, ті, у свою чергу, виказали побажання практикувати зустрічі співробітників України і Польщі в подальшому. В останні два дні перебування в Польщі українському фахівцю вдалося ознайомитися з роботою Інституту з вивчення ссавців у Біловежі та Інституту екології ПАН, результати роботи яких були відомі українським зоологам із друкованих видань цих установ, які регулярно отримував Інститут зоології. Для подальшої реалізації спільних наукових проєктів були корисними встановлення особистих наукових контактів із науковими співробітниками зазначених установ, обмін досвідом й ознайомлення з науковим обладнанням лабораторій, методиками досліджень, віварієм для піддослідних тварин. Особливу увагу український учений виявив до досвіду облаштування дослідних віваріїв із природною рослинністю, конструкцій кліток у закритих приміщеннях, лабораторій.

Викликали зацікавленість в українського вченого також методи відлову, мічення й обліку чисельності диких свиней, які використовувалися Інститутом екології ПАН у Кампіноському національному парку поблизу Варшави. Важливе значення мало встановлення зв'язків з Інститутом екології ПАН, оскільки він був широко відомим центром екологічних досліджень, а його керівнику проф. К.К. Петрусевичу доручили організувати і координувати дослідження за Міжнародною біологічною програмою в усіх європейських країнах. Польські колеги виказували зацікавленість у дослідженнях з екології тварин, що проводилися Інститутом зоології АН УРСР [19, арк. 1—8].

З 10 по 15 листопада 1968 р. М.А. Воїнственський перебував у НДР, де проходило пленарне засідання Східно-Європейського комітету Комісії з просвітництва МСОП. Як заступник голови президії комітету він мав взяти участь у нараді і виступити з доповіддю про форми і методи природоохоронної виховної роботи в УРСР. М.А. Воїнственський брав участь у засіданні і виступив із доповіддю про форми і методи природоохоронної виховної роботи в Україні. У м. Варен біля Мюріцгофа учасники заходу відвідали краєзнавчий музей, експозиція якого дала вичерпне уявлення про природу, історію, економіку краю. В останній день перебування в Берліні учасників засідання запросили на перегляд і обговорення природоохоронних фільмів «Квіти і комахи», «Охорона природи», «Весна на озері Мюріц»,

які ще не виходили на широкий екран. Український учений відзначив, що запропоновані до перегляду фільми були цікаві і добре зроблені, а після їх перегляду відбулося обговорення, в якому він також брав участь. Учасники засідання висловили побажання, щоб президія комітету взяла на себе організацію міжнародного обміну фільмами на природоохоронну тематику.

Характерно, що всі учасники засідання виявили інтерес до Українського товариства охорони природи і засвідчили готовність до встановлення з ним дієвого співробітництва. Говорячи про співробітництво товариства з європейськими інституціями в галузі охорони природи, М.А. Воїнственський у звіті наголошував, що вже проводиться обмін інформацією і літературою з установами Польщі, НДР, Чехословаччини та що заплановано налагодити такий обмін із країнами — членами Східно-Європейського комітету. Щодо перспектив подальшого співробітництва видавалося важливим дістати можливість через безвалютний обмін співпрацювати на рівні фахівців у галузі охорони природи або спеціалізованих делегацій, передусім із країнами Східної Європи, натомість позитивний досвід діяльності українських природоохоронних організацій може бути поширений у діяльності зазначених країн. На думку М.А. Воїнственського, важливим є питання розширення можливостей взаємної інформації між країнами — членами комітету, а також іншими країнами. Вносячи пропозиції за результатами відрядження, вчений звертав увагу на необхідність запровадження в Україні регулярного періодичного видання, в якому можна було б в потрібних масштабах висвітлити велику роботу в галузі природоохоронної діяльності. Ще одне питання, яке потребувало вирішення, — викладання основ охорони природи у середніх і вищих навчальних закладах України, оскільки такі курси практикувалися в окремих університетах на біологічних і географічних факультетах. Ці проблеми на той час були актуальними не лише для України, а й для більшості європейських країн [19, арк. 9—18].

Співробітництво з країнами Європи українських учених-зоологів не обмежувалося лише їхньою участю в міжнародних наукових заходах і відрядженнях за кордон, адже й європейські вчені активно відвідували Інсти тут зоології. Так, у 1969 р. інститут відвідали: директор Празького інституту ентомології д-р В. Новак, який виступив із доповіддю «Гормони комах і їх практичне і теоретичне значення»; угорський учений д-р Іштван Мачкаші із доповіддю «Гельмінтологічні дослідження в Угорщині». З діяльністю інституту цього року ознайомився декан біологічного факультету Університету Східної Англії д-р Кітчінг, який високо оцінив роботу Зоологічного музею і лабораторії електронної мікроскопії. Лабораторію фізіології і біохімії комах відвідав д-р Ляйбері. У відділі палеозоології працював польський учений Ш. Годиницький.

Співробітники Інституту зоології брали активну участь у міжнародних наукових заходах, симпозіумах, нарадах. Співробітники лабораторії

фізіології і біохімії комах підтримували зв'язки з Національним інститутом агрономічних досліджень (Франція), Інститутом біології розвитку Румунської АН. Відділ порівняльної морфології підтримував наукові зв'язки з лабораторією проф. І. Ботара Будапештського інституту неврології і психіатрії. Відділ експериментальної екології співпрацював з Інститутом екології ПАН. З метою обміну фондовими і науковими колекціями у 1969 р. Зоологічний музей налагодив зв'язки з Британським музеєм природничої історії [9, арк. 19].

З 16 по 22 квітня 1969 р. у НДР з нагоди 550-річчя Ростоцького університету проводилася II Морфологічна конференція, участь в якій брав заввідділом еволюційної морфології Інституту морфології, д. б. н. С.Ф. Манзій, який, спільно з академіком В.Г. Касьяненком, підготував для виступу доповідь «Поєднання морфологічних, фізіологічних і експериментальних методів дослідження при вирішенні питань еволюції та функціонального аналізу кінцівок четвероногих». За час перебування в Ростоці український учений взяв участь у п'яти засіданнях конференції, на одному з яких виголосив доповідь, відвідав і оглянув Анатомічний інститут. У звіті про результати наукового відрядження зазначено, що на конференції було заслухано 38 доповідей, найбільша кількість яких присвячена різним модифікаціям існуючих методик досліджень, а найбільший інтерес становили доповіді про нові методики морфологічних досліджень, зокрема про ензимогістохімічний метод, методику картометрії, використання мікрофотометра, математичний аналіз структур і застосування осмієвої кислоти і цинк-йоду в гістології. Доповіді оглядового плану стосувалися історії морфологічних досліджень у Ростоцькому університеті. Значний інтерес становили презентації препаратів, виготовлених із використанням Колакрилу М і полістиролу. Доповідь українського вченого була зустрінута з інтересом і викликала жваве обговорення. Під час цього відрядження український дослідник відвідав анатомічний інститут університету і відмітив добру обладнаність лабораторій, а також використання приладу «Конвеєр», розробленого в Інституті фізіології ім. О.О. Богомольця. Український дослідник відзначав, що інститут вивчає морфологію скелету і мускулатури, в установі добре налагоджена справа друку наукової продукції, а наявність у штаті художників дозволяє ілюструвати наукові публікації та мати чудовий фонд таблиць. Заслуговувало на увагу українського вченого перейняття досвіду німецьких установ у напрямі продуктивної організації робочого дня, належного обладнання лабораторій, виконання досліджень у детальній відповідності до вимог методик, якісного та швидкого друку наукових праць [20, арк. 1—4].

Обмін думками, зустрічі з іноземними колегами відбувалися і на наукових заходах, організованих в Україні та СРСР. У 1969 р. відбувся Міжнародний колоквіум з геології та фауни нижнього і середнього плейстоцену

Європи (м. Москва, РСФСР), інформація про який відклалася в особовому архівному фонді академіка І.Г. Підоплічка, котрий був членом організаційного комітету цього заходу і виголосив на ньому, спільно з І.А. Одинцовим, доповідь «Геологія і фауна Одеських катакомб» [21, арк. 8—9, 10].

Постійно збільшувалася й кількість наукових заходів, організованих АН УРСР або безпосередньо за участю найвищої наукової організації України. Станом на 1970 р. проведено 47 наукових конференцій, сесій, нарад, симпозіумів, шкіл, семінарів у різних галузях науки, з яких 4 були міжнародними, 22 — всесоюзними і понад 20 — республіканськими [22, с. 226].

У 1970 р. форми міжнародного наукового співробітництва включали широкий обмін відбитками наукових праць, підготовку доповідей на міжнародні наукові заходи, наукові відрядження співробітників за кордон, прийом зарубіжних дослідників в Україні. У Познані (ПНР) з доповіддю «Питання прикладної орнітології» виступив директор Інституту прикладної зоології Річард Трачек, який ознайомлювався з науковою роботою відділу хребетних Інституту зоології АН УРСР. У відділі палеозоології цього ж інституту працював польський фахівець у галузі археологічної палеонтології Ш. Годинський, а також чеська дослідниця Надія Обречелова з Інституту геології АН ЧССР. Відділ ентомології Інституту зоології відвідали наукові співробітники Пловдієвського педагогічного інституту (Болгарія) — фахівець у галузі біології і гістології Благой Руєв і вчений-морфолог і гістолог Василій Томов. З роботою лабораторії гельмінтології та музеїв Інституту зоології АН УРСР ознайомилася угорська вчена у галузі гельмінтофауни Бела Еделені. Зоологічний музей, відділ паразитології і відділ ентомології здійснювали обмін колекційним матеріалом з багатьма закордонними науковими установами. У 1970 р. к. б. н. Г.В. Бошко перебував у науковому відрядженні в Румунській Народній Республіці, де ознайомлювався з працями по боротьбі з гнусом і поділився особистим досвідом наукової роботи за цим напрямом. Про авторитет українських учених свідчить участь відомого українського вченого-ентомолога, фахівця в галузі захисту рослин та біологічних методів боротьби зі шкідниками, к. б. н. В.А. Колибіна в Міжнародному конгресі із захисту рослин у Парижі. Особливо продуктивним був міжнародний обмін досвідом між українськими (Київ), болгарськими (Пловдів) і німецькими (Росток) вченими в галузі аграрних наук та зоології [23, арк. 65].

Завідуючий лабораторією, с. н. с. Інституту зоології, к. б. н. Г.В. Бошко з 10 вересня по 7 жовтня 1970 р. перебував у Румунії. Відрядження було необхідним з огляду на залучення Інституту зоології до комплексу робіт по боротьбі з гнусом у долині р. Дунай, а Г.В. Бошко був членом Міжвідомчої консультативної комісії по боротьбі із гнусом в УРСР, а також одним із виконавців теми НДР за цим напрямом. Через це виникла потреба узгодити з румунськими фахівцями подальше вивчення окремих компонентів гнусу

і можливості боротьби з ним. Крім того, у процесі підготовки індивідуального монографічного дослідження вченому потрібно було ознайомитися з великою колекцією ґедзів Румунії. Відрядження було максимально результативним. Український фахівець побував у великій кількості наукових установ, де йому були виділені робочі місця для обробки колекцій ґедзів, за рекомендаціями румунських учених відвідав певні пункти на р. Дунай для порівняльного вивчення умов масового виплоду кровосисних двокрилих на румунському і радянському берегах Дунаю.

За результатами відрядження було сформовано ґрунтовні пропозиції, що мали практичну цінність. Зокрема, учений відзначав досягнуте попереднє узгодження термінів роботи по боротьбі з головними компонентами гнусу, що виключає можливість небажаного зальоту кровосисних комах на радянський берег р. Дунай. Терміни боротьби, методи, заходи мали бути оформлені між міністерствами охорони здоров'я двох країн у відповідності до положення про міжнародну співпрацю. Доречним видавався досвід Румунії із застосування жиру дельфінів як репеленту для захисту сільськогосподарських тварин від нападів ґедзів, а також досвід використання бетонованих відкритих зрошувальних каналів, зміцнених над поверхнею землі, оскільки завдяки їхньому використанню не витікає вода з міст стикування і не з'являється заболоченість у каналах, що стають вогнищами виплоду комарів, мокреців, ґедзів; такі заходи доречно поширити в степових і напівстепових районах СРСР. Український учений пристав на пропозицію румунської науковиці М. Вайнберг підготувати спільну з нею, а також з К. Бадеску статтю «Ґедзі дельти Дунаю» для публікації у виданні «Праці Національного музею історії імені Грігоре Антіпи», аргументуючи це тим, що отримані дані, викладені у публікації, допоможуть встановити терміни боротьби з ґедзями. Співпраця Г.В. Бошка і М. Вайнберг дістала подальший розвиток у спільних студіях, присвячених ґедзям, в яких дослідники аналізували їх фауну. Г.В. Бошко, як провідний фахівець із ґедзів, допоміг уточнити їхній видовий склад.

Г.В. Бошко вважав за доцільне випробувати в боротьбі зі шкідливими комахами (кімнатні мухи, білизняні клопи, блохи, пухоїди, тля, кліщі-фітофаги) румунські препарати карбетокс, цимексан, фосфотокор, синтокс, які вже успішно застосовувалися в Румунії, а також придбати через ВООЗ кімнатні автоматичні зволожувачі повітря, що їх бажано мати в лабораторіях, де проводяться експериментальні роботи з живими комахами. Визнаючи цінність отриманих даних від професора Комана з виведення мірмітію (круглих черв'яків) для подальшого їх використання в боротьбі зі шкідливими комахами, учений виказав готовність розповсюдити серед зацікавлених фахівців методику його роботи. Оскільки в Румунії не розробляють біологічні методи боротьби з комахами, які мають медико-ветеринарне значення, а на вченого з 1971 р. покладено виконання такої теми,

запланованої у відповідності до Постанови РМ УРСР від 27 серпня 1968 р. № 453 і Розпорядження Президії АН УРСР від 9 липня 1970 р. № 225 «Розробка біологічних методів боротьби з гнусом (комарами, ґедзями та іншими кровосисними комахами у різних зонах УРСР)», український учений вважав за потрібне підтвердити раніше подану заявку до АН СССР про необхідність його стажування з цих питань у ФРН, а саме у Дармштадському інституті біологічних методів боротьби із шкідниками [24, арк. 22—37].

Наукова новизна полягає в систематизації та аналізі комплексу малодосліджених і почасти недосліджених архівних джерел та здійсненні на їх основі історико-джерелознавчої реконструкції співробітництва українських учених-зоологів з ученими європейських країн хронологічного періоду 1966—1970 рр.

Висновки. Архівні документи засвідчують, що наукові інтереси українських та європейських зоологів щільно перетиналися у вирішенні спільних проблем для країн Європи, зокрема в питаннях боротьби зі шкідливими гризунами і комахами в галузі сільського господарства, що мало практичне значення для економіки. Співробітництво здійснювалося також за напрямом систематики та фауністики, вчені обмінювалися й вивчали зразки для порівняння видів різних регіонів. У рамках європейського співробітництва проводилася спільна робота й обмін досвідом з охорони природи, використання мисливських угідь. Реконструкція клімату та палеофауни всієї Європи і розробки українських учених у галузі палеозоології та еволюції викликали значний інтерес європейських палеонтологів. Найінтенсивніше співробітництво здійснювалося з ученими і науковими установами Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Румунії, НДР, Угорщини. Територіальна близькість і спільні наукові інтереси із цими країнами робили його перспективними. Інтенсифікувалася співпраця з Францією, Швейцарією, ФРН. Про зростання міжнародного наукового авторитету українських зоологів свідчить їхня активна участь у міжнародних організаціях та наукових заходах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Індиченко Г.В. Співпраця українських вчених-зоологів з ученими слов'янських країн (1961—1965) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2020. Вип. 59. С. 188—202. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003887
2. Шаповал А.І. Документальна спадщина як складова біографічного дослідження (за матеріалами особового фонду академіка О.П. Маркевича) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2013. Вип. 37. С. 660—672. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/npnbuimviv_2013_37_59
3. Шаповал А., Коваленко С. Документи особового фонду академіка О.П. Маркевича як джерело вивчення його співпраці з чехословацькими вченими // Пам'ятки. 2012. Т. 13. С. 226—245. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000222

4. Національна академія наук України — 100. Головні тенденції розвитку і здобутки: документи і матеріали. Кн. 2, ч. 1: 1946—1970. Київ, 2018. 1088 с.
5. Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України. URL: https://www.izan.kiev.ua/
6. ІА НБУВ. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 576. 57 арк.
7. ІА НБУВ. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 600. 68 арк.
8. ІА НБУВ. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 624. 73 арк.
9. ІА НБУВ. Ф. 258, Оп. 1. Спр. 652. 73 арк.
10. ІА НБУВ. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 672. 114 арк.
11. ІА НБУВ. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 545. 8 арк.
12. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 406. 464 арк.
13. ІА НБУВ. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 576. 57 арк.
14. ІА НБУВ. Ф. 258. Спр. 577. 3 арк.
15. ІА НБУВ. Ф. 121. Оп. 2. Спр. 157. 12 арк.
16. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 474. 138 арк.
17. Федоренко А.П. VIII Международный конгресс биологов-охотоведов // Вестник зоологии. 1967. № 6. С. 95—96.
18. ІА НБУВ. Ф. 121. Оп. 2. Спр. 139. 175 арк.
19. ІА НБУВ. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 621а. 18 арк.
20. ІА НБУВ. Ф. 258. Оп. 1. Спр 651. 9 арк.
21. ІА НБУВ. Ф. 139. Оп. 3. Спр. 232. 25 арк.
22. Отчет о деятельности Академии наук Украинской ССР в 1970 году. Киев : Наук. думка, 1971. 331 с.
23. ІА НБУВ. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 672. 114 арк.
24. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 629. 111 арк.

Отримано 25 грудня 2025 р.

REFERENCES

1. Indychenko H.V. Spivpratsia ukrainskykh vchenykh-zoolohiv z uchenymy slovianskykh krain (1961—1965) [Cooperation of Ukrainian Zoologist with Scientists from Slavic Countries (1961—1965)]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho* [Academic Papers of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. 2020. Iss. 59, pp. 188—202 [In Ukrainian]. Retrieved from: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003887
2. Shapoval A.I. Dokumentalna spadshchyna yak skladova biohrafichnoho doslidzhennia (za materialamy osobovoho fondu akademika O.P. Markevycha) [Documentary heritage as a component of biographical research (based on materials from the personal collection of Academician O.P. Markevich)]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho* [Academic Papers of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. 2013. Iss. 37, pp. 660—672. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/npnbuimviv_2013_37_59
3. Shapoval A., Kovalenko S. Dokumenty osobovoho fondu akademika O.P. Markevycha yak dzherelo vyvchennia yoho spivpratsi z chekhoslovatskymy vchenymy [Documents from the personal record grop of Academician O.P. Markevich as a source for studying his cooperation with Czechoslovak scientists]. *Pamiatky* [Sights]. 2012. Iss. 13, pp. 226—245. Retrieved from: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000222

4. Natsionalna akademiia nauk Ukrainy — 100. Holovni tendentsii rozvytku i zdobutky: dokumenty i materialy. Kn. 2, ch. 1: 1946—1970 [The National Academy of Sciences of Ukraine — 100. The main development trends and achievements. 1946—1970. Book 2. Pt. 1 : Documents and materials]. Kyiv, 2018. 1088 p. [In Ukrainian].
5. Instytut zoolohii im. I.I. Shmalhauzena NAN Ukrainy. Retrieved from: https://www.izan.kiev.ua/ [In Ukrainian].
6. Fond 258. Inventory 1. Unit 576. 57 fols. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
7. Fond 258. Inventory 1. Unit 600. 68 fols. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
8. Fond 258. Inventory 1. Unit 624. 73 fols. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
9. Fond 258. Inventory 1. Unit 652. 73 fols. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
10. Fond 258. Inventory 1. Unit 672. 114 fols. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
11. Fond 258. Inventory 1. Unit 545. 8 fols. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
12. Fond 251. Inventory "Department of scientific relations with foreign organizations". Unit 406. 464 fols. Archives of Presidium of National Academy of Sciences of Ukraine.
13. Fond 258. Inventory 1. Unit 576. 57 fols. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
14. Fond 258. Inventory 1. Unit 577. 3 fols. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
15. Fond 121. Inventory 2. Unit 157. 12 fols. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
16. Fond 251. Inventory "Department of scientific relations with foreign organizations". Unit 474. 138 fols. Archives of Presidium of National Academy of Sciences of Ukraine.
17. Fedorenko A.P. VIII Mezhdunarodnyi kongress biologov-ohotovedov [VIII International Congress of Game Biologists]. *Vestnik zoologii* [Bulletin of Zoology]. 1967. No. 6, pp. 95—96 [In Russian].
18. Fond 121. Inventory 2. Unit 139. 175 fols. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
19. Fond 258. Inventory 1. Unit 621a. 18 fols. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
20. Fond 258. Inventory 1. Unit 651. 9 fols. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
21. Fond 139. Inventory 3. Unit 232. 25 fols. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
22. Otchet o deiatelnosti Akademii nauk Ukrainskoi SSR v 1970 godu [Report on the activities of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1970]. Kyiv, 1971. 331 p. [In Russian].
23. Fond 258. Inventory 1. Unit 672. 114 fols. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
24. Fond 251. Inventory "Department of scientific relations with foreign organizations". Unit 629. 111 fols. Archives of Presidium of National Academy of Sciences of Ukraine.

Received on December 25, 2025

Hanna Indychenko
V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0003-2225-0214
SCOPUS: 57224568416
E-mail: Indychenko@ukr.net

COOPERATION OF UKRAINIAN ACADEMIC SCIENTISTS-ZOOLOGISTS WITH SCIENTISTS OF EUROPEAN COUNTRIES (1966—1970): HISTORICAL-SOURCE ASPECT

Purpose of the study. The article analyzes the forms and directions of cooperation between Ukrainian zoologists and scientists from European countries during 1966—1970 on the basis of archival documents. **The methodology of the work** is based on the application of general scientific (analysis, synthesis, comparison, detailing, generalization) and special historical (historical and source studies, archival studies, biographical) research methods. **The scientific novelty** lies in the systematization and analysis of a complex of little-studied and partly unstudied archival sources and the implementation on their basis of a historical and source studies reconstruction of the cooperation between Ukrainian scientists-zoologists and scientists from European countries in the chronological period of 1966—1970. **Conclusions**. Based on the scientific analysis of little-known and partly unstudied archival documents, it was found that the Institute of Zoology of the AS of Ukrainian SSR and its scientific staff actively collaborated with scientists from European countries. The most effective was cooperation with zoologists from Poland, Czechoslovakia, Bulgaria, the German Democratic Republic, the Federal Republic of Germany, Romania, Hungary, and France. During the specified period, the leading specialists of the institution were involved in the activities of international organizations in the field of nature conservation, which indicates their high international authority. It was determined that the most common forms of cooperation were: scientific trips to scientific zoological institutions of European countries, reception of zoologists from European countries at the Institute of Zoology of the AS of the Ukrainian SSR, exchange of literature, collection material, participation in scientific events (conferences, seminars, meetings), international organizations in the field of nature conservation. Cooperation with scientists from European countries turned out to be productive and promising given the territorial proximity and commonality of areas of scientific work, which were of mutual interest to scientists from Ukraine and European countries. This indicates the European integration tendencies of Ukrainian science in the second half of the 60s — early 70s of the 20th century.

Key words: international scientific cooperation, Ukraine, European countries, zoologists, Academy of Sciences of Ukrainian Soviet Socialist Republic, Archives of Presidium of National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Archival Science of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

*З нагоди 100-річчя Інституту літератури
ім. Т.Г. Шевченка НАН України,
150-річчя від дня народження Сергія Єфремова*

https://doi.org/10.15407/rksu.42.118
УДК 82–1+ 82.94(929)+821.161.2

Галина Карпінчук, кандидат філологічних наук,
наукова співробітниця відділу рукописних фондів і текстології,
Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-4088-0084
E-mail: halynakarpinchuk@ukr.net

«ПРЕГАРНО ПЕРЕПИСАНИЙ І ОЗДОБЛЕНИЙ РУКОПИС…» — ЗБІРКА «WIRSZY T. SZEWCZENKA» (1844): НОВІ ТА МАЛОЗНАНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ЇЇ ПОБУТУВАННЯ

Мета статті — окреслити зміст і архітектоніку збірки «Wirszy T. Szewczenka» (1844), яка зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка; розкрити історію вивчення, побутування рукопису від часу створення до появи друком у 2008 р.; порівняти тексти поезій, переписані польською абеткою, з відповідними віршами та їх варіантами з Повного зібрання творів Шевченка у 12 т. (2001—2002, т. 1); дослідити почерк рукопису; окреслити сюжети ілюстрацій; зробити ревізію життєписів Я. де Бальмена і М. Башилова та зазначити їхній внесок у розвиток української книжкової графіки XIX ст. **Методологія.** Статтю написано із залученням загальнонаукових, історико-літературознавчих, текстологічних, джерелознавчих методів. **Наукова новизна.** За невідомими дотепер архівними документами з'ясовано обставини зберігання манускрипту у відділі рукописів Всенародної бібліотеки України; уперше зібрано і проаналізовано всі доступні джерела про спроби оприлюднення збірки й відтворення ілюстрацій з неї за понад 150 років; з'ясовано долю 75 негативів з рукопису, виконаних на склографі, які належали Науковому товариству

Цитування: Карпінчук Г. «Прегарно переписаний і оздоблений рукопис…» — збірка «Wirszy T. Szewczenka» (1844): нові та малознані джерела до історії її побутування. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 3 (42). С. 118—142. https://doi.org/10.15407/rksu.42.118

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

імені Шевченка. На підставі автографів повістей Я. де Бальмена з Державного архіву Полтавської області спростовано, що збірку переписав він, як вважалося до сьогодні; виявлено автопортрети Я. де Бальмена в альбомі, що належить Центральному державному історичному архіву України (м. Київ); опрацьовано альбом Закревських із колекції Національного музею Тараса Шевченка, серед робіт якого — начерки рукою де Бальмена, що в 1930-х роках приписувалися Шевченку; за першоджерелами скореговано низку фактів до біографій ілюстраторів збірки. Вірші, переписані латиницею, відчитано й встановлено варіанти, відсутні в останньому академічному зібранні творів поета. **Висновки.** З усіх списків Шевченкових творів збірка «Wirszy T. Szewczenka» належить до найцінніших. Її читав митець і залишив на сторінках свої правки. Рукопис є єдиним джерелом чотиривірша «За що ми любимо Богдана?..», епіграфа до «Гамалії» і низки варіантів окремих рядків. Збірку, з любов'ю до творчості та пошаною до поета, мистецьки оформили Я. де Бальмен і М. Башилов. Ці ілюстрації дають можливістьпрослідкувати розвиток української книжкової графіки XIX ст., заглиблюють у творчість Шевченка.

Ключові слова: рукопис «Wirszy T. Szewczenka» (1844), варіанти віршів, графіка, Яків де Бальмен, Михайло Башилов, біографія, архівні джерела, шевченкіана.

Актуальність теми дослідження. Про збірку «Wirszy T. Szewczenka» (1844), яка в 1847 р. потрапила до архіву Департаменту поліції Третього відділу, довгий час нічого не було відомо. Через різні історичні обставини намір видати рукопис увінчався успіхом тільки у 2008 р. Тоді манускрипт було відтворено факсимільно під назвою «Wirszy T. Szewczenka. 1844: Kobzar, 1840. Hajdamaki: poema, 1841. Hamalija, 1843». Книжка вийшла друком у Видавничому домі «Андрій» за співпраці з Творчою майстернею Івана Захарця, передмову «Довга дорога у світ…» підготував автор проєкту, літературознавець Сергій Гальченко. На сьогодні цілісної історії побутування рукопису, в якій були б враховані всі доступні нині першоджерела, ще не написано. Потребують також текстологічного опрацювання вірші. Варіанти поетичних рядків із цього списку варто врахувати в майбутніх академічних повних виданнях творів Шевченка.

Аналіз досліджень. Найповніше дослідження про збірку «Wirszy T. Szewczenka» з ілюстраціями Я. де Бальмена та М. Башилова належить В. Дорошенку [17, с. 17—19], відомі також статті О. Гера (В. Вайсблата) [10, с. 149—150], С. Єфремова [20, с. 3—6], К. Студинського [44, с. 52—60]. Дотепер малознаною залишається низка публікацій 1920 — поч. 1930-х років, присвячена знаковому списку Шевченкових творів: А. Артюхової, В. Немирича, В. Щурата, записи про манускрипт у щоденнику Ф. Ернста тощо.

Мета статті — ввести в науковий обіг виявлені в архівах джерела до історії побутування рукопису «Wirszy T. Szewczenka»; окреслити текстологічні особливості поезій, переписані польською абеткою; дослідити почерк рукопису, сюжети ілюстрацій; зробити ревізію життєписів Я. де Бальмена і М. Башилова, проаналізувати невідомі та малознані роботи художників, що зберігаються в архівних колекціях.

Виклад основного матеріалу. Рукопис «Wirszy T. Szewczenka» (1844) — перша цілісно проілюстрована збірка творів поета. Книжку виготовили Шевченкові приятелі Яків де Бальмен та Михайло Башилов, котрі, як і більшість знайомих молодого митця, захопилися його поетичним талантом.

До рукописної книжки ввійшли строфи, що принесли Шевченкові славу — «Думи мої, думи мої…», «Перебендя», «Тополя», «Катерина», «Іван Підкова», «Думка» («Нащо мені чорні брови…»), «До Основ'яненка», «Тарасова ніч», «Гайдамаки», «Гамалія». Усі десять творів у манускрипті подано в польській транслітерації, тексти переписані чітким, рівним, охайним почерком. У 1845—1846 рр. Т. Шевченко читав збірку та вніс необхідні правки, а також дописав кириличними літерами чотиривірш «За що ми любимо Богдана?..» і перші два рядки поеми «Кавказ».

Вірші, що відтворювали картини минулого і пробуджували національну свідомість, отримали відповідне художнє оформлення. Титул, портрет поета, шмуцтитули, по 27 заставок і кінцівок, 28 ініціальних літер виконали аквареллю й тушшю М. Башилов та Я. де Бальмен — авторство робіт засвідчено підписами M. Bachiloff, M. B., J. Balmen. Творча праця художників вилилася, за спостереженням одного з власників книжки — академіка Сергія Єфремова, — у «прегарно переписаний і оздоблений рукопис» [47, с. 434] (Іл. 1).

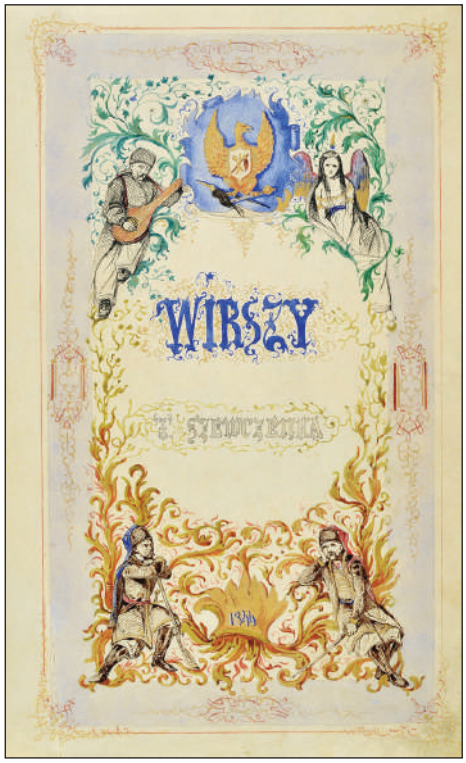
Аркуші збірки виготовлені з паперу верже жовтувато-палевого кольору. Блок книжки захищає шкіряна оправа, оздоблена блінтовим тисненням та тисненням із золоченням, скріплена металевими застібками, покритими рослинним орнаментом. Палітурні роботи виконані у французькому стилі, що приваблює витонченістю, а сама культура цієї країни у час створення рукопису — «весни народів» — асоціювалася зі свободою та змінами.

Шевченкові друзі передбачали можливість видати збірку за кордоном, щоб поширювати вірші поета серед польськомовної аудиторії та «аби ці твори були доступні для читання усьому слов'янському світу» [11, с. 43]. Однак під час арештів у справі Кирило-Мефодіївського братства «Wirszy T. Szewczenka» було вилучено в Миколи Костомарова і передано до Третього відділу, що унеможливило їхнє видання друком. Як відомо, Шевченка допитували про рукописну книжку та її художників. Тоді поет обмежився короткими свідченнями про те, що з Я. де Бальменом бачився начебто лише раз, а М. Башилова нібито й зовсім не знає.

Через рік після розгрому Кирило-Мефодіївського братства Третій відділ знову цікавився збіркою. 29 травня 1848 р.[1] за підозрою в політичній неблагонадійності було заарештовано Шевченкових приятелів з «товариства мочимордія» — братів Віктора й Михайла Закревських, а також Сергія де Бальмена, брата Якова, з якими поет зблизився під час першої подорожі в Україну.

[1] Тут і далі дати подано за Юліанським календарем (старим стилем).

З цими любителями «горячительных напитков» [33, с. 145] Тараса Шевченка насамперед об'єднували теми спілкування, де багато говорилося про політику, літературу, мистецтво. Причиною арешту Закревських і де Бальмена став тост, виголошений 15 квітня 1848 р. в Мойсівці (село Пирятинського повіту Полтавської губернії, тепер Золотоніського р-ну Черкаської обл.) під час банкету в Тетяни Волховської на честь гусарів, які відправлялися до угорських кордонів придушувати хвилю повстань, навіяних демократичними настроями в Європі. Як відомо, тоді Михайло Закревський вигукнув: «Да здравствует французская республика!», а його брат Віктор відповів: «Ура!»

Іл. 1. Wirszy T. Szewczenka. 1844. Титул. Папір, туш, акварель. *Джерело:* ВР ІЛ

Збірка «Wirszy T. Szewczenka» певний час належала «старшині мочимордія» В. Закревському. Про це чиновники довідалися з листа до нього Я. де Бальмена від 20 липня 1844 р. з Одеси, вилученого під час арешту. «Посылаю тебе, милый Виктор, плоды наших трудов: моих и Михаила Башилова. Все главные творенья Тараса с виньетками…» [34, арк. 40], — йшлося в кореспонденції.

Коли 7 червня 1848 р. В. Закревського допитували про рукопис, який, на думку жандармів, містив «все безнравственные и самые дерзкие» [34, арк. 46] твори поета, то неприємностей вдалося уникнути — вірші, подані у збірці, друкувалися раніше, а кілька записів зробив сам автор, зокрема й рядки «За горами гори, хмарою повиті, // Засіяні горем, кров'ю политі…», що увійшли до поеми «Кавказ». Цим твором Тарас Шевченко вшанував пам'ять Я. де Бальмена, котрий загинув у загарбницькій війні Російської імперії проти Ічкерії в липні 1845 р. Про обставини трагічного поневолення кавказьких народів, що стали основою поеми, поету розповів Олександр Афанасьєв-Чужбинський, який у 1836—1843 рр. служив у Білгородському уланському полку і брав участь у битвах. «Долго мы беседовали о горцах; его все занимало, он расспрашивал о малейших подробностях тамошнего быта» [6, с. 101], — згадував письменник. Про обставини цієї війни Тарас Шевченко, імовірно, знав також від Михайла Закревського. З архівних

документів вдалося з'ясувати [34, арк. 74—77], що полтавський поміщик служив у 20-й піхотній дивізії, яка на чолі з генерал-лейтенантом Аполлоном Галафєєвим поневолювала кавказькі народи. 11 липня 1840 р. його було поранено в ліве плече у вирішальній сутичці з чеченцями на річці Валерік у Гехінському лісі. Відпустка М. Закревського тривала до 22 грудня 1843 р., значну її частину він провів удома на Полтавщині, а в березні наступного року вийшов у відставку у званні поручика. Під час відпустки він бачився з Т. Шевченком, який тоді відвідував Україну і, очевидно, не міг не поділитися з ним пережитим.

Про саму збірку «Wirszy T. Szewczenka» (1844), котра потрапила до архіву Департаменту поліції Третього відділу, довгий час нічого не було відомо. У 1918 р. на пропозицію книгознавця Володимира Дорошенка сімдесят п'ять негативів з рукопису, виконаних на склографі, разом з описом манускрипту «на 16 сторінках in quarto» [17, с. 18] придбало Наукове товариство імені Шевченка (далі — НТШ). Негативи привіз до Львова військовий австрійської армії, польський освітянин Алоїз Ваньчура. У роки Першої світової війни він потрапив у полон, перебував у Казані, де натрапив на рукопис, написаний польською абеткою.

У 1922 р. дослідник українсько-польських літературних контактів, голова НТШ Василь Щурат повідомив про книжку прихильників таланту Шевченка. У статті «Перший ілюстрований Кобзар з 1844 року» науковець звернув увагу на не знані на той час зображення поета, уміщені в збірнику: «найбільшою сенсацією будуть три портрети, невідомі портрети молодого Шевченка, малопохожі на всі досі знані» [50, с. 5], — писав він. Роботи, що засвідчують знайомство художників з автором віршів, можна побачити на шмуцтитулі, заставці до поеми «Гайдамаки» [52, с. 107] та кінцівці до вірша «Тарасова ніч» [52, с. 98].

У ті роки Комісія для історії штуки НТШ виношувала намір друкувати праці, присвячені мистецтву. У першому випуску планувалося подати фотокопії з рукопису «Wirszy T. Szewczenka» (1844). Про це повідомляла «Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові» (1928, ч. 67—68). Видання мало з'явитися у видавництві «Ратай» у Лейпцигу з передмовою В. Щурата. За домовленістю сто примірників Комісія отримала би безоплатно, а наступні пропонувалося придбати за вартістю видання. У 1923 р. НТШ обрало нового очільника — Кирила Студинського, і йому ж передоручено було підготувати пояснювальний текст до книжки. Збірка у світ так і не вийшла — видавництво «Ратай» припинило свою діяльність, а спроби домовитися про друк «Кобзаря» з видавцем Яковом Оренштайном «не довели до ніякого висліду» [15, с. 30].

Статтю, яку підготував Кирило Студинський, разом із тринадцятьма зображеннями з рукопису надрукував журнал «Стара Україна» (кн. 3/4) під назвою «Ілюстрований Кобзар Т. Шевченка з 1844 р.» [44]. Того ж року

ця праця автора разом з його ж розвідкою «Два Шевченкові концерти з 1869 р.» вийшла окремою відбиткою, озаглавленою «Памяти Т. Шевченка».

Про подальшу долю скляних негативів зі збірки повідомила львівська газета «Сила» 10 травня 1931 р. (№ 16). У замітці «Поліція в Наук[овому] Тов[аристві] ім. Шевченка. Сконфісковано цінні наукові матеріали» йшлося про ревізію в товаристві, яку 30 квітня 1931 р. провели урядники Польщі, тоді з «…президіяльної кімнати поліціянти забрали 76 музейних фотографій "Кобзаря" Тараса Шевченка, ілюстрованого Бальменом» [39, с. 349]. Імовірно, разом із фотографіями було вилучено і знищено опис самого рукопису, підготовлений А. Ваньчурою. Адже виявити його не вдалося. Зокрема, будь-які згадки про цей документ чи саму збірку відсутні в інвентарних книгах та колекціях Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького, Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України, куди надійшов архів НТШ у 1939—1951 рр., після рішення про його розпорошення.

Ще в 1924 р. двадцять шість малюнків з рукопису було відтворено в «Шевченківському збірнику» Всеукраїнської Академії Наук (Київ), що побачив світ за редакцією Павла Филиповича. Ілюстрації до друку підготував О. Гер (псевдонім Володимира Вайсблата) з оригіналу, що належав тоді С. Єфремову. Рисунки мистецтвознавець супроводив статтею «Уваги до малюнків», в якій високо оцінив художнє оформлення збірки. Він вказав на подібність цих творів до робіт художників французької школи, зокрема Поля Гаварні. «У малюнках Башилова більше майстерности і закінченості, проте у Бальмена більше експресії» [10, 150], — підсумував дослідник. Спостереження О. Гера про цей один із найцінніших списків Шевченкових творів передруковувалися в усіх наступних статтях. Від визначного книгознавця та колекціонера Павла Еттінгера В. Вайсблату вдалося з'ясувати стислі біографії художників — роки їхнього життя; українське оточення, в якому відбулося становлення митців; основні видання, проілюстровані їхніми творами [25, с. 187—212].

Про Башилових і де Бальменів у ті роки писав також шевченкознавець Михайло Новицький у статті «"Мочиморди" перед судом сучасників і досліду» (1930). Долю обох родин учений з'ясував у мистецтвознавця Ф. Ернста, про що відомо зі щоденника Федора Людвіговича: «Давав довідки Мих. Новицькому про деБальменів, Башилових та ін.» (запис від 18 грудня 1927) [19, арк. 52 зв.]. Тоді вдалося встановити, що рід Рамсей-Бальменів походить із Шотландії, на початку XVIII ст. Бальмени перебували в армії Франції, згодом осіли в Російській імперії і за віддану військову службу домоглися чинів та земель, у 1846 р. отримали титул графів [33, с. 140].

Дотепер трапляється плутанина в родинному зв'язку Бальменів і Башилових: Яків і Михайло доводилися один одному двоюрідними братами,

матір Якова — Софія — рідна сестра батька Михайла — Сергія Башилова. Вони були дітьми таємного радника Олександра Башилова, який розпочинав кар'єру зі служби в Малоросійській колегії, керував колоніями в українських землях і все життя з теплом згадував Україну. Дитинство Башилових минуло в родовому маєтку в Могильовській губернії (тепер — Гомельської області Республіки Білорусь).

До цього часу майже нічого не було відомо про те, як збірка «Wirszy T. Szewczenka» з власноручними виправленнями поета потрапила в Київ. У коментарях до третього тому Повного зібрання творів Шевченка — «Листування» (1929) — керівник Комісії для видавання творів новітнього українського письменства С. Єфремов залишив про рукопис такі свідчення: «1924 р. пощастило мені придбати його з приватних рук» [47, с. 470]. Дещо повнішу інформацію містить нотатка науковця в щоденнику від 25 квітня 1927 р.: «Святки — за роботою. Написав статтю до харківського Шевченківського Збірника (про невідомі рядки Шевченка, з того рукопису, що придбав я у Ільїнського)» [21, с. 495]. Йдеться про розвідку, яка так і називається — «Невідомі рядки Шевченка», подану у виданні «Шевченко. Річник І» (1928). У ній академік проаналізував палеографічні особливості рукопису, а також надрукував чотиривірш, записаний на останньому аркуші збірки: «За що ми любимо Богдана?.. // За те, що москалі його забули, // У дурні німчики обули // Великомудрого гетьман[а]». Цю строфу, невідому на той час в радянській Україні, кількома роками раніше оприлюднив К. Студинський у Львові. Поезія, що осуджує рішення Богдана Хмельницького шукати протекції в російського царя, закріплене українсько-російською угодою 1654 р., у XX ст. майже не передруковувалася. Згаданий у щоденниковому записі С. Єфремова Ільїнський — російський книгознавець, бібліограф, літературознавець Леонід Ільїнський (1878—1934), який у 1912—1917 рр. викладав у Казанському університеті, згодом переїхав до Петрограда (теперішній Санкт-Петербург).

У 1926 р. львівський журнал «Світ» назвав власником рукопису 1844 р. бібліофіла та колекціонера Петровського [32, с. 8]. Інформацію подав В. Немирич [2] у статті «Незнані ілюстрації до Кобзаря». Збірка творів Шевченка могла належати комусь із родини російських славістів Петровських — Мемнону Петровичу (1833—1912) чи Нестору Мемноновичу (1875—1921), після смерті яких бібліотека надійшла до Казанського університету (сьогодні належить Бібліотеці Російської академії наук), однак у різні роки зазнала розпорошення. Однією з книг цієї колекції, очевидно, була й збірка «Wirszy T. Szewczenka», яка потрапила до Л. Ільїнського, а згодом до ВУАН.

[2] Ймовірно, В. Дорошенко. Письменники й політики Остап Луцький (1883—1941) [13, с. 269] та Теодот Галіп (1873—1943) [18, с. 58], які також користувалися псевдонімом «Немирич», не досліджували книгознавчі, шевченкознавчі питання. Крім наукових зацікавлень, на В. Дорошенка вказує ініціал, вжитий поруч: В. Немирич.

У всіх згаданих статтях 1920-х років — В. Дорошенка, С. Єфремова, В. Немирича, В. Щурата, К. Студинського та інших — йшлося про необхідність видати рукопис окремою книжкою. Очікувалося, що фототипічне видання з'явиться при ВУАН, та арешт С. Єфремова у сфабрикованій справі «СВУ» (1929) вніс корективи в ці наміри.

У 1930 р., коли під тиском радянської влади науковці все частіше вдавалися до самокритики чи марксо-ленінської ідеології, з'явилася малознана на сьогодні стаття «Ілюстрації до творів Шевченка», присвячена рукопису «Wirszy T. Szewczenka». Її авторка — мистецтвознавиця, учениця Ф. Ернста Аделаїда Артюхова (1903 — бл. 1942 р.). У дослідженні ученої твори М. Башилова і Я. де Бальмена отримали характеристику «продуманих, дбайливих і художніх ілюстрацій, витриманих у стилі епохи» [5, с. 160].

Здобутком шевченкознавства 1920—1930-х років стало зосередження спадщини митця у ВУАН (Київ), насамперед в Інституті Тараса Шевченка (далі — ІТШ), а з 1932 р. — при Галереї картин Шевченка в Харкові. З архівних документів вдалося з'ясувати історію побутування рукопису в першій половині 1930-х років. Збірка «Wirszy T. Szewczenka» з кабінету С. Єфремова, після його арешту, надійшла на зберігання до Всенародної бібліотеки України (далі — ВБУ).

Як дослідив літературознавець, архівіст Сергій Гальченко, уже невдовзі — 19 жовтня 1933 р. манускрипт з Бібліотеки було передано до ІТШ. Відповідний акт підписали завідувач відділу рукописів ВБУ при ВУАН П. Попов та директор ІТШ у Харкові Є. Шабліовський [52, с. 289]. Ще один примірник документа з резолюцією колишнього директора Бібліотеки Віктора Іваницького «Цього акта стверджую 19/X.33 р. Підпис» виявлено в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ; Ф. 432. Оп. 1. Од. зб. 43) [1, арк. 126] [3].

Цікавий запис про книжку віршів поета, переписаних польськими літерами, вдалося віднайти авторці передмови в щоденнику книгознавця Павла Попова. На початку серпня 1933 р. учений записав: «Обслідування ВБУ. 3.VIII був на Комісії. Розшуки ілюстр[ованого] Кобзаря Шевч[енка] 1844 р. На М[алій] Благов[іщенській] 5/VIII. В І друкарні і ЛіМі 4/VIII. У Козуб[а] 5/VIII. В Друк[арні] (у Негеля) 5/VIII» [40, с. 77]. Як бачимо із запису, тоді про місцеперебування рукопису співробітникам Бібліотеки нічого не було відомо. П. Попов особисто опитав кількох друкарів, але з'ясувати щось певне не вдалося: «Безух, Вайсберг // Негель [не читається] (в відпустці) // Іванов // В ЛіМі — Позін (в відпустці)» [Ibid.].

Коли 31 серпня 1933 р. між науковим співробітником ВБУ Миколою Геппенером та науковим співробітником ІТШ у Харкові Гнатом Синьком було складено акт передачі шевченкіани, яка раніше належала ВУАН та

[3] Про акт та про низку інших матеріалів з того ж фонду, присвячених збірці, люб'язно повідомила директорка Інституту Ольга Степченко.

колишній (!) Київській філії ІТШ, то Інститут тоді отримав: т. зв. Більшу книжку, Малу книжку, дев'ять повістей, автографи поезій «Огні горять, музика грає…», «Н. Маркевичу» («Бандуристе, орле сизий…»). «Не передано рукоп[исний] (латинкою) "Кобзар" 1844 р. з ілюстр[аціями] Башилова і де Бальмена. <…> Має бути додатково переданий на початку вересня» [2, арк. 123], — повідомлялося наприкінці документа. У цьому ж акті зазначено, що рукопис було надано ВУАН для підготовки видання творів Шевченка. Отримав книжку Ол. Дорошкевич.

Інформацію підтвердила дружина літературознавця Людмила Дорошкевич у телефонограмі від 28 серпня 1933 р. до відділу рукописів ВБУ. Вона зацитувала відповідь Олександра Дорошкевича, на той час уже репресованого. На запит, де знаходиться виданий йому рукопис Шевченкового «Кобзаря», учений відповів (друкується вперше):

> «…о спешном вопросе с рукописным "Кобзарем" Шевченка 1844 г., взятым мною под росписку из рукописного отдела ВБУ. *Эта книга у Вайсблата,* которому я отдал накануне моего ареста на несколько дней. ЛІМ (видавництво «Література і Мистецтво». — *Г. К.*) поручил Вайсблату художественное оформление, приготовленного мною к печати 3-х томного издания Шевченка, и Вайсблат должен был выбрать из издания 1844 г. рисунки для репродукции. Я был уверен, что Вайсблат возвратит это редчайшее издание, а если нет, немедленно у него отбери книгу и напиши мне. Это недоразумение меня сильно тревожит» [45, арк. 119—119 зв.].

На сьогодні жодного примірника тритомного видання творів Шевченка за редакцією Ол. Дорошкевича, яке мало стати підготовчим до Повного зібрання творів Шевченка з нагоди 120-річчя від дня його народження, виявлено не було. Із зацитованого документа стало відомо, що ці книги планувалося проілюструвати роботами М. Башилова і Я. де Бальмена. Очевидно, рішення можна пояснити тим, що малюнки охоплювали всю ранню творчість митця і здебільшого не оприлюднювалися. Для підготовки до друку ілюстрацій рукопис було отримано в Бібліотеці. Про це йдеться в заяві від 3 січня 1933 р. за підписом Ол. Дорошкевича та С. Гречишка до дирекції ВБУ (друкується вперше):

> «Редакційний комітет для видання Шевченкових творів при ІІ відділі ВУАН просить передати в тимчасове користування Редакційного комітету через секретаря Редкомітету т. Гречишко С.К. такі речі, що містяться в Рукописному відділі ВБУ і потрібні нам для зроблення з них фотознятків — "Великий" і "Малий альбом" Шевченка та "Кобзар" його ж, писаний латиницею. По використанні матеріал буде негайно повернуто назад до ВБУ.
>
> Заступник голови Редкомітету праці
> Ол. Дорошкевич
> Секретар Гречишко».

Про те, що звернення було задовільнено, відомо з резолюції від 4 січня 1933 р. за підписом В. Іваницького: «Надати дозвіл…». Нижче Павло По-

пов дописав: «Видано 13/I ілюстр[ований] Кобзар 1844 р. повторно. Розписку Дорошкевича див. у конверті. Книга видач[і] № 50. Повідомл[ено] адмін[істрацію] словесно. П. П.» [23, арк. 92].

15 жовтня 1933 р. Сектор науки Народного Комісаріату освіти затвердив розпорядження до директора Всенародної бібліотеки України (№ 701), в якому пропонував передати за відповідним актом через Євгена Шабліовського «рукописну книгу творів Шевченка де Бальмена і Башилова з поправками Шевченка для збереження її в Шевченківському Музеї при Інституті Шевченка у Харкові» [41, арк. 125].

Від 19 жовтня 1933 р. збірка належить ІТШ і тепер перебуває під опікою відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (Ф. 1. Од. зб. 79). Співробітниця цього відділу, літературознавиця Анфіса Ряппо в 1950-х роках детально описала манускрипт: зафіксувала сюжети малюнків, їхнє розташування, початкові та кінцеві рядки кожної сторінки тощо. У 1961 р. її науковий паспорт книги було подано у виданні «Опис рукописів Т.Г. Шевченка» [36, с. 69—80].

Упродовж усього XX ст. друкувалися лише окремі ілюстрації зі збірки. Зокрема, для оформлення запрошення на один із концертів у Львові з нагоди Шевченківських днів у 1926 р. було використано зображення Перебенді М. Башилова [38, с. 69]. Кілька малюнків відтворено у виданні «Ілюстратори “Кобзаря” за сто років. Каталог виставки» (1940). Його упорядники Р. Лещинська і Л. Владич (справжні ім’я та прізвище — Іоан Вольф Ройзенберг / Розенберг) більшу увагу звернули на рисунки М. Башилова. Вони писали, що ці роботи «залишаються одними з кращих ілюстрацій до творів Шевченка», їх автор володіє «не тільки майстерністю малюнка, а й оригінальною трактовкою і психологічною силою образу» [24, с. 6], натомість, на їхню думку, творам Я. де Бальмена притаманна деяка недосконалість і наївність.

У 1947 р. в Парижі побачив світ «Вибраний Кобзар» з передмовою та примітками Ілька Борщака [46]. Літературознавець обрав для ілюстрування книжки шість малюнків з рукопису, які з’явилися в журналі «Стара Україна» (1925, 3—4). З ілюстраціями Я. де Бальмена і М. Башилова друкувалися ще такі видання Шевченка, як «Аҧымҭақәа реизга [Зібрання творів]» (Сухумі, 1939), «Стихотворения и поэмы» (Москва, 1960), «Твори: у 5 т. Т. 1. Поетичні твори (1837—1847)» (Київ, 1984—1985) тощо.

Публікації дослідників другої половини XX ст. присвячені переважно вивченню біографій обох художників. На сьогодні найповніший життєпис художника і літератора Я. де Бальмена належить полтавському краєзнавцеві, літературознавцю Андрію Кузьменку. Науковець опрацював архівні документи Ніжина і Полтави та на підставі виявлених матеріалів реконструював основні події життя Шевченкового приятеля: уточнив дату народження художника — сталася ця подія 16 липня 1813 р. в Линовицях на Полтавщині [28, с. 14]; висвітлив навчання в художника Карла Рабуса; спростував

твердження, що Я. де Бальмен студіював разом з Миколою Гоголем і Нестором Кукольником у Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька — він був молодший за письменників, і роки його успішного навчання припали на 1830—1832-й [28, с. 6, 29—42; 29, с. 63]; дослідник також розкрив періоди служби Я. де Бальмена в різних військових формуваннях (зокрема, в Білгородському уланському полку, Охтирському гусарському полку, 4-й легкій кавалерійській дивізії, 5-му піхотному корпусі), що дислокувалися на території теперішньої Польщі, у Харкові, Умані, Одесі. З результатами наукових пошуків ученого можна ознайомитися у книзі «Друже незабутий…» (1989) [28].

У 1988 р. вийшли у світ «Повести» Я. де Бальмена з передмовою літературознавця Василя Шубравського. Сім художніх творів з автографів, що зберігаються в Полтавському державному архіві (Ф. 181. Оп. 1. Од. зб. 38) під заголовком «Собрание повестей, одна другой глупее. Писанные за службу в Белгородском уланском полку. От 1832 г. до 1837 году»[4], відчитав і вперше надрукував А. Кузьменко, серед них: «Изгнанник» (1832), «Не достанься никому — ни мне, ни ему, злодею моему» (1833), «Солдат» (1834), «Сон» (1836) тощо. Цікаво, що в оригіналі ці тексти супроводжують маргінальні записи, що з'явилися під враженнями від прочитаного: «прелесть, как хорошо!..», «сцена прекрасная… видно, что выливал прямо из сердца», «К чему эти слова?», «Живописно» [8, арк. 90 зв., 92, 104, 108 зв.].

Книжка розпочинається твором «Отрывки из заброшенного дневника», присвяченим розвитку кохання Я. де Бальмена до Софії Вишневської, яке залишило глибокий слід у житті художника і завершилося нещасливо — у 1835 р. красуню віддали заміж за М. Писарєва, відомого київського, а згодом олонецького чиновника-хабарника. У записах, що датуються 1831—1835 рр., привертають увагу враження Бальмена про подорож у Київ, здійснену в листопаді 1833 р.: «Как хороша Печерская лавра! Какая-то таинственность царствует под темным, высоким сводом; все дышит древностью и величием. Киев — чудесный (в оригіналі: чудный [8, арк. 189 зв.]. — *Г. К.*) город в своем роде и своим местоположением. Я был также на галерее св. Андрея Первозванного, что за вид! Как величественны направо горы и Лавра, и как красив налево у ног Подол — совсем другой город» (запис від 3 листопада 1833 р.) [7, с. 273—274].

Досі не опубліковано творчі пошуки письменника під заголовками: «Пустыня» (1832), «Повесть» (1834), «Окно и рассвет» (1836), а також «Un Songe» (1834). Твір, написаний французькою мовою, чи не найвідповідніший для того, щоб зіставити почерк цієї повісті з літерами зі збірки «Wirszy T. Szewczenka» і підтвердити або спростувати давнє припущення про те,

[4] Авторка дякує старшому науковому співробітнику цього архіву В'ячеславу Сушку за надані цифрові копії автографів повістей Я. де Бальмена.

що саме Я. де Бальмен транслітерував Шевченкові твори. При візуальному порівнянні обох текстів помітна суттєва різниця — рядки повісті «Un Songe» [8, арк. 110—139 зв.] відтворені більш швидким, щільним почерком з гострими елементами літер на противагу чистому, спокійному, з округлими плавними лініями тексту в рукопису творів Шевченка. Різну графічну форму мають такі латинські літери, як d, t, j, w. Чи могло настільки змінитися письмо, навіть якщо між двома рукописами десять років різниці в написанні та призначення текстів різне — від фіксації у процесі творення до переписування для інших? Те, що почерки належать різним майстрам, вважає також каліграф, художниця Оксана Здор, яка, на наше прохання, проаналізувала фрагменти обох рукописів.

Коротке життя Я. де Бальмена не дало можливості проявити художнику свій талант уповні. Він не тримав у руках видань зі своїми творами. Окремі з робіт Шевченкового приятеля з'явилися друком вже на початку XX ст. Російські літературознавці і художники — Є. Опочінін [12, с. 5—10], В. Верещагін [9, с. 16—21], М. Лернер [30, с. 76—80] — не могли оминути спадщину Бальмена, що потрапила до російських архівів та ілюструвала твори М. Гоголя, побут XIX ст. Дослідники відзначили увагу художника до сімейних сцен, військового і суспільного життя, реалістичність його малюнків, а також високу творчу працездатність самого художника.

Ці висновки близькі до спостережень Льва Жемчужникова, який зупинявся в Бальменів у 1850-х роках і залишив про Якова такий спогад: «По отзывам всех знавших его, он был чрезвычайно симпатичен, талантлив и красив. Имеющийся в Линовице его портрет доказывает его красоту, а находящийся там же альбом, полный его набросков, служит доказательством о несомненном его таланте» [22, с. 174].

У творчій спадщині Я. де Бальмена кілька сотень робіт. З ініціативи мистецтвознавця Є. Опочініна 89 таких творів відібрав художник Валентин Сєров і оприлюднив 1909 р. в альбомі «Гоголевское время. Оригинальные рисунки графа Я. П. де-Бальмена (1838—1839 гг.)». У 2011 р. в «Харківському приватному музеї міської садиби» цей перший і єдиний дотепер альбом митця перевидали у 100 примірниках.

Цікаву знахідку вдалося виявити шевченкознавцю, мистецтвознавцю Миколі Мацапурі. У 1960-х роках він тримав у руках дев'ять ілюстрацій Я. де Бальмена із гротескними зображеннями полтавських поміщиків Катеринича, Миколи Іваненка та інших. Ці роботи дослідник порівняв з малюнками з альбому, що належав родині Закревських (а в 1931 р. надійшов до Інституту Тараса Шевченка, тепер зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка, далі — НМТШ) [5] [3], і виснував, що їхній автор —

[5] Дякую за можливість ознайомитися з альбомом головному зберігачеві фондів НМТШ Юлії Шиленко.

Я. де Бальмен [31, с. 7]. До того альбомні начерки довгий час приписували Тарасові Шевченкові й друкували в повних зібраннях творів митця в розділі «Dubia». Сьогодні рисунки з колекції Закревських потребують переатрибуції, їхні композиції суттєво відрізняються між собою за архітектонікою малюнка і технікою виконання (поруч із чіткими контурами, об'ємними статичними промальовками бачимо рисунки постатей, створені з пунктирних штрихів, у динаміці).

Місце зберігання дев'яти згаданих рисунків Я. де Бальмена тепер не відоме. У Центральному державному історичному архіві України (далі — ЦДІАК України) вдалося виявити альбом з іншими малюнками художника, який описано у працях А. Кузьменка [28, с. 114—117], С. Розсохи [42, с. 193], але без зазначення місця зберігання. Твори, виконані тушшю та акварелю, поповнили фонд київського чиновника, юриста Володимира Жевахова (1874—1926). Родове обійстя однієї з гілок грузинського князівського роду Джавахішвілі (Джавахових), які служили з XVIII ст. імперії, знаходилося на Полтавщині, в невеличкому селі Лутайки, із другої половини XIX ст. Жевахови володіли частиною с. Линовиці. Альбом з малюнками, яких усього десять, належав брату Володимира. Про це відомо з напису на першому форзаці — «Князя Николая Давидовича Жевахова. 1897» та тиснення на палітурці — «Н. Ж.». Можливо, якийсь час рисунки були власністю пирятинського станового пристава Павла Дорошенка, його підпис горішковим чорнилом проглядається на другій сторінці альбому.

Я. де Бальмен подарував альбом бабусі Жевахових (до заміжжя — Горленко)[6] і скріпив свій дарунок інскриптом — «№ 1. Ее сиятельству княгине Любовь Давыдовне Жеваховой. 1-го марта 1841» [4, с. 1]. У 1840—1841 рр. художник служив разом із братом Любові Жевахової-Горленко Семеном в одній — 4-й кавалерійській — дивізії. Твори виконано в Полтавській та Київській губерніях (у Лутайках, на станції Киселевській у напрямку Умані) в 1840—1841 рр., де тоді дислокувалася дивізія. На малюнках зображено бал (арк. 5), інтер'єр театру (арк. 9), родину Жевахових-Горленків та їхнє оточення. Зокрема, змальовано Любов Горленко (арк. 3, 6, 12), брата Семена та, ймовірно, її найстаршого сина Миколу (арк. 12). На кількох роботах постать самого Я. де Бальмена (арк. 6, 7, 12). Про це свідчать підписи, зроблені, очевидно, одним із власників альбому, онуком Любові Горленко — Миколою Жеваховим. За нашим припущенням, на рисунку з альбому Закревських (арк. 36) та рисунках альбому Жевахова (арк. 4—6, 8, 10—12) зображено одну і ту ж особу — чоловіка Л. Горленко — ротмістра, князя Дмитра Жевахова. Техніка виконання свідчить, що автором начерку з аль-

[6] Портрет Горленко виконав Т. Шевченко під час другої подорожі в Україну. За атрибуцією, поданою в Повному зібранні творів митця у 12 т. (т. 8, № 51), йдеться про старшу сестру Любові — Марію Корсун. У науковій літературі роботу кілька разів пов'язували саме з Любов'ю Горленко [49, с. 481].

Іл. 2. Яків де Бальмен. Автопортрет. 1840—1841. Папір, туш. *Джерело:* ЦДІАК

бому Закревських є Я. де Бальмен. Привертає увагу і той факт, що малюнки Я. де Бальмена з альбому Жевахова значно вправніші, завершеніші, якщо порівняти з іншими відомими творами художника (Іл. 2).

Автобіографічні експресивні рисунки Я. де Бальмена ще чекають на своє виявлення, цілісне вивчення та оприлюднення. На сьогодні роботи полтавського художника розпорошені в архівах України, Європи та Росії. Наприклад, тільки нещодавно стало відомо, що твори Я. де Бальмена належали також литовському сценографу, художнику, учню В. Мате Мстиславу Добужинському (1875—1957). Про це йдеться в його записі про придбані речі під час подорожі Україною в 1912 р., зробленому на звороті обкладинки щоденника: «10 рисунков Бальмена (обе кн<иги> Шевченко)» [16, арк. 1].

Співілюстратор збірки Шевченкових творів — Михайло Башилов (20.12.1820 / 03.01.1821—1873) став основоположником як української, так і

російської, білорусько-литовської книжкової графіки. Відомо, що від кінця 1840-х років і до 1851-го року він проживав у Москві, де працював перекладачем в архіві Міністерства закордонних справ, одночасно студіював у Московському училищі живопису і скульптури. Тут його запримітив славіст Осип Бодянський і схвально відгукнувся про молодого художника. «Очерк весьма верен и выразителен в этой картине», — записав він у щоденнику 28 квітня про роботу «Бандурист», представлену на щорічній виставці училища [37, с. 141]. Вже за кілька років — у 1854-му — успіхи художника було відзначено срібною медаллю. У 1860 р. саме М. Башилова запросили на посаду інспектора Московського училища живопису і різьби, яку він обіймав аж до смерті. Понад десять років митець за покликанням та юрист за освітою опікувався навчальними і організаційними питаннями й домігся покращень у викладанні через збільшення автономії закладу, оновлення навчальних програм, заміну підручників, виборов право навчатися в училищі дівчатам, впливав на підбір викладацького складу тощо. Із 1866 р. — учасник Московського товариства любителів мистецтва.

До сьогодні значно менше вивчена біографія М. Башилова часу його проживання в Україні, де він сформувався як митець і провів половину творчого життя. Як вдалося з'ясувати з документів, 11 червня 1838 р. М. Башилов став студентом юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету, та вже через два з половиною роки — 20 грудня 1840 р. — його зараховано до одного з кращих освітніх закладів у тодішньої імперії — Харківського університету [43, № 6]. Звідтоді й розпочалося входження М. Башилова в українське мистецьке середовище. Тут він заприязнився з викладачами, ученими Миколою Костомаровим, Ізмаїлом Срезневським, літератором, видавцем Іваном Бецьким, письменником Григорієм Квіткою (Основ'яненком). Увагу М. Башилов зосередив не на юридичній науці, а на літографії, порівняно новій і затребуваній у той час галузі мистецтва. У ті роки Харківський університет облаштував рисувальний клас та кабінет-музей образотворчих мистецтв, також придбав літографське обладнання. Розвиткові захоплення, очевидно, сприяло те, що в сім'ї Башилова шанували художню творчість. Цікаво, що малювання двоюрідним братам і сестрам Михайла, дітям дядька Олександра Башилова, викладав Аполлон Мокрицький, знайомий Шевченка і учень К. Брюллова та О. Венеціанова. Про вподобання Михайла свідчать спогади приятеля родини Льва Жемчужникова «Он был талантлив ко всему и образован прекрасно; имел много научных сведений; знал несколько языков, живопись, скульптуру, архитектуру, резьбу на дереве; играл на рояле что угодно, читал ноты, как книгу; прекрасно пел; и ко всему этому был деликатный, добрый и честный человек» [22, с. 177].

Останній четвертий рік навчання в університеті, що припав не на 1844 р., як зазначено в різних джерелах, а на 1842 / 1843 роки [43, № 6], Михайло Башилов завершував вже художником, ілюстрації якого друкувалися

в альманасі «Молодик» (1843, ч. 1; 2). Саме завдяки хисту й зусиллям талановитого юнака сьогодні маємо портрети поета, філософа XVIII ст. Семена Климовського, а також сучасників художника — письменників Івана Котляревського, Григорія Квітки, які впродовж майже двохсот років найчастіше репродукувалися та є найбільш упізнаваними.

Збагатив М. Башилов також іконографічну шевченкіану — його рисунки Шевченка в рукопису «Wirszy T. Szewczenka» передають темперамент молодого поета — запальний, завзятий, натхненний. Співучасть М. Башилова в оформленні рукотворної книжки Шевченкової поезії є його першою спробою проілюструвати низку творів одного автора, а саме — збірку «Кобзар» (1840). Створені малюнки розкрили вміння художника співдіяти з текстом — вони розбурхують уяву читача і звертають увагу на ключові сцени й образи віршів, створюють своєрідний твір в ілюстраціях. Про захоплення художника творчістю Шевченка свідчить і те, що він упродовж усього життя зберігав у себе офорти з видання «Живописная Украина» (1844), котрі з архівом М. Башилова надійшли до Державного літературного музею Москви.

Небагато відомо про перебування М. Башилова в Одесі в середині 1840-х років, коли разом із де Бальменом працював над оформленням збірки творів Шевченка. «Одесский вестник» за 1847 р. сповіщав: «Одесса, 1-го августа. Высочайшими приказами по гражданскому ведомству 6-го, 8-го, 9-го, 10-го, 12-го и 13-го июля: Произведены из коллежских асессоров в надворные советники: <…> канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора канцелярский чиновник Башилов…» [35, с. 533]. Інших відомостей про чиновницьку службу художника газета не подавала.

Малознаним до сьогодні залишається той факт, що в 1859 р. М. Башилов відкрив одні з перших у Києві рисувальні курси, які працювали всього один семестр при університеті Св. Володимира (тепер — Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Відомості про цю подію подала газета «Художественные новости» [26, с. 446].

На багатьох рисунках художника зображено українську природу та побут. Зокрема, М. Башилов є автором картин «Вечір» (інші назви — «Краєвид з вітряком», «Млин», «Вечір у селі Линовиці») і «Наймичка», які належали Галереї картин Шевченка, а тепер зберігаються у НМТШ (ж-58, ж-181), та низки інших замальовок: «Бандурист», «Дівчинка в українському костюмі», «Три покоління» (за мотивами поеми Шевченка «Наймичка»), розпорошених по архівах Росії. У НМТШ, крім уже згаданих, є ще дванадцять графічних творів і дві мідні дошки художника, придбані в 1965 р., серед них — досі недрукований начерк родини «Художник з сім'єю біля мольберта» (1856—1857) (Іл. 3).

До речі, у цьому жанрі намальовано й родину Я. де Бальмена — олійний «Портрет О.О. Башилова і дітей графа де Бальмена», який у 1830 р. виконав

Іл. 3. Михайло Башилов. Художник із сім'єю біля мольберта. Ескізний начерк. [1856—1857]. Папір, олівець. *Джерело:* НМТШ

Євграф Крендовський, вважається, що Я. де Бальмен тут зображений праворуч з альбомом та з олівцем у руці.

У другій половині XX ст. для колекції НМТШ було виготовлено негативи з ілюстрацій Я. де Бальмена та М. Башилова до збірки «Wirszy T. Szewczenka» (№ 8334—8360), а також муляж книжки і 23 копії малюнків з рукопису, які виконала художниця Любов Колечко. Шевченкознавці, музейники, дослідники творчості Я. де Бальмена і М. Башилова час від часу поверталися до потреби видати рукопис окремою книжкою. «Згаяне необхідно надолужити — цим ми складем данину поваги і Кобзареві, і його першим ілюстраторам» [51, с. 54], — писав В. Яцюк у передмові «Сторінки невиданої книжки» до раритетного на сьогодні видання 1992 р. «Живописна Україна». До речі, на думку Володимира Макаровича, ілюстрації Я. де Бальмена і М. Башилова мали увійти до другого нездійсненого видання «Кобзаря» [Ibid.].

Через різні історичні обставини манускрипт відтворено факсимільно під назвою «Wirszy T. Szewczenka. 1844: Kobzar, 1840. Hajdamaki: poema,

1841. Hamalija, 1843» тільки у 2008 р. Книжка побачила світ у Видавничому домі «Андрій» за співпраці з Творчою майстернею Івана Захарця. Збірка друкувалася у форматі комплектного видання — факсимільної частини, що максимально відтворює оригінальний манускрипт: зовнішній вигляд, матеріали оправи, техніки оздоблення, фурнітуру, папір, сліди часу тощо; наукових коментарів (окремою книжкою) з передмовою «Довга дорога у світ…» автора проєкту, літературознавця Сергія Гальченка та науковим описом першоджерела, поданим у підготовці Анфіси Ряппо та з доповненнями художника Костянтина Ткаченка; захисного футляра. У 2009 р. на XVI Форумі видавців у Львові книга одержала відзнаку президентки Форуму.

Натепер актуальним є питання про видання збірки друкованим способом. Транслітеровані польською абеткою вірші варто відчитати й відтворити з орфографічними уточненнями: усунути хиби, допущені при транслітерації, плутанину у вживанні окремих літер. Наприклад, замість swytotci, walca, witajut′ потрібно swytoczci, walsa, wytajut′. І таких прикладів багато.

Збірка є єдиним джерелом чотиривірша «За що ми любимо Богдана?..», епіграфа до «Гамалії» і низки варіантів окремих рядків, таких як: «Sonce nawit′ sudiat′», замість «Сонце навіть гудять» (рядок 56 з поеми «Катерина»); «Choczet′sia dywyt′sia, jak sonce sidaje» — «Хочеться дивитись, як сонечко сяє»; «A Dnipr mow pidsłuchaw, szyrokyj ta byjnyj» — «А Дніпр мов підслухав: широкий та синій» (рядки 341, 1306 з поеми «Гайдамаки»), «Za czerwoni hory» — «За рожеві гори» (рядок 189 з «Гамалії»). Усі ці варіанти не увійшли до останнього академічного видання Повного зібрання творів Шевченка у 12 т. (2001—2014, т. 1) [48].

На нашу думку, в подальшому варто звернути увагу й на самі ілюстрації у збірці [52]. Припускаємо, що окремі з них відтворюють відомі їхнім авторам краєвиди і постаті. Крім портретів Шевченка, на с. 217 зображений, імовірно, Я. де Бальмен; на окремих рисунках є постаті, схожі до мочеморд (с. 98), київського генерал-губернатора Дмитра Бібікова (с. 17). Про те, що Шевченкові приятелі малювали Василя Долгорукова, зафіксовано в самій слідчій справі [14, с. 6]. П'ятий розділ до поеми «Катерина», що розпочинається словами «Ішов кобзар до Києва…», відкривається рисунком Києво-Печерської лаври та військового Микільського собору (с. 51), зруйнованого в радянські часи.

Наукова новизна. За невідомими дотепер архівними матеріалами та малознаними статтями детально з'ясовано історію побутування рукопису в 1920—1930-х роках, вперше зібрано і проаналізовано всі доступні джерела про спроби оприлюднення збірки й відтворення ілюстрацій. На підставі автографів повістей Я. де Бальмена спростовано, що збірку переписав він, як вважалося до сьогодні; виявлено автопортрети Я. де Бальмена в альбомі родини Жевахових; опрацьовано альбом, серед робіт якого — начерки рукою де Бальмена, що в 1930-х роках приписувалися Шевченку; за першо-

джерелами скореговано низку фактів до біографії обох художників. Вірші, переписані латиницею, відчитано й встановлено варіанти, відсутні в останньому академічному зібранні творів поета.

Висновки. З усіх списків Шевченкових творів збірка «Wirszy T. Szewczenka» (1844) належить до найцінніших. Її читав митець і залишив на сторінках свої правки. Рукопис, з любов'ю до творчості та пошаною до Шевченка, мистецьки оформили близькі поетові друзі — Яків де Бальмен і Михайло Башилов. Ці ілюстрації дають можливість прослідкувати становлення і розвиток української книжкової графіки XIX ст., заглиблюють у світ, появу якого спровокував Шевченків геній.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. [Акт про передачу збірки «Wirszy T. Szewczenka» (1844) із ВБУ до ІТШ від 19 жовтня 1933 р. за підписами П. Попова, Є. Шабліовського], авторизований машинопис // ІР НБУВ. Ф. 432. Оп. 1. Од. зб. 43. Арк. 126.
2. [Акт про передачу шевченкіани з ВБУ до ІТШ від 31 серпня 1933 р. за підписами М. Геппенера, Г. Синька], машинопис // ІР НБУВ. Ф. 432. Оп. 1. Од. зб. 43. Арк. 123.
3. [Альбом Закревських] // НМТШ. Г–318—363. Арк. 1—8, 14, 15, 17, 19, 21, 24, 32—41.
4. Альбом Миколи Жевахова [з рисунками Якова де Бальмена 1840—1841 рр.] // ЦДІАК України. Ф. 260. Оп. 1. Спр. 128. 12 арк.
5. Артюхова А. Ілюстрації до творів Шевченка // Життя й революція. 1930. № 3. С. 158—182.
6. Афанасьев-Чужбинский А.С. Воспоминания о Т.Г. Шевченко // Спогади про Тараса Шевченка: [збірник] / уклад. і приміт. В. Бородіна, М. Павлюка, О. Бороня. Київ : Дніпро, 2010. С. 93—115.
7. Бальмен Я. Повести: с приложением портрета писателя, его рисунков, отрывков из записной книжки и недавно обнаруженных писем / предисл. В. Шубравского; состав. и коммент. А. Кузьменка. Харьков : Прапор, 1988. 358 с.
8. **[Бальмен Я.] Собрание повестей, одна другой глупее. Писанные за службу в Белгородском уланском полку.** От 1832 г. до 1837 году, автограф // Державний архів Полтавської області. Ф. 181. Оп. 1. Спр. 38. 220 арк.
9. Верещагин В.А. Старый дневник // Русский библиофил. 1912. № 5. С. 16—21.
10. Гер О. Уваги до малюнків // Шевченківський збірник. Київ : Сорабкоп, 1924. С. 149—150.
11. Глоба Н. Фототипічні, факсимільні та репринтні видання творів Т. Шевченка // Українська література в загальноосвітній школі. 2011. № 2. С. 41—43.
12. Гоголевское время. Оригинальные рисунки графа Я.П. де-Бальмена (1838—1839 гг.) / вступ. ст. Е.Н. Опочинина. Москва : К.А. Фишер, 1909. 10, [2], 88 л. илл.
13. Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів XVI—XX ст. Київ : Наук. думка, 1969. 559 с.
14. **Дело по отношению г[осподина] министра внутренних дел об учреждении надзо**ра за помещиками Пирятинского уезда поручиком и ротмистром Закревскими, 29 мая — 3 августа 1848 г., рукопис // ЦДІАК України. Ф. 969. Оп. 1. Спр. 20 а. 20 арк.
15. Діяльність секцій і комісій // Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Звідомленнє з р. 1923 від 01.VII по конець 1925. Ч. 67—68. С. 23—31.

16. Добужинский М. Дневник, июнь 1912 г. // Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka [Литовська Національна Бібліотека ім. М. Мажвідаса]. F. 30. Apr. 1. № 2249.
17. Дорошенко В. Рукописний ілюстрований «Кобзар» 1844 року // Шевченко. УВАН. 1956. Річник 5. С. 17—19.
18. Еппель В. Нові матеріали до словника українських псевдонімів. Київ, 1999. 116 с.
19. **Ернст Ф. Щоденник роботи, 1925—1933 років, копія // Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 13–1. Спр. 7. 127 арк.**
20. Єфремов С. Невідомі рядки Шевченка // Річник. 1928. Т. 1. С. 3—6.
21. Idem. Щоденники. 1923—1929 / упоряд. О.І. Путро [та ін.]; наук. ред. Е.С. Соловей; голов. ред. М.І. Цимбалюк. Київ : газета «Рада», 1997. 848 с. (Бібліотека газети «Рада». Мемуари).
22. **Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого / сост. Ю.Н. Подкопаевой, коммент. А.Г. Верещагиной, М.Н. Шумовой. Ленинград : Искусство, 1971. 484 с.**
23. **[Заява до дирекції ВБУ від 3 січня 1933 р. за підписом Ол. Дорошкевича та С. Гречишка]**, автограф // ІР НБУВ. Ф. 432. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 92.
24. **Ілюстратори «Кобзаря» за сто років: кат. виставки / респ. ювіл. шевченків. виставка;** упоряд.: Р. Лещинська, Л. Владич. Київ, 1940. 76 с.: іл.
25. «Киев понемногу превращается в глухую провинцию…». Письма В.Н. Вайсблата П.Д. Эттингеру / публ., вступ. заметка и коммент. А. Рудзицкого // Єгупець. 2007. № 17. С. 187—212.
26. Киевская рисовальная школа Н.И. Мурашки // Художественные новости. 1887. Т. 5. № 17. С. 445—452.
27. **Кольцова Л. Художественная иллюстрация в России середины XIX века: М.С. Башилов и его современники.** Москва : Галарт, 2008. 316 с.
28. **Кузьменко А. Друже незабутий… Розповідь про життя і творчість Якова де Бальмена.** Історико-літературний нарис. Київ : Рад. письменник, 1989. 197 с.
29. Idem. Науково-популярна література і архівні документи про Я.П. де Бальмена — друга Т.Г. Шевченка // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. 1962. № 4. С. 62—68.
30. Лернер Н. Я.П. де Бальмен, друг Т.Г. Шевченка // Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник. 1928. № 2 (Кн. 39). С. 76—80.
31. Мацапура М. Мій друже єдиний, мій Якове добрий… // Україна. 1968. № 10. С. 7.
32. Немирич В. Незнані ілюстрації до «Кобзаря» // Світ. 1926. № 6. С. 8—9.
33. **Новицький М. «Мочиморди» перед судом сучасників і досліду // Життя й революція.** 1930. № 3. С. 123—145.
34. [О пирятинских помещиках двух братьях Михаиле и Викторе Закревских и графе де Бальмене, навлекших на себя подозрение в неблагонадежности 1848 года, 7 апреля — 21 июля 1848], машинописна копія з правками // ІЛ. Ф. 1. Од. зб. 419. 84 арк.
35. Одесский вестник. 1847. № 62. С. 533.
36. Опис рукописів Т.Г. Шевченка / АН УРСР, Ін-т літ. ім. Т.Г. Шевченка; упоряд. М.С. Грудницька, Л.Ф. Кодацька, Й.М. Куриленко; відп. ред. О.І. Білецький. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 563 с.
37. **Осип Максимович Бодянский в его дневнике 1849—1852 гг. Сообщил Ив. Фр. Павловский** // Русская старина. Т. 64. С.-Петербург, 1889. С. 123—141.
38. Покормяко Н. Перший ілюстратор творів Шевченка // Дивослово. 2003. № 5. С. 68—71.

39. Поліція в Наук[овому] Тов[аристві] ім. Шевченка. Сконфісковано цінні наукові матеріяли // Сила. 1931. 10 травня (№ 16). С. 3.
40. Попов П.М. Щоденник за 1933 р., автограф // ІР НБУВ. Ф. 285. Од. зб. 2703. 80 с.
41. [Розпорядження Сектору науки Народного Комісаріату освіти до директора ВБУ від 15 жовтня 1933 р., № 701]; авторизований машинопис // ІР НБУВ. Ф. 432. Оп. 1. Од. зб. 43. Арк. 125.
42. Розсоха Л. Друг Кобзаря і Жевахових [Я. Бальмен] // Хроніка-2000. 2002. № 47/48. С. 191—193.
43. Список студентов Императорского Харьковского университета на 1842/1843 академический год. [Харьков, 1842]. [58] с.
44. Студинський К. Ілюстрований «Кобзар» Т. Шевченка з 1844 р. // Стара Україна. 1925. Кн. 3/4. С. 52—60.
45. [Телефонограма Л. Дорошкевич до відділу рукописів ВБУ від 28 серпня 1933 р., запис П. Попова] // ІР НБУВ. Ф. 432. Оп. 1. Од. зб. 43. Арк. 119—119 зв.
46. Шевченко Т. Вибраний Кобзар / ред., передм. й прим. І. Борщака. Montreuil-sous-Bois (Paris) : «Громада», [1947]. 496 с.
47. Idem. Повне зібрання творів / вступ. сл., комент., ред. С. Єфремова; комент. М. Новицького, В. Міяковського, П. Филиповича та ін. Київ : Держвидав України, 1929. Т. 3 : Листування. Текст. Коментарій. XXV, 1001 с.: портр.
48. Idem. Повне зібрання творів: у 12 т. / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка; голова редкол. М.Г. Жулинський. Київ : Наук. думка, 2001—2014. Т. 1: Поезія 1837—1847 / упоряд., комент. В.С. Бородіна, М.М. Павлюка, В.Л. Смілянської та ін. 2001. 784 с.
49. Ibidem. Т. 8: Мистецька спадщина. Живопис і графіка 1843—1847 / НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського, Нац. музей Т. Шевченка; упоряд. М.А. Корнійчук, Д.У. Степовика. 2013. 582 с.
50. Щурат В. Перший ілюстрований «Кобзар» з 1844 року // Вісті ВУЦВК. 1922. № 58. 11 березня. С. 5.
51. Яцюк В. Сторінки невиданої книжки // Живописна Україна. 1992. № 1/2. С. 53—55.
52. Wirszy T. Szewczenka. 1844: Kobzar, 1840. Hajdamaki: poema, 1841. Hamalija, 1843 / авт. проекту, упоряд., післямова С. Гальченка; наук. опис рукоп. ориг. А. Ряппо; з доп. й уточнен. Г. Іващенка, К. Ткаченка. Дніпродзержинськ : ВД «Андрій», 2008. 280 с. Факс. відтворення; 40 с. додат.: іл., 8 с. вкл.

Отримано 3 вересня 2025 р.

REFERENCES

1. Fond 432. Inventory 1. Unit 43. Fol. 126. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
2. Ibidem. Fol. 123.
3. Unit Г–318—363. Fols. 1—8, 14, 15, 17, 19, 21, 24, 32—41. Taras Shevchenko National Museum.
4. Fond 260. Inventory 1. Unit 128. 12 Fols. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
5. Artiukhova A. Iliustratsii do tvoriv Shevchenka [Illustrations to Shevchenko's works]. *Zhyttia i revoliutsiia* [Life and revolution]. 1930. No. 3, pp. 158—182 [In Ukrainian].

6. Afanasev-Chuzhbinskii A.S. Vospominaniia o T.G. Shevchenko [Memories of T.G. Shevchenko] // Spohady pro Tarasa Shevchenka: zbirnyk [Memories of Taras Shevchenko: collection]. Kyiv, 2010. Pp. 93—115 [In Russian].
7. Balmen Ya. Povesti: s prilozheniem portreta pisatelia, ego risunkov, otryvkov iz zapisnoi knizhki i nedavno obnaruzhennykh pisem [The story: with an attachment of a portrait of the writer, his drawings, excerpts from a notebook and recently discovered letters] / A. Kuzmenko (Ed.). Kharkiv, 1988. 358 p. [In Russian].
8. Fond 181. Inventory 1. Unit 38. 220 Fols. State Archive of Poltava Oblast.
9. Vereshchagin V.A. Staryi dnevnik [Old diary]. *Russkii bibliofil* [Russian bibliophile]. 1912. No. 5, pp. 16—21 [In Russian].
10. Her O. Uvahy do maliunkiv [Comments to pictures] // *Shevchenkivskyi zbirnyk* [Shevchenko collection]. Kyiv, 1924. Pp. 149—150 [In Ukrainian].
11. Hloba N. Fototypichni, faksymilni ta repryntni vydannia tvoriv T. Shevchenka [Phototypical, facsimile and reprint editions of Shevchenko's works] // *Ukrainska literatura v zahalnoosvitnii shkoli* [Ukrainian literature in secondary school]. 2011. No. 2, pp. 41—43 [In Ukrainian].
12. Gogolevskoe vremia. Originalnye risunki grafa Ia.P. de-Balmena (1838—1839 gg.) [Gogol Time. Original drawings of count Ya.P. de Balmen (1838—1839)]. Moscow, 1909. 10, [2], 88 p. [In Russian].
13. Dei O.I. Slovnyk ukrainskykh psevdonimiv ta kryptonimiv XVI—XX st. [Dictionary of Ukrainian pseudonyms and cryptonyms of the XVI—XX century]. Kyiv, 1969. 559 p. [In Ukrainian].
14. Fond 969. Inventory 1. Unit 20a. 20 Fols. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
15. Diialnist sektsii i komisii [Activities of sections and commissions]. *Khronika Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka u Lvovi.* [Chronicle of the Shevchenko Scientific Society in Lviv]. Pt. 67—68, pp. 23—31 [In Ukrainian].
16. Fond 30. Inventory 1. Unit 2249. Fol. 1. *Martynas Mažvydas National Library of Lithuania*.
17. Doroshenko V. Rukopysnyi iliustrovanyi «Kobzar» 1844 roku [Handwritten illustrated «Kobzar» 1844] // *Shevchenko. UVAN* [Shevchenko. UVAN]. 1956. Yearbook 5. Pp. 17—19 [In Ukrainian].
18. Eppel V. Novi materialy do slovnyka ukrainskykh psevdonimiv [New materials for the dictionary of Ukrainian pseudonyms]. Kyiv, 116 p. [In Ukrainian].
19. Fond 13–1. Unit 7. 127 Fols. *Institute* of *art* studies, *folklore* and *ethnology* of *National Academy* of *Sciences* of *Ukraine*.
20. Yefremov S. Nevidomi riadky Shevchenka [Unknown lines of Shevchenko]. *Richnyk* [Yearbook]. 1928. Vol. 1, pp. 3—6 [In Ukrainian].
21. Idem. Shchodennyky. 1923—1929 [Diaries. 1923—1929] / O.I. Putro (Comp.). Kyiv, 1997. 848 p. [In Ukrainian].
22. Zhemchuzhnikov L. Moi vospominaniia iz proshlogo [My Memories from the Past] / Iu.N. Podkopaeva (Comp.). Leningrad, 1971. 484 p. [In Russian].
23. Fond 432. Inventory 1. Unit 43. 92 Fol. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
24. liustratory «Kobzaria» za sto rokiv: kataloh vystavky [Illustrators of "Kobzar" for one hundred years: exhibition katalog] / R. Leshchynska, L. Vladych (Comps.). Kyiv, 1940. 76 p. [In Ukrainian].

25. "Kiev ponemnogu prevrashchaetsia v glukhuiu provintsiiu…". Pisma V.N. Vaisblata P.D. Ettingeru ["Kyiv will turn into a little bit of a remote province…". Letters from V.N. Waisblat to P.D. Ettinger] / A. Rudzitskii (Comp.). *Yehupets* [Yehupets]. 2007. No. 7, pp. 187—212 [In Russian].
26. Kievskaia risovalnaia shkola N.I. Murashki [Kiev Drawing School of N.I. Murashko]. *Hudozhestvennye novosti* [Art news]. 1887. Vol. 5. No. 17, pp. 445—452 [In Russian].
27. Koltsova L. Hudozhestvennaia illiustratsiia v Rossii serediny XIX veka: M.S. Bashilov i ego sovremenniki [Artistic illustration in mid-19th-century Russia: M.S. Bashilov and his contemporaries]. Moscow, 2008. 316 p. [In Russian].
28. Kuzmenko A. Druzhe nezabutyi… Rozpovid pro zhyttia i tvorchist Yakova de Balmena. Istoryko-literaturnyi narys [Unforgettable friend… A story about the life and work of Yakiv de Balmen. Historical and literary essay]. Kyiv, 1989. 197 p. [In Ukrainian].
29. Idem. Naukovo-populiarna literatura i arkhivni dokumenty pro Ya.P. de Balmena — druha T.H. Shevchenka [Popular scientific literature and archival documents about Ya.P. de Balmen — friend of T.H. Shevchenko]. Naukovo-informatsiinyi biuleten Arkhivnoho upravlinnia URSR [Scientific and informational bulletin of the Archive Stealing of the Ukrainian Soviet Socialist Republic]. 1962. No. 4, pp. 62—68 [In Ukrainian].
30. Lerner N. Ia.P. de Balmen, drug T.G. Shevchenka [Ya. P. de Balmen, friend of T.G. Shevchenko]. *Katorga i ssylka. Istoriko-revoliutsionnyi vestnik* [Katorga and exile. Historical-revolutionary bulletin]. 1928. No. 2 (Book 39), pp. 76—80 [In Russian].
31. Matsapura M. Mii druzhe yedynyi, mii Yakove dobryi… [My only one friend, my good Yakov]. *Ukraina* [Ukraine]. 1968. No. 10, p. 7 [In Ukrainian].
32. Nemyrych V. Neznani iliustratsii do «Kobzaria» [Unknown illustrations to «Kobzar»]. *Svit* [World]. 1926. No. 6, pp. 8—9 [In Ukrainian].
33. Novytskyi M. «Mochymordy» pered sudom suchasnykiv i doslidu ["Mochymordy" before the trial of contemporaries and experiment]. *Zhyttia i revoliutsiia* [Life and Revolution]. 1930. No. 3, pp. 123—145 [In Ukrainian].
34. Fond 1. Unit 419. 84 Fols. Taras Shevchenko Institute of Literature of National Academy of Sciences of Ukraine.
35. *Odesskii vestnik* [Bulletin of the Odessa]. 1847. No. 62, p. 533 [In Russian].
36. Opys rukopysiv T.H. Shevchenka [Description of T.H. Shevchenko manuscripts] / M.S. Hrudnytska, L.F. Kodatska, Y.M. Kurylenko (Comps.); O.I. Biletskyi [Ed.]. Kyiv, 1961. 563 p. [In Ukrainian].
37. Osip Maksimovich Bodianskii v ego dnevnike 1849—1852 gg. [Osip Maksimovich Bodyanskii in his diary in 1849—1852 years] / I. Pavlovskii [Comp.]. *Russkaia starina*. Vol. 64. Saint-Petersburg, 1889. Pp. 123—141 [In Russian].
38. Pokormiako N. Pershyi iliustrator tvoriv Shevchenka [The first illustrator of Shevchenko's works]. *Dyvoslovo* [Miracle Word]. 2003. No. 5, pp. 68—71 [In Ukrainian].
39. Politsiia v Naukovomu Tovarystvi im. Shevchenka. Skonfiskovano tsinni naukovi materiialy [Police in Shevchenko Scientific Society. Valuable scientific materials were confiscated. *Syla* [Strength]. 1931. May 10 (No. 16). P. 3 [In Ukrainian].
40. Fond 285. Inventory 1. Unit 2703. 80 Fols. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
41. Fond 432. Inventory 1. Unit 43. Fol. 125. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
42. Rozsokha L. Druh Kobzaria i Zhevakhovykh [Ya. Balmen] [Friend of Kobzar and Zhevakhov (Ya. Balmen)]. *Khronika-2000* [Chronicle-2000]. 2002. No. 47/48, pp. 191—193 [In Ukrainian].

43. Spisok studentov Imperatorskogo Harkovskogo universiteta na 1842/1843 akademicheskii god [List of students of the Imperial Kharkiv University for 1842/1843 academic year]. Kharkiv, 1842. 58 p. [In Russian].
44. Studynskyi K. Iliustrovanyi «Kobzar» T. Shevchenka z 1844 r. [Illustrated «Kobzar» T. Shevchenko since 1844]. *Stara Ukraina* [Old Ukraine]. 1925. Book 3/4, pp. 52—60 [In Ukrainian].
45. Fond 432. Inventory 1. Unit 43. Fols. 119—119 return. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
46. Shevchenko T. Vybranyi Kobzar [Selected Kobzar] / I. Borshchak (Ed.). Paris, 1947. 496 p. [In Ukrainian].
47. Idem. Povne zibrannia tvoriv [Complete edition of works] / S. Yefremov (Ed.), M. Novytskyi, V. Miiakovskyi, P. Fylypovych and others (Comps.) Kyiv, 1929. Vol. 3. XXV, 1001 p. [In Ukrainian].
48. Idem. Povne zibrannia tvoriv u 12 t. [Complete edition of works in 12 vols.]. Kyiv, 2001—2014. Vol. 1: Poetry 1837—1847 / V. Borodin, M. Pavlyuk, V. Smilyanska and others (Comps.). 2001. 784 p.
49. Ibidem. Vol. 8 / M. Korniichuk, D. Stepovyk (Comps.). 2013. 582 p. [In Ukrainian].
50. Shchurat V. Pershyi iliustrovanyi «Kobzar» z 1844 roku [The first illustrated «Kobzar» since 1844]. *Visti VUTsVK* [All-Ukrainian Central Executive Commission news]. 1922. No. 58, March 11, p. 5. [In Ukrainian].
51. Yatsiuk V. Storinky nevydanoi knyzhky [Pages of an unpublished book]. *Zhyvopysna Ukraina* [Picturesque Ukraine]. 1992. No. 1/2, pp. 53—55 [In Ukrainian].
52. Virshi T. Shevchenka. 1844: Kobzar, 1840. Haidamaky: poema, 1841. Hamaliia, 1843. [Shevchenko Poems, 1844: Kobzar, 1840. Haidamaky: poem, 1841. Hamaliya, 1843]. Dniprodzerzhinsk, 2008. 280 p. Facsimile reproduction [In Ukrainian].

Received on September 3, 2025

Halyna Karpinchuk
Shevchenko Institute of Literature (Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0003-4088-0084
E-mail: halynakarpinchuk@ukr.net

"BEAUTIFULLY REWRITTEN AND DECORATED MANUSCRIPT…" — COLLECTION OF WORKS "WIRSZY T. SZEWCZENKA" (1844): NEW AND LITTLE-KNOWN SOURCES TO HISTORY OF ITS EXISTENCE

The purpose of the article is to outline the content and architectonics of the collection of works "Wirszy T. Szewczenka" (1844), that is stored in Shevchenko Institute of Literature. To reveal the history of the study and existence of the manuscript from the time of its creation until printing in 2008. Compare the texts of poems rewritten by Polish alphabet with the corresponding poems and their variants from the Complete edition of Shevchenko's Works in 12 volumes (2001—2002, vol. 1). Research the handwriting of the manuscript; outline the plots of the illustrations; make an audit of the biographies of Yakiv de Balmen and Mykhailo Bashylov and note their contribution to the development of Ukrainian book graphics of the 19th century. **Methodology.** The article was written with the engagement of general scientific, historical-literary, textological, source studies methods. **Scientific novelty.** The circumstances

of storage of the manuscript in the National Library of Ukraine were clarified based on unknown archival documents. For the first time, all available sources about attempts to publish the collection of works and reproduce illustrations from it over more than 150 years were collected and analyzed. On the basis of the autographs of Balmen's novels from the State Archives of the Poltava Region, it was denied that he rewrote the manuscript, as was believed. Self-portraits of Balmen were discovered in an album belonging to the Central State Historical Archives of Ukraine. The album of Zakrevskyi from the Shevchenko National Museum was processed, among whose works are sketches by Balmen's hand attributed to Shevchenko in the 1930s. According to primary sources the some facts have been adjusted to the biographies of illustrators. Variants of lines from the verses have been established. **Conclusions.** From all lists of Shevchenko's works, the collection of works "Wirszy T. Szewczenka" belongs to the most valuable. It was read by the poet and left his edits on the pages. The manuscript is the only source of the quatrain "Why do we love Bohdan?", the epigraph to "Gamaliya" and a number of variants lines from the verses. The illustrations designed by Balmen and Bashylov make it possible to trace the development of Ukrainian book graphics of the 19th century and immerse into Shevchenko's work.

Key words: manuscript "Wirszy T. Szewczenka" (1844), variants of the lines from the poems, graphics, Yakiv de Balmen, Mykhailo Bashylov, biography, archival sources, Shevchenkiana.

https://doi.org/10.15407/rksu.42.143
УДК 94(477):025.22
Олеся Дзира, кандидат історичних наук, старший дослідник, завідувач відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-3928-3824
E-mail: dzyraolesya@gmail.com

КОМПЛЕКТУВАННЯ ЗАБОРОНЕНИМИ ЦЕНЗУРОЮ УКРАЇНОЗНАВЧИМИ ВИДАННЯМИ ВІДДІЛУ СПЕЦІАЛЬНОГО ЗБЕРІГАННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР В КІНЦІ 1960-х — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х років

Метою роботи є аналіз та систематизація відомостей про комплектування фонду відділу спеціального зберігання Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР періоду брежнєвського «застою». **Методологія.** У процесі проведення дослідження було використано методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції, проблемно-хронологічний (для викладення історичних подій у хронологічній послідовності), ретроспективний (для визначення найхарактерніших рис у роботі спецфонду у вказаний період), історико-порівняльний (для наголошення на відмінностях у комплектуванні фонду радянською та іноземною літературою), статистичний (при наведенні цифрових даних по фонду) та методологічні засади мікроісторії. **Наукова новизна.** Введено до наукового обігу низку нових джерел з Архіву Президії Національної академії наук України та Архіву Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, надано їм власні неупереджені трактування. Описано події, які змінили хід історії відділу спеціального

Цитування: Дзира О. Комплектування забороненими цензурою україно-знавчими виданнями відділу спеціального зберігання Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР в кінці 1960-х — першій половині 1980-х років. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 3 (42). С. 143—156. https://doi.org/10.15407/rksu.42.143

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

зберігання, а саме початок його комплектування зарубіжною українікою. **Висновки.** Кінець 1960-х років приніс зміни в роботу спецсхову ЦНБ АН УРСР, а саме розпочалося надходження діаспорної літератури, яка раніше широко не була представлена у відділі, а також відвідини установи новими користувачами, які, згідно з розпорядженнями директивних органів мали займатися контрпропагандистською діяльністю у сфері науки. Паралельно спецфонд, у відповідності до оновлених списків книг Головлітів УРСР та СРСР, продовжував поповнюватися затабуйованими цензурою вітчизняними виданнями, що підлягали вилученню з бібліотек та книготорговельної мережі. Порівняно із хрущовською «відлигою», під час якої відбулися розсекречення частини фонду і повернення книг до загального книгосховища бібліотеки, доба «застою» відзначилася його активним наповненням та суворими перевірками цензурними органами.

Ключові слова: відділ спеціального зберігання, Центральна наукова бібліотека України Академії наук УРСР, комплектування, бібліотечні фонди, зарубіжна українка.

Актуальність теми дослідження. Період від кінця 60-х до першої половини 80-х років XX ст. позначився гоніннями на шістдесятників та українську науку, головно в гуманітарній та суспільній сфері, ідеологічними чистками та черговими цензурними утисками, а саме заборонами книг, укладанням нових проскрипційних списків і покажчиків видань, що підлягали вилученню із загального книгообігу. Спецсхови активно почали поповнюватися новою літературою. Заслуговують на увагу особливості цього явища в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (далі — НБУВ), кількість видань у спецфонді якої була найбільшою в Україні. Порушене питання є малодослідженим і водночас актуальним для розуміння того, яка література й інформація були ворожими радянському керівництву і як з ними боролися.

Аналіз досліджень і публікацій. Процес формування складу спецфонду в першу чергу відображають документальні матеріали з Архіву НБУВ. Сучасні дослідники Л. Дубровіна та О. Онищенко частково розкрили цю тему в контексті вивчення історії Бібліотеки [18]. Певні факти зібрали співробітники відділу зарубіжної україніки, які в низці статей згадують про діяльність підрозділу [21; 17]. На специфіку роботи радянських цензурних органів проливає світло дослідження О. Федотової [22]. Провести аналогії з роботою спецфонду Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника можна завдяки дослідженню Л. Кусий [19].

Отже, **метою статті** є аналіз та систематизація відомостей про комплектування фонду відділу спеціального зберігання Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР (далі — ЦНБ, Бібліотека) періоду «застою». Згідно з метою поставлено такі завдання: 1) охарактеризувати шляхи поповнення літературою спецфонду, зокрема, яким чином воно відбувалося і що на нього впливало; 2) пояснити відмінності в комплектуванні зарубіжними та вітчизняними україноznавчими виданнями; 3) описати специфіку складу фонду.

Виклад основного матеріалу. В епоху «застою» основу фонду відділу спеціального зберігання Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР (далі — спецсхов ЦНБ) складали закордонні книги, журнали та газети, головно діаспорні, західноукраїнські видання міжвоєнного періоду та праці репресованих авторів, що з відновленням незалежності України ввійшли до колекції «Реабілітована література» фонду відділу зарубіжної України. Це видання з української історії, політології, культури, мовознавства та літературознавства, художня література, книги з економіки, сільського господарства, словники, енциклопедії, бібліографічні покажчики тощо.

У 1968 р. за рішенням директивних органів, а саме згідно з постановою Президії НАН України № 323 від 18 грудня 1967 р. «Про заходи Президії та Партійного Комітету Академії наук УРСР на виконання постанови Центрального комітету Комуністичної партії України (далі — ЦК КПУ) від 21.X.1967 р. «Про організацію виконання постанови ЦК КПРС від 14 серпня 1967 р. "Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві"», було дозволено активно комплектувати ЦНБ АН УРСР виданнями зарубіжної України [14, арк. 249—258]. У першу чергу постанова президії передбачала поглиблений розвиток окремого напряму комплексних досліджень у сфері суспільних наук, а саме викриття «буржуазних» та «буржуазно-націоналістичних фальсифікацій» історії УРСР; соціалістичного та комуністичного будівництва; «фальсифікацій» у питаннях держави і права, літератури, розвитку національних мов, фольклору тощо. Це завдання покладалося на академічні інститути і вимагало створення в них відповідних структурних підрозділів. Постанова також зобов'язувала розгорнути практичну діяльність по здійсненню постанови Президії АН УРСР «Про заходи Академії наук УРСР щодо поліпшення інформаційно-пропагандистської роботи за кордоном» від 3 листопада 1967 р., тобто «вести систематичну наступальну боротьбу проти антикомунізму, давати ґрунтовну критику сучасної буржуазної ідеології, ревізіонізму і націоналізму, великодержавної антирадянської ідеології маоцзедунізму» [14, арк. 249—251, 255]. Це передбачало дослідження зокрема й становища української діаспори, соціальних процесів у її середовищі, діяльності громадських суспільно-політичних організацій, зарубіжної історіографії про Україну.

Вищезгадані зобов'язання вимагали опрацювання специфічної зарубіжної літератури, яка задля цього була виокремлена та зберігалась у спецфонді. Почала надходити вона до ЦНБ шляхом валютної передплати («подписки») через всесоюзне зовнішньоторговельне об'єднання «Міжнародна книга» чи від низки інших зарубіжних партнерів по обміну. Встановлення безпосередніх зв'язків з діаспорними організаціями заборонялося, а отже не дозволялося й замовлення в них видань визначеними шляхами комплектування іноземної літератури (валютна передплата, міжнарод-

ний книгообмін), доказом чого є лист директора ЦНБ С. Гутянського до ЦК КПУ від 7.07.1969 р. У ньому він згадує про отримання в 1966 р. листа (через Президію Академії наук УРСР) від Українського католицького університету імені святого Климента-папи, підписаного секретарем закладу І. Мончаком, з пропозицією встановити обмін літературою. Цей лист так і залишився без відповіді. Більше того, і в 1969 р. дирекція ЦНБ вважала за недоцільне налагоджувати взаємини з такими організаціями, незважаючи на дозвіл наповнення спецфонду діаспорною літературою [5, арк. 27—28]. Останнє обмеження було обговорене й підтримане на засіданні Ради радянських бібліотек з міжнародного книгообміну і абонемента 27 лютого 1970 р. у Москві [7, арк. 180].

Отже, рішення поповнювати фонди ЦНБ зарубіжною українікою ознаменувало новий етап у роботі відділу спеціального зберігання. З надходженням діаспорних видань у Бібліотеці з'являються читачі, які замовляли їх переважно з метою написання контрпропагандистських досліджень.

У 1968 р. для забезпечення контрпропагандистської діяльності в Інституті історії АН УРСР відкривається відділ зарубіжної історіографії. На нашу думку, ці дві події були без сумніву пов'язані між собою й означали посилення контрпропагандистських досліджень у республіці. До роботи в новоствореному відділі залучалися кваліфіковані працівники з інститутів економіки, літератури, філософії тощо. З аналогічною метою закладено відділ сучасної зарубіжної філософії в Інституті філософії АН УРСР, відділ літератур Західної Європи і Америки в Інституті літератури імені Т. Шевченка АН УРСР [15, арк. 60, 96].

У подальшому ці процеси курувались оновленими директивами Президії АН УРСР на зразок постанов «Про посилення установами Секції суспільних наук АН УРСР досліджень, пов'язаних з критикою зарубіжних буржуазних ідеологічних концепцій» від 27 лютого 1969 р. № 89, «Про заходи Академії наук УРСР по виконанню постанови директивних органів щодо посилення інформаційно-пропагандистської роботи на закордон та викриття буржуазних і буржуазно-націоналістичних концепцій» від 23 березня 1973 р. № 110 тощо.

Працівники відділу зарубіжної історіографії Інституту історії в кінці 1960—1980-х років систематично замовляли потрібні для своєї роботи книги, сприяючи тим самим комплектуванню спецфонду Бібліотеки [21, с. 13]. Всього було одержано до 700 книг, якими «історики-контрпропагандисти» могли користуватися лише у відділі спеціального зберігання. Відповідно до показників, зафіксованих в інвентарних книгах відділу зарубіжної україніки, на початок 1985 р. у відділі малося 3598 од. зб. діаспорної літератури з відміткою два «шестигранники», зокрема 2967 примірників журналів, 5097 іноземних книг, а також радянські видання, з них 1782 примірники журналів. Остання цифра є до певної міри умовною, оскільки внаслідок

повернень через розпорядження Головліту окремих книг та періодики, виданих на теренах СРСР, до основного книгосховища кількість літератури у спецфонді зменшувалася.

ЦНБ вела листування щодо книгообміну з кафедрами славістики іноземних університетів (до прикладу, з кафедрою слов'янських мов і літератур Альбертського університету) [6, арк. 3—4]. Отже, незважаючи на відсутність контактів з еміграційними центрами, зарубіжна україніка надходила до спецфонду ЦНБ шляхом книгообміну з іншими іноземними партнерами, що надсилали таку літературу.

Так, доволі часто серед листування із зарубіжними організаціями щодо обміну трапляються листи від А. Клеменса з видавництва «Brucken Verlag» (Brücken-Verlag) в Дюсельдорфі, що купувало для Бібліотеки діаспорну літературу з усіх куточків світу [2, арк. 18—19, 52—53]. Серед бібліотечної документації є кореспонденція з компанією «Кубон і Сагнер» (Kubon et Sagner Buchexport / Buchimport) у Мюнхені німецького книготорговця та видавця О. Сагнера, що займалась імпортом та експортом книг до Східної Європи й публікувала численні видання зі славістики [3, арк. 46—47, 132—133]. Обмін здійснювався з Німецькою бібліотекою у Франкфурті-на-Майні, що була провідною книгозбірнею у Федеративній Республіці Німеччина [3, арк. 220].

З метою централізації валютною передплатою й міжнародним книгообміном на всі спецфонди АН УРСР займався відділ іноземного комплектування ЦНБ [12, арк. 6—7]. Таким чином, уся академія здійснювала замовлення відповідної літератури саме через ЦНБ. Робота відділу керувалася «Положенням про міжнародний книгообмін Академії наук Української РСР» від 26 січня 1962 р. (оновлене в 1976 р.), складеним на основі ратифікованої СРСР 11 вересня 1962 р. конвенції ЮНЕСКО 1958 р. про міжнародний обмін виданнями. Міжнародний обмін здійснювався на підставі угод, які укладалися за дорученням Президії Академії наук УРСР. Категорично заборонялось укладати угоди з політичними організаціями, які займались антирадянською та антикомуністичною діяльністю [13, арк. 21—23].

Діяльність підрозділів ЦНБ контролювалася різноманітними комісіями, зокрема й із числа своїх співробітників. Так, у комісію з перевірки роботи відділу комплектування іноземною літературою в 1973 р. входила В. Коваль [9, арк. 62]. Варто відзначити, що завідувач спецфонду часто брав участь у різноманітних комісіях з перевірки роботи Бібліотеки. На нашу думку, це могло бути пов'язане з особливою місією, яку виконував спецфонд у ЦНБ, через що на його співробітників іноді покладалися завдання контролюючого органу.

На зарубіжній україніці ставили шестигранні печатки, що засвідчували режим особливої таємності, а тому доступ до них був досить обмежений. Один «шестигранник» ставився на «шкідливі книги», а два

«шестигранники» — на «особливо шкідливі книги». Дозвіл на користування книгою з однією шестигранною печаткою давав директор бібліотеки, а з двома — віце-президент Академії наук УРСР, у структурі якої знаходилася ЦНБ [17, с. 37]. На відміну від ЦНБ, у спецфондах академії могли бути книги лише з одним «шестигранником». Так, зі звіту 4 відділу Головного управління з охорони державних таємниць у пресі при Раді міністрів УРСР (далі — Головліт) за 1967 р. випливало, що у спецфонді Інституту історії було виявлено порушення «Инструкции о порядке выписки, хранения и использования литературы капиталистических стран» — зберігання однієї іноземної книги «со знаком “угольник”» [Цит. за 22, с. 232]. Читальна зала відділу розташовувалася на першому поверсі, у приміщенні без вікон. Більшість читачів Бібліотеки навіть не знала про існування спецфонду, діяльність якого не мала публічного розголосу.

«Шестигранники» на книги ставили співробітники Головліту, і тільки на іноземну літературу. Книги, видані в Україні, були без цих печаток, і на них розповсюджувалась «Інструкція про порядок зберігання й використання в спецфондах літератури, виданої в СРСР» (оновлена в 1983 р. «Инструкция о порядке хранения и использования в спецфондах библиотек изъятой литературы, изданной в СССР» (Москва, 1983) [19, с. 95; 22, с. 239]. Кожен співробітник мав «шестигранник» зі своїм номером. Наприклад, № 1 був у М. Настека, начальника 4 відділу Головліту.

Існувала ще «Інструкція про порядок виписки, зберігання й використання літератури капіталістичних країн» 1968 р., підготовлена союзними органами цензури. 9 серпня 1981 р. її замінили на оновлену [22, с. 259]. Такими інструкціями послуговувалися співробітники відділу спеціального зберігання у своїй роботі.

Незначну частину книг було отримано спецфондом від Державного історичного архіву, Міністерства закордонних справ УРСР (далі — МЗС УРСР), ЦК КПУ, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Проте це були виняткові випадки, а не правило [17, с. 37].

У 1973 р. було зареєстровано 9000 од. періодики від МЗС [11, арк. 53]. У міністерстві складався відповідний акт на ці книги. Зі слів співробітників відділу, в МЗС був обмежений термін зберігання зарубіжної україніки в їхній бібліотеці і десь раз на 5 років ці книги передавались у спецфонд ЦНБ.

Також траплялися випадки, коли сам Головліт передавав видання до Бібліотеки. До прикладу, в 1973 р. було отримано 220 друк. од. діаспорних видань, а в 1974 р. — 53 [18, с. 96, 131].

Спеціальні відділення Головліту розташовувалися у приміщеннях Головпоштамту й залізничного вокзалу, де його співробітники передивлялися заборонену літературу. Вони відбирали лише по одному примірнику зарубіжної україніки для ЦНБ. При цьому в переданій ними літературі ніколи не було дублетів видань, що були вже раніше замовлені по передпла-

ті. Напевне, співробітники Головліту строго за цим слідкували і знали, що саме Бібліотека замовляла, а що ні. Зі слів тогочасного бібліотекаря відділу Г. Борисович, приблизно раз на місяць працівників спецфонду викликали до Головліту для отримання книг.

В основному читацькому каталозі заборонена цензурою література не відображалася. Її можна було розшукати лише в каталогах для службового користування у відділі та у службовій універсальній алфавітній картотеці зарубіжних періодичних видань бібліотек системи АН УРСР (що велася з 1945 р.), зведеній службовій універсальній алфавітній картотеці зарубіжних книг бібліотек системи АН УРСР (велася з 1955 р.), зведеному службовому універсальному систематичному каталозі зарубіжних книг бібліотек системи АН УРСР (вівся з 1966 р.). Бібліотека видавала друковані зведені довідково-бібліографічні видання на фонди бібліотек Академії наук (каталоги, бюлетені, покажчики). Лише з 1967 р. в них стали відображатися заборонені цензурою книги та періодика [1, арк. 1—4]. І все ж для широкого кола читачів література зі спецсховів республіки співробітниками Бібліотеки не афішувалася. Так, наприклад, під час обговорення редакційно-видавничою групою при дирекції ЧНБ АН УРСР 30 листопада 1973 р. пам'ятки читачеві «Зарубіжна довідково-бібліографічна література в фондах ЧНБ АН УРСР», укладеної К. Бакуліною, було вирішено прибрати з неї посилання на спецфондівські видання [10, арк. 159].

Необхідно зазначити, що діаспорна література зберігалася не у всіх спецсховах СРСР і якщо зберігалася, то не в однаковій кількості. Так, Державна публічна бібліотека в Ленінграді й усі інші бібліотеки міста не отримували еміграційні антирадянські та інші видання, відмічені двома цензорськими знаками — «шестигранниками». Вони зберігалися в Державній бібліотеці СРСР ім. В.І. Леніна у Москві, ЦК КПРС, ряді міністерств та Інституті наукової інформації з суспільних наук АН СРСР [16, с. 118, 119].

8 квітня 1974 р. завідувач відділу інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КПУ І. Пересаденко разом із керівником відділу науки і учбових закладів подали до ЦК КПУ рапорт «Про вдосконалення обробки зарубіжних буржуазних видань та поліпшення їх використання ідеологічними установами УРСР для викриття антикомуністичної і антирадянської пропаганди», з тексту якого випливає, що зарубіжна періодика обмеженого використання у ЧНБ і академічних інститутах у 1974 р. налічувала 270 назв видань, що значно перевищувало її кількість в Державній республіканській бібліотеці УРСР ім. КПРС (57 видань), МЗС УРСР (40 видань), товаристві «Україна» (21 видання), редакції журналу «Всесвіт» (15 видань), «Українському товаристві дружби» (3 видання) та ін. У рапорті говорилось як про видання комуністичних партій і дотичних до них організацій, так й інших суспільно-політичних об'єднань у світі. Однак не всі з перелічених установ мали право зберігати видавничу продукцію останніх. Окрім ЧНБ,

емігрантські видання «непрогресивних організацій» зберігались у МЗС УРСР, відділах пропаганди і агітації, інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КПУ, Комітеті державної безпеки при Раді Міністрів УРСР, Товаристві культурних зв'язків з українцями за кордоном (з 1970 р. товариство «Україна») [22, с. 246—247].

«Націоналістичні» ж видання розсилалися до ЦК КПУ, Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР, МЗС УРСР, Ради Міністрів УРСР, товариства «Україна», Інституту історії партії ЦК КПУ, Комітету по пресі при Раді міністрів УРСР і звісно ЦНБ. Цензурні органи тісно співпрацювали з КДБ та ЦК КПУ з усіх важливих питань [22, с. 238].

Час від часу Головліт здійснював перевірки бібліотек, що отримували іноземні видання за валюту. До прикладу, така перевірка була організована у травні 1969 р. Для полегшення її проведення було складено універсальну анкету для установ, що зберігають заборонені видання. До переліку питань входило: які видання передплачено в 1968 і 1969 рр. і яка їхня вартість; як здійснюється передплата видань; чи залучаються спеціалісти та бібліотечні ради до обговорення питань про передплату окремих видань; хто відповідає за передплату, одержання, перегляд, зберігання й видачу літератури; яким документом це передбачено; чи знають іноземні мови бібліотекарі, які цим займаються; чи готують анотації на книги та окремі статті; якщо так, то скільки; форми ознайомлення читачів із новими надходженнями; кількість читачів; які існують каталоги та картотеки на іноземні видання; яка книговидача, кількість виданого на абонемент тощо.

Окремо передбачалося з'ясувати стан виконання «Інструкції про порядок передплати, зберігання та використання видань капіталістичних країн» за такими пунктами: 1) чи є в бібліотеці інструкція; 2) хто з нею ознайомлений; 3) чи є в бібліотеці «Список періодичних науково-технічних видань капіталістичних країн»; 4) чи виконується порядок видачі та зберігання іноземної літератури, обмеженої для загального користування; 5) чи відображена в читацькому каталозі література зі знаком «шестигранник»; 6) як пересилається література зі знаком «шестигранник» в інші бібліотеки; 7) чи немає в загальному фонді бібліотеки видань зі знаком «шестигранник»; 8) чи немає в бібліотеці видань з капіталістичних країн, що надійшли до фондів, минаючи контроль [22, с. 235—237].

У січні—травні 1980 р. була проведена чергова перевірка органами цензури умов зберігання іноземної літератури в товаристві «Україна» і спецфонді ЦНБ АН УРСР. Були виявлені такі порушення діючої інструкції в їхній роботі: зберігання в одному приміщенні антирадянських та інших видань спецфонду; для допуску до роботи з певними виданнями у спецфонді ЦНБ вже не питали дозволу у віце-президента Академії наук, а обмежувалися дозволом директора Бібліотеки [22, с. 257]. На нашу думку, це були суто технічні огріхи, значення яких перебільшувалося Головлітом.

Українські дисиденти намагалися розповсюджувати діаспорні видання серед колег та однодумців. У випадках їх виявлення ці твори конфісковувалися. Так, у 1971 р. було затримано 11 419, у 1972 р. — 11 959, у 1973 — 10 255 примірників. Вилучені тиражі зарубіжних видань знищувалися, окрім тих, що надсилалися до вже згаданих установ-адресатів. У 1974 р. було знищено 10 660 примірників «ворожих» творів, опублікованих за кордоном [22, с. 247].

Ще одним каналом надходження закордонних видань до бібліотек була преса, яку закуповували для іноземних туристів. «Согласно письму Министерства связи СССР № 0209 от 18.01.78 г. с 6 февраля в Киев для реализации среди иностранных туристов поступают буржуазные газеты из ряда капиталистических стран. В связи с тем, что пока нет массового заезда иностранных туристов, эти издания почти не реализуются. За февраль 78 г. поступило 2286 экземпляров газет и журналов, продано 336 экземпляров, остаток составляет 1950 экземпляров на сумму 1360 руб. По разрешению ГУРП «Союзпечать» Министерства связи СССР, остатки газет и журналов разрешается по согласованию с ЦК КПУ продавать соответствующим организациям для спецфонда», — фіксується в листі ЦК КПУ від 20 березня 1978 р. до міністра зв'язку УРСР Г. Сінченка [Цит. за 22, с. 253].

Отже, наповнення фонду зарубіжною українікою проходило успішно і без збоїв. Вже в 1972 р. відділом спецзберігання було створено систематичний каталог іноземної літератури, оправлені нові зарубіжні газети за 1968—1972 рр. (згідно з Довідкою про результати перевірки відділів і секторів ЦНБ АН УРСР по виконанню планів наукової виробничої роботи за 1972 р.) [8, арк. 221].

Щодо надходження до спецфонду вітчизняних видань, то здійснювалося воно шляхом вилучення літератури, забороненої цензурою, з основного книгосховища Бібліотеки. У період «відлиги» спостерігався процес повернення частини книг зі спецфонду до загальних фондів, а роки «застою» позначилися зворотнім явищем, коли полиці відділу знову заповнюються українськими радянськими виданнями [17, с. 38].

Орієнтиром у комплектуванні відділу спеціального зберігання такими виданнями були зведені списки книг Головліту. Так, згідно з наказом останнього від 10 жовтня 1973 р. № 58-дск було введено в дію «Зведений список книг, що підлягають виключенню з бібліотек і книготорговельної мережі» (Ч. II). Він базувався на попередньому списку 1961 р. видання, переглянутому співробітниками Головліту й відкоригованому. До нового списку не увійшли деякі твори, надруковані з 1917 по 1940 рр. Траплялися випадки усних розпоряджень Головліту щодо вилучення книг або окремих наказів Головліту з переліком заборонених видань. Таким був наказ Головліту СРСР № 31-дск від 13 серпня 1976 р. «Про вилучення творів осіб, що скомпрометували себе» [22, с. 244—245, 249—250]. Системи «усного розпорядження»

зазнала, до прикладу, наукова спадщина М. Грушевського, адже офіційно забороненою була лише одна книга вченого — «Ілюстрована історія України» (1918), однак на інші його видання, які буцімто були у відкритому доступі, не можна було посилатися [19, с. 88].

Варто зазначити, що цензурних заборон зазнавали не лише видання авторства «неугодних» учених, письменників тощо, а й книги, в яких вони були редакторами, укладачами.

Таким чином, ще одним шляхом поповнення фондів відділу спеціального зберігання були переінвентаризація та рекатологізація основних та спеціалізованих фондів, під час яких «шкідлива» та «сумнівна» література передавалась у згаданий відділ [19, с. 81]. Це був шлях вилучення раніше дозволених книг «угодних партії» авторів, політика щодо яких змінилася, або помилково забутих «небезпечних» видань, на які раніше не звернули уваги.

Головліт спускав накази на вилучення книг з основних фондів зі списками заборонених книг. Згідно із цими списками співробітники спецфонду передивлялися генеральний (службовий) каталог і виписували видання собі у відділ. Співробітники каталогів виймали картки на заборонені видання з читацького каталогу, на які їм вказали співробітники спецфонду, і передавали їх у спецфонд. Як уже зазначалося, ці списки оформлювались у друкований «Зведений список книжок, що підлягають вилученню з бібліотек і книготорговельної сітки» (Харків, видання Книжкової палати Української РСР).

Час від часу в Бібліотеці, згідно з наказами Головліту, відбувався процес списання «шкідливих» видань, які називали «спецмакулатурою». Їх відбором займалася так звана макулатурна комісія. У 1970-ті роки цю комісію стали називати «Комиссией по изъятию устаревшей и дефектной литературы». Знищенню підлягали дублетні примірники книг, оскільки дозволялося зберігати лише по два екземпляри «забороненої» літератури. Що ж до іноземної, то й взагалі один. На списану літературу складався відповідний акт [20, с. 130—134].

Аналогічно діяла комісія по з'ясуванню та доопрацюванню видань, виявлених при перевірці фондів за топографічним каталогом (які обов'язково звіряли з каталогом відділу спеціального зберігання) [4, арк. 6]. Після таких звірок були можливими вилучення книг до спецфонду.

До спецфонду могли надходити необліковані видання з фонду концентрації у відділі обмінно-резервних фондів, що перебували у процесі опрацювання та зберігання. Вони були отримані Бібліотекою в результаті націоналізації та конфіскації протягом 20—30-х років XX ст. приватних книгозбірень. Це була давня література іноземними мовами, комплекси бібліотечних фондів ліквідованих установ та «неактуальна», з точки зору радянської влади, література [18, с. 18]. Частина видань вилучалася з основних фондів Бібліотеки без огляду на нормативні документи, а на власний розсуд співробітників — «про всяк випадок».

Звісно, були й такі видання, що підлягали знищенню чи, так би мовити, скороченню кількості примірників. Бібліотечні працівники 1960—1980-х років робили все можливе, щоб врятувати окремі примірники видань від знищення. За спогадами завідувача відділу спецзберігання В. Коваль, не піднімалася рука «скоротити» примірники праці П. Шелеста «Україна наша радянська» до однієї одиниці зберігання (інші 4 були «приховані» у фондах). Це стосувалося й творів «буржуазних націоналістів», і накладу таких книг, як «Видання Академії наук УРСР (1919—1967). Суспільні науки. Бібліографічний покажчик», «Леся Українка», «Павло Тичина» тощо. Після 1991 р. вони були розповсюджені на міжнародних форумах україністів, передані в основні бібліотеки України [Цит. за 18, с. 118, 146].

Наукова новизна. До наукового обігу вводяться раніше не опрацьовані архівні матеріали в контексті дослідження історії спецфонду ЦНБ. Описано події, які змінили хід історії відділу спеціального зберігання, а саме початок його комплектування зарубіжною українікою з особливою відміткою — два «шестигранники».

Висновки. Отже, спецфонд Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР у кін. 1960-х — 1-й пол. 1980-х років комплектувався за рахунок валютної передплати іноземними виданнями, переважно українських діаспорних установ, а також вітчизняною літературою, що вилучалася із системи загального книгообігу згідно з наказами Головлітів СРСР та УРСР. У добу «застою» важливим напрямом роботи органів став пошук продукції самвидаву. Органи цензури допомагали стежити за творчістю дисидентів і політичних емігрантів та своєчасно поповнювати їхніми працями списки й покажчики заборонених видань.

Саме кінець 1960-х років приніс докорінні зміни в комплектуванні ЦНБ діаспорною літературою, яка стала регулярно закуповуватися Бібліотекою. З рішенням поповнювати фонд спецсхову зарубіжною українікою змінюється якісно і його склад. Так, до відділу починають надходити книги, журнали та газети з провідних закордонних українознавчих центрів. Вони мали задовольнити запити читачів з академічних інститутів та інших наукових й освітніх установ, співробітники яких планували займатися контрпропагандистськими дослідженнями. Загалом саме в цей період фонд набуває сучасного й відомого нам вигляду, що, окрім заборонених українських радянських видань чи літератури з теренів міжвоєнної Західної України, зберігає праці українських емігрантів, іноземних авторів про Україну та дослідження провідних учених-українознавців, передруковані закордоном. Це видання з української історії, політології, культури, мовознавства та літературознавства, художня література, книги з економіки, сільського господарства, словники, енциклопедії, бібліографічні покажчики тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1372. 96 арк.
2. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1384. 160 арк.
3. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1385. 225 арк.
4. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1392. 42 арк.
5. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1406. 76 арк.
6. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1418. 241 арк.
7. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1437. 201 арк.
8. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1504. 227 арк.
9. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1529. 87 арк.
10. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1534. 211 арк.
11. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1535. 182 арк.
12. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1625. 258 арк.
13. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Оп. 1. Спр. 1629. 171 арк.
14. Архів Президії Національної академії наук України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 1655. 322 арк.
15. Архів Президії Національної академії наук України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 1873. 319 арк.
16. **Варламова С.Ф. Три судьбы на фоне Российской национальной библиотеки // Рос**сийская национальная библиотека: страницы истории; сборник статей. С.-Петербург : Российская нац. б-ка, 2001. С. 116—133.
17. Дідківська Г., Дегтяренко Л. Фонд відділу зарубіжної україніки // Бібліотечний вісник. 1998. № 2. С. 36—39.
18. Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1965—1991. Київ, 2008. 373 с.
19. **Кусий Л. Історія відділу спецфондів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефани**ка АН УРСР: документальний нарис. Львів : Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника, 2015. 200 с.
20. Лютова К.В. Спецхран Библиотеки академии наук: из истории секретных фондов. С.-Петербург : Б-ка Российской академии наук, 1999. 205 с.
21. Супронюк О. Зарубіжна україніка: проблеми вивчення // Бібліотечний вісник. 1997. № 2. С. 12—15.
22. Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР—УРСР (1917—1990 рр.). Київ : Парламентське вид-во, 2009. 350 с.

Отримано 11 вересня 2025 р.

REFERENCES

1. Inventory 1. Unit 1372. 96 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
2. Inventory 1. Unit 1384. 160 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
3. Inventory 1. Unit 1385. 225 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
4. Inventory 1. Unit 1392. 42 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
5. Inventory 1. Unit 1406. 76 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
6. Inventory 1. Unit 1418. 241 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
7. Inventory 1. Unit 1437. 201 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
8. Inventory 1. Unit 1504. 227 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
9. Inventory 1. Unit 1529. 87 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
10. Inventory 1. Unit 1534. 211 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
11. Inventory 1. Unit 1535. 182 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
12. Inventory 1. Unit 1625. 258 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
13. Inventory 1. Unit 1629. 171 fols. Archive of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
14. Fond 251. Inventory 1. Unit 1655. 322 fols. Archive of Presidium of National Academy of Sciences of Ukraine.
15. Fond 251. Inventory 1. Unit 1873. 319 fols. Archive of Presidium of National Academy of Sciences of Ukraine.
16. Varlamova S. F. Tri sudby na fone Rossiiskoi natsionalnoi biblioteki [Three fates on the background of the Russian National Library] // Rossiiskaia natsionalnaia biblioteka: stranitsy istorii; sbornik statei [Russian National Library: pages of history; miscellany of articles]. Saint Petersburg, 2001. Pp. 116—133 [In Russian].
17. Didkivska H., Dehtiarenko L. Fond viddilu zarubizhnoi ukrainiky [Fonds of the Department of Foreign Ucrainica]. *Bibliotechnyi visnyk* [Library herald]. 1998. No. 2, pp. 36—39 [In Ukrainian].
18. Dubrovina L.A., Onyshchenko O.S. Istoriia Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. 1965—1991 [History of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. 1965—1991]. Kyiv , 2008. 373 p. [In Ukrainian].
19. Kusyi L. Istoriia viddilu spetsfondiv Lvivskoi naukovoi biblioteky im. V. Stefanyka AN URSR: dokumentalnyi narys [History of Department of Special Storage Fonds of V. Stefanyk Lviv Scientific Library of Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic: a documentary essay]. Lviv, 2015. 200 p. [In Ukrainian].
20. Liutova K.V. Spetskhran Biblioteki akademii nauk: iz istorii sekretnykh fondov [Special storage fonds of Library of Academy of Sciences: from history of secret fonds]. Saint Petesburg, 1999. 205 p. [In Russian].
21. Suproniuk O. Zarubizhna ukrainika: problemy vyvchennia [Foreign Ucrainica: problems of study]. *Bibliotechnyi visnyk* [Library herald]. 1997. No. 2, pp. 12—15 [In Ukrainian].
22. Fedotova O.O. Politychna tsenzura drukovanykh vydan USRR—URSR (1917—1990 rr.) [Political censorship of printed editions of the Ukrainian Socialist Soviet Republic — Ukrainian Soviet Socialist Republic (1917—1990)]. Kyiv, 2009. 350 p. [In Ukrainian].

Received on September 11, 2025

Olesia Dzyra
V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0002-3928-3824
E-mail: dzyraolesya@gmail.com

ACQUISITION OF SPECIAL STORAGE DEPARTMENT OF CENTRAL SCIENTIFIC LIBRARY OF ACADEMY OF SCIENCES OF USSR WITH UKRAINIAN STUDIES PUBLICATIONS BANNED BY CENSORSHIP IN LATE 1960s AND FIRST HALF OF 1980s

The goal of the research is to analyse and systematise information about the acquisition of the fonds of the special storage department of the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR during the period of Brezhnev's "stagnation". **Methodology.** In the course of the study, the methods of analysis and synthesis, induction and deduction, problem and chronological (to present historical events in chronological order), retrospective (to determine the most characteristic features of the work of the special fonds in the specified period), historical and comparative (to emphasize the differences in the acquisition of the fonds with Soviet and foreign literature), statistical (to provide numerical data of the fonds) and methodological principles of microhistory were used. **Scientific novelty.** A number of new sources from the Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Archives of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine have been introduced into scientific circulation, and own unbiased interpretations have been given to them. The events that changed the course of the history of the special storage department, namely the beginning of its acquisition with foreign Ukrainica, have been described. **Conclusions.** The end of the 1960s brought changes in the work of the special storage department of the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, namely the arrival of diaspora literature, which had not been widely represented in the department before, and visits of new users who, according to the orders of the decision-making bodies, had to be engaged in counter-propaganda activities in the field of science. At the same time, the special fonds continued to be replenished with domestic publications tabooed by censorship according to the updated lists of books by Glavlit of the Ukrainian SSR and the USSR, which were subject to withdrawal from libraries and the book trade network. Compared to Khrushchev's "thaw", during which part of the fonds was declassified and books were returned to the general book depository, the period of "stagnation" was marked by its active replenishment and strict checks by the censorship bodies.

Key words: special storage department, Central Scientific Library of Ukraine of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, acquisition, library fonds, foreign Ukrainica.

https://doi.org/10.15407/rksu.42.157
УДК 37.015.31:(37)(«395/1453»)
Богдан Жулковський, кандидат мистецтвознавства, доцент,
доцент кафедри музикознавства та методики музичного мистецтва,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка (Тернопіль, Україна)
ORCID: 0000-0001-8435-5201
E-mail: eisodikon@gmail.com

ВІЗАНТІЙСЬКІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ НЕВМЕННІ МАНУСКРИПТИ ЯК ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ЛІТУРГІЧНО-МУЗИКОЗНАВЧИХ СТУДІЙ КОНДАКАРНОГО ЖАНРОВОГО СТИЛЮ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Метою дослідження є введення до українського музикознавчого та гуманітарного дискурсів візантійських невменних і ненотованих літургічних рукописів X—XIV **ст., які репрезентують кондакарний жанровий стиль.** З-поміж них: Кондакарі (Ікіматарії), Псалтикони, Асматикони, Аколуфії, Тріодіони, Пентикостаріони, Октоїхи, Мінеї Службові та Святкові, Єрусалимські і Студійські Типікони (Устави). **Методологія статті** полягає в системному аналізі джерел, що поєднує низку кодикологічних, палеографічних, текстологічних, богословсько-літургічних та компаративно-музикознавчих підходів. **Наукова новизна.** Виявлено фотокопії візантійських невменних і ненотованих рукописів на офіційних сайтах провідних архівних установ світу — Бібліотеки Конгресу (США), Національної бібліотеки Франції та Ватиканської апостольської бібліотеки. Віднайдено раритетні факсимільні видання окремих середньовічних пергаменних кодексів і маловідому спеціалізовану наукову літературу з візантиністики й палеославістики. З'ясовано структуру моножанрових та поліжанрових літургічних співацьких книг, репертуар кондаків та інших гімнів тропарної групи. Обґрунтовано важливість залучення візантійських невменних та

Цитування: Жулковський Б. Візантійські середньовічні невменні манускрипти як джерела для літургічно-музикознавчих студій кондакарного жанрового стилю Київської Русі. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 3 (42). С. 157—171. https://doi.org/10.15407/rksu.42.157

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ненотованих рукописів до порівняльних літургічно-музикознавчих досліджень кондакарного жанрового стилю, питомого для культури Київської Русі. **Висновки.** Нотовані кодекси X—XIV **ст. з палеовізантійськими шартрськими і медіавізантійськими кастрськими** невмами доцільно вводити в якості паралельного тексту до палеославістичних студій. Такий підхід сприятиме пошуку достовірного ключа для дешифровки адіастематичної кондакарної нотації та реконструкції корпусу українських мелізматичних піснеспівів.

Ключові слова: музичне джерелознавство, літургічне музикознавство, візантійські невменні нотації, кондакарний жанровий стиль, компаративні музикознавчі студії.

Актуальність теми статті. Проблема візантійсько-слов'янських літургічно-музичних зв'язків — одна з магістральних у сучасній українській музичній медієвістиці. Богослужбовий спів Київської Русі сформувався під значним впливом константинопольської, палестинської, південноіталійської та балканослов'янської соборних і монастирських практик. Кондакарний (пападичний) стиль характеризувався мелізматичністю, орнаментальністю та юбіляційністю і відображав трансцендентність Триіпостасного Бога. Таке мистецтво було під силу солістам-віртуозам (протопсалтам, лампадаріям, мелургам, доместикам), котрі співали при патріархії, митрополії та єпископських кафедрах, іноді — у ставропігійних обителях.

В українських синтетичних музично-історичних працях літургічному співу Візантії та Київської Русі виділено скромне місце. Кондакарний (пападичний) стиль часто розглядається поверхово, без урахування новітньої історіографії та конкретних джерел.

Аналіз досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям нашої статті є праці знаних зарубіжних медієвістів стосовно візантійської церковної музики [25; 30; 48; 49; 51; 53; 54; 55] та її слов'яно-руської рецепції [19; 20; 21; 23; 24; 26; 28; 29; 45; 46; 47; 50], а також публікації (статті, монографії) та дисертації сучасних українських візантиністів і палеославістів з-поміж музикологів і філологів [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. До уваги взято інципітарії грецьких і слов'янських піснеспівів, які видали Енріка Фоллієрі, Ганс Роте і Дітер Штерн [22; 27].

Відзначимо ізольованість за спеціалізаціями більшості гуманітаріїв-медієвістів XX ст. (богослови, літургісти, історики, кодикологи, палеографи, філософи, культурологи, філологи, мистецтвознавці, музикознавці). Нещодавно створено перші комплексні (міжгалузеві) праці з музичної медієвістики (візантиністики, палеославістики та україністики).

Протягом останніх дев'яноста років з'явилося чимало факсимільних та дешифрованих публікацій візантійських літургічних невменних книг, а за минуле двадцятиліття на ресурсах відомих архівних установ світу (Ватиканської апостольської бібліотеки, Бібліотеки Конгресу (США), Французької національної бібліотеки) було оприлюднено низку середньовічних книг

(манускриптів), які віддзеркалюють різні види співу, у тому числі кондакарний (пападичний) жанровий стиль. Серед них: візантійські невменні й ненотовані Псалтикони [9; 13; 15; 16; 41; 43], Аколуфії [40; 42], Кондакарі (Ікіматарії) [35; 36; 37], Мінеї [8; 11; 12; 14; 31; 32], Октоїхи [33; 34], Тріодіон (Тріодь Постова) [10], Єрусалимські Типікони (Устави) [38; 39], сирійський ненотований Тріодіон [44] і києво-руські невменні Кондакарі [17; 18; 52].

Мета публікації — ввести до українського музикознавчого та гуманітарного дискурсів візантійські невменні та ненотовані богослужбові манускрипти X—XIV ст., які представлять кондакарний (пападичний) жанровий стиль, поширений у Київській Русі.

Виклад основного матеріалу. На підставі низки літургічно-музичних ознак поділимо збережені й доступні музикологам візантійські середньовічні невменні і ненотовані рукописи (пов'язані з кондакарним стилем) на п'ять типів: 1) Кондакарі (Ікіматарії); 2) Тріоді, Мінеї та Октоїхи; 3) Псалтикони; 4) Асматикони і Аколуфії; 5) Типікони (Устави).

Кондакарі (Κοντακάρια) датуються X—XII ст., походять із монастирів великомучениці Катерини на горі Синай і апостола Іоанна Богослова на острові Патмос, лаври преподобного Сави Освяченого в Єрусалимі, деяких обителей святої гори Афон і південної Італії. Джерела, які репрезентують кондакарну літургічну традицію до X ст., збереглися лише в папірусних та пергаменних фрагментах. За ними можна реконструювати виконання полістрофних кондаків у візантійському «Ἀισματική ἀκολουθία» («Пѣсненном Послѣдованіі») згідно з Типіконом собору Святої Софії в Константинополі. Існує гіпотеза, що цей Устав використовувався в Київській Русі від дати її Хрещення до запровадження Студійського Типікону [1; 3].

Візантійські ненотовані Кондакарі X—XII ст. фіксують силабічне виконання кондаків, характерне для консервативного монастирського середовища (усна форма передачі наспівів). Вони включають лише проіміони (кукуліони) і перші ікоси архаїчних полістрофних кондаків (загальна кількість монострофних кондаків у цих кодексах іноді сягала 740). Більшість гімнів належала до категорії «προσόμοια» («подобні»); лиш окремі з них маркувалися як «αὐτόμελα» («самоподобні») чи «ἰδιόμελα» («самогласні»). Візантійські Кондакарі студіювали переважно філологи, зокрема в компаративістських студіях (на етапі підготовки кондаків преподобного Романа Мелодоса до критичних видань). Ці книги можуть дати чимало користі музикологам, зокрема інформацію з приводу іхосів (гласів) і моделей кондаків та ікосів.

Найдавніший візантійський Кондакар датується X ст. і зберігається в монастирі святої Катерини на горі Синай (шифр Sin. gr. 925). Його мікрофільм доступний на офіційному сайті Бібліотеки Конгресу (США) [35] поряд із двома іншими Кондакарями [36; 37]. Особливістю цього кодексу є збереження практики виконання великого акафісту Пресвятій Богородиці

без проіміону «Τῇ Ὑπερμάχῳ Στρατηγῷ» («Възбранной Воеводѣ»). Замість нього звучав проіміон «Τὸ προσταχθὲν μυστικῶς» («Повелѣнное таїнство»), який нашого часу слугує тропарем свята Похвали Богородиці. У візантійському Кондакарі Sin. gr. 925 вперше в історії маркується сам жанронім «κοντάκιον» («кондак»). До того піснеспіви містили назви «ὕμνος» («гімн»), «ᾠδή», «᾽ᾎσμα» («пісня»), «ψαλμός» («псалом»), «ἔπος» («слово», «епос»), «αἶνος» («хвала»), «δέησις» («моління»), «ποίημα» («поема»). По одному Кондакарю XI ст. містять скрипторії монастиря святого апостола Іоанна Богослова на острові Патмос (поділено; шифри Patm. 212, Patm. 213) та Ватопедського монастиря на святій горі Афон (шифр Ath. Vatop. 1041).

До візантійських поліжанрових літургічних кодексів, в яких могли міститися кондаки, належать *Тріодіони (Τριῴδια), Пентикостаріони (Πεντηκοστάρια), Мінеї (Μηναῖα) та Октоїхи (Ὀκτώηχα).* Такі книги включали палеовізантійську чи медіавізантійську невменні нотації або ж були ненотованими (проте також містили певну співацьку інформацію).

З-поміж невменних Тріодей особливо відзначається Шартрська, яка датується XI ст. і перебуває у фондах Великої лаври на горі Афон (шифр Ath. L. γ. 67). Її фрагмент зберігався в муніципальній бібліотеці міста Шартр (Chartres 1754) і був знищений під час бомбардування в часи Другої світової війни. Цей кодекс включає палеовізантійську шартрську нотацію; вона (на відміну від палестинської куаленської) має константинопольське походження. Шартрські невми належать до адіастематичного типу й тісно пов'язані з екфонетичними, містять більше великих іпостасей і трапляються у візантійських кодексах від X до середини XI ст. Спроби їх дешифровки належать музикознавцям-візантиністам Генрі Тильярду [54] та Оліверу Странку [51]. Перший також ототожнив афонський та шартрський уривки Тріоді, а другий — спостеріг подібність візантійської шартрської та києворуської кондакарної нотацій.

На офіційному ресурсі Ватиканської апостольської бібліотеки знаходиться ненотована Тріодь XI ст. південноіталійського походження (Vat. gr. 771) [10]. Вона включає один кондак із залишками алфавітного акровірша в богослужінні Великої п'ятниці та кількаразові згадки жанроніму «кондак» на арк. 174зв., 185, 251. На сайті Бібліотеки Конгресу (США) викладено сирійсько-мелькітську ненотовану Тріодь першої половини XIII ст. (Sin. syr. 261), де наявний раритетний сирійський кондак (у доповненні до заупокійної служби) [44].

Окремі грецькі Службові Мінеї XI—XII ст. південноіталійського походження містять полістрофні кондаки. З-поміж них особливо вирізняються Vat. gr. 1829 [14], Crypt. gr. Δ. β. I, Crypt. gr. Δ. β. III, Crypt. gr. Δ. β. V та Crypt. gr. Δ. β. XII. Давні Мінеї константинопольського походження завжди включали кондаки-монострофи та ікоси; вони фіксувалися у спеціальних розділах рукописів або як месодії в канонах Утрені. У синайській Служ-

бовій Мінеї IX—X ст. на березень і квітень (Sin. gr. 607) наявні проіміони зі служб Сорока мучеників Севастійських (арк. 33) і Благовіщення Пресвятої Богородиці (арк. 92 зв.). Жанронім «кондак» фіксується не більше одного разу (арк. 33) [31]. В іншій ненотованій синайській Службовій Мінеї XI ст. на серпень (Sin. gr. 631) записано проіміон Успінню Божої Матері (арк. 46) [32]. Мінеї з ресурсу Ватиканської апостольської бібліотеки, які датуються XII—XIII ст. і представляють локальні літургічні традиції, містять кондаки-моностроф та ікоси (Vat. gr. 787 і Vat. gr. 1547) [11; 12]. Кондаки відсутні в ненотованій Службовій Мінеї початку XI ст. (Vat. gr. 2) [8]. Їх запровадив у кількох південноіталійських монастирях преподобний Ніл Россанський.

Візантійські ненотовані Октоїхи кінця X ст. (Sin. gr. 794) [33], XII ст. (Sin. gr. 795) [34] включають корпус недільних кондаків восьми іхосів. Як месодії в канонах, проіміони й ікоси фіксують в Октоїхах XII—XIII ст. комбінованого типу. Два кондаки наявні в києво-руському Октоїху XIII ст. з кондакарною нотацією (РНБ, Соф. 122, арк. 72 зв. — 73 зв.).

Псалтикони (Ψαλτικά) були антологіями гімнів, призначених для сольного вокального виконання протопсалтами та лампадаріями. Вони відображали константинопольську соборну богослужбову традицію останньої чверті XII — XIV ст. Мали латинський (римо-католицький) співацький відповідник Кантаторій (Cantatorium). Основу Псалтикону складали монострофні кондаки (проіміони) та ікоси, до яких додавалися деякі інші літургічні жанри (тропарі, іпакої, киноники, прокимни, аллілуарії). Останні зустрічаються у Псалтиконах з медіавізантійською невменною нотацією, які походять із південноіталійських православних монастирів (зокрема, Сан-Сальвадоре в Мессіні). Цей вид нотації, на відміну від палеовізантійських шартрської чи куаленської, є діастематичним. Його впевнено дешифрували знані музикологи Генрі Тильярд та Еґон Веллес [54; 55]; хоч італієць Джованні Марці пропонує зовсім інший методологічний підхід до транскрипції [30]. Кондаки-моностроф та ікоси (кількістю від одного до чотирьох) містили спільний завершальний приспів (εφύμνιον) чи рефрен (ρεφραίν), що свідчить про їхнє респонсорне звучання (протопсалт / лампадарій — хор). Подібний спосіб виконання пропонує Устав Великої Церкви, локальні Евергетидський і Мессінський Типікони.

У візантійських невменних Псалтиконах наявні 86 моностроф них кондаків; з-поміж них 14 належать до типу «αὐτόμελα» («самоподобні»). Німецький візантолог Константин Флорос здійснив класифікацію їх музичних форм [20; 21]. Серед ікосів моделями слугують 13 гімнів; вони, як правило, містять невменну нотацію (інші нерідко фіксувалися без нотації). Кондаки та ікоси на одне і те саме свято могли мати взірці не лише з різних богослужінь річного кола, а й серед інших жанрів тропарної групи (сідальнів, тропарів). В окремі Псалтикони включено великий акафіст

Богородиці з невменною нотацією, що віддзеркалює традицію щотижневого співу цього макрожанру в період Великого посту. Великий акафіст без нотації наявний також у грецьких Кондакарях, Тріодях, Мінеях, Євхологіонах, Часословах і Слідуваних Псалтирях. Чимало Псалтиконів містили мартирії (які маркували гласи піснеспівів). Поважний медієвіст Карстен Г'юґ запримітив типологічну подібність візантійських Псалтиконів і києво-руських Кондакарів (їх архетип міг сформуватися у Візантії ще у VIII—X ст. [26]).

Згідно з градацією розспівності було три типи візантійських Псалтиконів: 1) мелізматичні (зокрема, Vat. gr. 1606 із Ватиканської апостольської бібліотеки [13]); 2) силабіко-невматичні (Vat. gr. 345 [9]; також Sin. gr. 1280 і Sin. gr. 1314 з монастиря святої Катерини на горі Синай; мікрофільми обох книг доступні на офіційному ресурсі Бібліотеки Конгресу (США) [41; 43]); 3) мішані (шифр Laurent. Ashburnham. 64 з монастиря Ґроттаферрата біля Рима, що датується 1288—1289 рр. і виданий факсимільним способом у серії Monumenta Musicae Byzantinae [16]). На сайті рукописного відділу Французької національної бібліотеки розміщено візантійський Псалтикон Grec. 397 [15]. Серед інших кодексів такого типу — два з понтифікальної базиліки Сан-Джованні в Латерано (шифри Crypt. Γ. γ. III; Crypt. Γ. γ. V) та по одному з абатства Сан-Сальвадоре в Мессіні (шифр Mess. gr. 129) і монастиря святого апостола Іоанна Богослова на острові Патмос (шифр Patm. gr. 221). Останній рукопис вважається найдавнішим збереженим кодексом з медіавізантійськими невмами (створений не пізніше 1179 р.). Псалтикони XIV ст. зазнали впливу калофонного стилю, що поширився в музиці Візантії [48].

Асматикони (Ἀσματικά) та *Аколуфії (Ἀκολουθία)* слугували хрестоматіями піснеспівів для вокальних ансамблів. Перші — доповнювали жанровий корпус Псалтиконів та датувалися другою половиною XII—XIV ст. Другі — містили вибрані гімни Псалтиконів та Асматиконів, поширилися в XIV—XV ст. (сформувалися внаслідок реформ преподобного Іоанна Кукузеля і відобразили калофонний мелізматичний стиль у співацькому мистецтві).

Константин Флорос розділив збережені візантійські Асматикони на два види: 1) чисті; 2) мішані [21]. До складу чистих Асматиконів входили прокимни, алілуарії, киноники, іпакої, тропарі пророцтв і літургійні антифони. З-поміж них — Асматикон із Великої лаври на Афоні (шифр Ath. L. γ. 3) і два південноіталійські Асматикони (шифри Crypt. Γ. γ. I, Crypt. Γ. γ. VII). Константин Флорос і Кеннет Леві звернули увагу на типологічну спорідненість візантійських Асматиконів та києво-руських Благовіщенського, Троїцького, Успенського та Синодального Кондакарів [20; 29]. Вони ж помітили наявність у Кондакарях інтонаційних формул (хабув та аненайок), котрі походять від візантійських апіхім, і почали перші компаративні дешифровки палеовізантійської, медіавізантійської та кондакарної невменних нотацій.

Раритетним рукописом є Асматикон із бібліотеки собору в Касторії (шифр Kastoria 8), введений до наукового дискурсу грецьким філологом Ліносом Політісом, детально вивчений сучасними музикологами Константином Флоросом [20; 21] та Анналізою Донедою [19]. Цей манускрипт належить до мішаного типу; його основу становлять киноники, іпакої та тропарі (кондаки відсутні). Касторська нотація поєднує два рядки невм: верхній подібний до великих іпостасей кондакарної нотації, котрі могли також фіксувати хейрономію (ці знаки марковані червоним та зеленим кольорами), нижній — до звичайних медіавізантійських невм. Очевидно, що архетип дворядкової невменної нотації сягав візантійської літургічної музики XI — першої половини XII ст. [19]. Анналізі Донеді належить ідея розроблення комп'ютерної бази даних хейрономічних символів, взятих із касторської і кондакарної нотацій [19].

Мікрофільми двох візантійських невменних Аколуфіїв (кінця XIV — початку XV ст.) зі скрипторія монастиря великомучениці Катерини на горі Синай викладено на сайті Бібліотеки Конгресу (США); тут наявні кондаки (Sin. gr. 1262 і Sin. gr. 1281) [40; 42].

Типікони (Τυπικά) містили рубрики стосовно виконання кондаків і споріднених жанрів тропарної групи. Серед них особливо виділяються Студійський та Єрусалимський Типікони, які використовувалися не лише у Візантії, а й у межах Київської митрополії. Сайт Бібліотеки Конгресу (США) пропонує два візантійські Єрусалимські Типікони, перший з яких датується XII ст. (шифр Sin. gr. 1094) [38], другий — початком XIII ст. (шифр Sin. gr. 1097) [39]. Обидва кодекси подають різні вказівки стосовно виконання великого акафіста Пресвятій Богородиці. Згідно з рубриками давнішого, у лаврі преподобного Сави Освяченого в Єрусалимі була традиція співу цього гімну на Благовіщення, а на Похвалу Богородиці звучали лише чотири його ікоси (проте, за благословенням настоятеля монастиря й за умови звершення Всенічного Бдіння, на Похвалу проспівували весь великий акафіст). Типікон Sin. gr. 1097 містить типову синайську редакцію Єрусалимського Уставу. Згідно з нею, половина великого акафіста (дванадцять ікосів) виконувалася на Благовіщення; інша ж частина — на Похвалу Богородиці.

У Київській митрополії від останньої третини XI ст. до кінця XIV ст. використовували Студійський Типікон у версії Константинопольського патріарха Олексія Студита. Саме йому були підпорядковані києво-руські Кондакарі кінця XI — першої половини XIII ст. До нашого часу збереглося шість таких манускриптів, які, поряд з іншими невменними та ненотованими кодексами, розглянуті в наших попередніх дослідницьких працях [1; 2; 3].

Наукова новизна. Виявлено фотокопії давніх візантійських невменних і ненотованих манускриптів на офіційних ресурсах провідних архівних установ світу — Бібліотеки Конгресу (США), Ватиканської апостольської бібліотеки, Національної бібліотеки Франції. Розглянуто унікальні

факсимільні публікації деяких середньовічних пергаменних рукописів та раритетні спеціалізовані дослідницькі розвідки з візантиністики і палеославістики. З'ясовано структуру моножанрових і поліжанрових літургічних співацьких кодексів, репертуар кондаків та інших піснеспівів тропарної групи. Обґрунтовано важливість залучення візантійських невменних та ненотованих манускриптів до компаративних літургічно-музикознавчих студій кондакарного (пападичного) жанрового стилю, типового для мистецтва Київської Русі.

Висновки. Кондакарний (пападичний) жанровий стиль віддзеркалено у візантійських рукописах, з-поміж яких ненотовані Кондакарі (Ікіматарії) X—XII ст., невменні й ненотовані Мінеї та Тріоді X — середини XII ст. (константинопольської ґенези), ненотовані Октоїхи XII—XIII ст. (комбінованого типу), невменні Псалтикони та Асматикони середини XII — XIV ст., а також невменні Аколуфії XIV ст., Студійські та Єрусалимські Типікони.

Факсимільні видання цих літургічних нотованих пам'яток та транскрипцій невменних нотацій із них, публікації архівних фото для вільного доступу в мережі Internet на офіційних сайтах наукових установ світу — Ватиканської апостольської бібліотеки, Бібліотеки Конгресу (США) та Французької національної бібліотеки — сприятимуть зацікавленості візантійськими невменними й ненотованими книгами серед українських музикознавців.

Між візантійськими богослужбовими книгами і києво-руськими Кондакарями є багато спільного. Це і типологічна спорідненість другого розділу Благовіщенського, Синодального, Успенського і Троїцького Кондакарів до візантійського Асматикону, і наявність грекомовних гімнів у Благовіщенському Кондакарі (білінгвальний запис іпакої Воздвиження й вкраплення грецизмів в асматик і полієлей, які відображають «Ἀισματικὴ ἀκολουθία»).

Кондакарний спів, як і грецький, супроводжувався хейрономією; у ньому трапляються мелізматичні інтонаційні формули (аненайки і хабуви), які походять від візантійських апіхім. Чимало музикологів-медієвістів відзначили аналогічність кондакарної і візантійської нотацій (зокрема, компліментарне співвідношення між великими іпостасями й малими знаками; воно трапляється в низці середньовічних рукописів Візантії та Київської Русі).

Богослужбові співацькі манускрипти X—XIV ст. з палеовізантійськими шартрськими і медіавізантійськими касторськими невмами доцільно залучати в якості паралельного тексту до музично-палеославістичних студій. Цей підхід вбачається евристичним, бо він сприятиме пошуку достовірного ключа для дешифровки «тайнозамкненої» адіастематичної кондакарної нотації та реконструкції корпусу українських мелізматичних піснеспівів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Жулковський Б.Є. Жанр кондака в українському церковно-монодійному співі XV—XIX століть : дис. … канд. мистецтвознавства. Київ, 2015. 213 с.
2. Жулковський Б.Є., Секо Я.П. Жанр кондака в українських монодійних рукописах і стародруках XI—XVIII століть: джерелознавчий аспект дослідження // Сторінки історії. 2024. № 59. С. 39—49. https://doi.org/10.20535/2307-5244.59.2024.318626
3. Жулковський Б.Є. Семітсько-сирійсько-грецький кондак і києво-руський кондакарний спів у західноєвропейській та американській візантиністиці й палеославістиці // Рукописна та книжкова спадщина України. 2022. Вип. 28. С. 404—420. https://doi.org/10.15407/rksu.28.404
4. Ігнатенко Є.В. Візантійська музика в освітньо-науковому просторі сучасної України // Науковий вісник Національної музичної академії України імені П.І. Чайковського. 2023. Вип. 138. С. 116—125. https://doi.org/10.31318/2522-4190.2023.138.294798
5. Кожушний О. Преподобний Роман Солодкоспівець і візантійська гімнографія III—VIII століть. Київ, 2009. 263 с.
6. Міщенко І.М. Музично-стилістичні особливості розвитку візантійської, слов'яно-руської та української монодії (на матеріалі самогласних стихир Преображення) : дис. … канд. мистецтвознавства. Львів, 2019. 276 с.
7. Ясіновський Ю. Візантійська гимнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу. Львів, 2011. 467 с.
8. Bibliotheca Apostolica Vaticana. Vat. gr. 2. 165 fol. [Byzantine Menaion]. URL: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.2
9. Bibliotheca Apostolica Vaticana. Vat. gr. 345. 127 fol. [Byzantine Psaltikon]. URL: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.345
10. Bibliotheca Apostolica Vaticana. Vat. gr. 771. 298 fol. [Byzantine Triodion]. URL: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.771
11. Bibliotheca Apostolica Vaticana. Vat. gr. 787. 229 fol. [Byzantine Menaion]. URL: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.787
12. Bibliotheca Apostolica Vaticana. Vat. gr. 1547. 185 fol. [Byzantine Menaion]. URL: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1547
13. Bibliotheca Apostolica Vaticana. Vat. gr. 1606. 184 fol. [Byzantine Psaltikon]. URL: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1606
14. Bibliotheca Apostolica Vaticana. Vat. gr. 1829. 43 fol. [Byzantine Menaion]. URL: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1829
15. Bibliothèque nationale de France. Département des manuscrits. Grec. 397. 136 fol. [Byzantine Psaltikon]. URL: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10723130v
16. Contacarium Ashburnhamense / Ed. C. Høeg. Copenhague, 1956. 47, 530 p. (Monumenta Musicae Byzantinae. Facsimiles. Vol. IV).
17. Contacarium Palaeoslavicum Mosquense / Ed. A. Bugge. Copenhague, 1960. XII, 408 p. (Monumenta Musicae Byzantinae. Facsimiles. Vol. VI).
18. Der altrussische Kondakar: Auf der Grundlage des Blagoveščenskij Nižegorodskij Kondakar / Hrsg. A. Dostál, H. Rothe. Giessen, 1976. T. 2: Facsimile. 260 S.
19. Doneda A. Hyperstases' in MS Kastoria 8 and the Kondakarian Notation: Relationscips and Interchangeability // Palaeobyzantine Notations / Ed. C. Troelsgård. Hernen: Brediusstichtung, 1999. Vol. II. P. 23—36.

20. Floros C. Das Kontakion // Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte. Stuttgart; Hamburg, 1960. Bd. 34. S. 84—106. https://doi.org/10.1007/BF03376474
21. Floros C. The Origins of Russian music: Introduction to the Kondakarian Notation. Frankfurt am Main : Peter Lang, 2009. XX, 311 p.
22. Follieri H. Initia hymnorum ecclesiae graecae. Cittä del Vaticano, 1960—1966. T. I. 590 p. T. II. 570 p. T. III. 618 p. T. IV. 459 p. T. V. 329 p.
23. Gerlach O. The Sources of the Kontakion as Evidence of a Contradictory History of Reception // Theorie und Geschichte der Monodie / Hsg. M. Pischlöger. Wien; Brno, 2020. Bd. 10. S. 145—188.
24. Grinchenko O. Slavonic Kondakaria and Their Byzantine Counterparts: Discrepancies and Similarities // Българско музикознание. 2012. Iss. 3—4. P. 57—70.
25. Hannick Ch. Le Kontakion dans l'histoire de la musique ecclésiastique byzantine // Östkirchliche Studien. Würzburg, 2009. Bd. 58. № 1. S. 57—66.
26. Høeg C. The Oldest Slavonic Tradition of Byzantine Music // Proceedings of the British Academy. London, 1954. Vol. 34. P. 37—66.
27. Incipitarium liturgischer Hymnen in ostslavischen Handschriften des 11. bis 13. Jahrhunderts / Hrsg. H. Rothe, D. Stern. Paderborn; München; Wien; Zürich : Ferdinand Schöningh, 2008. T. I. 795 S. T. II. 736 S. T. III. 797 S. (Abhadlungen Nordrhein-Westfalischen Akademie der Wissenschaften. Bd. 118. Patristica slavica. Bd. 16).
28. Keller F. Die russisch-kirchenslavische Fassung des Weihnachtskontakions und seiner Prosomoia. Bern; Frankfurt am Main; Las Vegas, 1977. 243 S.
29. Levy K. Die slavische Kondakarien-Notation // Anfänge der Slavischen Musik / Eds. J. Kresanek, L. Burlas. Bratislava : Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 1964. S. 77—92.
30. Marzi G. Melodia e Nomos nella musica bizantina // Studi pubblicati dall'Istituto di filologia classica. Bologna, 1960. Vol. 8. P. 143—193.
31. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 607. 243 fol. [Byzantine Menaion]. URL: https://www.loc.gov/item/00271075224-ms/
32. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 631. 126 fol. [Byzantine Menaion]. URL: https://www.loc.gov/item/00271075327-ms/
33. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 794. 218 fol. [Byzantine Oktoechos]. URL: https://www.loc.gov/item/00271074402-ms/
34. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 795. 167 fol. [Byzantine Oktoechos]. URL: https://www.loc.gov/item/00271074414-ms/
35. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 925. 118 fol. [Byzantine Kondakarion]. URL: https://www.loc.gov/item/00271074724-ms/
36. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 926. 116 fol. [Byzantine Kondakarion]. URL: https://www.loc.gov/item/00271074712-ms/
37. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 927. 336 fol. [Byzantine Kondakarion]. URL: https://www.loc.gov/item/00271074700-ms/
38. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 1094. 86 fol. [Byzantine Typikon]. URL: https://www.loc.gov/item/00271076411-ms/
39. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 1097. 146 fol. [Byzantine Typikon]. URL: https://www.loc.gov/item/00271076393-ms/
40. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 1262. 195 fol. [Byzantine Acolouthia]. URL: https://www.loc.gov/item/00271076137-ms/

41. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 1280. 232 fol. [Byzantine Psaltikon]. URL: https://www.loc.gov/item/00271076083-ms/
42. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 1281. 97 fol. [Byzantine Acolouthia]. URL: https://www.loc.gov/item/00271076095-ms/
43. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 1314. 234 fol. [Byzantine Psaltikon]. URL: https://www.loc.gov/item/00271076204-ms/
44. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. syr. 261. 257 fol. [Syriac Triodion]. URL: https://www.loc.gov/item/00279388264-ms/
45. Myers G. A Historical, Liturgical and Musical Exploration of Kondakarnoie Pienie: The Deciphering of a Medieval Slavic Enigma. Sofia: Cyrillo-Methodian Research Centre, 2009. 273 p.
46. Myers G. The medieval Russian Kondakar and the Choirbook from Kastoria: a Palaeographic Study in Byzantine and Slavic Musical Relations // Plainsong and Medieval Music. 1998. Vol. 7. № 1. P. 21—46. https://doi.org/10.1017/S0961137100001406
47. Palikarova-Verdeil R. La musique byzantine chez les Bulgares et les Russes. Copenhague, 1953. XII, 249 p. (Monumenta Musicae Byzantinae. Subsidia. Vol. III).
48. Pfisterer A. Beobachtungen zum mittelbyzantinischen Kontakion // Theorie und Geschichte der Monodie / Hsg. M. Pischlöger. Wien; Brno, 2018. Bd. 9. № 2. S. 759—774.
49. Raasted J. Kontakion Melodies in Oral and Written Tradition // The Study of Medieval Chant: Paths and Bridges, East and West / Ed. P. Jeffery. Cambridge, 2001. P. 281—289.
50. Rothe H. Ost- und Südslavische Kontakien als historische Quellen // Millennium Russiae Christianae. Wien, 1993. S. 239—261.
51. Strunk O. The Notation of the Chartres Fragment // Annales Musicologique. Paris, 1955. Vol. 3. P. 3—37.
52. The Lavrsky Troitsky Kondakar / Ed. Gregory Myers. Sofia: Heron Press, 1994. XXX, 300 p. (Monumenta SlavicoByzantina et Medievalia Europensia. Vol. IV. № 9).
53. ThodbergCh. The Tonal System of the Kontakarium: Studies in Byzantine Psalticon Style. Copenhague, 1960. 50 p. (Historisk-filosofiske Meddelelser. Bd. 37. № 7).
54. Tillyard H.J.W. Handbook of the Middle Byzantine Musical Notation. Copenhague, 1935. 48 p.
55. Wellesz E. Das Problem der byzantinischen Notationen und ihrer Entzifferung // Byzantion. Bruxelles; Paris, 1929—1930. T. 5. S. 557—570.

Отримано 18 травня 2025 р.

REFERENCES

1. Zhulkovskyi B.Ye. Zhanr kondaka v ukrainskomu tserkovno-monodiinomu spivi XV—XIX stolit [The genre of the kontakion in Ukrainian church-monody singing of the 15th — 19th centuries]. PhD Thesis. Kyiv, 2015. 213 p. [In Ukrainian].
2. Zhulkovskyi B.Ye., Seko Ya.P. Zhanr kondaka v ukrainskykh monodiinykh rukopysakh i starodrukakh XI—XVIII stolit: dzhereloznavchyi aspekt doslidzhennia [Kontakion genre in Ukrainian monophonic manuscripts and old prints of the 11th — 18th centuries: source science aspect of research]. *Storinky istorii* [Pages of History]. 2024. No. 59, p. 39—49. https://doi.org/10.20535/2307-5244.59.2024.318626 [In Ukrainian].
3. Zhulkovskyi B.Ye. Semitsko-syriisko-hretskyi kondak i kyievo-ruskyi kondakarnyi spiv u zakhidnoievropeiskii ta amerykanskii vizantynistytsi i paleoslavistytsi [Semitic-Syrian-Greek kontakion and Kyivan Rus' kondakarion singing in Western European and

American Byzantine and Paleoslavic studies]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2022. Iss. 28, p. 404—420. https://doi.org/10.15407/rksu.28.404 [In Ukrainian].

4. Ihnatenko Ye.V. Vizantiiska muzyka v osvitno-naukovomu prostori suchasnoi Ukrainy [Byzantine music in the educational and scientific space of modern Ukraine]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi muzychnoi akademii Ukrainy imeni P.I. Chaikovskoho* [Scientific Bulletin of the P.I. Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine]. 2023. Iss. 138, p. 116—125. https://doi.org/10.31318/2522-4190.2023.138.294798 [In Ukrainian].
5. Kozhushnyi O. Prepodobnyi Roman Solodkospivets i vizantiiska himnohrafiia III—VIII stolit [Venerable Roman Solodkospivets and Byzantine hymnography of the 3rd — 8th centuries]. Kyiv, 2009. 263 p. [In Ukrainian].
6. Mishchenko I.M. Muzychno-stylistychni osoblyvosti rozvytku vizantiiskoi, sloviano-ruskoi ta ukrainskoi monodii (na materiali samohlasnykh stykhyr Preobrazhennia) [Musical and stylistic features of the development of Byzantine, Slavic-Russian and Ukrainian monody (based on the material of the idiomela stichera of the Transfiguration)]. PhD Thesis. Lviv, 2019. 276 p. [In Ukrainian].
7. Yasinovskyi Yu. Vizantiiska hymnohrafiia i tserkovna monodiia v ukrainskii retseptsii rannomodernoho chasu [Byzantine hymnography and church monody in the Ukrainian reception of the early Modern period]. Lviv, 2011. 467 p. [In Ukrainian].
8. Bibliotheca Apostolica Vaticana. Vat. gr. 2. 165 fol. [Byzantine Menaion]. URL: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.2 [In Greek].
9. Bibliotheca Apostolica Vaticana. Vat. gr. 345. 127 fol. [Byzantine Psaltikon]. URL: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.345 [In Greek].
10. Bibliotheca Apostolica Vaticana. Vat. gr. 771. 298 fol. [Byzantine Triodion]. URL: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.771 [In Greek].
11. Bibliotheca Apostolica Vaticana. Vat. gr. 787. 229 fol. [Byzantine Menaion]. URL: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.787 [In Greek].
12. Bibliotheca Apostolica Vaticana. Vat. gr. 1547. 185 fol. [Byzantine Menaion]. URL: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1547 [In Greek].
13. Bibliotheca Apostolica Vaticana. Vat. gr. 1606. 184 fol. [Byzantine Psaltikon]. URL: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1606 [In Greek].
14. Bibliotheca Apostolica Vaticana. Vat. gr. 1829. 43 fol. [Byzantine Menaion]. URL: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1829 [In Greek].
15. Bibliothèque nationale de France. Département des manuscrits. Grec. 397. 136 fol. [Byzantine Psaltikon]. URL: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10723130v [In Greek].
16. Contacarium Ashburnhamense / Ed. C. Høeg. Copenhague, 1956. 47, 530 p. (Monumenta Musicae Byzantinae. Facsimiles. Vol. IV) [In Greek].
17. Contacarium Palaeoslavicum Mosquense / Ed. A. Bugge. Copenhague, 1960. XII, 408 p. (Monumenta Musicae Byzantinae. Facsimiles. Vol. VI) [In Church Slavonic].
18. Der altrussische Kondakar: Auf der Grundlage des Blagoveščenskij Nižegorodskij Kondakar / Hrsg. A. Dostál, H. Rothe. Giessen, 1976. T. 2: Facsimile. 260 S. [In Church Slavonic].
19. Doneda A. Hyperstases' in MS Kastoria 8 and the Kondakarian Notation: Relationscips and Interchangeability. *Palaeobyzantine Notations* / Ed. C. Troelsgård. Hernen: Brediusstichtung, 1999. Vol. II, p. 23—36.
20. Floros C. Das Kontakion. *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*. Stuttgart; Hamburg, 1960. Bd. 34. S. 84—106. https://doi.org/10.1007/BF03376474

21. Floros C. The Origins of Russian music: Introduction to the Kondakarian Notation. Frankfurt am Main : Peter Lang, 2009. XX, 311 p.
22. Follieri H. Initia hymnorum ecclesiae graecae. Cittä del Vaticano, 1960—1966. T. I. 590 p. T. II. 570 p. T. III. 618 p. T. IV. 459 p. T. V. 329 p. [In Latin].
23. Gerlach O. The Sources of the Kontakion as Evidence of a Contradictory History of Reception. *Theorie und Geschichte der Monodie*. Hsg. M. Pischlöger. Wien; Brno, 2020. Bd. 10, S. 145—188.
24. Grinchenko O. Slavonic Kondakaria and Their Byzantine Counterparts: Discrepancies and Similarities. *Blgarske muzykoznaniie* [Bulgarian musicology]. 2012. Iss. 3—4, pp. 57—70.
25. Hannick Ch. Le Kontakion dans l'histoire de la musique ecclésiastique byzantine. *Östkirchliche Studien*. Würzburg, 2009. Bd. 58, No. 1, S. 57—66.
26. Høeg C. The Oldest Slavonic Tradition of Byzantine Music. *Proceedings of the British Academy*. London, 1954. Vol. 34, p. 37—66.
27. Incipitarium liturgischer Hymnen in ostslavischen Handschriften des 11. bis 13. Jahrhunderts / Hrsg. H. Rothe, D. Stern. Paderborn; München; Wien; Zürich : Ferdinand Schöningh, 2008. T. I. 795 S. T. II. 736 S. T. III. 797 S. (Abhadlungen Nordrhein-Westfalischen Akademie der Wissenschaften. Bd. 118. Patristica slavica. Bd. 16).
28. Keller F. Die russisch-kirchenslavische Fassung des Weihnachtskontakions und seiner Prosomoia. Bern; Frankfurt am Main; Las Vegas, 1977. 243 S.
29. Levy K. Die slavische Kondakarien-Notation. *Anfänge der Slavischen Musik*. Eds. J. Kresanek, L. Burlas. Bratislava: Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 1964. S. 77—92.
30. Marzi G. Melodia e Nomos nella musica bizantina. *Studi pubblicati dall`Istituto di filologia classica*. Bologna, 1960. Vol. 8, p. 143—193.
31. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 607. 243 fol. [Byzantine Menaion]. URL: https://www.loc.gov/item/00271075224-ms/ [In Greek].
32. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 631. 126 fol. [Byzantine Menaion]. URL: https://www.loc.gov/item/00271075327-ms/ [In Greek].
33. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 794. 218 fol. [Byzantine Oktoechos]. URL: https://www.loc.gov/item/00271074402-ms/ [In Greek].
34. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 795. 167 fol. [Byzantine Oktoechos]. URL: https://www.loc.gov/item/00271074414-ms/ [In Greek].
35. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 925. 118 fol. [Byzantine Kondakarion]. URL: https://www.loc.gov/item/00271074724-ms/ [In Greek].
36. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 926. 116 fol. [Byzantine Kondakarion]. URL: https://www.loc.gov/item/00271074712-ms/ [In Greek].
37. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 927. 336 fol. [Byzantine Kondakarion]. URL: https://www.loc.gov/item/00271074700-ms/ [In Greek].
38. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 1094. 86 fol. [Byzantine Typikon]. URL: https://www.loc.gov/item/00271076411-ms/ [In Greek].
39. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 1097. 146 fol. [Byzantine Typikon]. URL: https://www.loc.gov/item/00271076393-ms/ [In Greek].
40. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 1262. 195 fol. [Byzantine Acolouthia]. URL: https://www.loc.gov/item/00271076137-ms/ [In Greek].
41. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 1280. 232 fol. [Byzantine Psaltikon]. URL: https://www.loc.gov/item/00271076083-ms/ [In Greek].

42. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 1281. 97 fol. [Byzantine Acolouthia]. URL: https://www.loc.gov/item/00271076095-ms/ [In Greek].
43. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. gr. 1314. 234 fol. [Byzantine Psaltikon]. URL: https://www.loc.gov/item/00271076204-ms/ [In Greek].
44. Mount Sinai. Saint Catherine's Monastery. Sin. syr. 261. 257 fol. [Syriac Triodion]. URL: https://www.loc.gov/item/00279388264-ms/ [In Syriac].
45. Myers G. A Historical, Liturgical and Musical Exploration of Kondakarnoie Pienie: The Deciphering of a Medieval Slavic Enigma. Sofia: Cyrillo-Methodian Research Centre, 2009. 273 P.
46. Myers G. The medieval Russian Kondakar and the Choirbook from Kastoria: a Palaeographic Study in Byzantine and Slavic Musical Relations. *Plainsong and Medieval Music*. 1998. Vol. 7, No. 1, p. 21—46. https://doi.org/10.1017/S0961137100001406
47. Palikarova-Verdeil R. La musique byzantine chez les Bulgares et les Russes. Copenhague, 1953. XII, 249 P. (Monumenta Musicae Byzantinae. Subsidia. Vol. III).
48. Pfisterer A. Beobachtungen zum mittelbyzantinischen Kontakion. *Theorie und Geschichte der Monodie*. Hsg. M. Pischlöger. Wien; Brno, 2018. Bd. 9, No. 2. S. 759—774.
49. Raasted J. Kontakion Melodies in Oral and Written Tradition. *The Study of Medieval Chant: Paths and Bridges, East and West*. Ed. P. Jeffery. Cambridge, 2001. P. 281—289.
50. Rothe H. Ost- und Südslavische Kontakien als historische Quellen. *Millennium Russiae Christianae*. Wien, 1993. S. 239—261.
51. Strunk O. The Notation of the Chartres Fragment. *Annales Musicologique*. Paris, 1955. Vol. 3. P. 3—37.
52. The Lavrsky Troitsky Kondakar / Ed. Gregory Myers. Sofia: Heron Press, 1994. XXX, 300 p. (Monumenta SlavicoByzantina et Medievalia Europensia. Vol. IV. No. 9) [In Church Slavonic].
53. Thodberg Ch. The Tonal system of the Kontakarium: studies in Byzantine Psalticon style. Copenhague, 1960. 50 p. (Historisk-filosofiske Meddelelser. Bd. 37. No. 7).
54. Tillyard H.J.W. Handbook of the Middle Byzantine Musical Notation. Copenhague, 1935. 48 p.
55. Wellesz E. Das Problem der byzantinischen Notationen und ihrer Entzifferung. *Byzantion*. Bruxelles; Paris, 1929—1930. T. 5. S. 557—570.

Received on May 18, 2025

Bohdan Zhulkovskyi
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National
Pedagogical University (Ternopil, Ukraine)
ORCID: 0000-0001-8435-5201
E-mail: eisodikon@gmail.com

BYZANTINE MEDIEVAL NEUME MANUSCRIPTS AS SOURCES
FOR LITURGICAL AND MUSICOLOGICAL STUDIES
OF KONDAKARIAN GENRE STYLE OF KYIVAN RUS

The goal of the research is to introduce Byzantine liturgical manuscripts of the 10th — 14th centuries with and without neumes, which represent the kondakarian genre style, into Ukrainian musicological and humanitarian discourses. Among them: Kondakaria (Oikima-

taria), Psaltika, Asmatika, Akolouthia, Triodia, Pentecostaria, Octoecha, Service and Festal Menaia, Jerusalem and Studite Typika (Statutes). The **methodology** of the article consists in a systematic analysis of sources, which combines a number of codicological, paleographic, textological, theological-liturgical and comparative musicological approaches. **Scientific novelty.** Photocopies of Byzantine manuscripts with and without neumes were discovered on the official resources of the world's leading archival institutions — the Library of Congress (USA), the National Library of France and the Vatican Apostolic Library. Rare facsimile editions of some medieval parchment codices and little-known specialized scientific literature on Byzantine and Paleoslavic studies were found. The structure of monogenre and polygenre liturgical hymn books, the repertoire of kontakia and other canticles of the troparion group were clarified. The importance of involving Byzantine manuscripts with and without neumes in comparative liturgical and musicological studies of the kondakarian genre style, which was specific to the culture of Kyivan Rus, was substantiated. **Conclusions.** The notated codices of the 10th — 14th centuries with Paleobyzantine Chartres and Medieval Byzantine Kastorian neumes should be introduced as a parallel text to Paleoslavic studies. Such an approach will contribute to the search for a reliable key for deciphering the adiastematic kondakarian notation and the reconstruction of the corpus of Ukrainian melismatic chants.

Key words: musical source studies, liturgical musicology, Byzantine neume notations, kondakarian genre style, comparative musicological studies.

https://doi.org/10.15407/rksu.42.172
УДК 355.1(477)"1919/1922":341.34](437=161.2):[355.34:02

Марина Палієнко, докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна);
провідна наукова співробітниця відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-9098-1142
E-mail: mpaliienko@knu.ua
Ігор Срібняк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії факультету суспільно-гуманітарних наук, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0001-9750-4958
E-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua
Анна Хлєбіна, магістр, бібліотекар, Слов'янська бібліотека — Національна бібліотека Чеської республіки (Прага, Чеська республіка)
ORCID: 0000-0002-8767-3042
E-mail: anna.khlebina@gmail.com

КНИЖКОВИЙ РУХ У ТАБОРАХ ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ, 1919—1922 роки

Мета роботи полягає у відтворенні специфіки роботи бібліотек і книгозбірень у таборах інтернованих вояків Української Галицької Армії в Чехословаччині (Німецьке Яблонне, Ліберець, Йозефов) протягом другої половини 1919—1922 рр. **Методологія.** В її основу покладені методологічні принципи таких сучасних напрямів історичної науки,

Цитування: Палієнко М., Срібняк І., Хлєбіна А. Книжковий рух у таборах інтернованих вояків Української Галицької Армії в Чехословаччині, 1919—1922 роки. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 3 (42). С. 172—191. https://doi.org/10.15407/rksu.42.172

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

як інтелектуальна та культурна історія, що дозволило крізь призму конкретного явища охарактеризувати ширший культурний контекст. Використання методів джерелознавчого аналізу сприяло систематизації первинної інформації (звітів з культурно-просвітницької діяльності таборових організацій), а застосування історико-системного методу дозволило висвітлити особливості функціонування бібліотек у таборах інтернованих вояків УГА. **Наукова новизна** роботи полягає в розширенні уявлень про таборові бібліотеки та книгозбірні, які діяли в таборах інтернованих вояків УГА в ЧСР, а також уведенні до наукового обігу додаткового пласту архівних документів. **Висновки.** Встановлено, що бібліотеки весь час залишалися осердям культурно-просвітницької роботи в таборах, виконуючи освітню функцію для всіх тих таборян, хто намагався з користю для себе використати час перебування в Чехословаччині. Прикметним є те, що поповнення книжкових фондів бібліотек відбувалося заходами різних таборових організацій, а також завдяки благодійним внескам. Аби полегшити окремим групам інтернованих доступ до книг, деякі гуртки засновували та утримували власні бібліотечки, які призначалися виключно для потреб їх членів. Доведено, що українська книга в таборах інтернованих вояків УГА була одним з найважливіших інструментів плекання їхніх національно-патріотичних почувань. Характерним явищем стало створення та утримання власних книгозбірень різними таборовими гуртками, а також відправлення «мандрівних» бібліотечок до робітничих команд УГА поза таборами. Завдяки таборовим бібліотекам інтерновані вояки-українці мали всі можливості для організації своєї самоосвіти, причому інтенсивність книжкового руху свідчила про їх високу зацікавленість у здобутті додаткових знань.

Ключові слова: інтерновані вояки, табір, бібліотека, читальня, книга, Українська Галицька Армія, Чехословаччина.

Військова поразка УГА у збройному двобої з польськими військами (травень 1919 р.) призвела до її відступу, під час якого деякі частини УГА були змушені перетнути державний кордон між УНР і ЧСР. Після цього, у відповідності до міжнародних норм, їхній особовий склад був роззброєний та інтернований у таборі Німецьке Яблонне. На початку вересня 1920 р. інший табір у ЧСР — Ліберець — прийняв групу колишніх вояків австро-угорської армії, які переїхали до Чехословаччини з італійського полону, крім того, до цього табору приміщувалися й ті вояки УГА, які зуміли втекти з табору полонених Тухоля (Польща). У 1921 р. всі ці категорії галичан були скупчені у двох окремих секціях одного табору в Йозефові. У кожному зі згаданих таборів командуванням інтернованих українських військ вживалися енергійні заходи для скріплення військової організації, зміцнення дисципліни в лавах вояцтва та плекання морально-патріотичних чеснот таборян. **Актуальність теми дослідження** визначається тим, що книжковий рух у таборах інтернованих вояків-українців у ЧСР протягом 1919—1922 рр. ще не був предметом спеціального дослідження ані в українській, ані в зарубіжній історіографії [1]. Між тим, без наукової розробки даної

[1] Studie «Knihovny v táborech pro internované vojáky UHA v ČSR, 1919—1922» vznikla na základě institucionální podpory dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organiza-

проблеми наші уявлення про обставини життєдіяльності таборян, їхні адаптаційні стратегії в умовах перебування на чужині, особливості взаємодії інтернованих з місцевим населенням та ставлення до них влади ЧСР, матимуть неповний характер.

Аналіз досліджень і публікацій. Перші інформації про книжковий рух у таборах інтернованих вояків УГА у ЧСР були наведені в загальновідомій праці С. Наріжного «Українська еміґрація…», де присутній окремий розділ з оглядом культурно-просвітницької праці таборян, в якому автор поодиноко згадує про існування таборових бібліотек та книгозбірень, що були створені при робітничих відділах УГА, але без конкретизації специфіки їхньої діяльності. Увагу дослідника привертає й наведення С. Наріжним кутового штампу «Бібліотеки Орхестри Українськоі бригади» в Німецькому Яблонному та печатки «Бібліотеки У[країнського] В[ійськового] Т[абору] Йозефів» [23, с. 53—70, XXXII, XXXIX].

Так само побіжно ця тема була висвітлена в монографічних працях сучасних українських дослідників із проблематики інтернування вояків УГА в Чехословаччині на зламі XX—XXI ст. [24, с. 175—250; 25, с. 75—128]. Подальша пошукова робота в українських архівах дозволила накопичити додатковий фактаж про деякі аспекти функціонування таборових бібліотек та книгозбірень робітничих відділів [27, с. 182—203; 26, с. 49—59; 30, с. 58—62; 28, с. 203—232], створивши сприятливі можливості для продовження наукової розробки різних аспектів життєдіяльності українського вояцтва в таборах інтернованих у ЧСР.

Дана стаття була підготовлена завдяки віднайденню маловідомих документів з фондів ЦДАВО України в Києві та Слов'янської бібліотеки у Празі. Крім того, авторами статті були використані й окремі документи з ЦДАГОУ (ф. 269). Важливим джерелом для вивчення цієї дослідницької проблеми є тогочасна українська преса і, зокрема, часопис «Український Скиталець», який протягом листопада 1920 — жовтня 1922 рр. видавався спочатку в таборах Ліберець та Йозефов, а з 1 листопада 1922 р. — у Відні. Значну джерельну цінність має огляд Я. Яреми (одного із чільних організаторів таборової культурно-освітньої роботи) [29], а також ще один аналогічний звіт [22], які, щоправда, стосувалися лише Німецького Яблонного.

Мета дослідження полягає у проведенні комплексного дослідження динаміки книжкового руху в таборах інтернованих вояків УГА в Чехословаччині протягом 1919—1922 рр., а також визначенні впливу таборових книгозбірень на плекання національно-державницького світогляду таборян.

Виклад основного матеріалу. Перебування інтернованих вояків УГА в таборах стало непростим етапом в їхніх житті та діяльності, що було

ce poskytované Ministerstvem kultury České republiky (**стаття була підготовлена на основі інституційної підтримки довгострокового концептуального розвитку науково-дослідної організації, наданої Міністерством культури Чеської Республіки**). — *Авт.*

обумовлено спартанськими умовами їх побуту в бараках та моральною пригніченістю через відірваність таборян від Батьківщини. У цих умовах надзвичайно важливим завданням стало налагодження культурно-освітньої роботи в середовищі інтернованого вояцтва, що покладалося на спеціально створені для цієї мети культурно-просвітні кружки (гуртки). Зусиллями їхніх членів у Німецькому Яблонному, Ліберці та Йозефові була започаткована діяльність аматорських театрів, хорів, оркестрів; таборяни отримали можливість відвідувати різні освітні курси; а крім того, в кожному таборі були відкриті бібліотеки та читальні, завдяки яким інтерновані вояки могли збагачувати свої знання й дізнаватися про новини суспільно-політичного життя України та країн світу. Дуже важливим був культурно-освітній супровід вояцтва поза таборами, в часі їхнього перебування в різних місцевостях ЧСР у складі робітничих команд. У більшості з них були засновані культурно-просвітницькі гуртки, заходами яких на місцях започатковувалися драматичні гуртки, хори, читальні, бібліотеки; організовані загальноосвітні курси, відкриті школи грамоти для неписьменних і малописьменних. Жвава освітня робота, яка провадилася в таборах та робітничих командах, мала на меті підготувати інтерноване вояцтво УГА до поступового переходу на цивільний стан.

Табори Німецьке Яблонне і Либерець. Відразу після розміщення інтернованих вояків УГА в таборі Німецьке Яблонне командуванням Української бригади було вжито невідкладних заходів для започаткування їх різнобічного навчання, а також організації дозвілля таборян. Для практичної реалізації цього 24 червня 1919 р. був створений «Просвітній Кружок» (ПК, в документах інколи вживається назва «Культурно-Просвітній Кружок». — *Авт.*), першим головою якого став поручник (пізніше — сотник) Карло Кобєрський. До складу ПК увійшов і поручник Дякунчак, який був призначений таборовим бібліотекарем [1, арк. 4]. Гурток виступив з ініціативою проведення одноразової збірки коштів в обсязі 10 крон чехословацьких (*koruny Československé*, далі — Kčs) з усіх старшин Української бригади [29, с. 3] і завдяки цьому зміг енергійно взятися до справи. Як зазначав К. Кобєрський у своєму звіті з історії табору «Українська Бригада в Чехії», вже в липні 1919 р. в Німецькому Яблонному стало можливим заснувати бібліотеку, книжковий фонд якої складався здебільшого з «чужомовних книг» [2, арк. 3]. ПК одночасно подбав і про створення читальні, до якої передавалися всі часописи, що передплачувалися бібліотекою або безкоштовно надсилалися до табору, причому географія видання цих газет була дуже широкою — від Львова і Відня до газет з Північної Америки [1, арк. 21].

Першим надходженням до таборової бібліотеки стали декілька десятків російськомовних книжок, що залишилися в бараках після від'їзду з нього полонених росіян (часів Першої світової війни). Проте нагальною потребою було поповнення фондів бібліотеки саме україномовними

книжками, що становило досить непросте завдання в тогочасних умовах. Її складність полягала в тому, що в межах Чехословаччини знайти українські книжки було неможливо (через їхню повну відсутність), внаслідок чого посланці інтернованих мали привозити їх із Відня, де вони зберігалися на складах ще з довоєнних часів.

Саме з цією метою управа ПК відрядила до австрійської столиці поручника С. Сверида (серпень 1919 р.), який спромігся привезти до табору 40 абеток, стільки ж книжок «Наш рідний край» і 100 співаників, але цієї кількості виявилося замало. На жаль, вже наступна подорож за книжками четаря О. Залеського закінчилася цілковитою невдачею внаслідок конфіскації у нього на кордоні всіх грошей (865 Kčs), що призначалися для придбання книжок [1, арк. 12—13]. Але попри таку прикру розв'язку цієї історії ПК надалі знаходив можливості для поповнення фондів таборової бібліотеки, хоч і в невеликій кількості — протягом другої половини 1919 р. це відбувалося шляхом надіслання українських книжок поштою, а також в якості дарунків від українських громад з Відня та Берліна.

Аналізуючи книжковий рух у таборі Німецьке Яблонне, слід також відзначити й те, що окремі таборові гуртки та організації засновували свої власні невеличкі книгозбірні, якими могли скористатися їхні члени в разі необхідності. У цьому зв'язку належиться згадати про два мистецькі осередки — співацький гурток «Боян» та «Театральну дружину ім. І. Франка». Перший спромігся заснувати власну нотну бібліотеку, а у грудні 1919 р. для її поповнення організував видання типографським способом збірника хорових пісень для квартетів «Наша Слава» кількістю 300 примірників [1, арк. 16]. У свою чергу таборові артисти-аматори також утворили власну невелику театральну бібліотечку, в якій відкладалася фахова література (уривки з фортепіанних творів, ноти та ін.) та зосереджувалися докладно розписані ролі з кожної вистави [5, арк. 74—75]. Мав свою бібліотеку й оркестр Української бригади в Німецькому Яблонному [23, с. XXXII].

У лютому 1920 р. заходами Просвітнього Кружка стало можливим перевезти до Німецького Яблонного українську бібліотеку (загалом 415 книжок) з табору галицьких виселенців у Сватоборжицях (Моравія), що «обіймала комплект "Літературно-Наукового Вісника" (1898—1914), "Руську писемність" і багато різних творів новочасної української літератури» [1, арк. 4, 13]. Одночасно ПК (в особі його голови К. Кобєрського) взяв на себе зобов'язання повернути ці книжки після ліквідації табору Українському педагогічному товариству у Львові.

Навесні 1920 р. фонди бібліотеки додатково збільшилися — якщо на кінець січня ц. р. фонди бібліотеки нараховували близько 600 книжок, то в кінці квітня вони вже становили 1411 назв у 1569 томах, з яких близько половини були українською мовою. У цей час таборова бібліотека отримала з Відня в дарунок і частково придбала п'ять комплектів творів В. Винничен-

ка, її науковий фонд вже диспонував великою колекцією книжок німецькою, чеською, російською і українською мовами, крім того, в ній можна було також випозичити значну кількість публіцистики та белетристики (в оригінальних виданнях і перекладах). Загальні видатки бібліотеки (на придбання книжок, їхні перевезення та оправлення за 10 місяців її діяльності — з червня 1919 до травня 1920 рр. — становили 6803 Kčs. Крім того, у травні 1920 р. на купівлю різних книжок було витрачено ще 1585 Kčs. У свою чергу видатки на утримання читальні за десять місяців її існування склали 1387 Kčs і були покриті з каси ПК [1, арк. 13, 21].

Маючи на меті зібрати кошти для придбання нових видань, рішенням управи ПК було збільшено плату (до 20 Kčs — зі старшин і до 10 — зі стрільців) за користування книжками з фондів бібліотеки. Це дало можливість бібліотеці заробляти додаткові кошти на своє існування (протягом вересня 1919 і до 23 квітня 1920 рр. грошові надходження за випозичання книжок у бібліотеці склали суму в 337 Kčs) [1, арк. 3, 21]. Співставлення цієї цифри із загальною кількістю відвідувачів таборової бібліотеки — в лютому-березні 1920 р. її послугами 663 рази скористалися старшини і 1340 разів — стрільці (тобто щодня її відвідувало пересічно 35 осіб) [1, арк. 21] — дозволяє дійти висновку про те, що переважна більшість читачів воліла читати книги в читальні, бо всі вільні кошти витрачалися ними для поліпшення харчування та задоволення першочергових життєвих потреб. У липні 1920 р. доступ інтернованих до друкованого слова був додатково розширений завдяки заснуванню заходами YMCA в окремому бараку табору т. зв. «Стрілецького захисту», з облаштуванням у ньому великої читальної зали із власним книжковим фондом, з якого було можливим й випозичання книжок за умови внесення «кавції» (оплати) за цю послугу в розмірі 10—20 Kčs [21, с. 20].

Протягом 1921 р. ПК продовжував приділяти чільну увагу поповненню книжкових фондів Бібліотеки — тільки в червні ц. р. на такі потреби ним було витрачено 1136 Kčs, і ще 200 Kčs — на «оправу книжок» [21, с. 20]. Так само ПК продовжував опікуватися й комплектуванням «летючих» бібліотечок (20—30 книжок) для 20-ти робітничих команд, для цієї потреби в таборовій бібліотеці був створений книжковий фонд у кількості 900 томів, які розсилалися цій категорії таборян поштою. Загалом же станом на 1 вересня 1921 р. у фондах бібліотеки нараховувалося 2200 книг (у т. ч. 1158 українською мовою, 578 німецькою, 134 чеською та ін.). На закупівлю книжок ПК протягом року (червень 1920 — червень 1921 рр.) спрямував 14224 Kčs, ще 1605 Kčs було витрачено на оправлення книжок. Таборова «переплетня» ПК мала лише одного працівника (десятника Цимбалу), заходами якого було оправлено 244 книги з фондів бібліотеки (для цього було витрачено 1100 Kčs) та ще 118 томів — за приватними замовленнями [22, с. 2—3].

У ще одному таборі інтернованих вояків-українців Ліберець, що постав у ЧСР у вересні 1920 р., теж був заснований «Культурно-Просвітній

Кружок» (КПК), який провадив свою діяльність на підставі власного статуту. Одним із пріоритетних його завдань стало налагодження роботи таборової читальні й бібліотеки. Тотальна відсутність коштів суттєво ускладнювала цю справу, і в цій ситуації ліберецькому Кружку була надана грошова допомога в обсязі 1000 Kčs від ПК Німецького Яблонного, а в кінці жовтня ц. р. до табору на потреби КПК урядом ЗО УНР було передано ще 5000 Kčs. Надання цих сум уможливило облаштувати приміщення для бібліотеки та читальні, часописи з якої регулярно прочитувалися перед інтернованими з подальшим поясненням та обговоренням їхнього змісту. КПК й у подальшому підтримував бібліотеку, а видавництво «Українське слово» передало редакції таборового часопису цілу низку книжок історичного змісту, серед яких були нариси і статті С. Томашівського, твори П. Куліша та ін. [5, арк. 47].

Слід відзначити, що, попри цю матеріальну підтримку, побутові умови та грошове забезпечення інтернованих у цьому таборі були набагато гіршими, аніж у Німецькому Яблонному, що опосередковано позначалося й на роботі бібліотеки. Новозаснованим секціям КПК, таким як фотографічний гурток, бракувало ресурсів, відтак плани його членів — створити фахову бібліотеку і читальню і навіть подбати про «видання українських фотографічних підручників та часописів» [5, арк. 1—2] — з самого початку були нереалістичними. Але найголовнішим у цій ситуації було те, що таборова бібліотека попри всі складнощі не припиняла своєї діяльності, завдяки чому таборяни мали можливість користатись українською книгою.

Табір Йозефов. Переведення інтернованих вояків-українців із двох вищезгаданих таборів до Йозефова дозволило інтенсифікувати книжковий рух, що стало можливим завдяки об'єднанню бібліотечних ресурсів. Станом на травень 1921 р. таборова бібліотека нараховувала у своїх фондах 3425 томів (але вже у грудні 1922 р. — 6590 книжок) українською, німецькою, чеською, російською, англійською, французькою, польською та італійською мовами [6, арк. 7—32]. Поповнення її фондів відбувалося як шляхом придбання нових книжок (477 томів у другому півріччі 1922 р.), так і безкоштовним надходженням до бібліотеки книжок від робітничих команд у Чеських Будейовицях та Кошицях (131 книга). Послугами бібліотеки користалася значна кількість інтернованих військовиків УГА, які 8430 разів випозичали різні книжки. Дбаючи про належне збереження книжок бібліотеки, тамтешній КПК зорганізував палітурну майстерню, силами трьох співробітників якої тільки протягом другого півріччя 1922 р. було наново оправлено 843 томи [5, арк. 17].

Важливим було й те, що інформація про діяльність бібліотеки час від часу вміщувалася на сторінках часопису «Український Скиталець» [15, с. 19], інколи у ньому повідомлялося й про деякі ініціативи КПК, які були покликані задовольнити нагальні потреби українських (цивільних) емі-

Бібліотека Культурно-Просвітнього Кружка (гуртка) в таборі Йозефов, 1921 р. *Джерело:* Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів, од. обл. А-98, П-235

грантів, які мешкали в різних регіонах ЧСР. Так, зокрема, КПК відгукнувся на заклик українського часопису «Село», що розповсюджувався на Прикарпатті, та надіслав «книжки на построєннє (створення. — *Авт.*) летючих бібліотек для прикарпатських Українців» (250 примірників). Приблизно така ж сама кількість книг була відіслана управою КПК товариству «Просвіта» в Моравській Остраві, яке також звернулося з аналогічним проханням [16, с. 41].

Так само, як і в Німецькому Яблонному, — в Йозефові деякі гуртки спрямовували частину зібраних ними коштів на облаштування власних книгозбірень. Зокрема, свою невеличку бібліотечку мав «Кружок правників» (діяв як секція Української Академічної Громади у Празі), члени якого (51 особа) навчалися в університетах ЧСР, але не поривали своїх зв'язків із табором [6, арк. 12]. Перебуваючи в Йозефові, його члени брали активну участь у культурно-просвітній роботі в таборі, одночасно готуючись до складання кандидатських (вступних до місцевих університетів. — *Авт.*) іспитів [7, арк. 157], що власне й обумовлювало потребу функціонування згадуваної книгозбірні. Аналогічно вчинили й члени гуртка «Взаємна учительська поміч» («Взаємопоміч вчителів»), які у відповідності до статутних положень своєї організації спеціально опікувалися веденням і поповненням фондів бібліотеки, для чого влаштовували збір книжок і коштів на означену ціль [5, арк. 23].

До Йозефова з Німецького Яблонного була перевезена й бібліотека (3500 назв різних книжок із теорії музики) оркестру Української бригади [1,

Відкриття першої «вистави (виставки) культурно-освітніх надбань таборів УГА в ЧСР», 15 вересня 1923 р., табір Йозефов, ЧСР (Josefov, ČSR). *Джерело:* Slovanská knihovna, Praha (Слов'янська бібліотека — Національна бібліотека Чеської республіки, Прага), Sbírka «Společenský a kulturní život ukrajinské emigrace» (збірка «Суспільне і культурне життя української еміграції»), T-UF-3-40

Експозиція «Видавництва» на першій виставці «культурно-освітніх надбань таборів УГА в ЧСР», серед експонатів поліграфічної продукції в нижньому ряду — книжкове видання «Стрілецький Календар» за 1922 р. (у правому нижньому куті фотографії), 15 вересня 1923 р., табір Йозефов, ЧСР (Josefov, ČSR). *Джерело:* Slovanská knihovna, Praha (Слов'янська бібліотека — Національна бібліотека Чеської республіки, Прага), Sbírka «Společenský a kulturní život ukrajinské emigrace» (збірка «Суспільне і культурне життя української еміграції»), T-UF-3-30

Книжкові фонди таборової бібліотеки на першій виставці «культурно-освітніх надбань таборів УГА в ЧСР», які були зібрані протягом 1919 — першої половини 1923 рр., 15 вересня 1923 р., табір Йозефов, ЧСР (Josefov, ČSR). *Джерело:* Slovanská knihovna, Praha (Слов'янська бібліотека — Національна бібліотека Чеської республіки, Прага), Sbírka «Společenský a kulturní život ukrajinské emigrace» (збірка «Суспільне і культурне життя української еміграції»), T-UF-3-38

с. 65—66]. Маючи всі можливості для використання книг із цієї збірки, провід співацької секції КПК тим не менш подбав про внесення до статуту стрілецького хору положення про створення та утримання власної бібліотеки [5, арк. 44]. Так само вчинив й заснований у вересні 1921 р. «Кружок підстаршин Українського Військового Табору в Йозефові» («Підстаршинський Кружок Української Галицької Армії»), рішенням управи якого було розпочато збір книг до власної бібліотечки згадуваного гуртка [4, арк. 17], що мало би дозволити створити додаткові можливості для підвищення освітнього рівня його членів. Станом на листопад 1922 р. бібліотека гуртка вже становила «до 155 чисел белетристичного змісту, головно історичного» [14, с. 44]. Взимку 1922—1923 рр. через відсутність власного приміщення Кружок підстаршин дещо обмежив свою діяльність, але не припинив процес збирання книжок, у лютому 1923 р. його управа опікувалася бібліотекою з 168 книжок [4, арк. 19—20].

Проведення в Йозефовському таборі «вистави (виставки. — *Авт.*) культурно-просвітніх надбань таборів Української Галицької Армії в Чехії» [23, с. 66—67] (вересень 1923 р.) дозволило таборовій бібліотеці ще раз голосно заявити про себе та продемонструвати численним її відвідувачам — представникам чеських благодійних організацій, офіцерам військового гарнізону в Йозефові та городянам — свої досягнення. Всі запрошені до її відвідування отримали можливість оглянути дві викладові зали в

Стенд української газетної та журнальної періодики з виставки українського друку та книжкової графіки в Рудольфінуму (зал засідань парламенту ЧСР) у Празі, тиражованих протягом 1919—1923 рр., квітень 1924 р. *Джерело:* Slovanská knihovna, Praha (Слов'янська бібліотека — Національна бібліотека Чеської республіки, Прага), Sbírka «Fotoarchiv ukrajinské emigrace» (збірка «Фотоархів української еміграції»), T-UF-6-28

бараку, де містився КПК. Тут були розгорнуті перші відділи виставки і, зокрема, — таборова бібліотека [13], у фондах якої зберігалися «українські белетристичні і наукові книжки, журнали, календарі, театральні твори, […] чужі книжки як німецькі, особно німецькі наукові, чеські, російські, польські, італійські, французькі, англійські», що були предметом особливої гордості таборян. Загалом у бібліотеці було зібрано понад 6000 книжок, більшість з яких являли собою бібліографічну рідкість [9, арк. 24].

Поруч із книжковим розташовувався відділ «Промисл», в якому серед інших були представлені «ріжні роди оправи книжок, які виставила переплетня К.П.К., а все те зроблено на зовсім примітивному, в таборі зробленому приладдю» [9, арк. 26]. Серед експонатів поліграфічної продукції екс-

позиції «Видавництва» цієї виставки також презентувалися деякі книжкові видання, і серед них — «Стрілецький Калєндар» за 1922 р. [12].

У цьому зв'язку є доцільним згадати про ще одну виставку — української книжкової графіки, яка була організована празькою Мистецькою спілкою (*Krasoumná jednota*) спільно з Українським громадським видавничим фондом (*Ukrajinský hromadský vydavatelský fond*) у квітні 1924 р. в будівлі Рудольфінума (зал засідань парламенту) у Празі [31]. Вона була присвячена ювілею книжкового друку в Україні (1574—1924), і до її проведення долучилися професор Дмитро Антонович, письменник Павло Богацький, художники Сергій Мако й Іван Мозалевський, видавець Юрій Тищенко (Сірий), архітектор Володимир Січинський та інші. Її організатори прагнули продемонструвати чехословацьким політикам, з одного боку, в яких умовах доводиться працювати українським митцям, а з іншого — те, що, попри всі перешкоди, видання української книги ніколи не припинялося. Серед різної поліграфічної продукції українських емігрантів на цій виставці були експоновані й окремі таборові книжкові видання [10; 11].

Робітничі сотні. З огляду на те, що все більша кількість інтернованих залучалася до проведення різного роду робіт поза табором (у складі робітничих команд), перед КПК постало завдання зберегти організаційний та духовний зв'язок з вояцтвом. Одним з дієвих засобів для цього стало відправлення до них мандрівних бібліотечок (т. зв. «летючок») [23, с. 66—67], які залишалися в їх тимчасовому користуванні протягом визначеного часу, а потім передавалися до іншої команди. Для формування мандрівних бібліотечок з фондів таборової бібліотеки було передано 1141 примірник книжок різних найменувань, і після остаточного комплектування їх стали надсилати до різних робітничих команд за вказівками освітнього референта КПК. На пропозиції останнього КПК також «закуповував для них всякі підручники для ріжних курсів, позичав хорові і музичні ноти, театральні строї і т. п.». Тільки протягом другого півріччя 1922 р. «книжковий оборот летючої бібліотеки для робітничих відділів виносив […] 1483 книжки», крім цього заходами КПК було створено окрему бібліотеку (104 книги) для хворих на туберкульоз вояків УГА в санаторії Штернберг [3, арк. 5—6; 16, с. 38].

У свою чергу члени просвітніх кружків робітничих відділів докладали значні зусилля для проведення культурно-освітньої роботи (у т. ч.: різних викладів, шкіл грамоти, концертів, театральних вистав, «товариських сходин» та ін.). Майже завжди передбачалося й облаштування читалень у приміщеннях спільного користування та придбання хоча би невеликої кількості книжок. У цьому відношенні видається доцільним згадати про робітничу команду УГА в Пардубицях (152 стрільці та 6 старшин), члени якої обладнали читальню та зібрали 80 книжок, розпорядником яких була управа просвітнього гуртка (як філії КПК) на чолі зі старшим десятником В. Фурманським [23, с. 67—68]. Остання завжди дбала про поповнен-

Стенд з журнальною та книжковою продукцією видавництва «Чорномор» (Каліш, Польща), на якому представлена ціла низка таборової періодики інтернованих вояків Армії УНР, з виставки українського друку та книжкової графіки в Рудольфінуму (зал засідань парламенту ЧСР) у Празі, квітень 1924 р. *Джерело:* Slovanská knihovna, Praha (Слов'янська бібліотека — Національна бібліотека Чеської республіки, Прага), Sbírka «Fotoarchiv ukrajinské emigrace» (збірка «Фотоархів української еміграції»), T-UF-6-29

ня її фондів новими виданнями та часописами, вважаючи це своїм неодмінним обов'язком.

Одним з найактивніших у проведенні культурно-освітньої роботи був робітничій відділ УГА у Брно, при якому 3 грудня 1922 р. заснувалося товариство «Просвіта». Його метою (відповідно до § 3 статуту товариства)

була «праця над поширенням духового та товариського життя серед членів куреня і зберігання та поширювання здобутків нашої культури між своїми та обзнакомлення з ними чужинців». Задля досягнення цього члени товариства планували здійснити цілу низку заходів, і серед них — чільними завданнями залишалися заснування та подальше утримання бібліотеки й читальні [5, арк. 19].

Інші два робітничі відділи УГА перебували в чеському місті Градець-Кралове, утворивши у грудні 1921 р. спільний культурно-просвітній гурток (голова — вістун Василь Бринський). Як ішлося у звіті з його діяльності, крім освітніх курсів для стрільців ним щотижнево проводилися відчити на різні теми та колективне читання часописів, і серед них «Українського Прапору», «Вперед», «Українського Скитальця», «Українського Голосу», «Українського Слова», «Соборної України», «Діла», «Свободи», «Громадського Вісника» та ін. Комплекти цих видань зберігалися у створеній цими відділами бібліотеці, до якої було закуплено 109 книг різного змісту. Як зазначалось у згадуваному звіті, — «книжки читає стрілецтво з дуже великим поступом як рівнож щомісяця випозичаються книжки в Йозефовській бібліотеці» [9, арк. 1].

Досить активно розгорталася культурно-освітня робота і в робітничих відділах УГА в Рудольфові та Леопольдові, члени яких провели кілька збірок коштів для передплати часописів та купівлі книжок. Стрільці УГА, які перебували у складі робітничої сотні в Ружомберку, заснували свій культурно-просвітній кружок, члени якого, за оцінкою табірного часопису, «не поминули ще ані одного зазиву до складок на національні цілі»; організували свою бібліотеку, готуючи «себе до великої хвилі, коли знов треба буде стати певно й непохитно в обороні своєї Вітчини» [17, с. 12; 18, с. 11]. У Терезіні перебував «один із найбільших і найкращих укр[аїнських] робітничих відділів» — «Український сторожовий курень», члени якого забезпечували охорону військових складів армії ЧСР. У свій вільний час вояки цього куреня облаштували читальню, яка стала «джерелом національної свідомости та освітного розвою стрілецтва […], при якій основано аматорський кружок, хор, ведеться ріжні курси, та улаштовується концерти, вистави й відчити на ріжні теми» [20, с. 14].

Зусиллями членів робітничого куреня Української бригади, які працювали в кількох районах Праги, також були засновані бібліотека і читальня, і це попри роздільне перебування в місті його чотирьох сотень [23, с. 68]. При українській робітничій сотні № 5 у Кошицях діяла читальня, фонди якої становили 1150 книжок і кілька комплектів українських часописів [19, с. 13] (заявлена тут кількість книжок була, можливо, завищеною. — *Авт.*). Члени відділу УГА № 49, які перебували у словацькому місті Жиліна, провели кілька збірок коштів, завдяки чому стало можливим придбати книги для власної бібліотечки [8, арк. 1—2]. Бібліотечки та книгозбірні були

створені при українських робітничих командах у цілій низці чеських і словацьких міст (у т.ч. у Пльзені, Мості, Турнові, Хебі, Терезіні, Липнику (нині — Липник-над-Бечвоу) та ін.) [23, с. 68—69].

Наукова новизна роботи полягає в розширенні знань про бібліотеки та книгозбірні, які діяли в таборах інтернованих вояків УГА в ЧСР, а також в актуалізації та введенні до наукового обігу інформації, виявленої під час опрацювання документів в архівних зібраннях України та Чехії.

Висновки. Українська книга в таборах інтернованих вояків УГА була одним з найважливіших інструментів плекання їхніх національно-патріотичних почувань, отож було цілком закономірним, що бібліотеки та читальні були засновані у всіх трьох основних місцях скупчення українського вояцтва у ЧСР — Німецькому Яблонному, Ліберці та Йозефові. Разом з тим бібліотеки весь час залишалися осердям культурно-просвітницької роботи в таборах, виконуючи освітню функцію для всіх тих таборян, хто намагався з користю для себе використати час перебування в Чехословаччині.

Заснування таборових бібліотек здійснювалося на виконання відповідних рішень культурно-просвітніх кружків і завдяки грошовим внескам останніх. Натомість поповнення книжкових фондів бібліотек відбувалося в комбінований спосіб — власне кошти для цього (або обмежені кількості книжок) надавалися різними таборовим організаціями, які провадили підприємницьку діяльність (крамниці, буфети) або отримували винагороду за виступи своїх членів (театри, хори, оркестри). Ще одним джерелом надходження коштів для придбання книжок були благодійні внески.

Прикметним явищем стало створення та утримання власних книгозбірень різними таборовими гуртками, які спрямовували на ці потреби частину своїх грошових надходжень, отриманих від членських внесків. Привертає увагу й практика книжкового супроводу тих груп таборян, які на тривалий час залишали табори для проведення різного роду робіт у складі робітничих команд. До їхніх рук книга потрапляла завдяки «мандрівним бібліотечкам», які комплектувалися та надсилалися заходами культурно-просвітнього кружка в Йозефові.

Завдяки таборовим бібліотекам інтерновані вояки УГА мали всі можливості для організації своєї самоосвіти, а також отримували інформацію про події в Україні та світі завдяки передплаченій українській періодиці, яка осідала в читальнях. Аби полегшити окремим групам інтернованих доступ до книг, деякі гуртки засновували та утримували власні бібліотечки, які призначалися виключно для потреб їхніх членів. Інтенсивність руху книжок, які випозичалися інтернованими, свідчила про готовність таборян здобувати додаткові знання, причому не лише в царині українознавства.

Для таборян освіта та самоосвіта набули значення консолідуючого чинника та своєрідного «інструменту», який дозволяв долати всі невигоди таборового існування. Разом з тим, опановуючи знання в різних його галузях,

інтерновані отримували всі можливості для адаптації до нових умов життя у ЧСР. Здобуття вищої освіти колишніми інтернованими (після залишення ними табору) дозволяло їм успішно інтегруватися до тогочасного чехословацького соціуму та забезпечити собі гідні умови життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Документи

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 3520. Оп. 2. Спр. 468.
2. ЦДАВО України. Ф. 3520. Оп. 2. Спр. 1.
3. ЦДАВО України. Ф. 3520. Оп. 2. Спр. 145.
4. ЦДАВО України. Ф. 3521. Оп. 2. Спр. 104.
5. ЦДАВО України. Ф. 3521. Оп. 2. Спр. 145.
6. ЦДАВО України. Ф. 3533. Оп. 1. Спр. 13.
7. ЦДАВО України. Ф. 3533. Оп. 1. Спр. 157.
8. ЦДАВО України. Ф. 4465. Оп. 2. Спр. 1025.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ). Ф. 269. Оп. 1. Спр. 120.
10. **Slovanská knihovna, Praha (Слов'янська бібліотека — Національна бібліотека Чеської республіки, Прага), Sbírka «Fotoarchiv ukrajinské emigrace» (збірка «Фотоархів української еміграції»). T-UF-6-28.**
11. Slovanská knihovna… T-UF-6-29.
12. Slovanská knihovna… T-UF-3-30.
13. Slovanská knihovna… T-UF-3-38.

Матеріали таборової преси

14. **В-К. Підстаршинський гурток українського військового табору в Йозефові // Укра**їнський Скиталець. Відень, 1922. Ч. 20. С. 42—45.
15. Звіт праці Виділу секцій, курсів і установ Культурно-Просвітного Кружка укр[аїнського] військ[ового] табора в Йозефові за час від 24. червня до 30. падолиста 1921 // Український Скиталець. Йозефов, 1922. Ч. 12. С. 19—23.
16. Звіт праці Виділу Культурно-Просвітного Кружка та його секцій, курсів і установ від 1. червня 1922 до 31. грудня 1922 // Український Скиталець. Йозефов, 1923. 1 лютого. Ч. 3 (25). С. 36—41.
17. З життя поза табором // Український Скиталець. Йозефов, 1922. Ч. 13. С. 12.
18. З життя поза табором // Український Скиталець. Йозефов, 1922. Ч. 14. С. 11.
19. З життя поза табором // Український Скиталець. Йозефов, 1922. Ч. 15. С. 13.
20. З життя поза табором // Український Скиталець. Йозефов, 1922. Ч. 17. С. 14.
21. **Рахунок прибутків і видатків Просвітного Кружка // Український Стрілець. Ні**мецьке Яблонне, 1921. 15 серпня. Ч. 15. С. 20.
22. Україна в таборі. Огляд культурно-просвітного життя Укр[аїнської] Бригади в Нім[ецькім] Яблоннім за час від 1. Червня 1920 до 1. Жовтня 1921 // Український Стрілець. Німецьке Яблонне, 1921. Серпень-Вересень. Ч. 16, 17, 18. С. 1—24.

Дослідження

23. **Наріжний С. Українська еміґрація. Культурна праця української еміґрації між дво**ма Світовими війнами. Прага, 1942. Ч. I.

24. **Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919—1924 рр.).** Київ : Ін-т історії України НАН України, 1999. 352 с.
25. **Срібняк І.В. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українців у країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919—1924 рр.).** Київ : Київ. держ. лінгвістичний ун-т, 2000. 323 с.
26. Срібняк І. Позатаборовий простір інтернованих військ УГА в ЧСР: повсякдення робітничих відділів (1922—1923 рр.) // Київські історичні студії. 2016. № 2. С. 49—59. https://doi.org/10.28925/2524-0757.2016.2.6
27. Срібняк І., Купцов А. Культурно-просвітницька робота у середовищі інтернованих військ Української Галицької Армії в Чехословаччині (1921—1924 рр.) // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». 1999. Вип. 3. С. 182—203.
28. **Срібняк І., Хлєбіна А. Повсякдення інтернованих вояків-українців у таборі Либерець, ЧСР: спроба візуалізації (за матеріалами ЦДАВО України і Слов'янської бібліотеки у Празі)** // Європейські історичні студії. 2019. № 13. С. 203—232. http://doi.org/10.17721/2524-048X.2019.13.203-232
29. Ярема Я. Україна в таборі: огляд культурно-просвітної діяльності від червня 1919 р. до червня 1920 р. в таборі Української Бригади. Німецьке Яблонне, 1920. 44 с.
30. Krotofil M., Sribnyak I. Activity of schools and educational courses for soldiers of the Ukrainian Galician Army interned in Czechoslovakia as a form of their socialization (1919—1920) // Схід. 2018. № 6 (158). С. 58—62. https://doi.org/10.21847/1728-9343.2018.6(158).154914
31. Výstava ukrajinské knižní grafiky. Katalog. Praha, 1924. 15 s.

Отримано 6 грудня 2025 р.

REFERENCES

Documents

1. Fond 3520. Inventory 2. Unit 468. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
2. Fond 3520. Inventory 2. Unit 1. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
3. Fond 3520. Inventory 2. Unit 145. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
4. Fond 3521. Inventory 2. Unit 104. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
5. Fond 3521. Inventory 2. Unit 145. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
6. Fond 3533. Inventory 1. Unit 13. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
7. Fond 3533. Inventory 1. Unit 157. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
8. Fond 4465. Inventory 2. Unit 1025. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
9. Fond 269. Inventory 1. Unit 120. Central State Archives of Public Organizations and Ukrainica.

10. T-UF-6-28. Slovanská knihovna, Praha (Slavic Library — National Library of the Czech Republic, Prague), Sbírka «Fotoarchiv ukrajinské emigrace» (collection «Photo archive of Ukrainian emigration»).
11. T-UF-6-29. Slovanská knihovna, Praha (Slavic Library — National Library of the Czech Republic, Prague), Sbírka «Fotoarchiv ukrajinské emigrace» (collection «Photo archive of Ukrainian emigration»).
12. T-UF-3-30. Slovanská knihovna, Praha (Slavic Library — National Library of the Czech Republic, Prague), Sbírka «Fotoarchiv ukrajinské emigrace» (collection «Photo archive of Ukrainian emigration»).
13. T-UF-3-38. Slovanská knihovna, Praha (Slavic Library — National Library of the Czech Republic, Prague), Sbírka «Fotoarchiv ukrajinské emigrace» collection «Photo archive of Ukrainian emigration»).

Materials from the camp press

14. V-K. Pidstarshynskyi hurtok ukrainskoho viiskovoho taboru v Yozefovi [The Sub-Officer's Circle of the Ukrainian Military Camp in Josefov]. *Ukrainskyi Skytalets* [Ukrainian Wanderer]. Vienna, 1922. Part 20, pp. 42—45 [In Ukrainian].
15. Zvit pratsi Vydilu sektsii, kursiv i ustanov Kulturno-Prosvitnoho Kruzhka ukr[ainskoho] viisk[ovoho] tabora v Yozefovi za chas vid 24. chervnia do 30. padolysta 1921 [Report on the Work of the Department of Sections, Courses and Institutions of the Cultural and Educational Circle of the Ukrainian Military Camp in Josefov for the period from June 24 to October 30, 1921]. *Ukrainskyi Skytalets* [Ukrainian Wanderer]. Josefov, 1922. Part 12, pp. 19—23 [In Ukrainian].
16. Zvit pratsi Vydilu Kulturno-Prosvitnoho Kruzhka ta yoho sektsii, kursiv i ustanov vid 1. chervnia 1922 do 31. hrudnia 1922 [Report on the Work of the Cultural and Educational Circle Branch and its Sections, Courses and Institutions from June 1, 1922 to December 31, 1922]. *Ukrainskyi Skytalets* [Ukrainian Wanderer]. Josefov, 1923. February 1. Part 3 (25), pp. 36—41 [In Ukrainian].
17. Z zhyttia poza taborom [From Life outside the Camp]. *Ukrainskyi Skytalets* [Ukrainian Wanderer]. Josefov, 1922. Part 13, p. 12 [In Ukrainian].
18. Z zhyttia poza taborom [From Life outside the Camp]. *Ukrainskyi Skytalets* [Ukrainian Wanderer]. Josefov, 1922. Part 14, p. 11 [In Ukrainian].
19. Z zhyttia poza taborom [From Life outside the Camp]. *Ukrainskyi Skytalets* [Ukrainian Wanderer]. Josefov, 1922. Part 15, p. 13 [In Ukrainian].
20. Z zhyttia poza taborom [From Life outside the Camp]. *Ukrainskyi Skytalets* [Ukrainian Wanderer]. Josefov, 1922. Part 17, p. 14 [In Ukrainian].
21. Rakhunok prybutkiv i vydatkiv Prosvitnoho Kruzhka [Income and Expenditure Account of the Educational Circle]. *Ukrainskyi Skytalets* [Ukrainian Wanderer]. Nimetske Yablonne, 1921. August 15. Part 15, p. 20 [In Ukrainian].
22. Ukraina v tabori. Ohliad kulturno-prosvitnoho zhyttia Ukr[ainskoi] Bryhady v Nim[etskim] Yablonnim za chas vid 1. Chervnia 1920 do 1. Zhovtnia 1921 [Ukraine in the Camp. Review of the Cultural and Educational Life of the Ukrainian Brigade in Nimetske Yablonne from June 1, 1920 to October 1, 1921]. *Ukrainskyi Skytalets* [Ukrainian Wanderer]. Nimetske Yablonne, 1921. August-September. Part 16, 17, 18, pp. 1—24 [In Ukrainian].

Researches

23. Narizhnyi S. Ukrainska emigratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emigratsii mizh dvoma Svitovymy viinamy [Ukrainian Emigration. Cultural Work of Ukrainian Emigration between the Two World Wars]. Praha, 1942. Ch. I. 372 p. [In Ukrainian].

24. Pavlenko M.I. Ukrainski viiskovopoloneni y internovani u taborakh Polshchi, Chekhoslovachchyny ta Rumunii: stavlennia vlady i umovy perebuvannia (1919—1924 rr.) [Ukrainian Prisoners of War and Internees in Camps in Poland, Czechoslovakia and Romania: attitude of the authorities and conditions of stay (1919—1924)]. Kyiv, 1999. 352 p. [In Ukrainian].
25. Sribniak I.V. Ukraintsi na chuzhyni. Poloneni ta internovani voiaky-ukraintsiv u krainakh Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy: stanovyshche, orhanizatsiia, kulturno-prosvitnytska diialnist (1919—1924 rr.) [Ukrainians Abroad. Capture and Internment of Ukrainian Soldiers in the Countries of Central and Eastern Europe: status, organization, cultural and educational activity (1919—1924)]. Kyiv, 2000. 323 p. [In Ukrainian].
26. Sribniak I. Pozataborovyi prostir internovanykh viisk UHA v ChSR: povsiakdennia robitnychykh viddiliv (1922—1923 rr.) [The Extra-camp Space of the Interned Troops of the Ukrainian Armed Forces in the Czechoslovak Socialist Republic: everyday life of workers' departments (1922—1923)]. *Kyivski istorychni studii* [Kyiv Historical Studies]. 2016. No. 2, pp. 49—59 [In Ukrainian]. https://doi.org/10.28925/2524-0757.2016.2.6
27. Sribniak I., Kuptsov A. Kulturno-prosvitnytska robota u seredovyshchi internovanykh viisk Ukrainskoi Halytskoi Armii v Chekhoslovachchyni (1921—1924 rr.) [Cultural and educational work among the interned troops of the Ukrainian Galician Army in Czechoslovakia (1921—1924)]. *Visnyk Kyivskoho derzhavnoho linhvistychnoho universytetu. Seriia «Istoriia, ekonomika, filosofiia»* [Bulletin of the Kyiv State Linguistic University. Series «History, Economics, Philosophy»]. 1999. Iss. 3, pp. 182—203 [In Ukrainian].
28. Sribniak I., Khliebina A. Povsiakdennia internovanykh voiakiv-ukraintsiv u tabori Liberets, ChSR: sproba vizualizatsii (za materialamy TsDAVO Ukrainy i Slovianskoi biblioteky u Prazi) [Everyday life of interned Ukrainian soldiers in the Liberec camp, Czechoslovakia: an attempt at visualization (based on materials from the Central Historical Archives of Ukraine and the Slavic Library in Prague)]. *Yevropeiski istorychni studii* [European Historical Studies]. 2019. No. 13, pp. 203—232 [In Ukrainian]. https://doi.org/10.17721/2524-048X.2019.13.203-232
29. Yarema Ya. Ukraina v tabori: ohliad kulturno-prosvitnoi diialnosti vid chervnia 1919 r. do chervnia 1920 r. v tabori Ukrainskoi Bryhady [Ukraine in the Camp: a review of cultural and educational activities from June 1919 to June 1920 in the camp of the Ukrainian Brigade]. Nimetske Yablonne, 1920. 44 p. [In Ukrainian].
30. Krotofil M., Sribnyak I. Activity of schools and educational courses for soldiers of the Ukrainian Galician Army interned in Czechoslovakia as a form of their socialization (1919—1920) *Skhid* [East]. 2018. No. 6 (158), pp. 58—62. https://doi.org/10.21847/1728-9343.2018.6(158).154914
31. Výstava ukrajinské knižní grafiky. Katalog. Praha, 1924. 15 s. [In Czech].

Received on December 6, 2025

Maryna Paliienko
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
V.I. Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0002-9098-1142
E-mail: mpaliienko@knu.ua
Ihor Sribnyak
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0001-9750-4958
E-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua
Anna Chlebina
Slavonic library — National Library of the Czech Republic
(Prague, Czech Republic)
ORCID: 0000-0002-8767-3042
E-mail: anna.khlebina@gmail.com

BOOK MOVEMENT IN THE INTERNMENT CAMPS
FOR UKRAINIAN GALICIAN ARMY SOLDIERS
IN CZECHOSLOVAKIA, 1919—1922

The purpose of the study is to reproduce the specific features of the functioning of libraries and book collections in the camps of interned soldiers of the Ukrainian Galician Army (UGA) in Czechoslovakia (Německé Jablonné, Liberec, Josefov) from the second half of 1919 till 1922. **Methodology.** The study is based on the methodological principles of such contemporary approaches in historical science as intellectual and cultural history, which allowed to analyze a broader cultural context through the prism of a specific phenomenon. The use of source analysis methods facilitated the systematization of primary materials (reports on the cultural and educational activities of camp organizations), while the application of the historical-systemic method made it possible to highlight the specific features of the functioning of libraries in the camps of interned UGA soldiers. **The scientific novelty of the work** lies in expanding the current knowledge of camp libraries and book collections that operated in the camps of interned soldiers of the Ukrainian Galician Army in the Czechoslovak Republic, as well as introducing into scholarly circulation an additional body of archival documents. **Conclusions.** It has been established that libraries consistently remained the central element of cultural and educational work in the camps, performing an important educational function for those internees who tried to make productive use of their time in Czechoslovakia. Notably, the expansion of library holdings was ensured both by various camp organizations and through charitable donations. To facilitate access to books for particular groups of internees, some circles established and maintained their own small libraries intended exclusively for their members. It is demonstrated that the Ukrainian book in the camps of interned UGA soldiers was one of the most important tools for fostering their national and patriotic feelings. A notable phenomenon was the establishment and maintenance of independent book collections by various camp circles, as well as the circulation of "traveling" libraries to UGA labor groups outside the camps. Thanks to the camp libraries, the interned Ukrainian soldiers had every opportunity to organize their self-education, and the intensity of the book movement testified to their high interest in acquiring additional knowledge.

Key words: interned soldiers, camp, library, reading room, book, Ukrainian Galician Army, Czechoslovakia.

https://doi.org/10.15407/rksu.42.192
УДК 785.6:78.071.1Косенко:930.25(477)(045)

Ольга Волосатих, кандидат мистецтвознавства, доцент, доцент кафедри історії української музики та музичної фольклористики, Національна музична академія України (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-3713-4187
E-mail: vololga7@gmail.com

ХАРКІВСЬКІ КОНЦЕРТИ ВІКТОРА КОСЕНКА НА СТОРІНКАХ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ (З ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ імені В.І. ВЕРНАДСЬКОГО)

Метою дослідження є демонстрація можливостей використання епістолярного матеріалу як джерела відтворення епізодів життєвого і творчого шляху композитора. Зіставлення листування з іншими документами дозволяє розширити уявлення про оточення й творчі контакти митця, деталізувати його виконавські плани на певному етапі, дізнатися деякі подробиці втілення художнього задуму тощо. **Методологія** базується на застосуванні історичного та порівняльно-аналітичного методів, методики джерелознавчого аналізу, структурного й системного методів тощо. **Наукова новизна** полягає в підтвердженій архівними джерелами деталізації відомостей про коло спілкування Віктора Косенка, формування його творчих і виконавських планів, виявлення і наголошення «проблемних зон» сучасної наукової та джерельної бази, пов'язаної з ім'ям композитора, а також у введенні до широкого наукового обігу зразків епістолярію митця та його близького оточення. **Висновки.** На сьогодні потенціал матеріалів особових архівів українських митців першої половини XX ст. для майбутнього відтворення художньої панорами часу ще не є цілковито актуалізованим. Зокрема — документи композитора, піаніста й педагога Віктора

Цитування: Волосатих О. Харківські концерти Віктора Косенка на сторінках архівних документів (з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 3 (42). С. 192—211. https://doi.org/10.15407/rksu.42.192

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Косенка. Як і в багатьох інших випадках, зіставлення опублікованих варіантів із відповідними архівними першоджерелами засвідчує значні зміни змісту, спричинені скороченнями під час підготовки текстів до друку. До теперішнього часу особові матеріали композитора (у тому числі його кореспонденція), так само, як і дотичні до його життєтворчості (наприклад, спогади про нього, створені найближчим оточенням розвідки тощо), були доступні переважно в досить відмінному від початкового (вилучалася, приміром, інформація щодо контактів митця з репресованими представниками української культури) вигляді. Розгляд із залученням різних архівних джерел подій близько двотижневого проміжку з життя композитора навесні 1928 року дозволяє не лише унаочнити повсякдення харківських мистецьких й адміністративних осередків, побачити зсередини процес реалізації мистецьких проєктів. Розширення контексту особистого й професійного спілкування представників творчої еліти, виявлення додаткових деталей обставин життєтворчості, відповідне переосмислення їхнього наповнення утворюють широкий обрій неохопленої тематики подальших наукових пошуків.

Ключові слова: творчість Віктора Косенка, виконавська діяльність Віктора Косенка, особовий архів композитора, епістолярій, реконструкція періоду життя, українська музична культура перших десятиліть XX століття, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Актуальність теми дослідження. Перегляд примітивно однобічних, подекуди спровокованих застарілими ідеологічними установками уявлень про численні сторінки мистецької історії України вимагає ґрунтовної джерельної бази. Проте на заваді так необхідному ретельному опрацюванню матеріалів (зокрема й першої половини XX століття) стає їхня часткова або повна недоступність для дослідників. Неопублікованими або опублікованими зі значними змінами (причиною чого, звісно ж, може бути зовнішня цензура або самоцензура) лишаються листування й спогади, ескізи й нотатки, інші різнотипні документи особових архівів митців. До того ж, частина подібних документальних зібрань і досі зберігається у приватних приміщеннях родинами авторів-фондоутворювачів. Тривалий час саме такою була ситуація навколо життєтворчості й архівного спадку українського композитора, піаніста й педагога Віктора Косенка. Удоступнення колекції його особових документів в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, на жаль, підтвердило попередні припущення щодо значного обсягу втрачених з об'єктивних і суб'єктивних причин матеріалів. Тож іще актуальнішим і нагальнішим видаються наукове осмислення і активне використання, зокрема публікація, основного масиву збереженого фонду. Також не можна виключати можливість віднайдення додаткових зразків архівних матеріалів, зокрема епістолярію, в архівних фондах осіб, так чи інакше з ним пов'язаних. На сьогодні виявлені, зокрема, листи Віктора Степановича Косенка до Леоніда Леонідовича Лісовського й Олександра Тихоновича Дзбанівського [9—12; 17—19].

Аналіз досліджень і публікацій. Можна констатувати, що епістолярна спадщина Віктора Степановича Косенка як цілісний джерельний масив ще

не ставала предметом окремої уваги науковців. Тривалий час доступною для дослідження залишалася лише опублікована 1975 року добірка листів композитора до дружини (містить також два листи до падчерки). Ситуація змінилася лишень останніми роками, після систематизації особового архівного фонду Віктора Косенка, укладання і публікації відповідного каталогу тощо [8].

До цього кілька зразків епістолярію, зокрема й один з листів, написаних композитором під час відвідин Харкова 1928 року, з мінімальними скороченнями було опубліковано Кірою Шамаєвою у збірнику «Віктор Степанович Косенко: погляд з 90-х років» [33]. До декількох листів композитора періоду гастрольної подорожі Донбасом зверталась у своїй розвідці Аліна Варшавська [3]. Чи не єдина згадка про листування В. Косенка й О. Дзбанівського зафіксована в монографії М.Д. Копиці «Епістологія в лабіринтах музичної історії» в переліку перспективних для музикознавчого дослідження архівних фондів [26, с. 39]. На листи до Леоніда Лісовського спирається у своєму дисертаційному дослідженні Анна Дробиш [6]. Питання харківських контактів композитора, зокрема й епістолярних, побіжно торкалася також авторка пропонованої розвідки [5].

Метою дослідження є демонстрація можливостей використання епістолярного матеріалу як джерела відтворення епізодів життєвого і творчого шляху композитора. Зіставлення листування з іншими документами дозволяє розширити уявлення про оточення й творчі контакти митця, деталізувати його виконавські плани на певному етапі, дізнатися деякі подробиці втілення художнього задуму тощо.

Виклад основного матеріалу. На 28 сторінці п'ятого номеру за 1928 рік провідного тогочасного українського музичного часопису «Музика масам» у розділі «Хроніка» вміщено невеличку інформацію: «В и к т о р К о с е н к о (Житомир) дав у Харкові кілька авторських концертів, два з них передавалося по радіо. В цих концертах композитор продемонстрував свої твори, написані протягом останнього року: Тріо для ф.-п., скрипки й віолончелі, ф.-п. п'єси та романси, крім яких виконувалися і твори, написані раніше — сюїта для скрипки й ф.-п. віолончельна соната й ін. З Харкова В. Косенко виїхав на концерти в Київ, звідки гадає виїхати на кілька концертів до Одеси, куди його запрошує Одеська філія ВУТОРМ'у. Композитор почав працю над українською оперою "Сава Чалий"» [36].

Звернення до архівних матеріалів і дотичних джерел дозволяє суттєво доповнити, деталізувати й відкоригувати наведені в дописі відомості, уточнити обставини й розширити коло залучених осіб (коло спілкування композитора і його близьких тощо), а також — зважаючи на відомі скорочення в публікаціях радянського періоду — подекуди реконструювати перебіг подій тих двох харківських тижнів з життя Віктора Косенка.

Наприклад, звернувшись до опублікованої версії листів композитора, можна уточнити, а почасти вирахувати, що згадувані в дописі трансльова-

ні по радіо концерти відбулися саме 7 й 12 травня [29; 30]. Але водночас у друкованому матеріалі привертають увагу численні позначки, які свідчать про вилучення частини тексту — квадратні дужки з трикрапкою. Про значні скорочення, зокрема й такі, що майже на протилежне змінювали початковий зміст, зроблені у процесі підготовки до друку особових матеріалів багатьох українських митців першої половини ХХ століття, говорилося вже неодноразово [5; 26]. Не становить винятку й досліджуваний епістолярій — у тих «дужечках» зокрема приховано ще й досі не остаточно відновлену інформацію про численні творчо-особисті контакти Віктора Косенка з Юрієм Масютиним, Леонідом Лісовським, Юрієм Ткаченком та іншими. Тож спробуємо відновити інформацію про тих, хто був залучений до підготовки концертів, усіляко сприяв композиторові у цьому, і водночас — розширити відомості про коло його спілкування.

Тож, якщо звернутися до повних авторських версій листів, які надсилав композитор додому під час свого перебування в Харкові навесні 1928 року, можна натрапити на непоодинокі згадки, зокрема в контексті підтримки практичною порадою, про певну особу, приховану під скороченнями «Ал. Тих.», «А. Т.» тощо — у листах з Харкова від 4 і 13 травня 1928, а також у листі того ж періоду із втраченим авторським датуванням [1] читаємо: «Вчера мною подано заявление (по совету Ал. Тих.) в Комитет содействия Ученым о выдаче мне допомоги. Ал. Тих. говорит, что дадут от 50 до 100 руб.», «С Д. Ученых ерунда — я уже здесь 2 недели и А. Т. еще не сговорился, а мне на гвалт надо ехать в Киев», «Секция Науч. Работ. что-то мне даст. Ал. Тих. говорит, что получу допомогу, но не большую» [21, арк. 2; 22, арк. 1 зв.; 23, арк. 2 зв.] [2].

Хто ж це був? А була це справді непересічна постать української культури першої третини ХХ століття — Олександр Тихонович Дзбанівський.

---

[1] Зберігся фрагмент без початку, який має в куті першого аркуша рукописну примітку (ймовірно, рукою А.В. Косенко) «1928 г. Харьков (до Донбасса)» [23]. Зі змісту можна припустити, що лист був написаний 29 квітня 1928 року.

[2] В усіх цитованих архівних матеріалах збережено авторську орфографію і пунктуацію. Тема потенційної фінансової підтримки від офіційних установ (у цьому випадку провідної організації з питань освіти — Народного комісаріату освіти за посередництва правління Всеукраїнського товариства революційних музик (ВУТОРМ), на яке тоді вже було реорганізовано Всеукраїнське Музичне товариство імені Миколи Леонтовича) виникає і в датованому 11 липня 1928 року листі композитора до Леоніда Лісовського: «Ваше душевное ко мне расположение разрешает мне обратиться к Вам с просьбой: Леонид Леонидович, не откажите как-нибудь, при случае, сообщить мне относительно «допомоги» /от Н. К. О. через Ц. П. Вуторма/ о которой Вы мне писали. Действительно-ли нахожусь я в списке там и вообще что это такое? Будет-ли это ежемесячная поддержка или нет? Простите, что я этим Вас беспокою, но уже очень плохо у меня со средствами. Сегодня получил известные надежды от Соболя [*йдеться про тогочасного директора Музичного сектору Держвидаву України Федора Мусійовича Соболя (1895—1973). — О. В.*] — но не знаю когда это еще будет и во что выльется» [12].

«Композитор, педагог, музикознавець, музично-громадський діяч, організатор музично-бібліотечної справи в Україні» — за сухими рядками довідника постає дійсно універсальна особистість. Богословська, музична й педагогічна освіта, плідна діяльність як музичного критика, величезна організаційна активність у лавах музичного товариства імені Леонтовича, проєкт створення музичної енциклопедії, який вражає масштабами навіть у збережених чернетках, нотатках й матеріалах, смілива ініціатива організації національної музичної книгозбірні [3] й цілковито успішна її реалізація…

Упродовж 1921—1928-го років життя Олександра Дзбанівського було пов'язано з Харковом. Як він сам зазначає в автобіографії: «працював в НКО (народному комісаріаті освіти) — то зав. Музо, то консультантом відділу мистецтв, а також (весь час) членом-секретарем Вищого Музичного Комітету, і одночасно з тим — то музредактором і співаком на Радіо, то інструктором (і основоположником) Харків. Державної української опери (2 роки), то викладачем-професором Муздрамінституту» [Цит. за 1, с. 37].

В особовому архіві Олександра Дзбанівського цього періоду збереглися фактично незнані на сьогодні джерела інформації про Віктора Косенка, зокрема й ті, що безпосередньо пов'язані з процесом підготовки авторських концертів композитора в Харкові навесні 1928 року. Насамперед варто згадати три листи композитора, два з яких можна датувати двадцятими числами січня, третій — кінцем квітня (вочевидь 24—25) 1928 року. З них дізнаємося про зміни датування майбутніх виступів, коригування складу виконавців, а також про формування майбутніх фортепіанних концертних програм Віктора Косенка, коло його спілкування тощо:

> «Дорогой Александр Тихонович!
>
> Шлем Вам наилучшие пожелания в Новом году — здоровья и всего хорошего.
>
> Простите, что так долго не писал Вам, но причин так много, что не знаю за какую браться, во всяком случае мысль о Вас и о данном Вам слове меня не покидала. К сожалению выполнить все свои обещания я был физически не в силах, т. к. я пять месяцев безработный, и положительно, приходилось тратить все свое время на изыскание средств для прожиточного минимума. Но все же я сделал крупную работу: написал большое, четырехчастное Трио для ф-но, скрипки и виолончели с украинским оттенком (укр. темы) [4], и несколько стихотворений для голоса и ф-но, а сейчас заканчиваю два стиха П. Тичины.

[3] З доповідної записки до сектору науки НКО [15] складається враження, що початкова ідея полягала в заснуванні мистецько-наукового центру, який поєднував би власне бібліотеку з архівною установою відповідного спрямування, а також вочевидь — музейним зібранням музичних інструментів.

[4] За авторським описом Тріо «темы волынян (окрестности г. Житомира)» використано в усіх частинах твору, окрім третьої [13, арк. 4]. Але, як відомо, на етапі завершення роботи над Тріо його структуру було змінено (під враженням від смерті Олександра Тугенхольда композитор замінив уже написану третю частину жалобним маршем), тож не виключено, що початкова версія так само містила фольклорний тематизм. Про автохарактеристику твору йтиметься далі.

Готовлю программы, из своих произведений, для 2-х концертов в Харькове. Предполагаю приехать в феврале месяце. — Что Вы мне на это скажете? Но ведь я же, абсолютно, без средств! Поддержит ли меня Т-во им. Леонтовича, и на что я могу рассчитывать. Хотелось бы так чтобы помимо расходов что-нибудь осталось мне.

Увенчались ли успехом Ваши переговоры с «вильомовцами»[5] относительно моего выступления с ними? Могу ли я рассчитывать сыграть с ними своё Трио и виолончельную сонату? У меня, дорогой Александр Тихонович, широкие планы: не хотелось бы ограничиваться одним Харьковом, а хотелось бы дать концерты и в Киеве и в Одессе, а потом, если Т-во меня поддержит (может быть это зависит от Укр. Фила, или же Наркомосвиты) как украинского композитора-пианиста, я бы хотел дать по два концерта в Москве и Ленинграде. Надеюсь на Вас, что Вы мне укажете как мне добиться осуществления моих планов, т. к. я дал себе слово двинуться в этом году вперёд. Материала у меня хватит, лишь бы была поддержка. Ведь как в Москве так и в Ленинграде хотелось бы выступать со своими харьковцами, а не с местными (т. е. не с москвичами и ленинградцами, т. к. на это уйдет много времени для репетиции) — оно роднее и лучше. Не правда ли? Пишу Вам все откровенно т. к. надеюсь, что Вы по-хорошему примете мою исповедь.

Вместе с Вашим письмом посылаю письмо Ю.Д. Ткаченко [6], перед которым чувствую себя очень неловко, т. к. не ответил ему своевременно на его запрос, а делаю его сейчас. Причина все та же о которой я Вам писал. О деле кончено… Дома у нас все как Вы видели. Все, относительно, здоровы. Коломойцевы шлют Вам привет и лучшие пожелания. Моя жена и в это лето желает видеть Вас нашим гостем[7]. Я же,

---

[5] Йдеться про учасників заснованого 1920 року в Харкові Квартету імені Вільома. Але зрештою концерти відбулися за участі Сергія Бружаницького і Йосипа Гельфандбейна — музикантів Квартету імені Леонтовича (організований 1925 року харківською філією МТЛ).

[6] Ткаченко Юрій Данилович (1895 — після 1945) — оперний співак, лектор, музично-театральний критик (псевдонім — Невермор), режисер. Від 1927 працював музичним критиком, відповідальним секретарем журн. «Музика масам» і секретарем Правління Харківської філії МТЛ. У 1934 році разом із багатьма іншими представниками української музичної культури був звинувачений у «націоналізмі та фетишизуванні історичної спадщини», унаслідок чого був змушений залишити Харків. Повернувся в жовтні 1941, під час німецької окупації міста, долучався до збереження Харківської опери й «повернення національного репертуару на її сцену». У 1943 залишив Україну і попрямував на Захід, де й помер, не повернувшись на Батьківщину [2, с. 271—273]. Як уже зазначалося, згадки про нього було вилучено з листів Віктора Косенка під час підготовки видання 1975 року.

[7] Де і за яких обставин відбулося знайомство Віктора Косенка з Олександром Дзбанівським, достеменно невідомо. Найімовірніше, відіграли свою роль контакти, які з'явилися в житомирський період життя останнього (нагадаймо, що з 1897 до 1909 він викладав тут і провадив активну музично-громадську діяльність, у багатьох напрямах перетворюючись на справжній «рушій» культурницького процесу міста, а також висвітлюючи мистецькі події Житомира в періодиці, зокрема, вочевидь «Русской музыкальной газете») [1, с. 34—39]. Мабуть і залишивши Житомир, Олександр Тихонович не розірвав зв'язків із цим містом, відвідував знайомих, гостював у них, листувався. Принаймні детальний лист Василя Коломойцева, (незмінного учасника косенківського тріо в Житомирі), який можна датувати межею 1928/29 років, зберігся в його архіві [16]. Своєрідною трагічною паралеллю видається доля бра-

в ожидании, Вашего ответа, буду работать для подготовки к концертам. Филия[8] у нас работает слабо — т. к. нет денег. И вообще концертное дело в Житомире глохнет. Пока всего хорошего. Жду с нетерпением Вашего доброго слова.

Искренно уважающий Вас

Ваш В. Косенко.

Леонтовичанам[9] мой привет. Пишите.

* * *

Дорогой Александр Тихонович!

Вчера написал Вам письмо и сегодня хотел опустить его в почтовый ящик — как вдруг получаю от Вас второе письмо.

Ради Бога простите меня, что так поздно отвечаю Вам, но право все дела и без конца дела.

Приношу Вам свою искреннюю благодарность за Ваши добрые заботы и хлопоты обо мне. Конечно, на все Ваши предложения я согласен. Вопрос только во времени. Приложу все свои усилия, чтобы в этом месяце быть у Вас в Харькове. Относительно числа когда можно назначить мои концерты, сейчас написать не могу. Я хочу чтобы в концертах исполнялось мое Трио и другие ансамблевые номера. Теперь обращаюсь к Вам прямо — не разрешите ли Вы мне выслать на Ваше имя партии Трио и скрипичной сюиты с тем, что Вы сами сделаете выбор, кому исполнять мои вещи и передадите партии по своему усмотрению; конечно если это Вас не очень обеспокоит и Вы не сочтёте мое обращение к Вам за эксплоатацию Вашего доброго отношения ко мне. Если Вас это, хоть сколько-нибудь не устраивает, то сообщите к кому направить свои партии и кого себе выбрать в партнёры. Певица будет А.В. Филипова[10]. Я готовлю две программы: один концерт камерный (Трио, скрип. сюит.[11] виолонч. вещи и романсы) и другой концерт исключительно "Klavierabend". Что касается присылки для «Радіо» своих романсов и других сочинений, то здесь скажу Вам следующее: романсы в количестве 7 номеров я сейчас вышлю Филиповой с тем, чтобы после моих концертов передать их для «Радіо» (хочу их впервые исполнить в открытом своём концерте). Послушался Вашего доброго совета: (за что ещё раз Вас благодарю) написал письма Козицкому, Ревуцкому[12], Лятошинскому и др. с просьбой прислать свои фортепианные сочинения для

тів обох митців — так само, як і Олександр Косенко (1888—1937), Петро Дзбанівський (1883—1937), примхою долі закинутий аж до Архангельська, був заарештований, звинувачений у контрреволюційній діяльності і розстріляний.

[8] Відповідний підрозділ Музичного Товариства імені Леонтовича.

[9] Вочевидь вітання адресоване знайомим членам харківської філії товариства, але не виключено, що й згадуваним вище учасникам однойменного квартету.

[10] У датованих початком травня листах Віктора Косенка з Харкова до Житомира як учасники концертів згадуються інші вокалісти.

[11] Як Сюїта для скрипки в доробку В. Косенка сьогодні фігурують присвячені В. Скороходу «Мрії» й «Експромт» (1919). Але збережена в архіві композитора копія з газетної рецензії, так само, як рукописні нотатки вступного слова до радіоконцерту з архіву О. Дзбанівського, містить інформацію про існування принаймні ще однієї частини [14, арк. 5].

[12] Йдеться вочевидь про лист від 21 січня 1928 року, копія якого збереглася в архіві композитора і про який так само згадує у своїх опублікованих спогадах як про перший контакт з Віктором Степановичем Косенком власне Ревуцький [34].

исполнения мною в концерте. Пока получил два вполне удовлетворительных ответа от Козицкого и Лятошинского. Таким образом в недалёком будущем у меня будет готов концерт фортеп. произведений украинских композиторов с которым приеду к Вам, но не в этот раз, т. к. не успею приготовиться [13]. От Ткаченко пока не имею ответа на свое письмо. От Козицкого получил предложение прислать немедленно свою автобиографию для отсылки её в Римановский словарь (в Германию). За все это я, конечно, должен благодарить Вас. Пока всего хорошего.

Ангелина Владимировна шлёт свой искренний привет и благодарит своего доброго учителя [14].

Коломойцевы кланяются.

Искренно уважающий Вас

Ваш — В. Косенко.

Пишите. Обо всем Вам буду писать.

Хочу ещё просить Вас об одном: мне очень бы хотелось издать несколько своих романсов (хотя бы ор. 7) несколько ф-ных вещей и вообще все что возможно. Как Вы думаете можно ли что из этого получиться. Ведь на Украине ещё не издавались мои вещи. Простите, что этим Вас беспокою, но я нажал сейчас все кнопки. Пишите. Ваш В. К.

* * *

Христос Воскресе! — дорогой Александр Тихонович!

Шлем Вам наилучшие пожелания — всего всего хорошего.

Во вторник выезжаю в Харьков — и в четверг (28/IV) прибуду в Ваше распоряжение.

Если Вас не затруднит, то хочу Вас просить чтобы Вы были любезны передали скрипачу и виолончелисту (которых Вы наметили для меня) [15], что я в четверг же буду с ними репетировать свое Трио.

Остановиться, на время своего пребывания в Харькове, хочу в Доме Учёных — если меня туда впустят. (В секции Научн. Работ. Волыни я состою уже целый год.) Приезд мой задержался из-за руки, которая мне не даёт покоя временами, и очень побаливает.

Пока всего хорошего.

До скорого свидания.

Искренно уважающий

Ваш — В. Косенко

P. S. Ангелина Владимировна шлёт сердечный привет» [17—19].

Архів Олександра Дзбанівського містить також унікальний документ, вочевидь — створену на його прохання заготовку для конферансу

[13] З листування з Леонідом Лісовським, датованого кінцем травня — початком липня цього ж року, можна дізнатися, що за розрахунками Косенка програма мала бути готовою для концертного виконання наприкінці вересня чи початку жовтня, а також прослідкувати процес формування програми [9—12].

[14] Як уже згадувалося, Олександр Дзбанівський викладав у Житомирській Маріїнській жіночій гімназії.

[15] Тобто згадуваним вище Сергієві Бружаницькому і Йосипові Гельфандбейну.

майбутнього радіоконцерту [16]. Попри те, що в архівознавчому описі цього документа, визначеного як «Концерт украинского композитора-пианиста Виктора Степановича Косенко. [Рецензия з curriculum vitae]. Черновик с правкой рукой неизвестного», авторство не є атрибутованим, деталі побудови тексту (зокрема перемінність третьої й першої особи [17]), а також очевидна схожість почерку з відомими зразками почерку Віктора Косенка, дозволяють вважати його однією з небагатьох автохарактеристик. А також єдиним відомим на сьогодні власним свідченням композитора про факт його народження саме у Варшаві, а не в Петербурзі, як у пізніших відомих автобіографічних документах. Прикметно, що, готуючи вступне слово, Дзбанівський, наче передчуваючи прийдешні події, оминає згадку про місце народження, констатуючи лишень, що «Віктор Степанович Косенко з походження українець (батьки його з Херсонщини). Народився він в 1896 р. в трудовій інтелігентній сім'ї» [14, арк. 1].

Доволі цікаво також прослідкувати, як саме думка композитора про власну творчість і твори трансформувалася на вступне слово. Отож авторська характеристика: «Что касается творческой линии Косенко, то он имеет тяготение к классицизму. Композитор работающий в сфере исключительно серьезной музыки — откуда, конечно, ясно пристрастие и любовь композитора к сонатной форме. Сонатная форма в творчестве Косенко занимает первое место и композитор работает на ней давая в каждой сонате что-то новое и таким образом совершенствует и обогащает эту форму. Что касается гармоний Косенко, то он очень осторожно пользуется ими и всякая новая гармоническая ткань у него обоснована. Есть и очень острые звучания, но они проходящи и чисто декоративного характера [18]» <…>

«1 часть Трио: Вся часть исключительно бодрого характера, даже моментами веселие, триумф и очень сильна динамически. В тематической работе автор делает всякие комбинации с темами вплоть до полного раздробления тем.

2 часть Sherzo — построена на 2-х колядках — одной минорной, другой мажорной. Причем мажорная колядка преподносится композитором как клас. хорал.

3 часть. Largo funebre — похоронный марш, построенный по очень оригинальному типу, не как обычно пишутся марши. Густо эмоционален, хотя в сущности и очень прост.

[16] Підтвердженням є відповідні рукописи й машинописи Дзбанівського з матеріалами до вступного слова [14].

[17] Наприклад, у характеристиці «Колискової»: «"Berceuse" — это вы сами знаете, поэтому здесь я умолчу» [13, арк. 7].

[18] Декларовані тут естетичні орієнтири виразно корелюються з узагальненою характеристикою фортепіанних творів Л. Лісовського, обраних Косенком для майбутньої програми сучасної української музики: «Единственная оговорка — это то, что все эти Ваши произведения противоположны настоящему левому музыкальному фронту. Но ведь не этим меряется художественность сочинения! Не правда-ли?» [11, арк. 2].

4 часть. Бодрый финал держащий своею напористостью и быстрыми муз. мыслями, сменяющими одна другую, слушателя до конца» [13, арк. 2 зв., 4].

«Твори Косенка відзначаються над усе виключною витриманістю форми, майстерністю письма і вишуканістю гармонічних барв. Автор обережно користується вельми гострими суто-декоративними нині модними, гармоничними сполученнями. І це йому лише на користь: музика його завжди ясна по рисунку, крилата по мелодіям, щира своїм настроєм і в той же час, вона насичена емоціями і сучасними почуваннями. Правда, музика Косенка не завжди оригінальна, в ній иноді почуваються впливи Шумана, Чайковського, Рахманінова, Глазунова, а де-не-де й французів модерністів, але це не позбавляє її своєрідньої краси й свіжости, яку надає їй часто українська народня мелодія. <…>

Перша частина /алегро/ написана з смілим розмахом, насичена динамікою, — це весна з її мріями, радощами і нестриманими жаданнями.

В другий частині — скерцо написаній на теми двох українських колядок композитор дає чарівну глибоко відчуту музичну картину, витриману в старовинному стилі.

Третя частина — жалібний марш, в оригінальній побудові, що захоплює глибоким своїм настроєм — траурний марш, що не навіває безмежної туги, а кличе на боротьбу, на подвиг. Цей траурний марш повинен заняти почесне місце серед кращих жалібних маршів.

Четверта частина надзвичайно бадьора, з поступовим натиском і частою зміною народніх укр. тем, блискуче тріумфально закінчує це видатне тріо» [14, арк. 2].

У контексті всіх доступних зараз матеріалів, можна зробити висновок про те, що, перебуваючи на посаді секретаря Вищого Музичного Комітету до кінця 1928 року, Олександр Дзбанівський намагався усіляко підтримати Віктора Косенка: залучав його до концертної й гастрольної діяльності, сприяв першим публікаціям творів композитора ДВУ, розглядалася також можливість профільного працевлаштування. Не виключено також, що спроба участі Косенка в масштабному проєкті перенесення на музично-театральну сцену шедеврів української літературної класики [19] могла бути

[19] Як зазначає Ганна Веселовська: «Контекстуально втілення "Захара Беркута" на сцені як опери пов'язано з грандіозними планами керівників культури й ідеологів мистецтва в УРСР, зумовленими, зокрема, політикою українізації, яку проводив М. Скрипник. У своєрідній серії взірцевих музично-сценічних творів за державними замовленнями мали бути написані опери "Маруся Богуславка" (Р. Гліер); не здійснено, "Лісова пісня" (М. Вериківський), "Самійло Кішка" (Б. Яновський), "Кармелюк" (В. Костенко), "Захар Беркут" (Б. Лятошинський). Як бачимо, йшлося переважно про історичні сюжети, перейняті духом патріотизму, якими можна було, експлуатуючи національне минуле, скористатися для пропаганди прорадянської агітації та українізації одночасно» [4, с. 47—48]. Про те, що потенційна опера (та / або балет) Віктора Косенка розглядалась як складова цього ж процесу, свідчить листування композитора.

інспірована Дзбанівським. Щоправда, декларована в цитованому на початку розвідки журнальному дописі робота над оперою на основі трагедії Івана Карпенка-Карого зрештою звелася вочевидь до вивчення матеріалів минулорічної вистави театру «Березіль» із музикою Пилипа Козицького [20].

[20] Доцільним, зокрема і в контексті зіставлення з друкованим варіантом, видається навести всі дотичні до питання фрагменти з оригіналів листів композитора, адже під час підготовки до друку видання 1975 року тексти зазнавали справді руйнівних скорочень [28—30]. Як уже зазначалося, купіювалися непоодинокі згадки про Юрія Ткаченка і Юрія Масютина («Юрко» в поданому нижче тексті). Водночас навіть у повних версіях поміж рядків прочитується відчуття необхідності подолання суттєвого, навряд чи подоланого опору, надія змінюється зневірою тощо. Звісно ж, не можна остаточно відкинути самоцензурний момент в епістолярних висловлюваннях композитора, тож про справжній сенс слів і приховувані за тим події й підтексти лишається тільки здогадуватися: **«Завтра или же послезавтра у меня заседание относительно Саввы Чалого и балета. Ткаченко говорит, что безусловно я то или другое получу. 2 недели тому назад был здесь Лятошинский и получил тысячу рублей и заказ на оперу** [*майбутній «Золотий обруч». — О. В.*] **— срок 2 года. Волнует меня этот вопрос очень. Ты ведь подумай сразу я могу получить тысячу рублей! Ткаченко сказал, что все сделает для меня со всех сторон чтобы мне дать заказ. Во всяком случае у меня надежда на это есть очень большая»** [20, арк. 1 зв.].

«В-пятых — "Савва Чалый". Дело с этим обстоит так: Козицкий и еще один человек, которые нужны для этого, еще не вернулись из командировки. Без них обсуждение этого вопроса быть не может. Они должны приехать сегодня. Во всяком случае я об этом дам Тебе знать. На оперу "Савва Чалый" — у меня слабые перспективы, но Юрко и другие уверяют меня, что из этого выйдет дело. Для составления либретто и стихов решено привлечь Байкаря и Кочергу [*йдеться про перекладача багатьох використаних В. Косенком, а також Л. Лісовським поетичних текстів Олексу Байкаря, ще одне «загублене ім'я» українського літературного процесу 1920—30-х років* [6, с. 147] *і знаного драматурга Івана Кочергу. — О. В.*] — не знаю будут ли они согласны? Имея в ресурсе таких китов, я полагаю, что либретто будет удачное и я с удовольствием смогу выполнить свою работу, тем более, что на это дается довольно длительный срок. Если вопрос с оперой разрешится в положительном для меня отношении, то тогда со мной заключается договор, выдают мне аванс и я разворачиваю свою работу» [21, арк. 2 зв. — 3].

«[*початок листа, вочевидь, не зберігся, точне датування невідоме, але фрагмент з нього надруковано як частину листа від 4 травня* [29]. *— О. В.*] …заинтересован Юрко, который это дело к концу этой недели должен довести до конца. Если не удастся получить крупной суммы в виде аванса, то во всяком случае летние месяцы будут обезпечены небольшой суммой после чего я должен представить хотя-бы пол акта в черновике без оркестровки и тогда получаю не менее тысячи для окончания оперы. Когда будет окончена опера, то мне платят полностью условленный гонорар. Конечно не менее двух с половиной тысяч. Если бы я приехал в Харьков на месяц раньше я все это бы получил без задержки, а сейчас смета утверждена и можно только расчитывать на то, о чем я писал выше.

Так я решил с Юрком, что получая каких-нибудь триста рублей — я пишу первый акт и к осени его представляю — а там все уже само собой, тем более что во мне будут очень заинтересованы» [23, арк. 1—1 зв.].

«С оперой уже выясняется. Юрко действует во всю. Дают мне пока небольшую сумму, а он хочет выжать как следует. Одним словом к понедельнику дело будет яс-

Водночас розміщені на сайті проєкту «Open Kurbas: цифрова колекція» матеріали дозволяють припустити, що у виставах міг епізодично брати участь Гнат Мартинович Хоткевич (1877—1938) [38]. Навіть якщо йдеться про неточність ідентифікації учасників вистави, факт знайомства із цим універсалом української культури (письменником, актором, режисером, театрознавцем, бандуристом, композитором і музикознавцем) є невисвітленим питанням, дотичним водночас і до встановлення кола харківських контактів Віктора Косенка і, вочевидь, його житомирського оточення. На жаль, єдиними підтвердженнями можливих стосунків на сьогодні є кількаразова згадка «Платоші» в косенківських листах з Харкова [21], а також набагато пізніше (датоване другою половиною 1960-х років) листування дружин митців, частково збережене в різних архівних установах. У контексті деталізації контактів Віктора Косенка доречним видається навести з коментарями ці нечисленні взаємодоповнюючі рядки:

«3. 5. 66
г. Криворивня

Милая Ангелина Владимировна!

Вы не мало будете удивлены получив это письмо. На днях к нам в горы в музей Франка, в котором я работаю уже 6 лет прибыла екскурсия житомирского пединститута, которую возглавлял преподаватель Кудрицкий наш общий знакомый [22]. Он сообщил мне Ваш адрес и вот я собралась Вам писать и вдруг слышу по ра-

---

ным и я Тебе дам телеграмму об этом. <…> Сейчас иду в Театр Березиль к Курбасу он меня уже ждет. У него надо взять все материалы по С. Чалому. Задерживаться не хочу больше и надо заканчивать свои дела» [22, арк. 2 зв.].

[21] Зокрема двічі — у листі від 4 травня. Першу — «Вчера вечером ездил к Платоше думая найти у нее какие-либо сведения [*йдеться про новини з дому. — О. В.*], или застать письмо от Никитенок — и тоже тщетно» — у виданні купійовано; другу збережено і супроводжено виноскою-коментарем: «Платоша — дружина Гната Хоткевича (Платонида Володимирівна)» [21, арк. 1—1 зв.; 29, с. 229]. Про Платониду Володимирівну Хоткевич (1900/1901—1976), уроджену Скрипко, див також: [39; 35, с. 45—48].

[22] Йдеться (і це підтверджується текстом листа у відповідь) про знаного українського мовознавця Євгена Михайловича Кудрицького (1894—1976), старшого брата Костянтина Михайловича, чоловіка Раїси Едуардівни Канеп. Важливо також, що родина Кудрицьких могла бути ще однією безпосередньою «сполучною ланкою» між Віктором Косенком і Лесем Курбасом — через учасника Мистецького Об'єднання «Березіль» і випускника режисерської лабораторії при ньому Павла Михайловича Кудрицького [39]. Напрочуд лаконічна характеристика Михайла Петровича Кудрицького як «вчителя» з-поміж інших відвідувачів репетицій косенківського тріо у спогадах А.В. Косенко [27, с. 28] сприймається своєрідним проявом цензури або самоцензури, адже «Професор М.П. Кудрицький (1856—1933), вчений-метеоролог зі світовим ім'ям, видатний організатор навчального процесу у Коростишівській учительській семінарії, Житомирській першій гімназії, Житомирському Інституті народної освіти, Житомирських українських вищих педагогічних курсах імені М. Драгоманова, а також фундатор і дійсний член Товариства дослідників Волині — ось далеко не повний перелік основних напрямів життєдіяльності подвижника вітчизняної науки і освіти» [7].

дио: — …говорит Киев …юношеские произведения В.С. Косенка исполнит Батюшков. Мне вспомнился концерт в Харькове в доме ученых, подготовка к нему, волнение композитора, его выступление, домашние концерты, как тогда я горела желанием помочь ему, облегчить хлопоты и какой он был чудный, утонченный, как он переживал свое выступление. Меня радует все, что мне сообщил Кудрицкий о Вас, а главное, что Вы готовите к изданию воспоминания о Витеньке. В данный момент и я готовлю свои воспоминания о покойном Хоткевиче и готовлю к изданию его произведения.

Живу среди богатой карпатской природы. Этим летом ко мне приедет моя Галочка, мы не виделись 23 года [23]. Она имеет трех чудных мальчиков. Что Вы знаете о Лидусе, переписываетесь ли с ней? Где ее дочь? Я очень прошу Вас написать, что Вам известно о ней. Очень хочу Вас видеть, в моем представлении Вы предо мной в Житомире среди любимых друзей; мы с Лидусей называли Вас Ангелочком, образ В.С. навсегда запечатлелся в моей памяти, Галочка и теперь играет его произведения [24] и дети также, я посылаю им ноты. Галя живет в Марокко, учится в консерватории. Целую.

Ваша П. В.» [25, од. зб. 1369].

* * *

20/V 66

«Дорогая Платонида Владимировна! Очень нас обрадовало Ваше письмо — в памяти воскресли некоторые эпизоды из давно прошедшего — а там было кое что и хорошее! Вас мы очень хорошо помним и рады что и нас Вы не забыли! Как все-таки, в жизни бывает много неожиданного. По Вашему письму мы видим что Вы у дел и Вам симпатичных. О нас Вам, вероятно, рассказал достаточно Евгений Михайлович Кудрицкий. Мы с ним поддерживаем многолетнюю связь и даже, до некоторой степени родственную — младший брат Е. М. был мужем Раюши, очень хороший мальчик, как в прочем и вся семья Кудрицких (У Е. М. недавно умерла его жена — недели 2 тому назад).

Вы спрашиваете о Никитенках — совершенно ничего не знаю о них. Очень давно кто-то мне сказал, что А. Н. нет, а Лидия Васильевна имеет девочку — а где она и что с ней совершенно не знаю, а хотелось бы получить о ней сведение и даже адрес т. к. знакомство с ней зафиксировано у Виктора Степановича посвящением

[23] Галина Гнатівна Хоткевич (1929—2010) — наймолодша дочка подружжя, загублена матір'ю під час Другої світової війни. З її книги спогадів і листів дізнаємося, що омріяна обома зустріч так і не відбулася: «В 1966-му хотіла поїхати хоч на місяць до мами, в Карпати, не розуміючи, що це значило в ті часи! Не знаючи також, що вся Івано-Франківська область була під забороною. Тоді страшна катастрофа зі старшим синочком [*Петро Козакевич потрапив під машину і отримав важку черепно-мозкову травму. — О. В.*] спинила мої наміри. Все я забула, сиділа над пораненим синочком довгі місяці, а вдруге вже можливості не було. Так я і не побачила мамусю…» [35, с. 120].

[24] Зокрема, описуючи згадувану Миколою Крячком [32, с. 241] поїздку з матір'ю до Києва, Галина Хоткевич пише: «Іспит [*до «Київської музичної школи» — пише авторка, можливо маючи на увазі десятирічку КССМШ. — О. В.*] призначили на 20-те червня. Багато екзаменаторів добре знали мого батька. Грати мені треба було п'єсу Косенка. Мене прийняли! Дуже раділи ми, довго не лягали, розмовляли про майбутнє. А о четвертій ночі мама збудила мене. Перші німецькі бомби падали на Поділ…» [35, с. 103].

ей романса «Поет Зима» — текст Есенина — и я с удовольствием переслала бы ей эти ноты как память о ней в нашей семье и даже больше — если Вы когда-нибудь о ней что нибудь узнаете — пожалуйста сообщите, если я не доживу до того времени, то это сделает Раюша[25].

Вот Вам и ниточка связывающая наше прошлое — .

* * *

22/V 66

Дорогая Платонида Владимировна! Письмо пришлось перервать на несколько дней, поэтому и текст его несколько изменяется. Боюсь что вы не все разберете в моем письме, то не удивляйтесь — я очень плохо вижу и поэтому то что написано ранее й не могу прочесть. Хочу немного написать Вам о нашей жизни. Евгений Михайлович, вероятно говорил вам о том, что в нашей киевской квартире учрежден мемориальный кабинет-музей В.С. Косенко. За годы после смерти В.С. я собрала все материалы — его творчество в рукописях и изданиях, все газетные вырезки с рецензиями о нем, воспоминания друзей, исполнителей и учеников, все фото, которые были и у нас в семье, а также у посторонних, а когда грянула война, мне по телефону из министерства было предложено выехать с семьей и вывезти все творчество В.С. что мы с Раюшей и выполнили. Эвакуацию провели в Ташкенте, а когда был возвращен Киев, в первой телеграмме об ревакуации была и наша фамилия — мы вернулись в Киев, где судьбе было угодно сохранить нашу квартиру, правда абсолютно пустую, но целую, а т. к. квартира была дарственная, то был и смысл в нашей жизни — теперь в нашем скромном музее все собранное мною заняло свои места. Будете когда-нибудь в Киеве, очень просим посетить нас. Вот как сложилась наша жизнь! Кончаю свое письмо — крепко Вас обе целуем. Очень, очень рады тому, что нашли Вас.

Искренно Ваша А.В. Косенко.

* * *

Дорогая Платонида Владимировна!

Спасибо за весточку — она меня переносит в далекое прошлое, когда мы были молоды и не лишены надежд. В ответ послала две книжки воспоминаний — Вам и Галочке. Правда, я запуталась, кем Вам приходится Галочка — дочка? Вы пишете, что она играет в концертах. Если понадобятся ноты В.С. я, конечно, с охотой вышлю.

Желаю Вам успеха в Вашем деле — музее памяти Вашего мужа, дело трудное, но благородное. Я к сожалению много болею. В моем деле мне помогает моя семья.

[25] Уточнення з приводу цих, загалом неодноразово згадуваних у листах композитора (зокрема, як уже зазначалося від 4 травня, а також від 13 листопада й 23 грудня 1928 року), друзів родини подає у своїй розвідці про присвяти у творчості Косенка Павло Батюшков: «У тому будинку, де жили Косенки одну кімнату займало подружжя Микитенко [*різночитання прізвища у перекладах з російськомовного першоджерела. — О. В.*]. Це були дуже приємні сусіди, особливо прийшлася до душі Лідія Василівна — невеличка, чепурненька, дотепна жіночка. Вона не грала, не співала, але музику слухала з насолодою. А слухати було що. Дуже їй сподобався романс "Співа зима…" — про оспіваних С. Єсеніним і В. Косенком горобчиків журливих, котрі в заметіль притулились у вікна… Цей романс і присвятив Лідочці Віктор Степанович» [24].

Если будете в Киеве, буду рада видеть Вас у себя. Сообщите о получении книжки и о Вашем впечатлении.

С уважением А. Косенко.

* * *

Глубокоуважаемая Платонида Владимировна![26]

Очень тронута Вашим даром в память о нашем знакомстве. Книжка эта тоже лежит в музее как явление культурной жизни нашей страны. Мы знаем «Каменную душу», а вот новеллы — это читаем впервые. Большое Вам спасибо за внимание, очень для меня лестное.

Желаю Вам больших успехов в Вашей жизни в Ваших делах. Всей душой понимаю Ваши заботы и радуюсь каждому успеху.

С уважением
Ваша А. Косенко» [37].

* * *

«Дорогая Ангелина Владимировна!

Поздравляю Вас и всю Вашу семью с днем 8го марта! Желаю всего наилучшего, а главное здоровья! С большой признательностью посылаю Вам том «Избранное» в русском переводе. Целую крепко»[27] [25, од. зб. 1370].

Наукова новизна пропонованого дослідження полягає в підтвердженому архівними джерелами розширенні відомостей про коло спілкування Віктора Косенка, формування його творчих і виконавських планів, виявлення і наголошення «проблемних зон» сучасної наукової та джерельної бази, пов'язаної з ім'ям композитора, а також у введенні до широкого наукового обігу зразків епістолярію митця та його близького оточення.

Висновки. На сьогодні потенціал матеріалів особових архівів українських митців першої половини XX ст. для майбутнього відтворення художньої панорами часу ще не є цілковито актуалізованим. Зокрема — документи композитора, піаніста й педагога Віктора Косенка. Як і в багатьох інших випадках, зіставлення опублікованих варіантів із відповідними архівними першоджерелами засвідчує значні зміни змісту, спричинені скороченнями під час підготовки текстів до друку. До теперішнього часу особові матеріали композитора (у тому числі його кореспонденція), так само, як і дотичні до його життєтворчості (наприклад, спогади про нього, створені найближчим оточенням розвідки тощо), були доступні переважно в досить відмінному від початкового (вилучалася, приміром, інформація щодо контактів митця з репресованими представниками української культури) вигляді. Розгляд із залученням різних архівних джерел подій близько двотижневого проміжку з життя композитора навесні 1928 року дозволяє не лише унаочнити повсякдення харківських мистецьких й адміністративних осередків, побачи-

[26] За штемпелем на конверті лист можна датувати січнем 1969 року.
[27] Листівка, датована березнем 1970 року.

ти зсередини процес реалізації мистецьких проєктів (концертних програм у безпосередньому «живому» виконанні і радіоконцертів, музично-драматичних творів, починаючи від замовлення) тощо. У контексті подій гастрольної поїздки реконструюються зріз психологічно-емоційного стану композитора та його сучасників, практично-виконавські й інтелектуально-творчі задуми тощо. Розширення контексту особистого й професійного спілкування представників творчої еліти, виявлення додаткових деталей обставин життєтворчості, відповідне переосмислення їхнього наповнення утворюють широкий обрій неохопленої тематики подальших наукових пошуків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бугаєва О.В. Визначні постаті музичної культури України // Бібліотечний вісник. 2018. № 6 (248). С. 34—42.
2. Бугаєва О.В. Музичне товариство імені М.Д. Леонтовича (1921—1931) : біографічний словник. Київ, 2015. 348 с.
3. Варшавська А.К. Тринадцять миттєвостей епістолярної спадщини В.С. Косенка // Київське музикознавство. Вип. 56. Київ, 2017. С. 128—136.
4. Веселовська Г.І. Життя сценічного твору: з історії першовтілення опери Б. Лятошинського «Золотий обруч» за повістю І. Франка «Захар Беркут» // Вісник Львівського університету. Серія: Мистецтвознавство. 2006. Вип. 6. С. 47—54.
5. Волосатих О.Ю. Епістолярій, програмні назви, присвяти й маргіналії як джерела дослідження творчості композитора (на матеріалі архіву Віктора Косенка) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2024. № 2 (33). С. 22—37.
6. Дробиш А.А. Леонід Лісовський: джерелознавчий і жанрово-стильовий аспекти творчості : дис. … доктора філософії. Київ, 2022.
7. Єршов В.О. Patriae patres. Михайло Петрович Кудрицький // Волинь—Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. 2002. № 9. С. 14—27.
8. Іванова О.А. Архів В.С. Косенка (1896—1938) у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : біографічне дослідження; науковий каталог / редкол.: О.П. Степченко (голова) та ін. Київ, 2019. 196 с.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. 1. Од. зб. 40324. 1 арк.
10. ІР НБУВ. Ф. 1. Од. зб. 40325. 2 арк.
11. ІР НБУВ. Ф. 1. Од. зб. 40326. 2 арк.
12. ІР НБУВ. Ф. 1. Од. зб. 40327. 1 арк.
13. ІР НБУВ. Ф. 67. Од. зб. 365. 7 арк.
14. ІР НБУВ. Ф. 67. Од. зб. 453. 6 арк.
15. ІР НБУВ. Ф. 67. Од. зб. 511. 1 арк.
16. ІР НБУВ. Ф. 67. Од. зб. 571. 1 арк.
17. ІР НБУВ. Ф. 67. Од. зб. 574. 2 арк.
18. ІР НБУВ. Ф. 67. Од. зб. 575. 2 арк.
19. ІР НБУВ. Ф. 67. Од. зб. 576. 2 арк.
20. ІР НБУВ. Ф. 411. Од. зб. 541. 2 арк.
21. ІР НБУВ. Ф. 411. Од. зб. 542. 4 арк.
22. ІР НБУВ. Ф. 411. Од. зб. 546. 2 арк.

23. ІР НБУВ. Ф. 411. Од. зб. 771. 2 арк.
24. ІР НБУВ. Ф. 411. Од. зб. 902. 16 арк.
25. ІР НБУВ. Ф. 411. Од. зб. 1369—1370. 3 арк.
26. **Копиця М.Д. Епістологія в лабіринтах музичної історії : монографія. Київ : Автограф, 2008. 528 с.**
27. Косенко А.В. Пам'ять серця // В.С. Косенко. Спогади. Листи / упоряд. А.В. Косенко. Вид. 2-ге, доп. Київ : Музична Україна, 1975. С. 5—82.
28. Косенко В.С. Лист до А.В. Косенко від 1 травня 1928 року // В.С. Косенко. Спогади. Листи / упоряд. А.В. Косенко. Вид. 2-ге, доп. Київ : Музична Україна, 1975. С. 228.
29. Косенко В.С. Лист до А.В. Косенко від 4 травня 1928 року // В.С. Косенко. Спогади. Листи / упоряд. А.В. Косенко. Вид. 2-ге, доп. Київ : Музична Україна, 1975. С. 229.
30. **Косенко В.С. Лист до А.В. Косенко від 13 травня 1928 року // В.С. Косенко. Спогади.** Листи / упоряд. А.В. Косенко. Вид. 2-ге, доп. Київ : Музична Україна, 1975. С. 230—231.
31. Косенко В.С. Лист до Р.Е. Канеп від 4 травня 1928 року // В.С. Косенко. Спогади. Листи / упоряд. А.В. Косенко. Вид. 2-ге, доп. Київ : Музична Україна, 1975. С. 230.
32. Крячок М. З епістолярію Гната Хоткевича // Пам'ятки : археографічний щорічник / редкол.: І.Б. Матяш (гол. ред.) та ін. Київ, 2008. Т. 8. С. 238—260.
33. В.С. Косенко. Листи // Віктор Степанович Косенко: погляд з 90-х років : зб. ст. / упоряд. і ред. К.І. Шамаева. Київ, 1997. С. 8—17.
34. Ревуцький Л.М. Дорогий товариш // В.С. Косенко. Спогади. Листи / упоряд. А.В. Косенко. Вид. 2-ге, доп. Київ : Музична Україна, 1975. С. 193—195.
35. **Хоткевич Г.Г. Там, де не колеться трава: Гнат Хоткевич та його родина. Львів : Апріорі, 2017. 224 с.**
36. Хроніка // Музика Масам. 1928. № 5. С. 28.
37. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф. 817. Оп. 1. Од. зб. 69. 8 арк.
38. Open Kurbas: цифрова колекція. Інформація про виставу «Сава Чалий». URL: https://openkurbas.org/performances/sava-chalyy/
39. Open Kurbas: цифрова колекція. Інформація про Павла Березу-Кудрицького. URL: https://openkurbas.org/personality/bereza-kudrytskyy-pavlo

Отримано 6 травня 2025 р.

REFERENCES

1. Buhaieva O.V. Vyznachni postati muzychnoi kultury Ukrainy [Famous figures in the musical culture of Ukraine]. *Bibliotechnyi visnyk* [Library Bulletin]. 2018. No. 6 (248), pp. 34—42 [In Ukrainian].
2. Buhaieva O.V. Muzychne tovarystvo imeni M.D. Leontovycha (1921—1931): biohrafichnyi slovnyk [M.D. Leontovych Musical Society (1921—1931): biographical dictionary]. Kyiv, 2015. 348 p. [In Ukrainian].
3. Varshavska A. Trynadtsiat myttievostei epistoliarnoi spadshchyny V.S. Kosenka [Thirteen moments of the V.S. Kosenko's epistolary heritage]. *Kyivske muzykoznavstvo* [Kyiv musicology]. 2017. Iss. 56, pp. 128—136 [In Ukrainian].
4. Veselovska H.I. Zhyttia stsenichnoho tvoru: z istorii pershovtilennia opery B. Liatoshynskoho "Zolotyi obruch" za povistiu I. Franka "Zakhar Berkut" [The life of a stage work: about the first nights of the opera "Golden Ring" by B. Liatoshyns'ky based on Ivan Franko's

novel “Zakhar Berkut”]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia: Mystetstvoznavstvo* [Bulletin of Lviv University. Series: Art History]. 2006. Iss. 6, pp. 47—54 [In Ukrainian].
5. Volosatykh O.Yu. Epistoliarii, prohramni nazvy, prysviaty y marhinalii yak dzherela doslidzhennia tvorchosti kompozytora (na materiali arkhivu Viktora Kosenka) [Epistolary, program titles, dedications and marginalia as sources of the composer’s work research (on Viktor Kosenko’s archive materials)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2024. No. 2 (33), pp. 22—37 [In Ukrainian].
6. Drobysh A.A. Leonid Lisovskyi: dzhereloznavchyi i zhanrovo-stylovyi aspekty tvorchosti [Leonid Lisovsky: source and genrestylistic aspects of creativity]. PhD thesis. Kyiv, 2022 [In Ukrainian].
7. Yershov V.O. Patriae patres. Mykhailo Petrovych Kudrytskyi [Patriae patres. Mykhailo Petrovych Kudrytsky]. *Volyn—Zhytomyrshchyna. Istoryko-filolohichnyi zbirnyk z rehionalnykh problem* [Volyn—Zhytomyr Region. Historical and Philological Collection on Regional Problems]. 2002. No. 9, pp. 14—27 [In Ukrainian].
8. Ivanova O.A. Arkhiv V.S. Kosenka (1896—1938) u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: biohrafichne doslidzhennia; naukovyi kataloh [Archive of Victor Kosenko (1896—1938) in the fonds of the Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Biographical research. Scientific catalogue] / Edit. board: O.P. Stepchenko (Head) et al. Kyiv, 2019. 196 p. [In Ukrainian].
9. Fond 1. Unit 40324. 1 Fol. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
10. Fond 1. Unit 40325. 2 Fols. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
11. Fond 1. Unit 40326. 2 Fols. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
12. Fond 1. Unit 40327. 1 Fol. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
13. Fond 67. Unit 365. 7 Fols. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
14. Fond 67. Unit 453. 6 Fols. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
15. Fond 67. Unit 511. 1 Fol. Institute of Manuscript of V I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
16. Fond 67. Unit 571. 1 Fol. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
17. Fond 67. Unit 574. 2 Fols. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
18. Fond 67. Unit 575. 2 Fols. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
19. Fond 67. Unit 576. 2 Fols. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
20. Fond 411. Unit 541. 2 Fols. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
21. Fond 411. Unit 542. 4 Fols. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

22. Fond 411. Unit 546. 2 Fols. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
23. Fond 411. Unit 771. 2 Fols. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
24. Fond 411. Unit 902. 16 Fols. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
25. Fond 411. Units 1369—1370. 3 Fols. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
26. Kopytsia M.D. Epistolohiia v labiryntakh muzychnoi istorii: monohrafiia [Epistology in the labyrinths of musical history: a monograph]. Kyiv: Autograph, 2008. 528 p. [In Ukrainian].
27. Kosenko A. Pamiat sertsia [Memory of the heart] // V.S. Kosenko u spohadakh suchasnykiv [V.S. Kosenko in the memories of contemporaries]. Kyiv: Musical Ukraine, 1967. Pp. 5—82 [In Ukrainian].
28. Kosenko V. Lyst do A.V. Kosenko vid 1 travnia 1928 roku [Letter to A.V. Kosenko dated May 1, 1928] // V. S. Kosenko. Spohady. Lysty [V.S. Kosenko. Memoirs. Letters] / A.V. Kosenko (Comp.). 2nd ed., rev. Kyiv: Musical Ukraine, 1975. Pp. 228 [In Ukrainian].
29. Kosenko V. Lyst do A.V. Kosenko vid 4 travnia 1928 roku [Letter to A.V. Kosenko dated May 4, 1928] // V.S. Kosenko. Spohady. Lysty [V.S. Kosenko. Memoirs. Letters] / A.V. Kosenko (Comp.). 2nd ed., rev. Kyiv: Musical Ukraine, 1975. P. 229 [In Ukrainian].
30. Kosenko V. Lyst do A.V. Kosenko vid 13 travnia 1928 roku [Letter to A.V. Kosenko dated May 13, 1928] // V.S. Kosenko. Spohady. Lysty [V.S. Kosenko. Memoirs. Letters] / A.V. Kosenko (Comp.). 2nd ed., rev. Kyiv: Musical Ukraine, 1975. Pp. 230—231 [In Ukrainian].
31. Kosenko V. Lyst do R.E. Kanep vid 4 travnia 1928 roku [Letter to R.E. Kanep dated May 4, 1928] // V.S. Kosenko. Spohady. Lysty [V.S. Kosenko. Memoirs. Letters] / A.V. Kosenko (Comp.). 2nd ed., rev. Kyiv: Musical Ukraine, 1975. P. 230 [In Ukrainian].
32. Kriachok M. Z epistoliariiu Hnata Khotkevycha [From the Hnat Khotkevych epistolary]. *Pamiatky : arkheohrafichnyi shchorichnyk* [Monuments: archaeological yearbook] / Editorial: I.B. Matyash (editor-in-chief) and others. 2008. Vol. 8, pp. 238—260 [In Ukrainian].
33. Kosenko V. Lysty [Letters] // Viktor Stepanovych Kosenko: pohliad z 90-kh rokiv: zb. st. [Viktor Stepanovych Kosenko: a view from the 90s: coll. art.] / K.I. Shamaeva (Comp.). Kyiv, 1997. P. 8—17 [In Russian].
34. Revutsky L.M. Dorohyi tovarysh [Dear friend] // V.S. Kosenko u spohadakh suchasnykiv [V.S. Kosenko in the memories of contemporaries]. Kyiv: Musical Ukraine, 1975. Pp. 193—195 [In Ukrainian].
35. Khotkevych H.H. Tam, de ne koletsia trava: Hnat Khotkevych ta yoho rodyna [Where the grass is not thorny: Hnat Khotkevych and his family.]. Lviv: Apriori, 2017. 224 p. [In Ukrainian].
36. Khronika [Chronicle] // Muzyka Masam [Music to the Masses]. 1928. P. 28. [In Ukrainian].
37. Fond 817. Inventory 1. Unit 69. 8 Fols. The Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine.
38. Open Kurbas: tsyfrova kolektsiia. Informatsiia pro vystavu "Sava Chalyi" [Open Kurbas: digital collection. Information about the performance "Sava Chaly"]. Retrieved from: https://openkurbas.org/performances/sava-chalyy/ [In Ukrainian].
39. Open Kurbas: tsyfrova kolektsiia. Informatsiia pro Pavla Berezu-Kudrytskoho [Open Kurbas: digital collection. Information about Pavlo Bereza-Kudrytskyi]. Retrieved from: https://openkurbas.org/personality/bereza-kudrytskyy-pavlo [In Ukrainian].

Received on May 6, 2025

Olha Volosatykh
National Musical Academy of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0003-3713-4187
E-mail: vololga7@gmail.com

VIKTOR KOSENKO'S KHARKIV CONCERTS
ON PAGES OF ARCHIVAL DOCUMENTS
(FROM FONDS OF INSTITUTE OF MANUSCRIPT
OF V.I. VERNADSKYI NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE)

The goal of the research is to demonstrate the possibilities of epistolary material using as a source for recreating episodes of the composer's life and career. Comparison of correspondence with other documents allows us to expand our understanding of the composer's environment and creative contacts, to detail his performance plans at a certain stage, to learn some details of the realization of his artistic intent, etc. The research **methodology** is based on the use of historical and comparative analytical methods, methods of source analysis, structural and systematic methods, etc. **The scientific novelty** lies in the detailing of information about Viktor Kosenko's social circle, the formation of his creative and performance plans, the identification and emphasis of "problem areas" of the modern scientific and source base related to the composer's name, as well as the introduction of samples of the artist's epistolary and his close circle into wide scientific circulation. **Conclusions**. Today, the potential of materials from the personal archives of Ukrainian artists of the first half of the 20th century for the future reconstruction of the artistic panorama of the time is not yet fully actualized. In particular, the documents of the composer, pianist, and teacher Viktor Kosenko. As in many other cases, a comparison of the published versions with the corresponding archival sources shows significant changes in content caused by cuts during the preparation of texts for publication. Until now, the composer's personal materials (including his correspondence), as well as those related to his life's work (for example, memoirs about him created by his closest intelligence circle, etc.), have been available mostly in a form quite different from the original (for example, information about the artist's contacts with repressed representatives of Ukrainian culture was removed). The consideration of the events of about a two-week period in the composer's life in the spring of 1928, using various archival sources, allows us not only to visualize the everyday life of Kharkiv artistic and administrative centers, but also to see the process of implementing artistic projects from the inside. Expanding the context of personal and professional communication of representatives of the creative elite, revealing additional details of the circumstances of life, and rethinking their content accordingly creates a wide horizon of unexplored topics for further research.

Key words: works by Viktor Kosenko, Viktor Kosenko's performing activities, composer's personal archive, epistolary, reconstruction of the lifetime period, Ukrainian musical culture of the 20th century first decades, Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

https://doi.org/10.15407/rksu.42.212
УДК 32(091)(477)"19"(092)С.Петлюра:271.222(477)УАПЦ
Володимир Литвин, академік НАН України,
доктор історичних наук, професор,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-7560-2482
E-mail: gonzzales@ukr.net

«АЛГЕБРАЇЧНА ФОРМУЛА»: НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ЦЕРКВИ ДОРІВНЮЄ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ДЕРЖАВИ (ЛИСТИ СИМОНА ПЕТЛЮРИ З ФОНДІВ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ)

Метою дослідження є висвітлення ідей Симона Петлюри щодо розбудови Української Церкви шляхом виявлення у фондах ЦДАВО України його листів, адресованих Івану Огієнку, здійснення їх археографічного опрацювання та публікація концептуального документа його церковної програми. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах об'єктивності, історизму і системності та методах архівної евристики, джерелознавчої критики й археографічного опрацювання документів. **Наукова новизна** полягає у виявленні, опрацюванні та введенні до наукового обігу листів С. Петлюри до І. Огієнка, що розкривають державницьке бачення Петлюрою розбудови Української Церкви як складової боротьби за незалежність України. **Висновки.** Листування С. Петлюри з І. Огієнком свідчить, що Петлюра розглядав Українську Церкву як складову державотворення, національної консолідації, міжнародної репрезентації української справи та протидії російському впливові. Його церковна програма охоплювала утвердження автокефалії, українізацію богослужіння, міжцерковні контакти, національний стиль у церковній архітектурі та ідею Українського патріархату.

Цитування: Литвин В. «Алгебраїчна формула»: незалежність церкви дорівнює незалежності держави (листи Симона Петлюри з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 3 (42). С. 212—223. https://doi.org/10.15407/rksu.42.212

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Опублікований лист С. Петлюри від 19 грудня 1921 р. підтверджує, що в державницькому мисленні С. Петлюри незалежність Української Церкви й незалежність Української держави становили взаємопов'язані категорії. На часі системна археографічна публікація листів С. Петлюри, що відкриє нові можливості для подальшого дослідження церковної політики УНР, світогляду її провідників і джерельної спадщини української політичної еміграції.

Ключові слова: Симон Петлюра, Іван Огієнко, Українська Народна Республіка, Директорія УНР, Міністерство ісповідань УНР, Українська автокефальна церква, церковна політика, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Актуальність теми дослідження. Наприкінці травня 2026 р. українці вшановували пам'ять Симона Петлюри (1879—1926): 22 травня виповнилося 145 років від дня його народження, а 25 травня — 100 років від дня загибелі. Більшість досліджень, присвячених С. Петлюрі як Голові Директорії УНР і Головному Отаманові Армії УНР, зосереджена на політичній боротьбі, державотворенні, зовнішній політиці та організації війська. Натомість його викладацька, публіцистична й видавнича діяльність, а також релігійно-церковні погляди залишаються менш вивченими. Навчання в Полтавській духовній семінарії сформувало в Петлюри не аматорське, а фахово обґрунтоване розуміння ролі Церкви в державі, тому як лідер революції він надавав їй особливого значення в боротьбі українського народу за незалежність. Найповніше ці погляди відображені в епістолярній спадщині, що зумовлює актуальність подальшого розшуку, опрацювання й публікації його листів.

Аналіз досліджень і публікацій. Документи С. Петлюри неодноразово публікувалися до пам'ятних дат, пов'язаних із його життям і загибеллю. До 10-ї річниці смерті вийшла монографія О. Лотоцького з розлогими цитатами з його листів і промов (Париж, 1936 р.) [1]. До 30-ї річниці було видано перший том матеріалів Центрального комітету вшанування пам'яті С. Петлюри в Америці (Нью-Йорк, 1956 р.), що охоплював літературознавчі, театрознавчі й журналістські праці, а також документи 1917—1920 рр., які репрезентували Петлюру як організатора українського війська й очільника держави [2]. До 100-річчя від дня народження видавничий комітет на чолі з митрополитом Мстиславом підготував другий том його писаної спадщини з листами та статтями, опублікованими у виданнях «Слово», «Украинская Жизнь», «Табор», «Трибуна України», «Тризуб» (Нью-Йорк, 1979 р.) [3]. У 1999 р. за підтримки Інституту досліджень модерної історії України у США та Фундації імені Симона Петлюри в Канаді В. Сергійчук підготував третій том із раніше невідомими архівними документами, статтями й листами С. Петлюри (Київ, 1999 р.) [4]. Згодом він же опублікував четвертий том до 80-річчя загибелі Петлюри (Київ, 2006 р.) і п'ятий том до 90-річчя з дня смерті за підтримки Меморіального фонду Симона Петлюри

в Чикаго (Київ, 2016 р.) [5; 6]. Аналіз цих видань засвідчує, що листи С. Петлюри, в яких розгорнуто його ідеї щодо розбудови Української Церкви, попри значний дослідницький інтерес, досі не були системно й повнотекстово опубліковані, що значною мірою зумовлено їхньою розпорошеністю та складністю архівного пошуку.

Метою цього дослідження є огляд листування С. Петлюри та І. Огієнка й висвітлення концептуальних ідей С. Петлюри щодо розбудови Української Церкви, що розкриваються в його листах, адресованих Івану Огієнку, виявлених у фондах ЦДАВО України, а також здійснення публікації найбільш змістовного листа, де приміщуються його ідеї церковної реформи.

Іван Огієнко (1882—1972) був мовознавцем, істориком Церкви, перекладачем, ректором Кам'янець-Подільського державного українського університету, міністром народної освіти та ісповідань УНР, а згодом — митрополитом Української православної церкви в Канаді. Особливу вагу йому як співрозмовникові С. Петлюри надає глибока фахова обізнаність у церковно-релігійних питаннях і здійснений ним перший повний переклад Біблії українською мовою.

Виклад основного матеріалу. Листи С. Петлюри до І. Огієнка були виявлені у фонді ЦДАВО України № 1072 «Міністерство сповідань Української Народної Республіки». Вони відображають еволюцію поглядів С. Петлюри на розбудову Української Церкви на початку еміграційного періоду, за якого від сподівань на швидке повернення в Україну він переходить до усвідомлення неминучості тривалої боротьби за її самостійність і державність.

18 листопада 1920 р. у Фрідріхівці на Волині С. Петлюра провів останнє засідання Ради Міністрів УНР на українській території, наголосивши на потребі зберегти Армію УНР для подальшої боротьби. 21 листопада 1920 р. її частини перейшли Збруч, після чого Головний Отаман, уряд УНР та окремі міністерства опинилися в Тарнові (Польща). Тут під керівництвом С. Петлюри відновили роботу урядові структури, які готували розпорядження й заходи на випадок повернення в Україну [7, с. 11, 13]. У цей період Петлюра й Огієнко, ймовірно, перебували в одному місті, але як високопосадовці фіксували свої міркування в офіційному листуванні. У запропонованій статті особливу увагу приділено власноручним листам Петлюри, в яких найповніше виявляються його державницькі думки.

Закон від 12 листопада 1920 р. «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» визначав повноваження вищих органів влади УНР і фактично закріплював за С. Петлюрою верховну владу до ухвалення Конституції [8, арк. 1—2 зв.]. 9 січня 1921 р. набув чинності закон «Про Раду Республіки» [10, арк. 25], а 3 лютого 1921 р., відкриваючи її засідання в тарнівському готелі «Брістоль», Петлюра окреслив завдання УНР в еміграції: збереження національно-держав-

ної волі, зміцнення Армії УНР, удосконалення законодавства, підготовку програм державного управління, оборони, відбудови економіки та фінансів, розвитку освіти тощо. Окремо він сформулював програму розбудови Української Церкви: переклад Святого Письма й богослужбових книг українською мовою, підготовку національного духовенства, звільнення церковного життя від впливу російської церковної бюрократії, внесення народного духу в обряди та утвердження національного стилю в архітектурі українських храмів [9, арк. 13—15 зв.].

Симон Петлюра розглядав Церкву як важливу складову внутрішньої й зовнішньої політики УНР, міжнародної репрезентації української справи та здобуття підтримки для України. У листі до І. Огієнка від 10 грудня 1920 р. він визначив «велике завдання» Української Церкви — шукати єдності з близькими за догматами християнськими церквами [13, арк. 23—23 зв.]. Огієнко у відповіді від 15 березня 1921 р. [14, арк. 18—19 зв.] підтримав цю ідею, наголосивши на потребі міжцерковних контактів для закріплення автокефальності. Центральним практичним напрямом обидва діячі вважали налагодження зв'язків із Британською Церквою, що мало сприяти міжнародному визнанню Української Церкви та адвокації української державної справи. Отже, автокефалія, міжнародна підтримка УНР і державницька перспектива постають у листі Петлюри як складові єдиної політичної стратегії.

Листи С. Петлюри від 24(25) січня 1921 р. [10, арк. 23] та І. Огієнка від 2 лютого 1921 р. [16, арк. 32—32 зв.] засвідчують розуміння церковної архітектури як чинника національного виховання й збереження ідентичності. Петлюра наполягав на подоланні московських форм у храмовому будівництві та відновленні українського національного стилю, а Огієнко повідомляв про відповідні заходи Міністерства ісповідань.

Лист Огієнка до Петлюри від 2 лютого 1921 р. [15, арк. 31—31 зв.], присвячений реформуванню шлюбного законодавства в УНР, порушував проблему застарілості церковних норм і потребу приведення шлюбно-родинної сфери у відповідність до вимог сучасного життя. Хоча відповідного листа Петлюри до Огієнка про шлюбні відносини не виявлено, близькі за часом листи Петлюри до міністра юстиції від 24 та 26 січня 1921 р. [12, арк. 2—2 зв.; 11, арк. 1—1 зв.] дають підстави припускати існування такого документа або принаймні спільність обговорюваної проблематики. У цих листах Петлюра порушував питання перегляду кримінальних норм щодо жінок, які стали жертвами війни, окупації, насильства й крайньої нужди, а також питання відновлення українських прізвищ, спотворених або зрусифікованих унаслідок політики московської влади. Отже, наприкінці січня 1921 р. думка Петлюри розвивалася у площині творення законодавства для майбутньої національної соціально-правової держави, в якій мали бути захищені права вразливих груп населення й подолані культурні, мовні, адміністративні та символічні наслідки русифікації.

Лист І. Огієнка до С. Петлюри від 5 лютого 1921 р. [15, арк. 39] засвідчує, що уряд УНР ще сподівався на повернення в Україну й водночас продовжував заходи для визнання Української Церкви Вселенським православ'ям, розпочаті 1919 р. На початку 1921 р. Рада Республіки готувала закони й розпорядження, розраховані на впровадження після визволення України [7, с. 15]. Однак після підписання 18 березня 1921 р. Ризького миру між РСФРС, УСРР і Польщею, що фактично перекреслив Варшавський договір від 21 квітня 1920 р. і домовленості Пілсудського — Петлюри, політичну діяльність уряду УНР у Польщі довелося маскувати, зокрема через Український центральний комітет у Польщі, тарнівський осередок якого очолив І. Огієнко. Рада Республіки проіснувала близько пів року. Її діяльність припинилася через брак коштів на утримання членів, а також через поступовий від'їзд українських емігрантів із Тарнова в пошуках заробітку. За час її існування двічі змінювався склад уряду: після А. Лівицького головою Ради Міністрів став В. Прокопович, згодом — П. Пилипчук, за якого провідну роль відігравав міністр закордонних справ А. Ніковський; на початку 1922 р. С. Петлюра знову призначив А. Лівицького [7, с. 15—16].

Ідея повстання зрештою втілилася в рейді, відомому як Другий зимовий похід, що відбувся в жовтні — листопаді 1921 р. і завершився трагедією під Базаром — розстрілом полонених вояків УНР. На початку жовтня 1921 р. було підписано протокол про умови виконання Ризького миру, однією з яких стало видворення з Польщі найактивніших представників української еміграції; насамперед С. Петлюру було позбавлено права притулку. Дізнавшись про загрозу його арешту й вислання, Г. Юзевський організував перевезення Петлюри з Тарнова до Варшави. Там він спершу замешкав у палаці Рачинських, згодом С. Стемповський перевіз його до маєтку під Ґруйцем, а після послаблення загрози Петлюра повернувся до Варшави й оселився з дружиною та дочкою на квартирі київського адвоката В. Редліха. Попри повідомлення української преси про його виїзд із Польщі, фактично Петлюра залишив країну лише у грудні 1923 р.

У цих обставинах листи Петлюри жовтня 1921 р. — січня 1922 р. набувають менш оптимістичного й критичнішого характеру. У листі від 29 листопада 1921 р. [16, арк. 35—38] Петлюра прямо визнавав, що швидка перемога над ворогом малоймовірна, і закликав переорієнтувати боротьбу УНР на довготривалу політичну, інформаційну й дипломатичну працю, зокрема використовуючи церковні зв'язки, особливо з Британською Церквою, для формування сприятливої міжнародної опінії щодо української справи.

У листуванні Петлюри—Огієнка жовтня 1921 р. — лютого 1922 р. Українська Церква постає як чинник національної консолідації, духовного опертя еміграції та інструмент протидії московському церковно-політичному впливові. Петлюра вбачав в автокефалії, а не в унії, стрижень державної концепції розбудови Української Церкви. Саме тому в листі від 28 жовт-

ня 1921 р. [16, арк. 29—30] він висловлював застереження щодо ініціатив митрополита А. Шептицького й закликав Огієнка як міністра ісповідань виявляти обачність до церковних проєктів, що могли суперечити державницькій концепції УНР та інтересам Української автокефальної церкви. Водночас Петлюра високо оцінював діяльність самого Огієнка. У листі від 28 листопада 1921 р. [17, арк. 188—188 зв.] він відзначив переклад богослужбових текстів українською мовою, видавничу працю, підготовку національно свідомого духовенства, налагодження зв'язків зі Вселенським патріархом і входження Української Церкви до ширших міжцерковних об'єднань. У цьому документі праця Огієнка постає як державна служба, спрямована на формування духовних підвалин відродженої української нації.

Найбільш концептуальним у діалозі Петлюри й Огієнка є лист Симона Петлюри від 19 грудня 1921 р., долучений до цієї публікації [16, арк. 49—55]. У ньому Петлюра виклав бачення майбутньої організаційної структури Української автокефальної церкви, наголошуючи, що автокефалія не може обмежуватися лише наявністю українських єпископів чи митрополита в Києві. Повна церковна самостійність, на його думку, мала завершитися створенням власного Українського патріархату, який забезпечив би рівність Української Церкви з іншими православними центрами, зміцнив би її міжнародний авторитет, унеможливив залежність від Московського патріархату і відповідав би інтересам самостійної Української держави.

Наукова новизна дослідження полягає у виявленні, опрацюванні та введенні до наукового обігу листів С. Петлюри до І. Огієнка, що розкривають державницьке бачення Петлюрою розбудови Української Церкви як складової боротьби за незалежність України.

Висновки. Листування С. Петлюри з І. Огієнком свідчить, що Петлюра розглядав Українську Церкву як складову державотворення, національної консолідації, міжнародної репрезентації української справи та протидії російському впливові. Його церковна програма охоплювала утвердження автокефалії, українізацію богослужіння, міжцерковні контакти, національний стиль у церковній архітектурі та ідею Українського патріархату. Опублікований лист С. Петлюри від 19 грудня 1921 р. підтверджує, що в державницькому мисленні С. Петлюри незалежність Української Церкви й незалежність Української держави становили взаємопов'язані категорії. Системна археографічна публікація листів С. Петлюри відкриє нові можливості для подальшого дослідження церковної політики УНР, світогляду її провідників і джерельної спадщини української політичної еміграції.

ЛИСТ
С. Петлюра — І. Огієнку

[Варшава], 19 грудня 1921 р.
п[ану] Міністру Ісповідань
Проф[есору] І. Огієнко

Шановний п[ане] Міністре,

Надаючи справі організації української церкви велике значіння з погляду державного, я, оглядаючи пройдений нею шлях, прихожу до висновків, що ми не продумали до логічного кінця поставленого перед українською державністю питання про націоналізацію нашої церкви.

Втілення ідеї націоналізації нашої церкви ми бачимо в так званій автокефалії її *. Це — алгебраїчна формула, що її можно вирішувати ріжно з погляду церковної практики. І кожне вирішення цієї формули можно аргументами канонічними і справками обґрунтовувати, даючи в кожній окремій редакції такого вирішення доказ до правдивости отого стопцьованого трюїзму, що мовляв, закон (нехай і канонічний) — як дишло, куди поверни, туди й вийшло! Отже і справа автокефалії української церкви може розумітись всіляко як з погляду теоретично-канонічного, так і з погляду церковної практики. На мою думку ця справа нашими церковними діячами не розкрита як слід, не конкретизована, а що до свого ієрархічного змісту (дотеперішнього), то до кінця не доведена. Ми гадаємо, що як будемо мати власних єпіскопів, то цім уже ставимо власну церкву на тверду основу, з якої ніякі політично-церковні конфлікти її не зсунуть. Далі власного митрополіта в столичному місті наші автокефальні мрії і змагання не йдуть, а поза «вищу церковну раду» при тому ж митрополітові не сягають. На скільки помилковими та облудними є отакі мрії, показала нам практика за часів Скоропадського, що автокефальним змаганням української церкви зразу ж надала цілком протилежний зміст, проголосивши залежність нашої молодої церкви од Московського патріарха, тим самим саму ідею автокефалії повернувши в нівець, а маєстат голови Московської Церкви піднявши до становища зверхника нашої церкви фактичного. Коли зважити вагу політичних моментів такої залежности, то ми прийдемо до висновку, що така залежність буде все в'язати і лет і розвій як церковної, так і політично-державної думки української нації. Якими б успішними в майбутньому не були наші здобутки та осягнення в площині політичної боротьби, все їдно «по руках і ногах» буде в'язати нас оця залежність в площині церковній, вгасаючи і підтинаючи самостійницькі змагання нашого народу.

Нація, що стремить до власного державного життя, не може помиритись з такою залежністю. На прикладі Сербської церкви православної ми бачимо, що при першій змозі, в парі з затвердженням політично-державної самостійности, провадиться затвердження і церковної незалежности в формі організації власного патріархату, тим самим ставлячи справді належну «точку» над справою автокефалії Сербської церкви і підносячи маєстат її до вищого ступня.

Отже, зупиняючись над справою автокефалії української церкви, я гадаю, що ми повинні цілком послідовно розкрити зміст цієї формули і зробити логічні висновки з нього.

Очевидна річ, що належними постановами тимчасових вищих органів української церкви (в формі соборів) подиктовані політичними мотивами Київські ухвали 1918 р., що встановили залежність нашої церкви од Московського патріарха, будуть скасова-

ні. Але я гадаю, що цим скасуванням справи цілковитої автокефалії нашої церкви ми на ґрунт непохитний ще не поставимо. Необхідно піти далі і надати такі форми в самостійництві нашої церкви, які б одповідали державним інтересам української нації і були б логічним завершенням самої ідеї про церковну автокефалію. Коли ієрархічні моменти останньої втілені будуть тільки в формі власних єпіскопій, а на чолі інституту єпіскопів стоятиме митрополіт Київський, цього, мою думку, не вистарчить для того, щоб церква Українська стала на рівні, в усвідомленню і нашому і иньших народів, з другими церквами православними. При ціх умовинах церква Андрія Первозванного все буде «пасти задніх», все не буде мати того приорітету, тої пошани, які їй повинні належати, як з мотивів державних, так і з мотивів церковної історичної традиції, як до церкви, первозваним І(суса) Христа апостолом заснованої, належних. Я передбачаю більші комплікації для нашої церковної справи, випливаючі з такої незавершеної, мовляв би, половинчатої, ієрархично-організаційної структури української церкви. Ця структура не дає гарантій за додержання вимог церковної дісципліни найвищими достойниками нашої церкви, одкриває можливости центробіжних стремлінь з їхнього боку, церковно-політичного авантюризму, себто дає можливости для рецидиву в молодій українській церкві тих виснажуючих її внутрішню силу, її одпорність, її зовнішній маєстат явищ, що їх знає наша церковна історія 1) під час недоброї пам'ятки запровадження унії та 2) підпорядкования нашої церкви під зверхню залежність од церкви московської. І як причиною загублення нашої державної незалежности, помимо економично-політичних причин, було незавершення процесу консолідації української нації під час смерти гетьмана Богдана, брак єдиної** державної ідеології у його заступників, маючої об'єктивну цінність для всіх клясів тогочасної української нації, так [і] причиною загублення українською церквою тогочасної її автокефалії було брак єдиної церковної думки у вищих достойників її, брак відповідної ієрархічної дісципліни серед них і незавершена як слід організаційна структура нашої тодішньої церкви, голова якої Митрополіт Київський мав більше моральну силу для нашої церкви як ієрархічно-фактичну.

З мого погляду майбутня структура ієрархічна української церкви, оскільки про неї судити можно на підставі дотеперішньої практики і оскільки не зроблено буде відповідних коректівів до неї, таїть в собі і внутрішню «червоточину» і не дасть гарантій безупинного і безборонного розвитку національної церкви. Коли взяти зносини майбутні нашої церкви з созвучними собі, хоча б Грецькою, Царгородською чи Сербською [церквами], то тут матиме місце нерівність*** і на нашу церкву, на вищих представників її і на голову її, митрополіта, все «з гори», заглядатимуть патріархи иньших церков, відповідним чином і трактуючи нашу церкву, що для її авторітету-маєстату було б небажаним, а з погляду державних інтересів навіть шкодливим. Так само і для культивування авторітету церковної ієрархії серед кругів церковних, серед великої української державної парахвії, фігура мітрополіта, як голови-очолення нашої церкви, була б мало імпонуючою. Та й по суті справи, коли хочемо надати українській церкві, як церкві апостола Андрія Первозваного, відповідаюче їй значіння, то повинні моменти, зв'язані з цім завданням, до логічного кінця продумати і в таку зовнішню форму втілити, яка б одповідала тому змісту, що в ній і в її історичнім атрібуті міститься.

З огляду на це я думаю, що Українська Автокефальна Церква головою своєю повинна мати власного Патріарха****, як цілком логічне завершення її ієрархічної архітектоніки, і еволюції нашої національної церковної думки, нашої національно-

церковної ідеології. Український патріархат — рівний патріархату Московському — це річ, потреба якої вимагається інтересами, вірно осягненими, і української держави, і самої української церкви та ствоєчасною оцінкою тих небезпек, що загрожувати будуть — я це передбачаю — в її натуральному розвитку. В майбутніх конфліктах нашої держави з Москвою внутрішньо-міцна, ієрархічно-дісціплінована Церква Українська може відіграти велике позитивне значіння у вислідах такої боротьби. В зносинах, в поширенню свого морального і иньшого впливу на православні церкви (грузинську, білоруську, польську, латишську), вірменську-григоріянську держав, повсталих на місці давньої Росії, така ***** українська церква, як я хотів би в майбутньому недалекому її уявити, могла би так само допомогти зміцненню та впливові нашої державности, не кажучи вже про ті придбання, що цією дорогою і для своєї сили вона може осягнути.

Висловлюючи оці міркування в так важливій справі, я мало роблю собі клопоту з того, що вони приходять в голову серед так несприятливих обставин. Без огляду на останні, — мусимо мати з'ясованим плян і *pia desideria* ****** нашого державного будівництва, інтеґральною частиною котрого є і плянове будівництво української церкви. Такого точно до деталів продуманого програму, ми не мали, і це, з мого погляду та досвіду, було одною з головних причин наших неудач. Накреслюючи тепер певні завдання, опрацьовуючи певні програми, дотичні тих чи иньших галузів нашої державної справи, — я і в справах, підлягаючих Вашій компетенції та праці, вважав за необхідне і своєчасним зазначити міг погляд на данну справу. Припускаю, що не серед усіх кругів ця думка знайде спочуття. Але це мене не турбує. Мусимо все зробити, щоб ця ідея перемогла, стала елементарною, зрозумілою, знайшла своїх активних адептів і оборонців. Надію маю, що Ваша енергія в цьому напрямку мені допоможе, а самій справі на добро та користь вийде. Тоді широкий загал дивуватись буде, чому раніш думка ця до голови не приходила нашим провідникам і діячам, коли є такою простою, елементарно-зрозумілою і державно-потрібною. Чому її в життя не перевели наші князі могутні і такі гетьмани, як Богдан Хмельницький або Іван Мазепа, що, здавалось, більше всього розуміли потреби держави, найбільшими державниками були і найбільше значіння церковному чинникові в своїх державних концепціях надавали?

А проте, я певним є, що ідея власного патріархату, як найбільш доцільної ієрархічної форми в організації української автокефальної церкви, носиться в свідомости, чи може напівсвідомости, наших церковних кругів, шукаючи лише стимулу, імпульсу для свого виявлення і кристалізації.

Відповідним чином обґрунтувати та популяризувати цю ідею серед нашого громадянства є справою Вашою, п[ане] Міністре, і під цім зглядом, гадаю, спочиває вона в певних руках.

Вважаючи порушену справу — державної ваги справою, — я прошу Вас, п[ане] Міністре, висловити з приводу цього Ваші міркування і подати її під обмірковування найбільш заінтересованих та компетентних кругів, пам'ятаючи при цьому, що в моїй особі маєте переконаного і гарячого прихильника висловленого вище погляду на організаційно-ієрархічні форми української автокефальної церкви, а джерелом того погляду є турботи про майбутнє нашої Самостійної України.

З правдивою повагою [підпис] Петлюра

19/XII.1921 року Божого.

P.S. Копія цього листа посилається мною безпосередньо Головному Священнику військ УНР о[тцю] Пащевському [1].

[Штамп] Міністерство Ісповідань. Вхідне Ч. 1693. Одержано 26/XII.1921 р.

ЦДАВО України. Ф. 1072. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 49—55.
Оригінал. Рукопис. Українська мова.

* Автокефалії її — підкреслено в оригіналі.
** Єдиної — підкреслено в оригіналі.
*** Нерівність — підкреслено в оригіналі.
**** Власного Патріарха — підкреслено в оригіналі.
***** Така — підкреслено в оригіналі.
****** Благочестиві бажання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лотоцький О. Симон Петлюра. [Париж] : Комітет для вшанування X річниці смерти Симона Петлюри, 1936. 118 с.
2. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Видано в тридцяту річницю з дня смерти Симона Петлюри 1926—1956. [Т. I]. Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, 1956. 482 с.
3. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т. II. Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі, 1979. 636 с.
4. Петлюра Симон. Статті, листи, документи. Т. III / упоряд. В. Сергійчук. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 616 с.
5. Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. Т. IV / упоряд. В. Сергійчук. Київ : ПП Сергійчук М.І., 2006. 704 с.
6. Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. V / упоряд. В. Сергійчук. Київ : ПП Сергійчук М.І., 2016. 632 с.
7. Лівицький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен — Філадельфія: Вид-во Українське Інформаційне Бюро, 1984. 72 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 1065. Оп. 2. Спр. 263. 7 арк.
9. ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 8. 39 арк.
10. ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 81. 212 арк.
11. ЦДАВО України. Ф. 2208. Оп. 2. Спр. 223. 7 арк.
12. ЦДАВО України. Ф. 2208. Оп. 4. Спр. 17. 28 арк.
13. ЦДАВО України. Ф. 1072. Оп. 3. Спр. 4. 42 арк.
14. ЦДАВО України. Ф. 1072. Оп. 2. Спр. 13. 300 арк.
15. ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 39. 428 арк.
16. ЦДАВО України. Ф. 1072. Оп. 2. Спр. 12. 62 арк.
17. ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 81. 212 арк.

Отримано 7 січня 2026 р.

[1] Павло Пащевський (1874—1944) — український православний священник, військовий капелан Армії УНР, протоієрей УАПЦ, працівник Департаменту віросповідань Міністерства внутрішніх справ УНР, учасник Першого Зимового походу (6 грудня 1919 — 6 травня 1920), організатор курсів військових священників в інтернованих таборах і борець за незалежність України у XX ст.

REFERENCES

1. Lototskyi O. Symon Petliura [Symon Petliura]. [Paris] : Published by the Committee for Commemorating the Tenth Anniversary of Symon Petliura's Death, 1936. 118 p. [In Ukrainian].
2. Symon Petliura. Statti, lysty, dokumenty [Symon Petliura. Articles, Letters, Documents]. Published on the Thirtieth Anniversary of Symon Petliura's Death, 1926—1956. [Vol. I]. New York : Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA, 1956. 482 p. [In Ukrainian].
3. Symon Petliura. Statti, lysty, dokumenty [Symon Petliura. Articles, Letters, Documents]. Vol. II. New York : Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA; Symon Petliura Library in Paris, 1979. 636 p. [In Ukrainian].
4. Petliura Symon. Statti, lysty, dokumenty [Petliura Symon. Articles, Letters, Documents]. Vol. III / V. Serhiychuk (Comp.). Kyiv : Olena Teliha Publishing House, 1999. 616 p. [In Ukrainian].
5. Petliura Symon. Statti. Lysty. Dokumenty [Petliura Symon. Articles. Letters. Documents]. Vol. IV / V. Serhiychuk (Comp.). Kyiv : M.I. Serhiychuk Private Publisher, 2006. 704 p. [In Ukrainian].
6. Symon Petliura. Statti. Lysty. Dokumenty [Symon Petliura. Articles. Letters. Documents]. Vol. V / V. Serhiychuk (Comp.). Kyiv : M.I. Serhiychuk Private Publisher, 2016. 632 p. [In Ukrainian].
7. Livytskyi M. DTs UNR v ekzyli mizh 1920 i 1940 rokamy [The State Centre of the Ukrainian People's Republic in Exile between 1920 and 1940]. Munich—Philadelphia: Ukrainian Information Bureau Publishing House, 1984. 72 p. [In Ukrainian].
8. Fond 1065. Inventory 2. File 263. 7 sheets. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
9. Fond 1429. Inventory 2. File 8. 39 sheets. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
10. Fond 1429. Inventory 2. File 81. 212 sheets. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
11. Fond 2208. Inventory 2. File 223. 7 sheets. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
12. Fond 2208. Inventory 4. File 17. 28 sheets. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
13. Fond 1072. Inventory 3. File 4. 42 sheets. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
14. Fond 1072. Inventory 2. File 13. 300 sheets. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
15. Fond 1429. Inventory 2. File 39. 428 sheets. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
16. Fond 1072. Inventory 2. File 12. 62 sheets. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
17. Fond 1429. Inventory 2. File 81. 212 sheets. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.

Received on January 7, 2026

Volodymyr Lytvyn
Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0002-7560-2482
E-mail: gonzzales@ukr.net

"ALGEBRAIC FORMULA": INDEPENDENCE OF CHURCH EQUALS INDEPENDENCE OF STATE (SYMON PETLIURA'S LETTERS FROM FONDS OF CENTRAL STATE ARCHIVES OF SUPREME BODIES OF POWER AND GOVERNMENT OF UKRAINE)

The purpose of the study is to highlight Symon Petliura's ideas concerning the development of the Ukrainian Church through the identification, processing, and initiation of a full-text publication of his letters addressed to Ivan Ohiienko and preserved in the fonds of the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. **The methodology of the study** is based on the principles of objectivity, historicism, and systematicity, as well as on the methods of archival heuristics, source criticism, and archaeographic processing of documents. **The scholarly novelty** lies in the identification, processing, and introduction into scholarly circulation of S. Petliura's letters to I. Ohiienko, which reveal Petliura's state-building vision of the development of the Ukrainian Church as a component of the struggle for Ukraine's independence. **Conclusions**. The correspondence between S. Petliura and I. Ohiienko demonstrates that Petliura regarded the Ukrainian Church as a component of state-building, national consolidation, the international representation of the Ukrainian state, and resistance to Russian influence. His ecclesiastical programme included the affirmation of autocephaly, the Ukrainization of worship, inter-church contacts, a national style in church architecture, and the idea of a Ukrainian Patriarchate. The published letter of S. Petliura dated December 19, 1921, confirms that, in Petliura's state-building thought, the independence of the Ukrainian Church and the independence of the Ukrainian state were interrelated categories. A systematic archaeographic publication of Petliura's letters will open up new opportunities for further research into the church policy of the Ukrainian National Republic, the world-view of its leaders, and the source heritage of Ukrainian political emigration.

Key words: Symon Petliura, Ivan Ohiienko, Ukrainian People's Republic, Directory of the Ukrainian People's Republic, Ministry of Confessions of the Ukrainian People's Republic, Ukrainian Autocephalous Church, church policy, Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.

https://doi.org/10.15407/rksu.42.224
УДК 027.021(477):025.17:[030:[008:316.752]]-048.52"199/2024"
Лариса Матвійчук, кандидатка наук із соціальних комунікацій,
старший науковий співробітник Фонду Президентів України,
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-7230-9053
E-mail: l.matvijchuk@ukr.net

СТВОРЕННЯ НАУКОВИХ ДОВІДНИКІВ-ПУТІВНИКІВ З ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В НАЦІОНАЛЬНИХ БІБЛІОТЕКАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ (90-ті роки XX СТОЛІТТЯ — 2024 рік)

Мета дослідження — узагальнити досвід національних бібліотек Національної академії наук України в галузі методології науково-інформаційного описування і створення комплексних довідників-путівників, присвячених історичним бібліотекам, книжковим колекціям та зібранням як окремим об'єктам ретроспективної історико-культурної спадщини України. **Методологія** базується на принципах історизму та об'єктивності, на історико-хронологічному, системному, структурно-функціональному і спеціальних методах джерелознавства, книгознавства та наукової комунікації. **Новизна** полягає в тому, що вперше розкрито принципи та методичні засади укладання науково-інформаційного опису історичних бібліотек, колекцій та зібрань у зведених довідниках-путівниках з постатейним розписом, яким передбачається встановлення походження та історії створення й розвитку складу і змісту історичних бібліотек, колекцій та зібрань на основі наукової реконструкції та обліку як культурного надбання, що цілісно не залучалося до наукового обігу та соціокультурного простору. Визначено внесок окремих учених, які реалізовували на практиці підго-

Цитування: Матвійчук Л. Створення наукових довідників-путівників з історико-культурної спадщини в національних бібліотеках Національної академії наук України (90-ті роки XX століття — 2024 рік). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 3 (42). С. 224—252. https://doi.org/10.15407/rksu.42.224

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

товку довідників-путівників, у вивчення та розв'язання проблеми уніфікованого наукового описування бібліотек, колекцій та зібрань як окремого історико-культурного явища. **Висновки.** Науково-дослідні розробки історичного походження, складу й змісту фондів історичних бібліотек, рукописних та книжкових зібрань і колекцій цілісно репрезентують історію України в її різноманітності, що сприяє як включенню великої за обсягом нової інформації в контекст сучасного культурного простору, так і розвиткові гуманітаристики. Сформувався великий досвідчений колектив українських учених, які мають ґрунтовний фаховий доробок у представленні в довідниках-путівниках колекцій як окремого виду науково-інформаційних видань. Визначено обов'язкові вимоги до науково-інформаційного опису: встановлення походження, історії, складу і змісту фондів з урахуванням історичного контексту та побутування, облікової інформації та оцінки цінності.

Ключові слова: науково-інформаційні видання бібліотек, історико-культурна спадщина, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, історичні бібліотеки, рукописні та книжкові зібрання, бібліотечні колекції.

Актуальність. Серед основних завдань книгозбірень України наразі пріоритетним є створення системи науково-довідкового апарату на фонди історичних бібліотек, рукописні й книжкові зібрання і колекції (далі — ІБЗК) та розповсюдження історико-культурного знання, яке впродовж віків формувало духовне тло розвитку людства. Через історичні катаклізми ХХ ст. даний сегмент культурної спадщини не був актуалізований у науковому та суспільному середовищі. Останніми роками робота архівів, бібліотек, музеїв з популяризації ІБЗК набула нового змісту, ставши джерельною базою для досліджень культурної спадщини України [12].

ІБЗК в цілому мають важливе значення як унікальні документальні комплекси, хоча в їхній структурі виокремлюються різні види об'єктів організації (окремі великі історичні бібліотеки установ та приватні — видатних осіб, більш тематично вузькі зібрання та, як окрема організаційна структура, — штучні колекції, принцип формування яких базується на ще більш звуженому принципі збирання унікумів). Оскільки в Україні в наукових бібліотеках зберігається значна кількість колекційних фондів, досвід й узгодження концептуальних підходів до наукової розробки даної проблеми з опорою на зміст різних ІБЗК мають не лише теоретичне (історико-книгознавче, бібліотекознавче, джерелознавче), але й практичне значення для створення науково-довідкового апарату (далі — НДА) на базі описування та розкриття своїх фондів, упровадження й розширення доступу до джерел як у формі традиційних паперових видань, так і з орієнтуванням на створення цифрових колекцій. Тому розвиток цього виду НДА, складовими якого є науково-дослідна розробка історичного походження, складу і змісту фондів, узгодження структури науково-інформаційного описування ІБЗК, які репрезентують різні джерела з історії і культури України в

їхньому хронологічному зрізі та розмаїтті, сприяє включенню всеосяжної нової інформації в контекст сучасного культурного та наукового простору.

Отже, аналіз процесів створення наукових довідників-путівників з історико-культурної спадщини у двох найбільших книгозбірнях Національної академії наук України — Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (далі — НБУВ) та Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника (далі — ЛННБ), що мають статус науково-дослідних інститутів, зберігають величезну історико-культурну спадщину і здійснюють активну науково-інформаційну роботу щодо презентації спеціалізованих фондів рукописів, стародруків та рідкісних видань, музичних й образотворчих матеріалів, газет і журналів, архівних документів, які репрезентують розвиток людства в історичній ретроспективі, є незаперечно актуальним.

Аналіз досліджень і публікацій. Історія розвитку методології та методики наукового описування й укладання довідників як феномену, що впродовж десятків років перебував поза науковим доступом, комплексно не досліджувалася, оскільки актуалізувалася лише в період незалежності України і стала доцільною з набуттям науковцями певного досвіду та фахової підготовки. Окремі питання методології наукового описування впродовж 90-х років XX ст. — 20-х років XXI ст. та методики підготовки студіювалися у працях С. Арсірій [1], Л. Дубровіної [8—11], Н. Зубкової [17; 18], Г. Ковальчук [22—25], М. Кривенко [26], Л. Лисенко [27—29], Л. Мухи [41], Г. Сварник [47] та інших. Так, було розглянуто теоретико-методологічні та практичні питання класифікації ІБЗК, визначено фахові поняття і термінологію, методи реконструкції, структуру описування та його функції для реєстрації й паспортизації ІБЗК, а також принципи укладання описової статті для путівників та довідників, що дозволило узгодити як власне процес дослідження, так і принципи й конкретні методи підготовки такої науково-інформаційної продукції.

Низка досліджень та публікацій щодо системи підготовки путівників-довідників в НБУВ та ЛННБ характеризується у процесі викладу основного матеріалу статті.

Мета дослідження — узагальнити досвід національних бібліотек Національної академії наук України в галузі методології науково-інформаційного описування і створення комплексних довідників-путівників, присвячених історичним бібліотекам, книжковим колекціям та зібранням як окремим об'єктам ретроспективної історико-культурної спадщини України.

Виклад основного матеріалу. Отримання Україною незалежності та деідеологізація суспільства стимулювали процеси наукового опрацювання та включення історико-культурної спадщини до наукового й культурного обігу і відповідно заповнення наявних лакун в історії науки та духовної культури завдяки інформації про раніше не досліджувані як «ідеологічно

шкідливі» ІБЗК. Необхідність повернення до витоків національної культури і національної пам'яті наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст. актуалізувала вивчення, зокрема реконструкцію походження, історії, втрачених ланок та повноти, рукописних, архівних і книжкових зібрань, що належали видатним особам й духовним, навчальним, культурно-просвітницьким, науковим товариствам та іншим установам і організаціям. Включення їх до сучасного духовного потенціалу та соціокультурних процесів вимагало напрацювання нових методологічних підходів й методичних засад дослідження історико-культурної спадщини в цілому, визначення інформаційної структури, розкриття змісту, оформлення державної реєстрації, розробки специфічних уніфікованих форм доступу до великих обсягів інформації й створення електронних ресурсів. Були прийняті спеціальні урядові рішення щодо збереження, дослідження та реєстрації культурної спадщини, розроблено проєкт Державного реєстру національного культурного надбання (далі — ДРНКН), де знакова увага приділялася й бібліотечним пам'яткам. Реєстр запроваджувався з метою обліку об'єктів матеріальної та духовної культури виняткової історичної, художньої, наукової чи іншої цінності, що мають важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу і визначають його внесок у всесвітню культурну спадщину [45]. Водночас питання реєстрації ІБЗК як окремого об'єкта культурної спадщини у проєкті ДРНКН не актуалізувалися.

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського та Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника започатковувалися у драматичні періоди історії України (перша — в 1918 р. [11], друга — в 1939—1940 рр. [34]). Їхні фонди тією чи іншою мірою формувалися завдяки суцільній націоналізації в Україні наукової та культурної спадщини різних закладів, установ та організацій, зліквідованих більшовицькою владою — як у Києві [14], так само й у Львові [7]. Як національна Львівська бібліотека за змістом створювалася набагато раніше — вона веде свій початок з бібліотеки НТШ з його цінними фондами [47].

Відповідно бібліотечні та архівні комплекси зазнавали насильницьких переміщень та втрат через розпорошення, заборонялися для повноцінного опрацювання та оприлюднення впродовж десятиліть, що власне і створило прецедент «забуття» набутків дорадянських науки і культури. Отож обидві бібліотеки вже понад 30 років опрацьовують культурну спадщину, вилучену протягом тривалого часу із суспільного простору, розкривають її цінність, здійснюють наукову реконструкцію [4, с. 64—66].

За цей час створено велику кількість наукових праць різних видів — монографій, статей, публікацій документів, біобібліографій, довідників, методичних матеріалів, що репрезентують комплекси ІБЗК; каталогів та бібліографічних покажчиків колекційних документів, до статусу яких належать майже всі фонди до середини ХХ ст.; цифрових ресурсів культурної

спадщини, представлених в електронних каталогах та окремих базах даних на сайтах НБУВ та ЛННБ [3, 30—34; 41; 42]. Огляд цієї теми планується актуалізувати в нашій наступній статті, що здана до друку (Матвійчук Л.О. Дослідження історичних бібліотек, колекцій і зібрань у науково-дослідних бібліотеках Національної академії наук України (1993—2023).

Наразі ми зосереджуємося на досвіді, отриманому у процесі розробки методичних засад наукового описування ІБЗК та укладання довідників-путівників по фондах як зведених наукових довідників колекційного рівня, що об'єднують ІБЗК.

Наприкінці 1980-х років створюються об'єктивні сприятливі умови (демократизація суспільства, звільнення гуманітарної науки від ідеологічного диктату, присвоєння академічним бібліотекам статусу науково-дослідних інститутів) для роботи з цінними фондами національних бібліотек НАН України, що збереглися після руйнівних катаклізмів першої половини ХХ ст., які призвели місцями до втрати, а місцями до розпорошення органічно створених колекцій та зібрань: НБУВ пережила це в 1917—1934 рр. [41], ЛННБ — у 1939—1953 рр. [34; 35].

Отож лише наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років перші результати досліджень, присвячених вибраним книжковим колекціям та зібранням НБУВ, було оприлюднено у працях Є. Колесник (1988), І. Шовкопляса, А. Бровкіна, М. Воробея (1991) та деяких інших фахівців [15, с. 295, 307, 314, 315, 318—325 тощо].

Увага держави до вивчення культурної спадщини актуалізувала участь бібліотек у проєктах Державного комітету України з науки та розвитку технологій (далі — ДКНТ), якими було закладено основу для розробки наукових засад національно-культурного відродження і які було затверджено Постановою ДКНТ від 4 травня 1992 р. № 12 (напрям 7.1.1 «Книжкова спадщина України») [41]. Це стало стимулом до напрацювання методологічних та методичних питань роботи з рукописними, архівними й книжковими колекціями в незалежній Україні [13] та до створення нових концепцій діяльності наукових бібліотек [12].

Для книгозбірень це завдання виявилося дуже складним, адже виведення великих обсягів ІБЗК з фондів концентрації та спецсховів вимагало термінової підготовки кадрів, спроможних вивчати ці об'єкти культурної спадщини. За період радянської влади було майже втрачено фахівців, які не тільки володіли іноземними мовами, але й знали національний, духовний та історичний контекст культури різних країн, народів, мали спеціальні джерелознавчі, книгознавчі, бібліографознавчі навички для проведення такого роду досліджень [8]. Отож виникла ціла низка питань щодо процедури обліку, наукового описування, державної реєстрації ІБЗК як об'єктів національної спадщини, визначення їхнього загального статусу в комплексі бібліотечних фондів, а також необхідності розвитку книгознав-

чих методів вивчення колекцій як цілісного історичного факту і явища науки, культури, освіти.

На 1996—1998 рр. для НБУВ була затверджена наукова тема «Рукописна Україніка: археографічний реєстр колекцій та зібрань», результатами виконання якої стали напрацювання методики організації документів, визначення форм і методів їх використання, окреслення стратегії наукового та археографічного описування ІБЗК, до прикладу, унікальних колекцій «Україніки» для ДРНКН [40, с. 324, 325, 327].

Ці питання виносилися науковою спільнотою на різні публічні заходи, обговорювалися, зокрема, на харківській конференції «Колекції пам'яток писемності та друку в бібліотечних фондах України: проблеми формування, збереження, розкриття», присвяченій 100-річчю відділу рідкісних видань і рукописів ХДНБ ім. В.Г. Короленка (Харків, 2003), львівській — «Бібліотеки на західноукраїнських землях XVIII—XX ст.» (Львів, 2004), одеській — «Історичні колекції у книгозбірнях: проблеми збереження, вивчення, реконструкції» (Одеса, 2004) тощо.

Така активізація досліджень дозволила виробити ґрунтовні засади формалізованого опису ІБЗК як самостійного об'єкта вивчення, напрацювати базові положення щодо критеріїв збереження цілісності книжкових історичних колекцій, їхніх обліку та наукового опису [41, с. 364, 365]. Це стало міцним підґрунтям для розвою історичного книгознавства, платформою для подальшого студіювання книжкових колекцій як явищ історико-культурного розвитку, процесів їх переміщень, коли була зруйнована попередня система зібрань, що склалася історично в різних інституціях, бібліотеках та музеях, наукових товариствах, релігійних установах. Уперше було сформовано потужний синтетичний напрям досліджень, що об'єднав у собі напрацювання з бібліотекознавства, книгознавства, бібліографознавства, джерелознавства, археографії, архівознавства як спеціальних історичних дисциплін [41, с. 308, 309].

У цей період визначається й видова специфіка довідників та покажчиків колекцій, що відображає ієрархію структури фондів: перший рівень — довідники по фондах книгосховища або архівосховища в цілому; другий — зведені довідники по окремих ІБЗК, що збереглися в нерозпорошеному стані або були науково реконструйовані бібліотечними фахівцями-істориками; третій — подокументний опис фондів, створення родини описів, наукових каталогів; нарешті четвертий — це інтегрований опис у системі електронних ресурсів та баз даних.

Результатом активізації наукових розробок стало те, що вже в 1990—2000-х роках бібліотеки НАН України набули значний досвід вивчення окремих ІБЗК, який був репрезентований у ґрунтовних довідниках та монографіях. Для цього були сформовані колективи вчених, які спеціалізувалися на описуванні різних історичних колекцій та бібліотечних зібрань.

Зокрема, у НБУВ працювали фахівці із грецької, латинської, єврейської, польської рукописної спадщини, з вивчення слов'янських кириличних рукописів XIII—XVI ст. (Є. Чернухін, Л. Гнатенко, О. Іванова, О. Гальченко, І. Сергєєва, О. Хамрай та інші); відділ образотворчих мистецтв підготував описи колекцій профільних фондів (Г. Юхимець, І. Цинковська, Д. Фоменко, Л. Гутник та інші); побачили світ описи колекцій музичного фоноархіву та нотних рукописів (Л. Шолохова, О. Горшихіна, Л. Івченко та інші), стародруків і рідкісних видань (Г. Ковальчук, М. Шамрай, Н. Бондар та інші). Накопичувався досвід вивчення історії окремих історичних бібліотек та зібрань, передусім польських магнатів та шляхти, волинських баронів (С. Булатова, І. Ціборовська-Римарович, О. Рабчун, Н. Бондар, Є. Біленький та інші). Досліджувалися фундаментальні архівно-бібліотечні зібрання видатних осіб, до прикладу, архів та зібрання митрополита Євгенія Болховітинова (Є. Рукавіцина), архівно-музейне зібрання барона Ф. Штейнгеля (Н. Миронець), бібліотечне зібрання М. Петрова (С. Сохань), наукова спадщина Ан-ського (І. Сергєєва). Об'єктом наукових студій стала також історія бібліотечних зібрань Університету св. Володимира у Києві (Т. Мяскова), Київської духовної академії (Л. Дениско), Києво-Могилянської академії (Т. Міцан) тощо. Перший етап розвитку таких досліджень до 1993—2003 рр. представлений у праці Н. Маслакової, присвяченій висвітленню історії бібліотек та історичних бібліотечних зібрань України на сторінках журналу «Бібліотечний вісник» [36].

Науковці ЛННБ у різножанрових публікаціях розкрили результати вивчення стародрукованих видань (І. Качур, Д. Коваль-Гнатів, О. Колосовська, В. Фрис), бібліотечних мистецьких колекцій (С. Костюк, Л. Купчинська, О. Осадця, В. Пасічник), газетних і журнальних зібрань (Л. Головата, М. Комариця, М. Романюк, Л. Сніцарчук), картографічних колекцій (Т. Огородник, Н. Падюка), бібліографічних та біобібліографічних студій (М. Вальо, Л. Ільницька, С. Когут, К. Курилишин, М. Мовна), архівних зібрань (П. Баб'як, Т. Гуцаленко, О. Дзьобан, М. Дядюк, Т. Литвин, Я. Сеник), історичних колекцій (Р. Дзюбан, М. Кривенко, Л. Кусий, І. Олексів, Г. Сварник). Історію розвитку бібліотечного фонду, зокрема формування колекцій і зібрань, вивчали Л. Крушельницька, Є. Наконечний, С. Арсірій, Т. Кульчицька, М. Пономаренко, О. Хміль, проблеми його збереження — Л. Розумна, Л. Дзендзелюк, Л. Льода, І. Пігель. Загалом було видано низку довідників, каталогів, збірників статей та матеріалів конференцій, чимало окремих публікацій [31—34].

Досвід, набутий НБУВ та ЛННБ, створив основу для окреслення загальних принципів науково-дослідної роботи та підготовки різних видів довідників.

Укладання довідників-путівників по фондах ІБЗК має характерні особливості: зокрема, на відміну від основних бібліотечних та архівних видів

науково-довідкового апарату (далі — НДА), що базуються на подокументному описуванні, систематизації та каталогізації видань і документів, питання методичних засад подокументного описування ретроспективних книжкових пам'яток — рукописних книг, стародруків, видань штучних колекцій — розроблялися під час обговорення процесу описування для ДРНКН і виявили надзвичайну складність наукового розкриття такого виду діяльності та його уніфікації [37]. Отож надалі уніфікація описування як окремих джерел, так і колекцій міцно пов'язана з розвитком електронної національної бібліотеки культурної спадщини. На відміну від цього процесу, при описуванні ІБЗК поколекційного рівня увага концентрується на походженні колекції як культурного факту в сукупності різноманітних джерел, а також на інтегрованому значенні змістовної цілісності структури опису, яку книгознавець, археограф та джерелознавець мають визначити.

Набуття національними бібліотеками статусу науково-дослідних інститутів наприкінці 1980-х років створило умови для активізації підготовки бібліографічних покажчиків на штучні бібліотечні колекції, які склали первинний масив для реєстрації книжкових пам'яток. Як зазначалося вище, реєстрація ІБЗК як окремих об'єктів описування не розглядалася у цьому загальнонаціональному проєкті, але було актуалізоване питання про наукове дослідження та описування історико-культурних фондів [45].

Укладання НДА на ретроспективні ІБЗК, виокремлені топографічно у фондах відділів Інституту книгознавства та Інституту рукопису НБУВ, які були створені в 1993 р., та в науково-дослідному відділі історичних колекцій ЛННБ, започаткованому у 2003 р., стало першим кроком у роботі з путівниками-довідниками. Цей етап характеризувався виробленням загальної концепції описування та реєстрації ІБЗК як окремих об'єктів вивчення.

Ретроспективні ІБЗК є доволі складним явищем для дослідження, наукового описування та репрезентації: вони характеризуються різним походженням, значним різновидовим складом, багатоаспектністю, багатомовністю та мультикультурністю документів, а також й особистісним фактором колекціонування або збирацької діяльності, що могли тривати десятиліттями та століттями і відповідно стали свідченням значення й ролі фондоутворювачів в історико-культурному процесі. Розробку методичних підходів до розкриття цього явища не випадково було доручено НБУВ та ЛННБ як провідним науковими бібліотекам України з найбільшою кількістю ІБЗК, чиї рекомендації мали поширюватися на інші бібліотеки.

Реконструкцію походження та історії ІБЗК і їхню атрибуцію значно ускладнили численні соціальні катаклізми XX ст., що вплинули як на повноту, так і на збереженість історичної пам'яті про засновників і власників колекцій та зібрань. Величезні масиви меморіальних фондів, зібрані в різних дореволюційних інституціях у підросійській Україні (до 1918—1920-х рр.) та в численних особистих архівах і громадських інституціях

Львова до приєднання Західної України до СРСР (до 1939 р.), зазнали нищівних процесів внаслідок політичних змін, націоналізації, революцій, воєн, стресових переміщень за директивами радянської влади тощо. Було зруйновано організаційну та змістовну цілісність цієї культурної спадщини, не збережено документацію, а ідеологічні заборони радянського часу фактично вилучили її із процесу цивілізаційної спадкоємності. Тому основними методами для відновлення історичного знання було обрано джерелознавчий, археографічний, книгознавчий та бібліотекознавчий аналіз, визначення змістовних, ціннісних критеріїв для ІБЗК як самостійного явища історії науки і культури та інформаційно-аналітичні методики репрезентації в науково-довідковій формі.

Уперше це питання в контексті організації та збереження ІБЗК було актуалізоване в кінці 80-х років ХХ ст., коли постала практична потреба у включенні цієї культурної спадщини до діючих фондів бібліотек на засадах окремого об'єкта зберігання та обліку [9]. У 90-х роках у НБУВ розпочалося обговорення методологічних засад виокремлення ІБЗК, були затверджені дисертаційні теми Л. Мухи та Л. Лисенко. Здобувачки розглядали дану проблематику в контексті розвитку теорії та практики бібліотекознавства й книгознавства і створення науково-облікового апарату бібліотек, паспортизації колекцій для бібліотечного обліку та як одиницю опису ДРНКН [40]. Окрім того, Л. Лисенко простудіювала історіографію питання та понятійний апарат щодо використання термінів «історична бібліотека», «колекція», «зібрання», а також відносно складання археографічного заголовка, який надалі виконував би роль одиниці обліку в бібліотечній практиці та, в перспективі, — метаданих для ДРНКН колекційного рівня [27; 28; 29]. В обох дисертаціях та публікаціях з номінованої тематики оприлюднювалися передусім практичні засади класифікації, обліку та паспортизації колекцій і викристалізовувалася ідея створення окремого реєстру книжкових пам'яток, а надалі (на пропозицію Г. Ковальчук) — книжкових колекцій [22, с. 2—10].

Питання дослідження фондів стародруків та рідкісних видань і їхньої паспортизації висвітлювалися у працях Г. Ковальчук [24; 25], яка ґрунтовно розглядала різні аспекти створення ДРНКН та започаткувала електронний ресурс матеріалів до ДРНКН на сайті НБУВ. У монографії «Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах» (Київ, 2004) вченою проаналізовано процедури роботи з фондами стародруків, рідкісних і цінних видань, які є одними з найбільш вартісних штучних колекцій бібліотек. Дослідниця удосконалює та доповнює термінологічний апарат книгознавства, конкретизуючи поняття «книжкова пам'ятка», «рідкісна книга», «цінна книга», «бібліотечна колекція», «бібліотечне зібрання», «бібліотечний фонд» та створюючи тим самим методологічні засади розвитку нового наукового напряму — «книжкове пам'яткознавство».

Питання наукового вивчення та реконструкції історії й складу фондів були актуалізовані у праці С. Арсірій «Ретроспективна частина фондів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника: проблеми вивчення і реконструкції» (2006), де авторкою доводилися необхідність вивчення історії номінованих у назві фондів і їхнього сучасного стану, а також нагальність наукової реконструкції складу. Поняття бібліотекознавчої реконструкції у студії С. Арсірій розглядається як встановлення генеалогічного дерева бібліотеки і складається з виявлення, реєстрації, паспортизації, класифікації, схематизації, створення довідкового апарату, рекаталогізації, визначення місця зберігання та правил користування. Наводяться також і методи реконструкції — за обліковими документами та через пошук інформації в ретроспективній частині основних й обмінно-резервних фондів, а також у каталогах [1, с. 14].

Львівські вчені також приділяли увагу висвітленню шляхів формування колекцій і зібрань ЛННБ та особливостей їх вивчення (О. Зінько, А. Ільницька, Л. Купчинська, М. Кольбух, М. Кривенко, М. Нестайко та ін.). Дослідження житомирського вченого С. Міщука, присвячене історії формування різних наукових шкіл та засадам їхнього описування рукописно-книжкових зібрань України, надало ґрунтовний матеріал для поглибленого вивчення історії колекційних фондів [38].

Методологія вивчення ІБЗК як окремого історико-культурного явища була також об'єктом наукових студій Л. Дубровіної, яка приділила значну увагу вирішенню питань стосовно рукописно-книжної культури та підготувала багато учнів, котрі захистили дисертації з цієї тематики в її практичному аспекті (Н. Зубкова, Л. Лисенко, Л. Муха, С. Міщук, І. Сергєєва, О. Степченко та інші). У спеціальній статті (2007) учена підсумувала досвід вивчення ІБЗК та окреслила завдання для подальшого розвитку фундаментальних досліджень колекцій і зібрань, що мають базуватися на джерелознавчих та історико-книгознавчих підходах до студіювання ІБЗК як цілісного історичного факту та унікального явища культури різних історичних епох. Без такого дослідження, переконана Л. Дубровіна, не видається можливим кваліфіковано створити як загальний опис у довіднику, так і реєстраційні описи на ІБЗК як на пам'ятки рукописної та книжкової культури. Ці об'єкти мають значення як комплексні артефакти, що розкривають роль сукупного поняття історичного факту та доводять цінність ІБЗК як історико-культурних явищ. Методологічними умовами дослідження ІБЗК є розкриття їхнього змісту, висвітлення ролі постатей, подій, наукових, духовних та просвітницьких інституції в історичному процесі, в контексті умов їхнього створення та побутування, що продовжували існувати та поповнюватися в різні історичні періоди і включатися в соціокультурний контекст кожної епохи. Вивчення походження, історичної долі, сучасного складу та повноти ІБКЗ, науково-інформаційного синтезу дотичних джерел, на

думку Л. Дубровіної, мало знайти не лише монографічний вихід, а й практичну реалізацію та відобразитися у структурі описування, яку вчена запропонувала як орієнтовну для уніфікації в науково-довідковому виданні путівникового типу [8]. Питання комплексності історико-культурної спадщини бібліотек розглядалося і у працях Н. Зубкової [18, с. 10—15].

Умотивованість комплексного дослідження архівної та бібліотечної спадщини персоналій, яка надходила цілісно, але в певний період була розпорошена по різних спеціалізованих фондах НБУВ, доводилася на прикладі опублікованих монографій, присвячених, зокрема, архівам і бібліотекам митрополита Євгенія (Болховітінова) (Є. Рукавіцина) та Б. Грінченка (Н. Зубкова), бібліотечним, архівним і музейним зібранням Ф. Штейнгеля (Н. Миронець), М. Петрова (С. Сохань), Києво-Могилянської академії (Т. Міцан), а також визначенню їхніх місця й ролі у формуванні духовності українського суспільства. Теоретико-методологічна основа таких студій базується на використанні всієї джерельної бази, її комплексного вивчення методами, зокрема, книгознавчим (виявляє процеси створення, розповсюдження та використання книг у зв'язку з біографією та життям фондоутворювача) та джерелознавчим (вивчає походження, атрибуцію, опис, структуру та зміст документальних джерел), аналізу й синтезу, класифікації та систематизації документів за хронологічними, тематичними та типологічними ознаками. Принцип походження для штучних колекцій визначав особу або установу, яка створювала колекцію. Враховувалися принцип відношення, який виражається в можливості об'єднувати матеріали різного походження у групи навколо предмета або теми, та принцип спорідненості документів як за походженням, так і за змістовими ознаками [17, с. 9, 155].

Оптимальність побудови системи джерелознавчого та історико-книгознавчого уніфікованого опису Л. Дубровіна унаочнила за допомогою схеми, яка застосовується до всіх видів, типів бібліотек, зібрань, колекцій різних хронологічних періодів. Склад описових рубрик включає не лише розгорнутий заголовок, підготовлений за певною структурою, а й відомості про фондоутворювача (фізичну або юридичну особу), історію формування фонду у зв'язку з історією фондоутворювача, історію побутування фонду, поповнення та його переміщення, хронологічні рамки видань, обсяг або кількість одиниць зберігання, їхній родо-видовий склад, тематичний зміст фонду, мовну характеристику, науково-довідковий апарат, наявність власницьких ознак різного часу (штампів, екслібрисів фондоутворювача), певну службову інформацію, а також використані джерела та літературу [8, с. 71]. Такий підхід дозволяє об'єднати всі рівні опису, зокрема й для науково-інформаційних цілей (паспортизація, реєстраційний та постатейний науково-інформаційний опис для довідника), а також визначає методичні засади для всебічного дослідження походження, історії, змісту і складу ІБЗК.

У другій половині 2000-х у НБУВ з ініціативи Г. Ковальчук розпочався проєкт «Книжкові пам'ятки України», який врахував положення ДРНКН та роботу з виокремлення списку історичних колекцій, що становлять особливу історико-культурну цінність, національне надбання і підлягають занесенню до реєстру як колекції-книжкові пам'ятки; було підготовлено електронний довідник, значна частина якого опублікована на порталі НБУВ (http://nbuv.gov.ua/node/613). Конкретна робота передбачала послідовну підготовку серії довідників меморіальних історико-культурних фондів НБУВ, що надійшли до установи цілісними комплексами або були сформовані безпосередньо в НБУВ переважно в перші десятиріччя її існування за певними ознаками: за хронологією виходу видань, приналежністю до найвідоміших друкарських чи видавничих фірм, за різними шрифтами чи мовами (кириличним, гражданським, латинським шрифтами, польською, німецькою, французькою мовами), за рідкісністю чи цінністю видань або примірників, за незвичними форматами, за видами друку (книги, газети, журнали, листівки, плакати, гравюри, гравірувальні дошки, ноти, грамплатівки, карти) [19]. Авторка також актуалізувала питання про створення електронних інформаційних ресурсів книжкових пам'яток [23].

Значний внесок в організацію та методичні засади описування історичних колекцій був зроблений ученими ЛННБ. Зокрема, варто відзначити видання М. Кривенко та Г. Сварник «Історичні колекції Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: з досвіду вивчення та наукової реконструкції» (2014) [26]. У праці було враховано та розвинуто досвід НБУВ, узагальнено теоретичний і практичний аспекти проблем дослідження й опрацювання історичних колекцій в Україні та за кордоном, підсумовано десятирічний досвід науково-дослідної праці Відділу історичних колекцій ЛННБ України ім. В. Стефаника. Методологічно важливим став огляд результатів вивчення та документування історичних колекцій в Україні й поза її межами: йшлося про діяльність спеціалізованих підрозділів НБУВ та ЛННБ, а також сектору документації історичних книгозбірень Національної бібліотеки Польщі у Варшаві та деяких інших польських інституцій, науково-дослідного відділу рідкісних книг Російської державної бібліотеки та Всеросійської державної бібліотеки іноземної літератури ім. М.І. Рудоміно. Цей порівняльний аналіз репрезентував значний доробок книгознавців та бібліотекознавців НБУВ й ЛННБ у розробці теоретичних і практичних питань реєстрації та створенні ґрунтовних монографічних досліджень, присвячених колекційним фондам бібліотек, зокрема й історії переміщення фондів. Значним набутком праці М. Кривенко та Г. Сварник стало визначення основних термінів і понять відносно роботи з ІБЗК та термінів, що використовуються в бібліотечній, архівній та музейній справі взагалі, які були розроблені на засадах аналізу напрацьованих пропозицій в історіографії питання, а також і власного досвіду науковців ЛННБ.

Автори проаналізували нормативні документи, зокрема в галузі архівної та музейної справи, чинні стандарти, довідкові та навчальні видання, методичні матеріали, законодавчу базу та запропонували терміносистему для практичного досвіду описування, де за історичною документацією фіксуються ІБЗК переважно таких типів: приватні (особисті, родинні та родові) бібліотеки; бібліотеки інституцій, установ та організацій; архіви (окремих осіб, родів та інституцій); окремі збірки; музейні колекції.

Ця терміносистема передбачала використання близьких термінів, що існують в архівній, бібліотечній та музейній справі; визначення сукупності понять, якими оперували ці галузі, зокрема: «бібліотека», «бібліотечна колекція», «бібліотечна (музейна) фундація», «бібліотечне зібрання» (особисте, інституційне), «бібліотечний фонд», «документ», «документ / книга», «документ / рукопис», «збірка / зібрання», «історико-культурні фонди», «історична колекція», «історичні книгозбірні», «історичні бібліотеки, колекції і зібрання», «колекція-книжкова пам'ятка», «меморіальна бібліотека», «меморіальні бібліотеки установ, навчальних закладів, спілок та наукових товариств», «музейна колекція», «музейне зібрання», «музей», «паспорт», «приватна колекція» (особиста, родинна, родова), «провенієнція» (територіальна, національна), «провенієнцпринцип» (принцип походження), «реконструкція наукова» (документальна, бібліографічна), «реституція», «рукопис», «рукописне зібрання», «архівна колекція рукописів», «фонд», «фонди книжкових пам'яток», «фонди музею», «штучна колекція», «фондозберігач / фондоутримувач» [26, с. 40—49]. Це дозволяє залучити ширшу класифікаційну ознаку протягом описування різнорідних фондів колекційного змісту.

Ґрунтовне значення має запропонована методика укладання паспорта як базового облікового документа: розглянуто джерела і шляхи виявлення інформації для його заповнення; подано детальні зразки опису різних типів і видів історичних колекцій; розкрито зміст і склад, забезпечення бібліографією та специфікою індексації паспортних даних. Допоміжний апарат, передусім перелік публікацій співробітників наукових бібліотек станом на 2014 р. із цього питання, також має важливе прикладне значення.

Результати досліджень історичної долі, стану збереженості, реконструкції бібліотек і бібліотечних колекцій обговорювалися і в подальших публікаціях таких науковців ЛННБ, як М. Дядюк, Г. Сварник, Р. Голій, М. Кольбух, Л. Кусий, Н. Різун, М. Шуварик та інших, опублікованих у «Записках Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника».

Середина 2010-х років стала своєрідним рубежем для підготовки спеціальних довідників, присвячених ІБЗК, укладених на єдиних методологічних засадах та схемах наукового й реєстраційного опису, паспортизації ІБЗК та реконструкції розосереджених і втрачених частин. На засадах паспортизації обговорювалися питання перспектив створення баз даних

ІБЗК різного ступеня поглинання інформації. Загалом до цього часу було виокремлено кілька сотень об'єктів в описі колекцій та зібрань для дослідження та, в перспективі, створення довідника. Отже, проводилася певна реконструкція первинного вигляду колекцій та зібрань на момент передачі їх на зберігання до книгозбірні. Паралельно створювалися і реєструвалися колекції та зібрання в різних спеціалізованих підрозділах бібліотек, зібрані там за принципом найцінніших штучних видових колекцій, до прикладу, стародруків, рідкісних видань, образотворчих, нотних та рукописних книг, періодики, газет, історичних документів тощо; а також архівні зібрання видатних учених, діячів культури, історичних установ, зокрема духовних, навчальних, просвітницьких товариств та організацій тощо.

Спеціально слід зупинитися на досвіді укладання путівників-довідників у НБУВ, яка започаткувала цю діяльність і активно рухає процес створення таких комплексних видань, зокрема, в Інституті книгознавства, який видає серії довідників «Історичні бібліотечні зібрання та колекції у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського» і де на сьогодні вже побачили світ та репрезентовані в цифровому репозитарії три перших випуски. Кожен довідник має ґрунтовну передмову з розкриттям особливостей історії формування, наукового описування та дослідження фондів. Загальні підходи та історія створення описів подаються у вступі до першого випуску, також там визначені перспективи укладання подальших путівників-довідників [19].

Отож у першому випуску представлено ІБЗК навчальних установ м. Києва XIX — початку XX ст., зокрема бібліотек Київського університету св. Володимира, Інституту шляхетних дівчат, Київського комерційного інституту, Колегії Павла Ґалаґана, київських гімназій, Київського реального училища, Київського комерційного училища. Університетові св. Володимира належить найбільший колекційний фонд з його складовими частинами — тематичними колекціями, зібраннями професорів, фундаментальною бібліотекою. У ньому виокремлені великі родові колекційні зібрання Університету, які надійшли в його склад до передачі Всенародній бібліотеці України (нині НБУВ): «Collectio Regia» (Бібліотека польського короля Станіслава Августа Понятовського, т. зв. «Королівська бібліотека»), родові бібліотеки польських магнатів Яблоновських, шляхтичів Мікошевських, Фридерика Юзефа Мошинського тощо [19]. Серед авторів статей цього випуску — З. Афанасьєва, С. Булатова, О. Вискірко, І. Гуржій, Л. Деменко, М. Іваннікова, Г. Ковальчук, Л. Лисенко, Т. Мяскова, О. Рабчун, І. Ціборовська-Римарович, О. Яковенко.

Науковий опис випуску укладений у відповідності до напрацьованих методичних рекомендацій: заголовок (офіційна назва бібліотеки, колекції чи зібрання); фондозасновник (офіційна назва й дати існування установи або прізвище, ім'я та по батькові, дати життя засновника фонду); інформаційна

довідка про фондозасновника; дата та місце формування фонду; історична довідка про фонд; характеристика історико-культурного фонду; хронологічні [граничні] межі видань у колекції чи зібранні; кількісний склад фонду (у відділі, де зберігається основний масив історичного зібрання); мова видань зібрання; зовнішні ознаки колекції; науково-довідковий апарат колекції; використані джерела й література. За такою схемою охоплюються всі вектори, необхідні для максимально повної репрезентації ІБЗК та їхніх пошукових координатів.

Другий випуск довідника давніх бібліотечних зібрань НБУВ присвячено книжковим зібранням релігійних навчальних установ і монастирів, що діяли в українських землях до 1918 р.: Київській духовній академії, православним семінаріям, православним монастирям, католицьким навчальним закладам та монастирям. Структура описування кожної бібліотеки, як і в першому випуску, складається із заголовка; інформаційної довідки про фондозасновника; дати і місця формування фонду; історичної довідки про фонд; його характеристики; граничних дат видань у його складі; сучасного обсягу фонду; зазначення основних мов видань; зовнішніх ознак зібрання; науково-довідкового апарату; використаних джерел. Науково-інформаційні описи складали А. Беба, О. Гуль, О. Заєць, Г. Ковальчук, Т. Мяскова, Л. Руденко, І. Ціборовська-Римарович, І. Шекера [20].

Третій випуск довідника вміщує описи приватних (родових та особових) бібліотек, що збереглися окремими комплексами [21]. Серед авторів — З. Афанасьєва, Н. Бондар, О. Гуль, І. Гуржій, Л. Івченко, Г. Ковальчук, Т. Мяскова, Ю. Рудакова, І. Ціборовська-Римарович, С. Шульженко. У випуску представлені родові бібліотеки баронів Шодуарів; Урбановських та Стажинських («Загінецька бібліотека»); Вишневецького замку князів Вишневецьких — графів Мнішків; магнатів Потоцьких (Тульчинська бібліотека) тощо. Серед особових бібліотек і колекцій — збірки В. Ханенко, І. Айзенштока, В. Антоновича, Д. Кримського, Б. Грінченка, С. Маслова, П. Попова, барона Едуарда Фальц-Фейна, В. Вітта, О. Кочубея, М. Воліна, С. Ландкофа, І. Білодіда, Є. Кротевича, Ю. Ліпатова, П. Михайленка, Ю. Соколова, Я. Рудницького, О. Попельницького, Еміля та Агнеси Сенюків. Виокремлювалися й фрагменти розформованих приватних бібліотек: бібліотеки В. Антоновича і Д. Антоновича, Приватної публічної бібліотеки при фірмі «Леон Ідзіковський», бібліотек І. Лучицького, М. Черткова, Ф. Штейнгеля.

Також у третьому випуску довідника-путівника, у вступі, написаному Г. Ковальчук, розглядаються поняття «приватна бібліотека», «власна бібліотека», «особиста бібліотека», «домашня бібліотека», «сімейна бібліотека» — тобто бібліотека, яка належить приватній особі чи родині; поняття «комерційна бібліотека» — бібліотека, заснована фізичною особою за власні кошти, яка надається в користування іншим особам за плату. Коли бібліотека втрачає приватний статус і потрапляє до громадських бібліотек, її більш

правильно називати «особовою», або родовою, якщо вона належала родині чи роду. Вона також набуває статус меморіальної: навіть якщо надходить не вся бібліотека, а лише її колекційна частина (до прикладу. колекції В. Вітта або барона Едуарда Фальц-Фейна), вона також набуває статусу окремої колекції.

Планується, що подальші випуски довідника репрезентуватимуть різні види друкованої продукції за різними класифікаційними ознаками: хронологічними, до прикладу, інкунабули, палеотипи; видавничими — альдини, плантени, етьєни, ельзевіри, дідо; шрифтовими — стародруки різними мовами латинським, кириличним, граждaнським шрифтами; зібрання різних видів видань — журнали та продовжувані видання до 1917 р., газетний фонд, поштові листівки кінця XIX — початку XXI ст., лубок (народні картинки) XVIII—XX ст., українські плакати XX ст., гравіровані портрети XVII—XIX ст., ноти, зокрема нотне зібрання Розумовських, карти, листівки XIX — першої половини XX ст.; мініатюрні видання (за форматом), рідкісні видання XIX—XX ст.

Отже, вперше в системі описування рукописних, архівних та книжкових колекцій і зібрань з'являються довідники нового покоління по рукописним та архівним фондам різного походження, рукописним зібранням та колекціям, вільні від ідеологічного тиску та обмежень, які містять поглиблену довідкову інформацію, отриману як результат науково-дослідної роботи книгознавців, археографів та архівістів [10].

Штучні бібліотечні колекції, в перспективі, також необхідно представити в довідниках-путівниках. Вони організовані та обліковані власне бібліотекою за певним принципом або ознакою, до прикладу, за видами документів (мініатюрні книги, листівки, образотворчі поштівки, журнали), способом відтворення друку (літографія, видання, надруковані кириличним, тобто старослов'янським, шрифтом), тематичною, авторською чи хронологічною ознаками, культурологічною цінністю чи рідкісністю книг.

Слід зазначити, що як НБУВ, так і ЛННБ на початковому етапі їхнього існування не завжди притримувалися принципу цілісності у формуванні фондів, що призвело до їх розпорошення в основних фондах за принципом бібліотечної систематизації по галузям знань деяких особових бібліотек та бібліотек установ й організацій — навіть тих, що надійшли цілісним масивом. Так, рукописи передавалися в рукописні підрозділи, із зібрань виокремлювалися стародруки та рідкісні видання, картографічні, образотворчі, нотні документи тощо. Отож у процесі формування загального реєстру ІБЗК необхідно реконструювати первинний склад ІБЗК колекційного рівня, встановити історію комплектування такими зібраннями та об'єднати інформацію про розпорошені фонди.

До прикладу, у НБУВ серед таких комплексів — колекційна архівно-рукописна та книжкова спадщина Київської духовної академії, монастирські

колекції та зібрання, зібрання колегій, товариств «Київська Просвіта» та «Київська Громада», архіви А. Кримського, Б. Грінченка, О. Лазаревського, баронів Шодуарів, Д. Багалія, М. Біляшівського, В. Іконнікова, С. Маслова, В. Науменка, М. Петрова та багатьох інших.

Окремо слід зупинитися на довідкових виданнях по рукописних фондах, на які поширювалися правила Національного архівного фонду і завдання обліку рукописних колекцій.

Так, у 1995 р. у ЛННБ було підготовлено друге видання анотованого покажчика «Особисті архівні фонди відділу рукописів». Перше видання (1977 р.) містило 168 оглядів і, на жаль, не надавало повної інформації про фонди відділу, оскільки у ньому були зняті матеріали, що стосувалися «націоналістичних» персоналій. Друге видання — суттєво доопрацьоване, виправлене і доповнене — репрезентувало вже 276 описів особистих архівних фондів [5], серед яких були вилучені з першого видання описи фондів І. Антонича, В. Дорошенка, М. Возняка, В. Винниченка, А. Шептицького та багатьох ін. Покажчик було сформовано за аналогічною методикою укладання першого видання, що містила заголовок фонду (ім'я, по батькові та прізвище особи, дати життя, сфера діяльності, посади, хронологічні межі документів). Кожна інформаційна стаття розкриває склад і зміст документів особистого архіву, фізичний обсяг, наявність оглядів, шифр зберігання. До праці над цим виданням долучилися задіяні в підготовці першого випуску П. Баб'як, О. Дзьобан, Є. Домбровська, М. Трегуб, І. Бурковський, Т. Гуцаленко, О. Осадця, відповідальним редактором була Л. Крушельницька [5].

Результатом першого практичного досвіду роботи Інституту рукопису НБУВ з особовими архівними фондами став довідник «Видатні вчені Національної академії наук України: особові архівні фонди академіків та членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (1918—1998)» (Київ, 1998). Згодом, у 2002 р., світ побачив укладений на засадах нової методики довідник «Особові архівні фонди Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського» (керівники: Л. Дубровіна, Н. Зубкова, О. Степченко), що репрезентував інформацію про 264 особові архіви. У роботі брали участь практично всі наукові співробітники Інституту рукопису, які мали практичний досвід з описування особових архівних фондів (С. Булатова, Т. Воронкова, Л. Дубровіна, Н. Зубкова, О. Іванова, М. Іваннікова, Е. Клименко, І. Клименко, І. Лисоченко, Т. Міцан, М. Скирта, С. Сохань, І. Сергєєва, О. Степченко та ін.) [45].

Унікальний за побудовою путівник-довідник «Архіви, колекції й зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського» (Київ, 2015) репрезентував різноманітні за видами, типами і походженням колекційні фонди цього підрозділу НБУВ. Серед авторів статей — О. Бодак, О. Боляк, С. Булатова, О. Гальченко, Т. Герасімова, Л. Гнатенко, Т. Горбач,

С. Даневич, Т. Добрянська, Л. Дубровіна, Н. Зубкова, О. Іванова, Г. Калініч, Е. Клименко, І. Клименко, Г. Ковальчук, І. Корчемна, О. Купченко-Гринчук, В. Лось, Т. Міцан, І. Сергєєва, О. Скрипка, С. Сохань, О. Степченко, О. Хамрай, О. Цицюра, Є. Чернухін, Н. Щеколдіна, Л. Щерба, а також співробітники Інституту архівознавства НБУВ С. Старовойт та Л. Яременко [2].

Опис статей путівника базувався на такій структурі: назва і статус фонду (архів, колекція, зібрання); кількість одиниць зберігання; хронологічні межі документів; інформація про власника та фондоутворювача, зокрема й штучної колекції; історія надходження документів та створення колекції; склад і зміст колекції та зібрання; рубрика «Різне» (це випадкові або неатрибутовані з власником документи); бібліографія про фондоутворювача [2, с. 8—9]. У межах загальних структурних рубрик, характерних як для книжкових, так і для рукописних зібрань, співробітникам було надано право самим визначати тематичні і хронологічні комплекси документів та особливості, пов'язані зі специфікою архівних видів документів. Колекції класифіковані за походженням. Отже, хоча принципи опису в різних виданнях були схожими, структури враховували специфічні особливості власне колекцій і фондів.

Сьогодні науково-технічні можливості створення цифрових каталогів будь-яких колекцій стали альтернативою створенню паперових науково-інформаційних видань, поширюючи знання з допомогою вивчення цифрових оригіналів. На сайтах ЛННБ та НБУВ вже демонструються результати першого досвіду цифровізації штучних колекцій, формування спільних ресурсів, що опинилися в різних книгосховищах, навіть у різних країнах. Зокрема, йдеться про цифровий репозитарій «Спільна спадщина», над укладанням якого активно працюють співробітники ЛННБ та Національного інституту імені Оссолінських у Вроцлаві (НІіО), що має своїм завданням цифрову реконструкцію розосереджених під час Другої світової війни історичних колекцій (http://aleph.lsl.lviv.ua:8991/F/S1U5VXYB1BEY8CBCDDICJ4FA6CTMFAT6HREBQMTBUFL2E1YV24-62128?func=full-set-set&set_number=958297&set_entry=000001&format=999). Оцифровуються збірки документів «Архів НТШ з фонду Національного інституту імені Оссолінських» (http://aleph.lsl.lviv.ua:8991/F/S1U5VXYB1BEY8CBCDDICJ4FA6CTMFAT6HREBQMTBUFL2E1YV24-57064?func=find-c&local_base=earntshznio&ccl_term=wrd%3Dalldocuments), «Книжкова спадщина Наукового товариства імені Шевченка (1873—1913)» [48], «Колекція інкунабул Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника», «Архів НТШ Національної бібліотеки Польщі у Варшаві» та ін.

Формування за видами джерел «Цифрової колекції історико-культурної спадщини» та баз даних у НБУВ ґрунтується на повнотекстових копіях рукописних та книжкових пам'яток, також розглядається питання про створення окремих ресурсів повноцінних цифрових колекцій-пам'яток

(https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=COL&P21DBN=ELIB).

Новизна дослідження полягає в тому, що вперше розкрито принципи та методичні засади створення науково-інформаційного опису історичних бібліотек, колекцій та зібрань у зведених довідниках-путівниках з постатейним розписом, яким передбачається встановлення походження та історії створення й розвитку складу і змісту історичних бібліотек, колекцій та зібрань на основі наукової реконструкції та обліку як культурного надбання, що цілісно не залучалося до наукового обігу та соціокультурного простору. Визначено внесок окремих учених, які реалізовували на практиці підготовку довідників-путівників, у вивчення та розв'язання проблеми уніфікованого наукового описування бібліотек, колекцій та зібрань як окремого історико-культурного явища.

Висновки. Наслідки соціальних катаклізмів, втрат і «забуття» величезної культурної спадщини України на десятки років вимагають системного підходу до наукової реконструкції походження, складу і змісту ІБЗК, які характеризуються великим розмаїттям засновників, різними історіями створення та побутування, мовами, видами джерел і друкованої продукції, епохами і культурами. Перерва у ґрунтовному вивченні ІБЗК у ХХ ст. не лише визначила актуальність, але й виявила методологічну нерозробленість питань наукового «повернення» цієї спадщини.

Отож національними бібліотеками НАН України вироблені спільні методологічні вимоги та практичні рекомендації для описування різних рівнів представлення ІБЗК, класифікацію, рубрики у структурі (або схемі) описування й змістовного наповнення. Обов'язковими є встановлення походження ІБЗК або архівно-бібліотечних колекцій на основі методів атрибуції (визначення, зокрема: власників та фондоутримувачів; відомостей про установи та організації; біографічних відомостей, включаючи дати існування або дати життя; географічної локалізації; напрямів діяльності або інтересів; дат створення та оперативного існування ІБЗК; історичної долі власників; наявності унікальних джерел тощо), а також дослідження історії та обставин надходження до бібліотек. Повнота розкриття матеріалу забезпечується міждисциплінарним дослідженням, застосовуються джерелознавчі, археографічні, книгознавчі, бібліографознавчі, біографознавчі методики та методи спеціальних історичних дисциплін.

Ця складна робота має закласти основу науково-довідкового опису та підготовку зведених довідників і путівників як цілісних пошукових систем. Важливим є оцінювання цілісності колекції, проведення наукової реконструкції її розпорошених або переміщених частин, місцезнаходження, інші відомості, що дозволяють ідентифікувати ІБЗК та розкрити їхню історико-культурну значимість, склад і зміст. Для бібліотек важливими є науково-облікові відомості.

Наразі в національних бібліотеках НАН України сформувався великий і досвідчений колектив учених, який має суттєвий науковий доробок у репрезентації ІБЗК. На часі обговорення питання створення довідників зі штучних колекцій, а також окремого цифрового розділу у складі цифрових ресурсів вітчизняної спадщини.

Отже, довідники-путівники стали помітним явищем у системі НДА наукових бібліотек і значним внеском в українську та європейську гуманітаристику й соціокультурний інформаційний простір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арсірій С. Ретроспективна частина фондів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника: проблеми вивчення і реконструкції // Бібліотеки на західноукраїнських землях XVIII—XX ст. / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника; [упоряд.: М. Кульчицький, Н. Кунанець; наук. ред. С. Арсірій]. Львів, 2006. С. 5—15.
2. Архіви, колекції та зібрання державних, громадських і релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : путівник / авт.-уклад.: О.П. Бодак та ін. ; НБУВ, Ін-т рукопису. Київ, 2015. 325 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002120
3. Бібліографічний покажчик публікацій з проблем бібліотекознавства, бібліографознавства та книгознавства / уклад.: В.О. Мудроха, Д.П. Колтун ; відп. ред. Л.В. Сніцарчук ; ЛННБ України ім. В. Стефаника, Відділ бібліотекознавства. Львів, 2018. Вип. 1. 37 с. ; Вип. 2. 35 с. URL: https://www.lsl.lviv.ua/index.php/uk/povnotekstovi-material
4. Грень З.Т., Сніцарчук Л.В. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника // Бібліотеки наукових установ Національної академії наук України : довідник / редкол.: О.С. Онищенко [та ін.]. Київ, 2019. С. 64—66.
5. Гуменюк Є.М., Баб'як П.Г., Дзьобан О.О. Особисті архівні фонди відділу рукописів. Анотований покажчик. Львів, 1977. 188 с.
6. Гуржій І.О., Рабчун О.С., Іваннікова М.К., Мяскова Т.Є. Особові бібліотеки професорів Київського університету св. Володимира у фондах Відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ: історія, сучасний стан і питання представлення в електронному середовищі // Адаптація завдань і функцій наукової бібліотеки до вимог розвитку цифрових інформаційних ресурсів : матер. Міжнар. наук. конф. (Київ, 8—10 жовт. 2013 р.). Київ, 2013. С. 256—259.
7. Дзюбан Р., Огар А. Формування фондів Львівської філії бібліотеки Академії Наук УРСР у 1939—1941 рр. // Zaporizhzhia Historical Review. 2020. Vol. 2 (54). https://doi.org/10.26661/zhv-2020-2-54-19
8. Дубровина Л.А. Классификация и научно-информационное описание коллекций и собраний в Национальной библиотеке Украины имени В.И. Вернадского // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития : науч.-практ. и теорет. сб. 2007. Вып. 5. С. 61—62.
9. Дубровина Л.А., Муха Л.В. Исторические коллекции книг и библиотечных собраний и совершенствование их организации и хранения // Прогрессивные библиотечные технологии: организация и управление. Киев, 1989. С. 127—133.
10. Дубровіна Л.А. Нове покоління бібліотечних довідників: путівник з історико-культурних фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського //

Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики : матер. ІІІ Міжнар. наук. конф. (Київ, 16—18 трав. 2006 р.). Київ, 2006. С. 194—195.

11. Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918—1941. Київ, 1998. 337 с.
12. Дубровіна Л., Киридон А., Матяш І. Архіви, бібліотеки, музеї — джерельна основа національної пам'яті, культурної спадщини України // Бібліотечний вісник. 2017. № 1. С. 3—10.
13. Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Бібліотечна справа в Україні у ХХ столітті / НАН України, НБУВ, Ін-т рукопису. Київ, 2009. С. 448—465. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001898
14. Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1918—1941 / НАН України, НБУВ. Київ, 1998. 336 с.
15. Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1965—1991 / НАН України, НБУВ. Київ, 2008. 373 с.
16. Заєць О.В. Особові та інституційні зібрання у складі історичної бібліотеки Києво-Печерської лаври у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : монографія. Київ, 2018. 240 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002751
17. Зубкова Н.М. Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б.Д. Грінченка (з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського). Київ, 2008. С. 9, 155.
18. **Зубкова Н.М. Історико-культурні фонди бібліотек як комплексний об'єкт дослідження** (на прикладі Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2007. № 4. С. 10—15.
19. **Історичні бібліотечні зібрання та колекції у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського** : довідник. Вип. 1: Історичні бібліотеки державних навчальних установ Києва / відп. ред. Г.І. Ковальчук ; відп. ред. випуску: Т.Є. Мяскова, О.В. Заєць. Київ, 2020. 300 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/er%2D0004045.pdf
20. **Історичні бібліотечні зібрання та колекції у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського** : довідник. Вип. 2. Історичні колекції монастирів та релігійних навчальних закладів / упоряд. О.В. Заєць [та ін.]; відп. ред. Г.І. Ковальчук. Київ, 2024. 302 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0005040
21. **Історичні бібліотечні зібрання та колекції у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського** : довідник. Вип. 3. Приватні (родові та особові) бібліотеки / упоряд. Т.Є. Мяскова [та ін.]; відп. ред. Г.І. Ковальчук. Київ, 2024. 245 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004983
22. Ковальчук Г.І. Створення Державного реєстру книжкових пам'яток України як складова частини Держаного реєстру національно-культурного надбання // Бібліотечний вісник. 2004. № 2. С. 2—10.
23. Ковальчук Г.І. Створення електронних інформаційних ресурсів книжкових пам'яток в НБУВ // Бібліотечний вісник. 2008. № 3. С. 3—10. URL: http://bv.nbuv.gov.ua/doc/bv_2008_3_1
24. **Ковальчук Г.І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах.** Київ, 2004. 644 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001959
25. **Ковальчук Г. Дослідження історії формування колекцій стародруків та їх паспортизація** // Вісник Львівського університету. Сер.: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. 2006. Вип. 1. С. 18—173.

26. Кривенко М., Сварник Г. Історичні колекції Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: з досвіду вивчення та наукової реконструкції. Львів, 2014. 112 с.
27. **Лисенко Л.В. Бібліотечні колекції та зібрання НБУВ: історіографічний аспект описування** // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2002. Вип. 9. С. 428—436.
28. **Лисенко Л.В. Методика складання заголовка як основного елементу реєстраційного** археографічного опису історико-культурних фондів для Державного реєстру національного культурного надбання // Бібліотечний вісник. 2003. № 2. С. 30—35.
29. **Лисенко Л.В. Наукові категорії «колекція», «зібрання», «бібліотека» як об'єкт вивчення** опису та реєстрації: до проблеми класифікації понять // Рукописна та книжкова спадщина України. 2003. № 8. С. 225—233.
30. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України : покажч. вид. б-ки та л-ри про її діяльність (1981—2000 рр.) / уклад.: Л.П. Квятковська, В.М. Мартинович. Львів, 2004. 323 с.
31. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України : покажч. вид. б-ки та л-ри про її діяльність (2001—2005) / уклад. В.М. Мартинович. Львів, 2007. 298 с.
32. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника : покажч. вид. б-ки та л-ри про її діяльність (2006—2009) / уклад.: Л.О. Ільницька, М.З. Литвин, І.В. Морозова, В.М. Мартинович. Львів, 2010. 276 с.
33. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника : покажч. вид. б-ки та л-ри про її діяльність (2010—2015) / [уклад.: Л. Ільницька, М. Литвин, І. Морозова]. Львів, 2017. 322, [1] с.
34. **Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів. Т. 1 : 1939—1945 : зб. док. і матеріалів** / упоряд.: Г. Сварник (керівник), Р. Дзюбан, М. Кривенко, Л. Кусий, В. Муравський. Львів, 2010. 565 с.
35. **Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів. Т. 2 (1946 — березень 1953) : зб. док. і матеріалів** / упоряд.: Галина Сварник (керівник), Роман Дзюбан, Маргарита Кривенко, Леся Кусий, Володимир Муравський ; відп. ред. Лідія Сніцарчук ; наук. ред.: Ярослав Дашкевич, Галина Сварник. Львів, 2019. 622 с.
36. Маслакова Н.М. Історія бібліотек та історичних бібліотечних зібрань України на сторінках журналу «Бібліотечний вісник» (1993—2003) // Бібліотечний вісник. 2004. № 2. С. 36—48.
37. Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України : кириличні рукописні книги та стародруки / НАНУ, НБУВ ; [уклад.: Н.П. Бондар, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова, О.А. Іванова ; передм.: Л.А. Дубровіна, Г.І. Ковальчук]. Київ, 2007. 133 с.
38. Міщук С.М. Збирання та наукове описування рукописно-книжкової спадщини України (друга половина XIX — 30-ті роки XX ст.) / відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 2009. 380 с.
39. Мудроха В.О. Інноваційний проєкт «Книжкова спадщина Наукового товариства імені Шевченка (1873—1913): цифрова колекція» (досвід ЛННБ України ім. В. Стефаника) // **Modern Movement of Science : Proceedings of the 15th International Scientific and Practical Internet Conference, October 19—20, 2023. Dnipro: FOP Marenichenko V.V., 2023. PP. 387—388. URL: http://www.wayscience.com/wp-content/uploads/2023/10/Conference-Proceedings-October-19-20-2023.pdf**

40. **Муха Л.В. Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: походження, історія, реконструкція.** Київ, 1997. 52 с.
41. **Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського у перше десятиліття незалежності України** (1991—2002) / Л.А. Дубровіна, О.С. Онищенко, В.М. Горовий [та ін.]. Київ, 2019. 452 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003589
42. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (1993—2003 рр.) : наук.-бібліогр. покажч. вид. б-ки та л-ри про її діяльність / уклад.: Н.М. Погребецька ; наук. ред. В.Ю. Омельчук. Київ, 2005. 518 с.
43. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського : вид. б-ки та л-ра про її діяльність (2004—2018) : наук.-бібліогр. покажч. / наук. ред. С.С. Кіраль; авт. кол.: С.А. Дзюбич, І.Г. Лиханова, Л.С. Новосьолова. Київ, 2018. 599 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/er%2D0002188.pdf
44. Особові архівні фонди Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського путівник /авт. кол.: О. Боляк [та ін.] ; НБУВ, Ін-т рукопису. Київ, 2002. 765 с.
45. Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-92-%D0%BF#Text[] 47
46. Сварник Г. Книгозбірня й архів Дмитра Донцова крізь призму долі власника. Львів, 2019. 90 с.
47. **Ферштей В.В. Бібліотека Наукового товариства імені Шевченка — перша національна наукова бібліотека України: перервана історія** // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2023. Вип. 15. С. 3—12. https://doi.org/10.37222/2524-0315-2023-15(31)-1
48. Zubko N., Melnyk-Khokha G., Mudrokha V. Project solutions and communication strategies for the successful implementation of the grant project "Digital collection of book heritage of the Shevchenko Scientific Society (1874—1913). IEEE. 18th International Conference on Computer Science and Information Technologies (CSIT), Lviv, Ukraine, 2023, pp. 1—6. https://doi.org/10.1109/CSIT61576.2023.10324199

Отримано 14 жовтня 2025 р.

REFERENCES

1. Arsirii S. Retrospektyvna chastyna fondiv Lvivskoi naukovoi biblioteky im. V. Stefanyka: problemy vyvchennia i rekonstruktsii [The Retrospective Component of the Holdings of the V. Stefanyk Lviv National Scientific Library: Problems of Study and Reconstruction]. *Biblioteky na zakhidnoukrainskykh zemliakh XVIII—XX st.* [Libraries in the Western Ukrainian Lands of the 18th — 20th]. Lviv, 2006. Pp. 5—15 [In Ukrainian].
2. Arkhivy, kolektsii ta zibrannia derzhavnykh, hromadskykh ta relihiinykh ustanov u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho : putivnyk [Archives, Collections, and Holdings of State, Public, and Religious Institutions in the Fonds of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine: A Guide] / ed. by O.P. Bodak et al. Kyiv, 2015. 325 p. Retrieved from: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002120 [In Ukrainian].
3. Bibliohrafichnyy pokazhchyk publikatsiy z problem bibliotekoznavstva, bibliohrafoznavstva ta knyhoznavstva [Bibliographic index of publications on the problems of bibliography, bibliography and book science] / V.O. Mudrokha, D.P. Koltun (Comps.);

L.V. Snitsarchuk (Ed.). Lviv, 2018. Iss. 1. 37 p. ; Iss. 2. 35 p. URL: https://www.lsl.lviv.ua/index.php/uk/povnotekstovi-material [In Ukrainian].

4. Hren Z.T., Snitsarchuk L.V. Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka [Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine] // Biblioteky naukovykh ustanov Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: dovidnyk [Libraries of Research Institutions of the National Academy of Sciences of Ukraine: A Reference Book] / Ed. Board: O.S. Onyshchenko et al. Kyiv, 2019. Pp. 64—66 [In Ukrainian].
5. Humeniuk E., Babyak P., Dzioban O. Osobysti arkhivni fondy viddilu rukopysiv. Anotovanyi pokazhchyk [Lvivskoi naukovoi biblioteky im. V. Stefanyka] [Personal archival fonds of the Department of Manuscripts. Annotated index]. Lviv, 1977. 188 p. [In Ukrainian].
6. Hurzhii I.O., Rabchun O.S., Ivannikova M.K., Miaskova T.Ye. Osobovi biblioteky profesoriv Kyivskoho universytetu sv. Volodymyra u fondakh Viddilu bibliotechnykh zibran ta istorychnykh kolektsii NBUV: istoriia, suchasnyi stan I pytannia predstavlennia v elektronnomu seredovyshchi [Personal Libraries of Professors of St. Volodymyr University of Kyiv in the Fonds of the Department of Library Collections and Historical Collections of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine: History, Current State, and Issues of Representation in the Digital Environment]. *Adaptatsiia zavdan I funktsii naukovoi biblioteky do vymoh rozvytku tsyfrovykh informatsiinykh resursiv* [Adaptation of the Tasks and Functions of a Research Library to the Requirements of Digital Information Resources Development]: Proceedings of the International Scientific Conference (Kyiv, October 8—10, 2013). Kyiv, 2013. Pp. 256—259 [In Ukrainian].
7. Dziuban R., Ohar A. Formuvannia fondiv Lvivskoi filii biblioteky Akademii Nauk URSR u 1939—1941 rr. [Formation of the Collections of the Lviv Branch of the Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1939—1941]. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. Vol. 2 (54). https://doi.org/10.26661/zhv-2020-2-54-19 [In Ukrainian].
8. Dubrovina L.A. Klassifikatsiia i nauchno-informatsionnoe opisanie kollektsii i sobranii v Natsionalnoi biblioteke Ukrainy imeni V.I. Vernadskogo [Classification and Scholarly Information Description of Collections and Assemblages in the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. *Biblioteki natsionalnykh akademii nauk: iterat funktsionirovaniia, tendentsii razvitiia* [Libraries of national Academies of Sciences: problems of functioning, tendencies of development]. 2007. Iss. 5, pp. 61—62 [In Russian].
9. Dubrovina L.A., Mukha L.V. Istoricheskie kollektsii knig i bibliotechnykh sobranii i sovershenstvovanie ikh organizatsii i khraneniia [Historical Book Collections and Library Assemblages and the Improvement of Their Organization and Preservation] // Progressivnye bibliotechnye tekhnologii: organizatsiia I upravlenie [Progressive Library Technologies: Organization and Management]. Kyiv, 1989. Pp. 127—133 [In Russian].
10. Dubrovina L.A. Nove pokolinnia bibliotechnykh dovidnykiv: putivnyk z istoryko-kulturnykh fondiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho [A New Generation of Library Guides: A Guide to the Historical and Cultural Collections of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. *Dokumentoznavstvo. Bibliotekoznavstvo. Informatsiina diialnist: iterat nauky, osvity, praktyky* [Document Studies. Library Science. Information Activities: Problems of Science, Education, and Practice]: Proceedings of the 3rd International Scientific Conference (Kyiv, May 16—18, 2006). Kyiv, 2006. Pp. 194—195 [In Ukrainian].
11. Dubrovina L.A., Onyshchenko O.S. Istoriia Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. 1918—1941 [History of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. 1918—1941]. Kyiv, 1998. 337 p. [In Ukrainian].

12. Dubrovina L., Kyrydon A., Matiash I. Arkhivy, biblioteky, muzei — dzherelna osnova natsionalnoi pamiati, kulturnoi spadshchyny Ukrainy [Archives, Libraries, and Museums as the Source Base of Ukraine's National Memory and Cultural Heritage]. *Bibliotechnyi visnyk* [Library Bulletin]. 2017. No. 1, pp. 3—10 [In Ukrainian].
13. Dubrovina L.A., Onyshchenko O.S. Bibliotechna sprava v Ukraini v 20 stolitti [Library Science in Ukraine in the 20th Century]. Kyiv, 2009. Pp. 448—465. Retrieved from: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001898 [In Ukrainian].
14. Dubrovina L.A., Onyshchenko O.S. Istoriia Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho, 1918—1941 [History of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, 1918—1941]. Kyiv, 1998. 336 p. [In Ukrainian].
15. Dubrovina L.A., Onyshchenko O.S. Istoriia Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho, 1965—1991 [History of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, 1965—1991]. Kyiv, 2008. 373 p. [In Ukrainian].
16. Zaiets O.V. Osobovi ta instytutsiini zibrannia u skladi istorychnoi biblioteky Kyievo-Pecherskoi lavry u fondakh Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho [Personal and Institutional Collections within the Historical Library of the Kyiv-Pechersk Lavra in the Holdings of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]: A Monograph. Kyiv, 2018. 240 p. Retrieved from: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002751 [In Ukrainian].
17. Zubkova N.M. Arkhiv I biblioteka vydatnoho diiacha ukrainskoho prosvitnytstva B.D. Hrinchenka (z fondiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho) [The Archive and Library of the Outstanding Figure of Ukrainian Enlightenment B.D. Hrinchenko (from the Fonds of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine)]. Kyiv, 2008. Pp. 9, 155 [In Ukrainian].
18. Zubkova N.M. Istoryko-kulturni fondy bibliotek yak kompleksnyi obiekt doslidzhennia (na prykladi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho) [Historical and Cultural Library Collections as a Comprehensive Object of Research (on the Example of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine)]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia* [Library Science. Record Studies. Informology]. 2007. No. 4, pp. 10—15 [In Ukrainian].
19. Istorychni bibliotechni zibrannia ta kolektsii u fondakh Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho : dovidnyk. Vyp. 1: Istorychni biblioteky derzhavnykh navchalnykh ustanov Kyieva [Historical Library Assemblages and Collections in the Fonds of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine: A Reference Book. Iss. 1: Historical Libraries of State Educational Institutions of Kyiv] / H.I. Kovalchuk (Scientific ed.); T.Ye. Miaskova, O.V. Zaiets (Iss. Eds.). Kyiv, 2020. 300 p. Retrieved from: https://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/er%2D0004045.pdf [In Ukrainian].
20. Istorychni bibliotechni zibrannia ta kolektsii u fondakh Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho : dovidnyk. Vyp. 2. Istorychni kolektsii monastyriv ta relihiinykh navchalnykh zakladiv [Historical Library Assemblages and Collections in the Fonds of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine: A Reference Book. Iss. 2: Historical Collections of Monasteries and Religious Educational Institutions] / O.V. Zaiets (Comp.); H.I. Kovalchuk (Executive ed.). Kyiv, 2024. 302 p. Retrieved from: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0005040 [In Ukrainian].
21. Istorychni bibliotechni zibrannia ta kolektsii u fondakh Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: dovidnyk. Vyp. 3: Pryvatni (rodovi ta osobovi) biblioteky [Historical Library Assemblages and Collections in the Fonds of the V.I. Vernadskyi National

Library of Ukraine: A Reference Book. Iss. 3: Private (Family and Personal) Libraries] / H.I. Kovalchuk (Ed.); T.Ye. Miaskova (Comp.). Kyiv, 2024. 245 p. Retrieved from: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004983 [In Ukrainian].

22. Kovalchuk H.I. Stvorennia Derzhavnoho reiestru knyzhkovykh pamiatok Ukrainy yak skladova chastyny Derzhavnoho reiestru natsionalno-kulturnoho nadbannia [Creation of the State Register of Book Monuments of Ukraine as a Component of the State Register of National Cultural Heritage]. *Bibliotechnyi visnyk* [Library Bulletin]. 2004. No. 2, pp. 2—10 [In Ukrainian].
23. Kovalchuk H.I. Stvorennia elektronnykh informatsiinykh resursiv knyzhkovykh pamiatok v NBUV [Creation of Electronic Information Resources of Book Monuments at the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. *Bibliotechnyi visnyk* [Library Bulletin]. 2008. No. 3, pp. 3—10. Retrieved from: http://bv.nbuv.gov.ua/doc/bv_2008_3_1 [In Ukrainian].
24. Kovalchuk H.I. Knyzhkovi pamiatky (ridkisni ta tsinni knyzhky) v bibliotechnykh fondakh [Book Monuments (Rare and Valuable Books) in Library Collections]. Kyiv, 2004. 644 p. Retrieved from: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001959 [In Ukrainian].
25. Kovalchuk H. Doslidzhennia istorii formuvannia kolektsii starodrukiv ta yikh pasportyzatsiia [The study in history of formation of old-printed books collections and their certification]. *Visnyk Lvivskoho universytetu.* Ser.: Knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiini tekhnolohii [Lviv University Bulletin. Series "Bibliology, Library Studies and Information Technologies"]. Lviv, 2006. Iss. 1, pp. 18—173 [In Ukrainian].
26. Kryvenko M., Svarnyk H. Istorychni kolektsii Lvivskoi natsionalnoi naukovoi biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka: z dosvidu vyvchennia ta naukovoi rekonstruktsii [Historical Collections of Vasyl Stefanyk National Scientific Library of the National Academy of Sciences of Ukraine: from the Experience of Study and Scholarly Reconstruction]. Lviv, 2014. 112 p. [In Ukrainian].
27. Lysenko L.V. Bibliotechni kolektsii ta zibrannia NBUV: istoriohrafichnyi aspekt opysuvannia [Library Collections and Assemblages of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine: A Historiohraphical Aspect of Description]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho* [Scientific works of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. 2002. Iss. 9, pp. 428—436 [In Ukrainian].
28. Lysenko L.V. Metodyka skladannia zaholovka yak osnovnoho elementu reiestratsiinoho arkheohrafichnoho opysu istoryko-kulturnykh fondiv dlia Derzhavnoho reiestru natsionalnoho kulturnoho nadbannia [Methodology for Compiling Titles as the Main Element of Registration Archaeographic Description of Historical and Cultural Collections for the State Register of National Cultural Heritage]. *Bibliotechnyi visnyk* [Library Bulletin]. 2003. No. 2, pp. 30—35 [In Ukrainian].
29. Lysenko L.V. Naukovi katehorii "kolektsiia", "zibrannia", "biblioteka" yak obiekt vyvchennia opysu ta reiestratsii: do problemy klasyfikatsii poniat [Scholarly Categories "Collection," "Assemblage," and "Library" as Objects of Study, Description, and Registration: Toward the Problem of Classification of Concepts]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2003. No. 8, pp. 225—233 [In Ukrainian].
30. Lvivska naukova biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy : pokazhch. vyd. b-ky ta l-ry pro yii diialnist (1981—2000 rr.) [Vasyl Stefanyk National Scientific Library of the National Academy of Sciences of Ukraine: An Index of the Library's Publications and Literature on Its Activities (1981—2000)] / L.P. Kviatkovska, V.M. Martynovych (Comps.). Lviv, 2004. 323 p. [In Ukrainian].

31. Lvivska naukova biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy : pokazhch. vyd. b-ky ta l-ry pro yii diialnist (2001—2005) [Vasyl Stefanyk National Scientific Library of the National Academy of Sciences of Ukraine: An Index of the Library's Publications and Literature on Its Activities (2001—2005)] / V.M. Martynovych (Comp.). Lviv, 2007. 298 p. [In Ukrainian].
32. Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka : pokazhch. vyd. b-ky ta l-ry pro yii diialnist (2006—2009) [Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine: An Index of the Library's Publications and Literature on Its Activities (2006—2009)] / L.O. Ilnytska, M.Z. Lytvyn, I.V. Morozova, V.M. Martynovych (Comps.). Lviv, 2010. 276 p. [In Ukrainian].
33. Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka : pokazhch. vyd. b-ky ta l-ry pro yii diialnist (2010—2015). An Index of the Library's Publications and Literature on Its Activities / L.O. Ilnytska, M.Z. Lytvyn, I.V. Morozova (Comps.). Lviv, 2017. 322, [1] p.
34. Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka: peremishchennia i vtraty fondiv. T. 1 : 1939—1945 : zb. dok. i materialiv [Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine: Displacement and Losses of Collections. Vol. 1: 1939—1945: Collection of Documents and Materials] / H. Svarnyk, R. Dziuban, M. Kryvenko, L. Kusyi, V. Muravskyi (Comps.). Lviv, 2010. 565 p. [In Ukrainian].
35. Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka: peremishchennia i vtraty fondiv. T. 2 (1946 — berezen 1953) : zb. dokumentiv i materialiv [Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine: Displacement and Losses of Collections. Vol. 2 (1946 — March 1953): Collection of Documents and Materials] / H. Svarnyk, R. Dziuban, M. Kryvenko, L. Kusyi, V. Muravskyi (Comps.); L. Snitsarchuk (Executive Ed.); Y. Dashkevych, H. Svarnyk (Scientific Eds.). Lviv, 2019. 622 p. [In Ukrainian].
36. Maslakova N.M. Istoriia bibliotek ta istorychnykh bibliotechnykh zibran Ukrainy na storinkakh zhurnalu «Bibliotechnyi visnyk» (1993—2003) [The History of Libraries and Historical Library Collections of Ukraine on the Pages of the Journal "Library Bulletin" (1993—2003)]. *Bibliotechnyi visnyk* [Library Bulletin]. 2004. No. 2, pp. 36—48 [In Ukrainian].
37. Metodychni rekomendatsii dlia derzhavnoi reiestratsii knyzhkovykh pamiatok Ukrainy : kyrylychni rukopysni knyhy ta starodruky [Methodological Recommendations for the State Registration of Book Monuments of Ukraine: Cyrillic Manuscript Books and Early Printed Books] / N.P. Bondar, L.A. Hnatenko, L.A. Dubrovina, N.M. Zubkova, O.A. Ivanova (Comps.); foreword by L.A. Dubrovina, H.I. Kovalchuk. Kyiv, 2007. 133 p. [In Ukrainian].
38. Mishchuk S.M. Zbyrannia ta naukove opysuvannia rukopysno-knyzhkovoi spadshchyny Ukrainy (druha polovyna 19—30-ti roky 20 st.) [Collecting and Scholarly Description of the Manuscript and Book Heritage of Ukraine (Second Half of the 19th Century — 1930s)] / L.A. Dubrovina (Executive Ed.). Kyiv, 2009. 380 p. [In Ukrainian].
39. Mudrokha V.O. Innovatsiinyi proiekt "Knyzhkova spadshchyna Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka (1873—1913): tsyfrova kolektsiia" (dosvid LNNB Ukrainy im. V. Stefanyka) [Innovative Project "Book Heritage of the Shevchenko Scientific Society (1873—1913): A Digital Collection" (Experience of the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine)]. *Modern Movement of Science.* Proceedings of the 15th International Scientific and Practical Internet Conference (October 19—20, 2023). Dnipro, 2023. Pp. 387—388. Retrieved from: http://www.wayscience.com/wp-content/uploads/2023/10/Conference-Proceedings-October-19-20-2023.pdf [In Ukrainian].

40. Mukha L.V. Bibliotechni knyzhkovi kolektsii ta zibrannia: pokhodzhennia, istoriia, rekonstruktsiia [Library Book Collections and Assemblages: Origin, History, Reconstruction]. Kyiv, 1997. 52 p. [In Ukrainian].
41. Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho u pershe desiatylittia nezalezhnosti Ukrainy (1991—2002) [The V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine in the First Decade of Ukraine's Independence (1991—2002)] / L.A. Dubrovina, O.S. Onyshchenko, V.M. Horovyi et al. (Comps.) Kyiv, 2019. 452 p. Retrieved from: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003589 [In Ukrainian].
42. Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho (1993—2003 rr.) : nauk.-bibliohr. pokazhch. vyd. b-ky ta lit. pro yii diialnist [The V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (1993—2003): A Scientific Bibliographic Index of the Library's Publications and Literature on Its Activities] / N.M. Pohrebetska (Comp.); V.Yu. Omelchuk (Scientific Ed.). Kyiv, 2005. 518 p. [In Ukrainian].
43. Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho : vydannia biblioteky ta iterature pro yii diialnist (2004—2018) : nauk.-bibliohr. pokazhch [The V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine: Publications of the Library and Literature on Its Activities (2004—2018): A Scientific Bibliographic Index] / S.S. Kiral (Scientific Ed.); S.A. Dziubych, I.H. Lykhanova, L.S. Novosolova (Comps.). Kyiv, 2018. 599 p. Retrieved from: https://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/er%2D0002188.pdf [In Ukrainian].
44. Osobovi arkhivni fondy Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho [Personal archival fonds of the Institute of Manuscripts of the V.I. Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, 2002. 765 p. [In Ukrainian].
45. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Derzhavnyi reiestr natsionalnoho kulturnoho nadbannia [On Approval of the Regulation on the State Register of National Cultural Heritage]: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of August 12, 1992, No. 466. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-92-%D0%BF#Text [In Ukrainian].
46. Svarnyk H. Knyhozbirnia i arkhiv Dmytra Dontsova kriz pryzmu doli vlasnyka [The Book Collection and Archive of Dmytro Dontsov Through the Prism of the Owner's Fate]. Lviv, 2019. 90 p. [In Ukrainian].
47. Fershtei V.V. Biblioteka Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka — persha natsionalna naukova biblioteka Ukrainy: perervana istoriia [The Library of the Shevchenko Scientific Society as the First National Scientific Library of Ukraine: An Interrupted History]. *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoi biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka* [Proceedings of Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv]. 2023. Iss. 15, pp. 3—12. https://doi.org/10.37222/2524-0315-2023-15(31)-1 [In Ukrainian].
48. Zubko N., Melnyk-Khokha G., Mudrokha V. Project solutions and communication strategies for the successful implementation of the grant project "Digital collection of book heritage of the Shevchenko Scientific Society (1874—1913). *IEEE. 18th International Conference on Computer Science and Information Technologies (CSIT)*. Lviv, Ukraine, 2023. Pp. 1—6. https://doi.org/10.1109/CSIT61576.2023.10324199

Received on October 14, 2025

Larysa Matviichuk
V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7230-9053
E-mail: l.matvijchuk@ukr.net

CREATION OF SCIENTIFIC REFERENCE GUIDES
ON HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE
IN NATIONAL LIBRARIES OF NATIONAL ACADEMY
OF SCIENCES OF UKRAINE (1990s — 2024)

The objective is to summarize the experience of the national libraries of the National Academy of Sciences of Ukraine in the field of methodologies for scientific and informational descriptions and the creation of comprehensive reference guides dedicated to historical libraries, book collections, and holdings, which are significant objects representing Ukraine's retrospective historical and cultural heritage. **The methodology** is based on the principles of historicism and objectivity, as well as on historical-chronological, systemic, structural-functional, and special methods of source studies, bibliology, and scientific communication. **The novelty** consists in the fact that, for the first time, a review is presented, the principles and methodological foundations for creating scientific and informational descriptions of historical libraries, collections, and holdings in consolidated reference guides with itemized entries are revealed, which include establishing the origin and history of the creation and development of the composition and content of historical libraries, collections, and holdings on the basis of scientific reconstruction and accounting as cultural heritage, which were not fully involved in scholarly circulation and the socio-cultural space. The contribution of individual scholars to the research and resolution of the problem of a unified scientific description of libraries, collections, and holdings as a separate historical and cultural phenomenon, who practically implemented the preparation of guide directories, was determined. **Conclusions.** The study of the historical origins, composition, and content of the library collections provides a comprehensive overview of Ukraine's diverse history. This research integrates a wealth of new information into the contemporary cultural landscape and the development of the humanities. A dedicated and experienced team of Ukrainian scholars, with significant achievements in representing collections through reference guides, as a distinct type of scientific and informational publication recognized in the global academic community, has been formed. Mandatory requirements for scientific and informational description have been defined: establishing origin, history, composition, and content taking into account the historical context and existence, accounting information, and value assessment.

Key words: scientific informational publications of national libraries, guide and reference books on library fonds, historical and cultural heritage, V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv, historical libraries, manuscript and book collections, library collections.

https://doi.org/10.15407/rksu.42.253
UDC 025.171:004.65:001.89

Alla Zharinova
State Scientific and Technical Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0003-3959-1074
E-mail: zh.alla0812@gmail.com
Iryna Tsybenko
State Scientific and Technical Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0002-6408-9011
E-mail: tsyb2012@ukr.net
Oleksii Krasovskyi
State Scientific and Technical Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0003-1622-2655
E-mail: aleksey_ks@ukr.net
Serhii Zharinov
State Scientific and Technical Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0003-3568-8127
E-mail: serhii.zharinov@gmail.com
Vita Boyko
Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Records Keeping
E-mail: vitaminzik5@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5725-9641

ARCHIVAL FONDS OF UKRAINIAN STATE ARCHIVES IN CONTEXT OF PRINCIPLES OF OPEN SCIENCE

Purpose. To examine the state of Ukrainian archival institutions within the framework of open science and data management principles aimed at ensuring accessibility, interoperability, and reuse of information. **Methodology.** The study applies a complex approach combining comparative analysis of international practices, evaluation of digital infrastructure, archival description standards, metadata use, and identifier systems. **Scientific novelty.** The article conceptualizes archives as a key knowledge infrastructure

Cite: Zharinova, Alla, Tsybenko, Iryna, Krasovskyi, Oleksiy, Zharinov, Serhii, Boyko, Vita (2026). Archival fonds of Ukrainian state archives in context of principles of open science. *Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 3 (42), 253—274. https://doi.org/10.15407/rksu.42.253

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

that supports not only the preservation of documentary heritage, but also integration into global research ecosystems; it identifies the level of compliance of Ukrainian archives with modern data management approaches and reveals systemic limitations. **Conclusions.** Despite ongoing digitization and expansion of online access, the development of the archival sector remains fragmented and insufficiently aligned with international standards. The findings demonstrate the need for comprehensive modernization, including digital infrastructure development, metadata harmonization, implementation of identifiers, professional capacity building, and policy improvement. The strategic importance of digital resilience under wartime risks is emphasized, as well as the role of open science in safeguarding and promoting Ukraine's documentary heritage in the global research space.

Key words: archival fonds, open science, FAIR principles, Ukrainian state archives, digitization, metadata, national memory, cultural resilience, information infrastructure.

Introduction. In recent decades, the paradigm of open science has profoundly transformed the organization of scholarly communication, research data management, and access to knowledge. Open science promotes transparency, reproducibility, collaboration, and public engagement, redefining how research outputs are created, disseminated, and reused. While its principles were initially articulated within the natural and technical sciences, they are increasingly recognized as critically important for the humanities, including archival studies, library science, and the broader domain of documentary heritage. Archives, as custodians of unique primary sources and structured documentary evidence, occupy a central position in the knowledge infrastructure of society. They serve not only as repositories of historical memory but also as providers of primary research data. For this reason, archival institutions cannot remain outside contemporary discussions on openness, accessibility, interoperability, and data-driven research practices.

For Ukraine, the **integration of archival institutions into the framework of open science has particular urgency and strategic importance.** Ukrainian archives preserve a vast and irreplaceable corpus of documentary heritage, ranging from medieval records and imperial administration files to documents of modern statehood, civil society, and cultural life. These materials constitute a fundamental empirical base for historical, legal, political, sociological, and digital humanities research. At the same time, despite their richness, archival resources in Ukraine remain largely fragmented, unevenly digitized, and insufficiently integrated into national and international research infrastructures. Access often depends on physical consultation, local catalog systems, or institution-specific digital platforms that lack interoperability.

In the context of European integration, participation in international research programs, and alignment with European research policy frameworks, the transformation of archival practices becomes not only a technological challenge but also a structural task for strengthening Ukraine's research ecosystem. Furthermore, the ongoing war and risks to cultural heritage intensify the necessity of systematic digital preservation, distributed storage, and resilient access me-

chanisms. In this environment, the modernization of archival infrastructure is directly connected to issues of cultural continuity, scholarly visibility, and information security.

However, the obstacles facing Ukrainian archives are not limited to technical digitization gaps. The archival system has historically developed within a custodial paradigm that prioritized preservation, legal compliance, and controlled access over openness and data sharing. As a result, several systemic barriers hinder effective integration into open science. Digitization initiatives are often project-based and dependent on temporary funding cycles, leading to partial and selective digital coverage of collections. Metadata practices remain heterogeneous, frequently based on legacy cataloging traditions that are not fully compatible with machine-readable standards. Persistent identifiers for archival objects are rarely implemented, limiting stable citation and international discoverability. In addition, the absence of standardized APIs and unified search mechanisms restricts automated harvesting and cross-institutional data integration. Legal ambiguities concerning copyright, personal data protection, and reuse conditions further complicate the development of open access models.

The application of the FAIR principles (Findable, Accessible, Interoperable, Reusable) to archival collections offers a conceptual framework for systematically addressing these challenges. FAIR principles emphasize persistent identifiers, standardized and structured metadata, machine-readable formats, and clearly defined licensing conditions. Yet the transfer of FAIR concepts to archival practice requires careful adaptation. Archival description is hierarchical and context-dependent, organized around fonds, series, and files rather than discrete datasets. Consequently, the assessment of archives through a FAIR lens demands a nuanced understanding of both information infrastructure and archival theory. Despite growing international discussion of FAIR data, the archival sector particularly in post-Soviet and Eastern European contexts has received comparatively limited analytical attention. In Ukraine, open science discourse has largely focused on scholarly publications, institutional repositories, and researcher identifiers, while archival data infrastructures have remained peripheral to policy debates.

This article **aims** to analyze the current state of major archival institutions in Ukraine through the combined perspective of open science and FAIR principles. It examines how archival collections function as elements of national research infrastructure and evaluates their degree of compliance with the criteria of findability, accessibility, interoperability, and reusability. The study identifies structural, technological, normative, and professional obstacles that limit the transformation of archives from primarily custodial repositories into fully integrated components of the open science ecosystem.

Theoretical and Methodological Framework. The transformation of archives in the digital age must be understood within the broader shift from a custodial to an infrastructural model of knowledge governance. Traditionally, archival

institutions were primarily oriented toward preservation, legal compliance, and controlled access. Their core function was to ensure the long-term custody and authenticity of documentary heritage. Within this paradigm, openness was secondary to stability and institutional responsibility.

The emergence of open science has fundamentally altered expectations regarding access to research materials, data transparency, and interoperability across information systems. Archives are increasingly recognized not only as repositories of historical documents but also as providers of primary research data that can be reused, reinterpreted, and computationally analyzed. This reconceptualization situates archival institutions within national and international research infrastructures, where digital discoverability, metadata standardization, and machine readability become central requirements.

However, the integration of archives into open science frameworks is not a straightforward process. Archival description is inherently hierarchical and context-dependent. Records are organized according to provenance, fonds, series, and files rather than as discrete datasets. The meaning of archival documents is embedded within their institutional and historical context, which complicates direct alignment with data-driven models developed for scientific datasets. Therefore, the application of open science standards to archives requires theoretical adaptation rather than mechanical transfer.

In transitional contexts such as Ukraine, this tension is particularly visible. Archival institutions operate within legal and administrative traditions that emphasize state custody and documentary authority. At the same time, they face increasing pressure to align with European research policies that prioritize openness, interoperability, and integration into federated digital ecosystems. This duality forms the conceptual foundation of the present study.

The FAIR principles (Findable, Accessible, Interoperable, Reusable) are widely used in research data management to promote structured, machine-actionable, and reusable data infrastructures. In this study, FAIR principles are employed not as a prescriptive technical checklist but as a conceptual and analytical lens for evaluating archival information systems.

Applying FAIR to archives requires reinterpretation.

- **Findability** in archival contexts involves structured metadata, searchable catalogs, stable identifiers, and discoverability across institutional boundaries.
- **Accessibility** refers not only to the presence of digital copies but also to technical stability, clear access protocols, and sustainable online platforms.
- **Interoperability** concerns the use of standardized metadata schemas, authority control, semantic linking, and compatibility with external research infrastructures.
- **Reusability** depends on contextual metadata, documentation of provenance, clarity of legal conditions, and technical formats suitable for computational analysis and long-term preservation.

Rather than measuring formal compliance, the study analyzes the functional role of these elements within archival infrastructures. The central question is not whether individual technical components exist, but whether they operate as part of a coherent system capable of supporting open science workflows.

The research adopts an interdisciplinary qualitative methodology that integrates archival studies, information science, and open science scholarship. The focus lies on the technical and infrastructural characteristics of archival information systems in Ukraine.

The empirical basis consists of:

- Electronic catalogs and online finding aids
- Publicly available digital collections
- Institutional documentation regulating archival description and access
- Methodological guidelines and regulatory acts.

The analysis examines how archival materials are described, structured, and represented in digital environments. Particular attention is given to hierarchical description levels (fonds, series, file, item) and the extent to which these descriptions are adapted for use beyond internal archival systems.

The technical organization of online platforms is also evaluated, including:

- Search functionality
- Navigation logic
- Cross-collection discoverability
- Stability of URLs and digital references.

This approach allows assessment of both descriptive practices and system architecture.

A central methodological component of the study is the examination of metadata structures and standardization practices. The analysis focuses on:

- Consistency of descriptive formats
- Presence of structured and machine-readable metadata
- Alignment with internationally recognized approaches to archival description
- Use of authority control for personal names, institutions, and geographic entities
- Possibility of semantic linking between archival records and external resources.

Metadata quality is interpreted as a key prerequisite for interoperability. Where metadata remains narrative, non-standardized, or locally formatted, integration with national or international research infrastructures becomes technically limited.

The study also assesses whether archival systems provide mechanisms that enable external harvesting or automated reuse, such as APIs or exportable structured formats. The absence of such mechanisms is treated as a systemic barrier rather than a purely technical omission.

Access and reuse are analyzed from a technical and infrastructural perspective. The study evaluates:

- Formats of digital copies
- Technical access restrictions
- Authentication requirements
- Stability of download mechanisms
- Clarity of legal and licensing conditions.

Beyond individual viewing, the analysis considers whether systems support computational reuse, aggregation, or integration into digital humanities workflows. Technical constraints are interpreted alongside institutional and regulatory factors that shape archival policy.

The final stage of the methodology involves synthesizing findings across multiple archival institutions. By correlating observed technical characteristics with the FAIR analytical framework, the study identifies recurring patterns, systemic weaknesses, and structural asymmetries within the Ukrainian archival landscape.

This approach allows for evaluation of institutional readiness not only at the level of individual archives but at the level of national archival infrastructure.The methodological orientation of this study is informed by several influential international research initiatives. The InterPARES (International Research on Permanent Authentic Records in Electronic Systems) project represents one of the most significant global efforts to conceptualize digital preservation, authenticity, and long-term usability of electronic records [3]. Although InterPARES was not framed explicitly within open science discourse, its emphasis on standardized metadata, contextual documentation, and interoperable preservation workflows aligns closely with FAIR principles. For archival institutions undergoing digital transformation, including those in Ukraine, InterPARES provides a foundational model for linking archival description, technological infrastructure, and legal frameworks.

Research by Dasgupta and Nuyujukian [2] expands this perspective by proposing an open framework for preserving scientific artefacts including data, code, and computational environments in a manner that ensures transparency and reproducibility. While broader than traditional archival contexts, their framework underscores the importance of structured documentation and technical standardization for enabling reuse, which has direct implications for archival systems managing born-digital and research-related materials.

Singh, Nagpal, Jadhav, and Madalli [7] provide a systematic review of FAIR implementation frameworks, identifying technical parameterization methods and highlighting limitations in current assessment tools. Their analysis reveals that many FAIR evaluation models prioritize technical metrics while underestimating social and institutional dimensions. This insight is particularly relevant for archival institutions, where professional culture, institutional mandates, and governance structures significantly influence digital transformation.

Qualitative research examining the integration of open research data into archival workflows further demonstrates practical barriers such as institutional fragmentation, unclear responsibilities, and inconsistent terminology [1; 9]. These findings resonate strongly with the Ukrainian context, where coordination between archives, universities, and research institutions remains limited.

Finally, Rachynska [6] provides an important national perspective by analyzing open science implementation across Ukrainian higher education and research institutions. Her findings reveal a heterogeneous landscape characterized by uneven adoption of open access policies and research data management practices. While focused primarily on universities, this study highlights broader systemic barriers technical, regulatory, and organizational that also shape the archival sector. The present research extends this national open science analysis specifically to archival infrastructures, addressing a gap in existing scholarship [10; 11].

Together, these methodological and theoretical foundations enable a comprehensive assessment of Ukrainian archival institutions as evolving components of research infrastructure. By integrating archival theory, technical system analysis, and FAIR-based evaluation, the study moves beyond descriptive institutional review and provides a structured framework for understanding both the limitations and transformative potential of Ukrainian archives within the global open science ecosystem.

Institutional Structure of the Ukrainian Archival System. The Ukrainian archival system represents a vertically organized yet functionally heterogeneous network of institutions operating under the coordination of the State Archival Service of Ukraine. Formally, the system is centralized in governance but decentralized in operational capacity. Central state archives, specialized repositories, and regional archival bodies function within a unified legal framework, yet they differ significantly in terms of technical infrastructure, digitization strategies, staffing capacity, and integration into digital environments. This structural configuration directly shapes the possibilities and limitations of implementing open science principles across the archival sector.

The legal and administrative foundations of the archival system were largely formed in a period when preservation, custodial responsibility, and documentary control were the primary institutional priorities. Archival legislation emphasizes the safeguarding of documentary heritage and regulated access procedures, reflecting a state-centered model of information governance. While such a framework ensures formal stability and accountability, it does not automatically generate incentives for interoperability, open data publication, or integration into international research infrastructures. As a result, openness initiatives often emerge not from systemic policy mandates but from institutional initiative or externally funded projects. This creates uneven development trajectories across the archival landscape.

At the apex of the system are the central state archives, which preserve nationally significant collections and typically possess comparatively stronger

institutional capacity. These institutions hold vast fonds that document political, social, administrative, and cultural processes over several centuries. Their scale and visibility position them as key actors in any national digital transformation strategy. However, their size also generates infrastructural complexity. Large-scale digitization of multi-million-unit holdings requires sustained financial investment, robust technical architecture, and highly specialized metadata management. In practice, digitization in central archives tends to prioritize high-demand or symbolically significant collections, resulting in selective digital representation rather than comprehensive coverage. This selective approach enhances public visibility but limits systemic interoperability and research-scale integration.

Specialized archives, including those devoted to literature, art, audiovisual materials, or public associations, present a different institutional profile. Their collections are often thematically concentrated and culturally distinctive. These institutions frequently engage in public outreach activities, digital exhibitions, and thematic online presentations aimed at increasing social engagement with archival heritage. While such initiatives strengthen public access and visibility, they do not necessarily correspond to the technical requirements of open science infrastructures. Exhibition-oriented digitization may emphasize visual presentation and narrative framing rather than machine-readable metadata, persistent identification, or API-based access. Consequently, the digital presence of specialized archives may be substantial in appearance but limited in terms of interoperability and computational reuse.

Regional archives and territorial bodies constitute another critical dimension of the institutional structure. They preserve administrative records, local governance documentation, and regionally significant materials that are indispensable for social, legal, and historical research. However, their technical capacities often vary considerably depending on regional funding, staffing levels, and local administrative support. In many cases, digitization initiatives are project-based and dependent on short-term grants or local partnerships. Digital catalog interfaces may differ in design and functionality, reflecting the absence of a unified national platform. This variability generates what may be described as digital asymmetry within the national archival system: researchers encounter uneven levels of access, inconsistent metadata practices, and incompatible digital tools across institutions. Such asymmetry significantly complicates cross-regional comparative research and limits the feasibility of aggregated queries across multiple archival repositories.

An additional structural characteristic of the Ukrainian archival system is the limited horizontal integration among institutions. Although all archives formally operate within a common administrative framework, practical data exchange mechanisms and shared digital infrastructures remain underdeveloped. Institutional culture further influences structural dynamics. Archival professionals in Ukraine are trained primarily within traditions emphasizing authenticity, pro-

venance, and documentary preservation. While these principles remain foundational, the integration of open data practices, semantic web technologies, and research data management competencies has progressed gradually. The transformation from custodial repository to infrastructural data provider requires not only technical investment but also a shift in professional orientation. Without institutional incentives and strategic alignment with national research policies, modernization efforts risk remaining partial and localized.

The broader political and socio-economic environment also shapes the institutional landscape. Ongoing security challenges and risks to cultural heritage underscore the urgency of digital preservation and distributed storage. However, emergency conditions may prioritize immediate stabilization over long-term infrastructural redesign. Thus, Ukrainian archives operate within a context where strategic modernization must coexist with crisis management and resource constraints. This tension complicates the implementation of comprehensive digital governance strategies aligned with European open science frameworks.

Taken together, the institutional structure of the Ukrainian archival system reveals a paradox. On the one hand, the system possesses a coherent administrative framework, a rich documentary base, and growing awareness of digital transformation needs. On the other hand, infrastructural fragmentation, uneven technological adoption, and limited cross-institutional integration hinder systemic modernization. The challenge is therefore not only technological but structural: achieving meaningful integration into open science requires coordinated policy development, harmonized metadata standards, sustainable funding mechanisms, and a redefinition of archival institutions as active nodes within national and international research ecosystems.

Assessment of Major Ukrainian Archival Institutions. The empirical assessment of major Ukrainian archival institutions reveals a landscape characterized by visible digital progress alongside persistent infrastructural fragmentation. While leading archives have undertaken substantial efforts to expand online access and digitize selected collections, these initiatives remain uneven in scope, technically heterogeneous, and only partially aligned with the systemic requirements of open science. The analysis demonstrates that digital presence does not automatically translate into interoperability or long-term infrastructural sustainability.

The Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv occupies a central position within the national archival system due to both the scale and historical depth of its holdings. Its collections encompass documentation from medieval periods through imperial administrations and into modern state formation, making it a critical source for domestic and international scholarship. The archive has invested in the development of electronic catalogs, digital copies of selected fonds, and enhanced descriptions accessible through online platforms. These efforts have significantly improved remote visibility and facilitated access for researchers unable to conduct on-site consultations.

However, a closer examination of the digital infrastructure reveals structural limitations. Although the volume of digitized material is substantial in absolute terms, it represents only a fraction of the total holdings. Digitization priorities appear to be shaped by public demand, symbolic significance, or available project funding rather than by a comprehensive infrastructural strategy. Metadata structures often reflect legacy descriptive practices that, while archivally accurate, are not consistently optimized for machine readability or cross-platform interoperability. The absence of persistent identifiers for individual archival objects limits stable citation and integration with external research systems. Furthermore, digital access mechanisms sometimes rely on temporary storage links or session-based navigation, which raises concerns about long-term stability and sustainable referencing. These characteristics indicate that digital expansion has occurred primarily at the level of access enhancement rather than full infrastructural transformation.

The Central State Archive of Public Associations and Ukrainica presents a different but equally instructive case. Its collections document political parties, civil society organizations, and non-state associations, offering crucial insight into Ukraine's social and political history. The thematic nature of its holdings positions the archive as an important resource for comparative political research and transnational studies. Digital initiatives have improved discoverability through online catalogs and selective publication of digitized materials. Institutional discourse increasingly emphasizes the aspiration to integrate national collections into European discovery environments.

Yet systemic constraints limit this ambition. Metadata schemas vary in granularity and structure, and machine-readable export formats are limited. Authority control for personal names, institutions, and geographic entities is inconsistently implemented, reducing the potential for semantic linking across collections. The lack of standardized APIs restricts automated harvesting and prevents seamless integration with broader research infrastructures. Consequently, although materials are technically available online, their discoverability within global digital ecosystems remains constrained. The gap between institutional aspiration and infrastructural capacity becomes particularly evident when archival data are assessed against FAIR-oriented expectations.

Specialized cultural archives, including those dedicated to literature, art, and audiovisual heritage, exhibit yet another pattern of digital development. These institutions often emphasize thematic online exhibitions, curated digital collections, and visually accessible interfaces aimed at broad public engagement. Such initiatives enhance societal visibility and contribute to cultural dissemination. However, exhibition-oriented digitization frequently prioritizes presentation over structured metadata depth. Digital objects may be embedded within narrative frameworks without accompanying machine-readable contextual data that would allow systematic aggregation or computational reuse. As a result, these

archives achieve strong national cultural presence while remaining only partially integrated into research-oriented data infrastructures.

Regional and territorial archives further illustrate the asymmetrical character of digital transformation within the Ukrainian archival system. These institutions preserve records essential for administrative, legal, and local historical research. However, their technical capacities vary significantly depending on regional resources and local administrative support. Digital catalogs differ in interface design, search functionality, and metadata structure. In some cases, online presence is limited to basic inventory descriptions without digital copies. In others, digitization initiatives are visible but remain dependent on short-term funding cycles. This variability creates practical challenges for researchers seeking to conduct cross-regional or large-scale studies. The absence of unified search mechanisms or centralized metadata aggregation reinforces institutional siloing and limits the capacity for comprehensive discovery across archival networks.

Across all categories of institutions, several recurring patterns emerge. Digitization is often project-driven rather than system-driven, leading to selective coverage and uneven technical quality. Metadata standardization remains incomplete, and alignment with internationally recognized archival description frameworks is inconsistent. Persistent identifier systems are rarely implemented at scale, restricting reliable citation and long-term interoperability. Technical infrastructures generally prioritize human-readable interfaces over machine-actionable services, thereby limiting the potential for integration into digital humanities workflows or automated research environments.

When evaluated collectively, these findings indicate that Ukrainian archival institutions are in a transitional phase. Digital access has expanded considerably compared to previous decades, and institutional awareness of open science principles is growing. However, infrastructural modernization has not yet reached the level required for seamless participation in federated research ecosystems. The current digital landscape can therefore be described as accessible but not fully interoperable, visible but not systematically integrated.

This empirical assessment underscores that the central challenge is not the absence of digitization efforts but the absence of coordinated infrastructural harmonization. Without unified metadata standards, persistent identification strategies, and interoperable system architectures, individual digital initiatives remain institutionally bounded. The transformation of Ukrainian archives into active components of open science will depend on moving from isolated digital projects toward a coherent national strategy that integrates technical, organizational, and professional dimensions of archival modernization.

Systemic Barriers to the Implementation of FAIR Principles in Ukrainian Archives. The empirical analysis of Ukrainian archival institutions demonstrates that the challenges of integration into the open science ecosystem are not limited to isolated technical shortcomings. Rather, they reflect systemic and interrelated

barriers embedded in structural, technological, normative, and professional dimensions of the archival sector. These barriers do not operate independently; instead, they reinforce one another, producing a cumulative effect that constrains the findability, accessibility, interoperability, and reusability of archival resources.

A fundamental structural barrier lies in the project-based nature of digital transformation. Digitization in many Ukrainian archives develops through temporary initiatives funded by specific grants, international collaborations, or targeted state programs. While such projects generate valuable outputs, they rarely constitute elements of a long-term, coordinated national infrastructure strategy. As a result, digitized collections often reflect institutional priorities at a particular moment rather than systematic coverage of archival holdings. The absence of stable, multi-year investment mechanisms limits scalability and continuity. Consequently, digital expansion tends to produce islands of accessibility within broader analog collections, rather than a coherent and interoperable digital ecosystem.

Technological barriers further complicate this structural fragmentation. Many archival information systems were initially designed to support internal inventory management rather than external data exchange. Their architecture often prioritizes human-readable catalog interfaces over machine-actionable services. Metadata may be stored in formats optimized for display rather than for structured export, automated harvesting, or semantic linking. The limited implementation of persistent identifiers significantly weakens long-term referencing stability and cross-system integration. In addition, the absence of publicly documented APIs restricts interoperability with external research platforms, including digital humanities tools, scholarly repositories, and international data aggregators. These technological limitations directly undermine the operationalization of FAIR principles, particularly with regard to interoperability and reusability.

Normative and legal constraints constitute another layer of systemic barriers. Ukrainian archival legislation historically emphasizes preservation, custodial responsibility, and regulated access procedures. While these priorities remain essential, they can inadvertently inhibit open access initiatives when interpreted conservatively. Ambiguities surrounding copyright status, personal data protection, and conditions for reuse create institutional caution. In some cases, digital copies may be accessible for viewing but not clearly licensed for scholarly reuse, which limits their integration into research workflows. The absence of standardized licensing models reduces clarity for researchers and discourages broader dissemination. Furthermore, the coexistence of archival law and open data legislation without fully harmonized implementation mechanisms generates uncertainty at the institutional level.

Professional culture and capacity also play a critical role. Archival training in Ukraine has traditionally focused on preservation standards, provenance principles, and administrative recordkeeping. While these competencies remain foundational, the transition toward interoperable digital infrastructures requires

additional expertise in research data management, metadata standardization, semantic technologies, and digital preservation engineering. In many institutions, staffing levels are insufficient to support both traditional archival functions and advanced digital transformation simultaneously. The lack of systematic professional development programs in open science practices further slows adaptation. As a result, technological modernization may proceed unevenly, depending on local leadership and individual initiative rather than coordinated professional policy.

Institutional coordination represents another significant challenge. Although archives formally operate within a unified administrative system, practical mechanisms for data harmonization and infrastructure sharing are underdeveloped. Each institution tends to manage its digital systems independently, resulting in heterogeneous metadata structures, incompatible interfaces, and divergent technical standards. Without centralized aggregation or harmonization mechanisms, interoperability remains aspirational. This institutional siloing directly limits findability at the national level and impedes the development of integrated discovery services that could support cross-archive research.

Financial constraints exacerbate these barriers. Digital preservation, secure storage, system maintenance, and metadata enrichment require sustained funding beyond initial digitization costs. In resource-limited environments, investment often prioritizes immediate digitization outputs rather than backend infrastructure robustness or long-term preservation architecture. This imbalance can produce technically fragile systems that lack scalability or sustainability. Over time, such fragility threatens both accessibility and preservation, particularly in a context where cultural heritage faces heightened risks.

Finally, the broader socio-political environment intensifies infrastructural vulnerability. Security challenges and risks to physical archival holdings highlight the urgency of digital transformation but simultaneously divert institutional resources toward emergency stabilization. While crisis conditions can accelerate digitization awareness, they may also constrain strategic planning capacity. In such circumstances, open science integration becomes both more necessary and more difficult to achieve.

Taken together, these systemic barriers indicate that the implementation of FAIR principles in Ukrainian archives cannot be reduced to technical upgrades alone. The challenges are embedded in governance structures, professional traditions, legal frameworks, and resource allocation models. Addressing them requires coordinated intervention across multiple levels: strategic policy alignment, sustainable funding mechanisms, metadata harmonization initiatives, professional capacity development, and technological standardization. Without such multidimensional reform, digital initiatives risk remaining isolated improvements rather than components of a resilient and interoperable open science infrastructure.

Ukrainian Archives and International Open Science Infrastructures. Placing the Ukrainian archival system in a comparative international context makes it possible to better understand both its current limitations and its developmental potential. While Ukrainian archives have made visible progress in digitization and online access, their integration into federated, interoperable research infrastructures remains limited when measured against international initiatives that have systematically aligned archival practice with open science standards.

One of the most influential international frameworks in the field of digital preservation and archival theory is the InterPARES project (International Research on Permanent Authentic Records in Electronic Systems). InterPARES established methodological foundations for preserving authenticity, reliability, and long-term usability of electronic records. Its research emphasized the importance of contextual metadata, standardized documentation practices, and interoperable system architectures. Although the project was not explicitly framed within open science discourse, its conceptual contributions align closely with the logic of FAIR principles. In particular, the insistence on structured metadata and preservation of contextual relationships corresponds to the requirements of interoperability and reusability.

Compared to such models, Ukrainian archival institutions remain at an earlier stage of infrastructural harmonization. While elements of digital preservation are present, systematic implementation of standardized metadata schemas and persistent identification mechanisms is not yet uniform across institutions. InterPARES demonstrates how archival systems can be designed with long-term digital authenticity and interoperability in mind from the outset. In Ukraine, by contrast, digitization has often evolved incrementally from analog systems, resulting in hybrid infrastructures that combine traditional descriptive practices with partial digital layers. This evolutionary approach reflects historical constraints but also reveals the absence of a coordinated national digital preservation strategy comparable to those developed within InterPARES-inspired frameworks.

Another relevant benchmark is the European Open Science Cloud (EOSC), which provides a federated ecosystem for the discovery, sharing, and reuse of research outputs across European institutions. EOSC emphasizes machine-readable metadata, persistent identifiers, harmonized standards, and cross-platform interoperability. Within such an environment, archival collections are not treated as isolated repositories but as components of a distributed knowledge infrastructure capable of interacting with datasets, publications, and computational tools.

In comparison, Ukrainian archival systems operate largely as institution-specific digital environments. Online catalogs and digital collections are accessible through individual portals, but they are not systematically integrated into federated European discovery platforms. Metadata export mechanisms and APIs that would allow automated harvesting by international infrastructures remain underdeveloped. Consequently, Ukrainian archival materials are often disco-

verable only within national contexts rather than through transnational research networks. This limited integration reduces the international visibility and reuse potential of Ukrainian documentary heritage, particularly in comparative and interdisciplinary studies.

The contrast is not solely technical but also strategic. International initiatives such as EOSC are supported by coordinated policy frameworks, funding instruments, and cross-institutional governance mechanisms. They operate on the assumption that research data, including archival materials, should circulate within interoperable ecosystems. In Ukraine, policy discourse increasingly recognizes the importance of open science alignment, yet implementation remains uneven. The gap between declarative strategic intent and operational infrastructure reflects broader challenges in digital governance and resource allocation.

At the same time, the comparison should not be interpreted as a simple deficit narrative. Ukrainian archives operate within a distinct historical, economic, and political context that has shaped their development trajectory. Unlike many Western European institutions that began large-scale digital transformation earlier, Ukrainian archives have had to modernize under conditions of financial limitation and institutional transition. The rapid expansion of digital initiatives in recent years indicates a growing awareness of international standards and a willingness to adapt. In this sense, the current stage can be understood as transitional rather than stagnant.

Importantly, international frameworks also reveal that the integration of archives into open science ecosystems is not automatic even in advanced contexts. Research has shown that archival institutions worldwide face challenges related to metadata harmonization, institutional coordination, and balancing preservation with openness. Ukrainian archives therefore confront not unique but intensified versions of global tensions between custodial responsibility and infrastructural interoperability. Recognizing this shared complexity provides a more balanced comparative perspective.

The comparative analysis highlights several critical divergences. First, international infrastructures emphasize persistent identifiers as foundational elements of research integration, whereas Ukrainian archival systems rarely implement such mechanisms systematically. Second, federated search environments in European contexts enable cross-institutional discovery, while Ukrainian researchers must navigate multiple independent portals. Third, machine-readable metadata and standardized export formats are central in international systems but inconsistently developed in Ukraine. These divergences directly affect the capacity of Ukrainian archival materials to function as reusable research data within broader scientific workflows.

Nevertheless, the alignment of Ukrainian archives with international open science infrastructures is not only a technical aspiration but also a strategic opportunity. Participation in federated ecosystems would enhance global

discoverability, facilitate comparative scholarship, and strengthen Ukraine's presence in international research networks. Moreover, adopting interoperable standards would support national digital resilience by ensuring distributed access and preservation beyond individual institutional boundaries.

Strategic Pathways for Integration into Open Science. The integration of Ukrainian archival institutions into the broader ecosystem of open science requires a multi-dimensional strategy that goes beyond isolated digital initiatives. It involves the simultaneous development of technological infrastructure, standardization of metadata, professional capacity enhancement, and policy alignment. These strategic pathways are interconnected: infrastructure without standardized metadata cannot ensure interoperability; professional training without clear policy direction risks producing fragmented adoption; and policy reforms without technical readiness may remain aspirational. Examining each dimension in depth illuminates both opportunities and practical challenges.

The API ecosystem is essential to facilitate automated data harvesting and interoperability with external research platforms. APIs would enable universities, digital humanities centers, and international projects to access archival metadata and digital copies programmatically, supporting advanced computational research workflows. Without such interfaces, even well-digitized collections remain siloed, limiting discoverability and reuse. By contrast, archives with APIs can integrate into federated infrastructures like the European Open Science Cloud, enabling Ukrainian materials to participate in cross-national analytics, machine learning projects, and comparative historical studies.

A central metadata registry would further reinforce infrastructural coherence. By maintaining a consolidated catalog of archival descriptions, standardized identifiers, and metadata schemas, the registry could serve as both a reference point for internal cataloging and a gateway for external integration. In practice, such a registry could reduce duplication of effort, support semantic interoperability, and allow coordinated updates across multiple institutions. In the absence of this centralized reference, archives risk persistent heterogeneity in metadata practices, perpetuating barriers to automated discovery and FAIR compliance.

Metadata harmonization constitutes the structural foundation of open science integration. Adopting internationally recognized standards, particularly the Encoded Archival Description (EAD), would align Ukrainian archival practices with global best practices, facilitating machine-readable data exchange and cross-institutional research. Implementation of EAD enables hierarchical structuring of archival descriptions, preservation of contextual relationships, and compatibility with semantic web technologies. Institutions that have piloted EAD integration, such as pilot projects at the Central State Historical Archive of Ukraine, illustrate how even partial adoption can dramatically improve discoverability and interoperability.

Persistent identifiers for both digital objects and archival descriptions are equally crucial. Stable and resolvable identifiers allow researchers to cite archival resources reliably, integrate them with datasets, and connect them to scholarly publications and researcher profiles. For example, integrating archival identifiers with ORCID or DOI systems would bridge archival collections and academic outputs, embedding Ukrainian archives into global scholarly networks. Without these identifiers, references remain ephemeral and limit the potential for reuse in computational research or linked data applications.

The importance of this combination is evidenced by innovative concepts concerning the differentiation of archival documents by value categories in academic research [12; 13]. This approach illustrates how archival documents are assigned to a specific value category based on monetary appraisal. At the same time, this enables the improvement of mechanisms not only for the monetary appraisal of archival documents but also for a clearer definition of the categories of the most valuable parts of the archival fonds of the state archives of Ukraine — in particular, their unique documents — and their representation in global and European electronic archival information systems with appropriate identifiers.

The consistent use of controlled vocabularies and authority files ensures semantic clarity across collections. Standardized naming conventions for personal, institutional, and geographic entities prevent ambiguity and support automated linking of related records across institutions. For Ukrainian archives, which historically relied on heterogeneous cataloging practices, adopting controlled vocabularies would reduce friction in cross-institutional data aggregation and enable participation in semantic search engines and knowledge graphs.

Technical infrastructure and metadata standards alone are insufficient without corresponding professional expertise. Systematic training for archival staff in digital preservation, metadata standards, FAIR principles, and research data management is critical. Such programs would enable archivists to implement advanced digital services, ensure quality and consistency in descriptions, and actively participate in the design of interoperable systems.

Collaboration with universities can create mutually reinforcing feedback loops between archival practice and academic research. Joint initiatives can develop curricula, internships, and research projects where students contribute to metadata enhancement, digitization, and data analysis, while archives benefit from updated skills and workforce support. Digital humanities partnerships, in particular, provide a practical context for experimenting with computational analysis, semantic linking, and data visualization. Archives engaged in such collaborations can simultaneously improve digital services and demonstrate the scholarly value of their collections. Evidence from pilot digital humanities projects in European and North American contexts suggests that these partnerships accelerate adoption of FAIR-aligned practices while fostering innovation in research applications.

Strategic policy interventions provide the overarching framework that aligns infrastructure, standards, and capacity with national and international expectations. A comprehensive national strategy for open archival data would articulate goals, responsibilities, funding priorities, and compliance mechanisms, transforming fragmented initiatives into a coordinated modernization effort. Without such strategic vision, technical upgrades risk remaining isolated and uneven.

Integration of open archival data requirements into research funding and project evaluation criteria would create incentives for institutions to align their practices with open science expectations. For instance, archives contributing to publicly funded research projects could be required to implement standardized metadata, persistent identifiers, and interoperable access mechanisms, ensuring that investments in digitization directly support systemic openness.

Finally, alignment with European Union open science mandates strengthens both domestic and international legitimacy. Participation in Horizon Europe projects or EOSC-related networks requires adherence to open data principles and metadata interoperability. By proactively adopting EU-aligned frameworks, Ukrainian archives can ensure compatibility with European infrastructures, enhance the visibility of national heritage, and attract international collaboration. Policy alignment thus acts as both a motivator and a safeguard, embedding open science practices into institutional priorities and funding landscapes rather than leaving them contingent on ad hoc initiatives.

Collectively, these strategic pathways demonstrate that successful integration into open science depends on the simultaneous development of infrastructure, standardization, professional capacity, and policy coherence. Ukrainian archives have begun to implement elements of this transformation, but realizing the full potential of the country's documentary heritage requires coordinated, systemic action that bridges technical, institutional, and normative dimensions.

The **novelty** of this study lies in its interdisciplinary and infrastructural approach. Unlike previous research that has examined Ukrainian archives mainly from historical, legal, or administrative viewpoints, this article conceptualizes archival institutions as epistemic infrastructures that actively shape knowledge production. By applying FAIR principles as an analytical instrument while accounting for the specificity of archival description and governance, the study offers a new perspective on the modernization of archival systems in transitional contexts. It not only evaluates current limitations but also frames Ukrainian archives within broader debates on digital sovereignty, cultural resilience, and integration into European and global research environments. In doing so, the article contributes to the development of a more comprehensive understanding of how archival heritage can function as reusable scholarly data within the contemporary open science paradigm.

Conclusion. Ukrainian archival institutions occupy a pivotal position at the intersection of knowledge production, cultural heritage, and national memory.

While they have made significant strides in digitization and online accessibility, these efforts remain largely project-based and institutionally fragmented, limiting their broader impact on research ecosystems. The application of FAIR principles across Ukrainian archives is partial and uneven: persistent identifiers, standardized metadata, and interoperable systems are present in some collections but absent or inconsistent in others. This unevenness constrains discoverability, reusability, and integration into both national and international open science infrastructures.

The analysis demonstrates that meaningful integration into the open science ecosystem cannot rely solely on isolated projects or technical upgrades. Instead, it requires systemic reform encompassing coordinated infrastructure development, metadata harmonization, professional capacity building, and policy alignment. A comprehensive modernization strategy would enable Ukrainian archives to function as epistemic infrastructure, support national memory, and enhance digital resilience, particularly under conditions of geopolitical instability and war.

Beyond technical considerations, this transformation carries scientific and strategic significance. By embedding archival collections into FAIR-compliant, interoperable frameworks, Ukraine strengthens the usability of its documentary heritage for cross-disciplinary research, supports transparency and knowledge continuity, and reinforces cultural security. Strategic investment in infrastructure, training, and policy creates a foundation for long-term resilience, ensuring that the nation's archives remain accessible, reliable, and influential within global scholarly networks.

This structured conclusion synthesizes the article's core arguments, highlighting the interplay between technical, institutional, and societal dimensions. By framing Ukrainian archival modernization as both a scholarly and strategic imperative, the article positions its findings as relevant to researchers, policymakers, and cultural stakeholders, thereby strengthening its contribution to ongoing discussions on open science and the future of archival practice.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Borgerud C., Borglund E. Open research data, an archival challenge? // Archival Science. 2020. Vol. 20. Pp. 279—302. https://doi.org/10.1007/s10502-020-09330-3
2. Dasgupta S., Nuyujukian P. An open framework for archival, reproducible, and transparent science // *arXiv:2504.08171 [cs.DL]*. https://doi.org/10.48550/arXiv.2504.08171
3. Duranti L. International research on permanent authentic records in electronic systems (InterPARES) 2: experiential, interactive and dynamic records. https://doi.org/10.1108/RMJ.2009.28119AAE.003
4. Gaudinat A., Beausire J., Fuss M., Banfi E., Gobeill J., Ruch P. Global picture of OAI-PMH repositories through the analysis of 6 key open archive meta-catalogs // *arXiv:1708.08669 [cs.DL]*. https://doi.org/10.48550/arXiv.1708.08669
5. About InterPARES. InterPARES Project: website. URL: https://interpares.org

6. Rachynska O. Content analysis of open access and open science policies in universities and research institutions in Ukraine // Open Science and Innovation. 2025. Vol. 2. https://doi.org/10.62405/osi.2025.02.02
7. Singh R. K., Nagpal A., Jadhav A., Madalli D. P. Assessment of FAIR data implementation frameworks: A parametric approach // arXiv. URL: https://arxiv.org/abs/2504.06268
8. Tkachov Y. Open Archives initiative: A fast way of integration into global open science // Challenges and Issues of Modern Science. 2024. Vol. 2. Pp. 432—445. URL: https://cims.fti.dp.ua/j/article/view/193
9. Tsiavos P., Stefaneas P. Beyond the boundaries of open, closed and pirate archives: Lessons from a hybrid approach // arXiv:1109.0680 [cs.DL]. https://doi.org/10.48550/arXiv.1109.0680
10. Горбань Ю.І., Прокопенко Л.І., Пристай Г.І. Цифрові архіви відкритого доступу в Україні: теоретичні засади, міжнародний досвід і виклики воєнного часу // Теоретико-методологічні засади книгознавства, бібліотекознавства та бібліографознавства. 2025. Вип. 68. https://doi.org/10.31516/2410-5333.068.06
11. Ярошенко Т. Відкритий доступ, відкрита наука, відкриті дані: як це було і куди йдемо (до 20-ліття Будапештської ініціативи Відкритого доступу) // Український журнал з бібліотекознавства та інформаційних наук. 2021. № 8. С. 10—26. https://doi.org/10.31866/2616-7654.8.2021.247582
12. Бойко В.Ф. Грошове оцінювання архівних документів як метод визначення їх цінніснихкатегорій // Рукописна та книжкова спадщина України. 2024. № 3. С. 122—144. https://doi.org/10.15407/rksu.34.122
13. Бойко В. Удосконалення методики грошової оцінки документів Національного архівного фонду // Архіви України. 2026. № 1. С. 89—108. https://doi.org/10.47315/archives2026.346.089

Отримано 6 жовтня 2025 р.

REFERENCES

1. Borgerud C., Borglund E. Open research data, an archival challenge? *Archival Science*. 2020. Vol. 20, pp. 279—302. https://doi.org/10.1007/s10502-020-09330-3
2. Dasgupta S., Nuyujukian P. An open framework for archival, reproducible, and transparent science. *arXiv:2504.08171 [cs.DL]*. https://doi.org/10.48550/arXiv.2504.08171
3. Duranti L. International research on permanent authentic records in electronic systems (InterPARES) 2: experiential, interactive and dynamic records. https://doi.org/10.1108/RMJ.2009.28119AAE.003
4. Gaudinat A., Beausire J., Fuss M., Banfi E., Gobeill J., Ruch P. Global picture of OAI-PMH repositories through the analysis of 6 key open archive meta-catalogs. *arXiv:1708.08669 [cs.DL]*. https://doi.org/10.48550/arXiv.1708.08669
5. About InterPARES. InterPARES Project: website. Retrieved from: https://interpares.org
6. Rachynska O. Content analysis of open access and open science policies in universities and research institutions in Ukraine. *Open Science and Innovation*. 2025. Vol. 2. https://doi.org/10.62405/osi.2025.02.02
7. Singh R.K., Nagpal A., Jadhav A., Madalli D.P. Assessment of FAIR data implementation frameworks: A parametric approach. *arXiv*. Retrieved from: https://arxiv.org/abs/2504.06268
8. Tkachov Y. Open Archives initiative: A fast way of integration into global open science. *Challenges and Issues of Modern Science*. 2024. Vol. 2. P. 432—445. Retrieved from: https://cims.fti.dp.ua/j/article/view/193

9. Tsiavos P., Stefaneas P. Beyond the boundaries of open, closed and pirate archives: Lessons from a hybrid approach // *arXiv:1109.0680 [cs.DL]*. https://doi.org/10.48550/arXiv.1109.0680
10. Horban Yu., Prokopenko L., Prystai H. Tsyfrovi arkhivy vidkrytoho dostupu v Ukraini: teoretychni zasady, mizhnarodnyi dosvid i vyklyky voiennoho chasu [Digital open access archives in Ukraine: theoretical foundations, international experience and wartime challenges]. *Teoretyko-metodolohichni zasady knyhoznavstva, bibliotekoznavstva ta bibliohrafoznavstva* [Theoretical and Methodological Foundations of Bibliology, Library Science, and Bibliography]. 2025. Vol. 68. https://doi.org/10.31516/2410-5333.068.06 [In Ukrainian].
11. Yaroshenko T. Vidkrytyi dostup, vidkryta nauka, vidkryti dani: yak tse bulo i kudy ydemo [Open access, open science, open data: history and perspectives]. *Ukrainskyi zhurnal z bibliotekoznavstva ta informatsiinykh nauk* [Ukrainian Journal on Library and Information Science]. 2021. No. 8, pp. 10—26. https://doi.org/10.31866/2616-7654.8.2021.247582 [In Ukrainian].
12. Boiko V. Hroshove otsiniuvannia arkhivnykh dokumentiv yak metod vyznachennia yikh tsinnisnykh katehorii [Monetary evaluation of archival documents as a method for determining their value categories]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2024. No. 3, pp. 122—144. https://doi.org/10.15407/rksu.34.122 [In Ukrainian].
13. Boiko V. Udoskonalennia metodiki hroshovoyi otsinki dokumentiv Natsionalnoho arkhivnoho fondu [Improving the Methodology for the Monetary Valuation of Documents in the National Archival Fonds]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 2026. No. 1, pp. 89—108. https://doi.org/10.47315/archives2026.346.089 [In Ukrainian].

Received on October 6, 2025

Алла Жарінова, доктор економічних наук, професор,
директор, Державна науково-технічна бібліотека України (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-3959-1074
E-mail: zh.alla0812@gmail.com
Ірина Цибенко, кандидат економічних наук,
заступник директора, Державна науково-технічна бібліотека України (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-6408-9011
E-mail: tsyb2012@ukr.net
Олексій Красовський, кандидат педагогічних наук,
начальник відділу, Державна науково-технічна бібліотека України (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-1622-2655
E-mail: aleksey_ks@ukr.net
Сергій Жарінов,
начальник відділу, Державна науково-технічна бібліотека України (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-3568-8127
E-mail: serhii.zharinov@gmail.com
Віта Бойко, кандидат історичних наук, старший дослідник, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-5725-9641
E-mail: vitaminzik5@gmail.com

АРХІВНІ ФОНДИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПІВ ВІДКРИТОЇ НАУКИ

Мета роботи. Дослідити стан архівних установ України в контексті відкритої науки та принципів управління даними, спрямованих на забезпечення доступності, сумісності та повторного використання інформації. **Методологія.** Застосовано комплексний підхід, що поєднує порівняльний аналіз міжнародних практик, аналіз цифрової інфраструктури архівів, описових стандартів, метаданих та систем ідентифікації. **Наукова новизна.** Обґрунтовано розгляд архівів як ключової інфраструктури знань, що забезпечує не лише збереження документальної спадщини, а й інтеграцію у глобальні наукові екосистеми; визначено рівень відповідності українських архівів сучасним підходам до управління даними та виявлено системні обмеження їхнього розвитку. **Висновки.** Встановлено, що, попри активну цифровізацію та розширення онлайн-доступу, розвиток архівної сфери залишається фрагментованим і недостатньо узгодженим із міжнародними стандартами. Доведено необхідність комплексної модернізації, що включає розвиток цифрової інфраструктури, уніфікацію метаданих, впровадження ідентифікаторів, підвищення професійної спроможності та удосконалення політик. Підкреслено стратегічну роль цифрової стійкості в умовах воєнних ризиків та значення відкритої науки для збереження і представлення документальної спадщини України у світовому науковому просторі.

Ключові слова: архівні фонди, відкрита наука, принципи FAIR, державні архіви України, цифровізація, метадані, національна пам'ять, культурна стійкість, інформаційна інфраструктура.

https://doi.org/10.15407/rksu.42.275
УДК 016:004.65]:[94(=411.16)(477)"1991/…"

Сергій Гірік, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, технічних і природничих наук, Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», старший викладач кафедри історії, Національний університет «Києво-Могилянська академія» (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-2535-3924
E-mail: sergiusz.1985@gmail.com
Віталій Черноіваненко, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу фонду юдаїки Інституту рукопису, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0001-9121-9953
E-mail: chernoivanenko@nbuv.gov.ua

БІБЛІОГРАФІЧНА БАЗА «ЄВРЕЙСЬКІ СТУДІЇ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ»: ПЕРЕДУМОВИ І ПЕРСПЕКТИВИ СТВОРЕННЯ

Мета роботи. Стаття має на меті обґрунтувати практичну потребу і принципи створення бібліографічного ресурсу «Єврейські студії в незалежній Україні». Проєкт спрямовано на подолання інформаційної розпорошеності й систематизацію всього масиву публікацій (академічних, науково-популярних та мультимедійних), що з'явилися в Україні з 1991 року. **Методологія.** У дослідженні використано порівняльно-типологічний аналіз: український досвід бібліографування зіставлено із закордонними аналогами (зокрема ізраїльською базою RAMBI). Для класифікації різножанрових джерел застосовано системний підхід, а для опрацювання ефемерних інтернет-публікацій і аудіовізуального контенту — методи цифрової гуманітаристики (Digital Humanities). **Наукова новизна.** Уперше в українському науковому

Цитування: Гірік С., Черноіваненко В. Бібліографічна база «Єврейські студії в незалежній Україні»: передумови і перспективи створення. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 3 (42). С. 275—288. https://doi.org/10.15407/rksu.42.275

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

дискурсі запропоновано модель бібліографічної бази розширеного типу, яка виходить за межі суто академічного канону. Доведено доцільність включення до бази інтерв'ю з дослідниками, каталогів виставок, медіапроєктів і малотиражних регіональних видань як критично важливих джерел для реконструкції історії становлення української юдаїки. Сформульовано спеціальну систему метаданих, що враховує особливості фіксації цифрових об'єктів і місця фізичного зберігання рідкісних праць. **Висновки.** Створення пропонованого довідкового ресурсу є важливим етапом інституціалізації єврейських студій в Україні. Воно дозволить не лише забезпечити тяглість наукових досліджень і запобігти дублюванню тем, а й інтегрувати український інтелектуальний продукт у глобальний науковий простір. База покликана стати динамічним інструментом, що відображає еволюцію взаємодії академічної спільноти й суспільства в питаннях вивчення єврейської спадщини.

Ключові слова: єврейські студії, юдаїка, Україна, бібліографічна база даних, незалежність, наукові публікації, наукова періодика, цифрові ресурси, цифрова гуманітаристика, культурна спадщина.

Актуальність теми дослідження. Проголошення незалежності України 1991 року стало своєрідним вододілом у розвитку соціально-гуманітарних галузей в Україні. Розпад СРСР уможливив повторне відкриття для дослідників тем, вивчення яких десятиліттями перебувало під ідеологічним тиском або було практично забороненим. Одним із напрямів наукового знання, що пройшов шлях від поодиноких розвідок до інституціалізованої наукової галузі, стали єврейські студії (юдаїка). За 35 років українські дослідники сформували колосальний масив знань, що охоплює сфери історії, мово- і літературознавства, мистецтвознавства, філософії й релігієзнавства, політології й соціології.

Поряд із тим зростання кількості публікацій, що створювалися як у Києві, так і в регіонах, зумовило певну інформаційну розпорошеність. Цей масив існує в різних форматах: від індивідуальних і колективних монографій до неопублікованих дисертацій, від статей у спеціалізованих журналах до принагідних публікацій у непрофільних виданнях, від тез у збірниках регіональних конференцій до формально «науково-популярних» статей у ненаукових журналах або супровідних матеріалів до каталогів виставок, які мають наукове значення.

Ця розпорошеність зумовила потребу в узагальненні доробку українських науковців, а також оприлюднених в Україні праць іноземних дослідників, присвячених юдаїці. Багато таких праць, зокрема виданих у 1990-х роках за межами Києва, Львова, Харкова й Одеси, залишилися непоміченими академічною спільнотою. Разом із тим деякі із цих забутих праць залучили до наукового обігу невідомі матеріали з державних або родинних архівів і дотепер не застаріли. Повернення таких студій до академічного дискурсу можна забезпечити шляхом створення бібліографічного ресурсу, який міститиме інформацію не лише про факт їхнього існування, а і про

їхній зміст (на рівні ключових слів і, за наявності, анотацій). Варто також зазначити, що більшість публікацій з єврейських студій, що вийшли друком в Україні у 1990-х і 2000-х роках, присвячено «україноюдаїці», тобто сфері, що стосується історії й культури саме українських євреїв, а також українсько-єврейським узаєминам (термін належить Мартенові Феллеру [7, с. 3]). Дана специфіка включає ці роботи одночасно і до єврейських студій, і до україністики. Таке позиціонування значно розширює цільову аудиторію подібних праць і відповідно бібліографічної бази, що міститиме довідки про них.

Створення зазначеної бази, роботу над якою започаткувала Українська асоціація юдаїки в партнерстві з ЮНЕСКО за підтримки Європейського Союзу, неможливе без історіографічного аналізу передумов і методологічного огляду перспектив її формування [1].

Аналіз досліджень і публікацій. Окремих наукових праць або бібліографічних ресурсів, які б охоплювали масив українських публікацій і неоприлюднених дисертацій з юдаїки за період 1991—2026 років, дотепер не існує. Втім, дослідники цієї тематики можуть врахувати досвід підготовки бібліографічних видань і баз з інших тем, що створювалися в попередні десятиліття. Серед них можна назвати науково-допоміжний бібліографічний покажчик «Євреї в Україні» (у 2 частинах), опублікований Книжковою палатою України (тепер Книжкова палата України імені Івана Федорова) в 1999—2000 роках [3; 4]. До нього вміщено довідки про видання 1917—1941 років, проте тематична рубрикація довідника може слугувати одним зі зразків для майбутньої бази. Слід, однак, зазначити, що опис охоплених ним бібліографічних позицій надміру лаконічний. Це є логічним для паперового довідника, але в онлайн-базі можливо розмістити значно повнішу інформацію. Аналогічно, як зразок для рубрикації, може бути використаний покажчик «Євреї і єврейське питання в літературі радянського періоду» Наума Рутберга й Інги Підевич (2000) [5]. На відміну від покажчика Книжкової палати України, він не сортує бібліографічні позиції за типами видань, однак докладніше рубрикує їх за тематикою. Крім того, цей довідник містить невелику кількість територіально українських російськомовних публікацій 1991 року, які можуть увійти до бібліографічної бази «Єврейські студії в незалежній Україні». Винятково з довідковою метою під час наповнення бази слід буде врахувати досвід підготовки покажчика «Газети національних спільнот України 1988—2004 років у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського» (2023) [2].

Протягом роботи над майбутньою базою необхідно буде також врахувати досвід іноземних дослідників і бібліографів. Передусім ідеться про

[1] Дослідження виконано в рамках проєкту Української асоціації юдаїки «Бібліографічна база “Єврейські студії в незалежній Україні”» в партнерстві з ЮНЕСКО за фінансової підтримки Європейського Союзу.

здобутки команди, що працює над базою «RAMBI — Index of Articles on Jewish Studies» (проєкт Національної бібліотеки Ізраїлю в Єрусалимі, започаткований у паперовій формі 1966 року, а після публікації 50 томів покажчика переведений в онлайн-формат) [8]. Ця база охоплює статті, а не монографії, а також не враховує «умовно академічні» публікації (тези доповідей на конференціях, супровідні тексти до каталогів тощо). В умовах міцно інституціоналізованої юдаїки це в цілому виправдано, однак в українському контексті такий підхід за визначенням зробить майбутню базу неповною. Попри це, підхід творців RAMBI до рубрикування матеріалу й розроблені ними механізми пошуку є дуже зручними й можуть бути одним зі зразків для наслідування.

Крім того, корисним буде вивчення структури окремих вузькотематичних баз, як-от бази перекладів неєврейських текстів єврейськими мовами «JEWTACT (Jewish Translation and Cultural Transfer)» [9] та системи пошуку, покладеної в основу онлайн-каталогу меморіалу Яд-Вашем [10].

Мета дослідження. Мета статті полягає в теоретичному і практичному обґрунтуванні створення цілісного бібліографічного ресурсу, покликаного систематизувати масив публікацій з єврейських студій в Україні, що вийшли від 1991 року дотепер.

Виклад основного матеріалу. «Реабілітація» академічної юдаїки в Україні розпочалася майже синхронно із проголошенням незалежності. Перший академічний осередок, що мав на меті дослідження єврейської проблематики, цілком логічно був створений саме у стінах Центральної наукової бібліотеки імені В.І. Вернадського АН УРСР (тепер Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, НБУВ). Ним став сектор науково-технічної обробки літератури обмінно-резервного фонду, що пізніше був реорганізований у відділ фонду юдаїки Інституту рукопису НБУВ. Серед іншого цей структурний підрозділ займався бібліографією доробку українських дослідників юдаїки, накопиченого до розгрому цієї галузі, а також бібліографуванням поточних надходжень. Закономірно, що вже на першій науковій конференції з юдаїки в Україні (вона відбулася за два місяці до проголошення незалежності) було виголошено доповідь з історії цього сектору і його зібрання [6]. Прикметно, що матеріали згаданої конференції видано не книжкою, а у формі спецвипуску часопису Народного руху України «Світ», а як синонім до на той час іще неусталеного слова «юдаїка» її учасники вживають термін «євреєзнавство».

Упродовж першого десятиліття 1990-х років відбувався процес накопичення знань з історії й культури євреїв України, а також формування перших центрів юдаїки (історія їхньої появи варта окремого дослідження). У цей період формується тематичний діапазон досліджень з єврейських студій, які поряд із власне «україноюдаїкою» поступово розширюють тематичний діапазон. Зокрема, дослідники історії євреїв Галичини часто зану-

рюються в історію євреїв Центрально-Східної Європи в цілому (передусім Польщі), фахівці з історії Голокосту в Україні, крім власне фактологічного аналізу подій на українських землях, переходять до ширших узагальнень і порівнянь. Крім того, наприклад, дослідження перебігу депортацій галицьких євреїв до табору смерті Белжець (територія сучасної Польщі) вимагало приділення уваги власне історії вбивств у цьому таборі, а вивчення історії депортації буковинських євреїв до Трансністрії потребувало аналізу відносин між депортованими і єврейськими організаціями в довоєнних межах Румунії. Хвиля *алії* з України до Ізраїлю викликала зростання інтересу українських науковців до ситуації як у цій країні, так і на Близькому Сході в цілому. Спектр ізраїлезнавчих праць дуже широкий — від історичних, політологічних і соціологічних починаючи від 1990-х років до появи у 2000-х роках природничих, як-от студія Ігоря Гуревича «Генетико-демографічний аналіз наркоманії в Ізраїлі» (дисертація на здобуття ступеня кандидата біологічних наук за спеціальністю «Генетика», ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2007).

1990-ті роки позначилися також появою періодичних і продовжуваних видань з єврейських студій. Першим із них став літературно-науковий альманах «Єгупець» (засновано 1995 року, спершу був органом Асоціації юдаїки України, тепер — видання Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства Національного університету «Києво-Могилянська академія»). Після нього з'явилися харківський журнал «Истоки» (1997—2005), збірник матеріалів конференцій «Запорожские еврейские чтения» (з 1997 року, згодом переріс рамки збірника тез і перетворився на щорічник). Під час роботи над створенням бібліографічної бази кожне таке видання потребуватиме фронтального перегляду з описом усіх матеріалів, що становлять інтерес для науковців і викладачів. Те ж саме стосується започаткованих у 2000-х і 2010-х роках журналів і збірників «Проблеми історії Голокосту: український вимір», «Голокост і сучасність», «Хозарський альманах», «Євреї Лівобережної України» та інших, а також міждисциплінарного щорічника «Judaica Ukrainica» (засновано 2012 року, з 2015 є органом Української асоціації юдаїки). Створені в останні два десятиліття періодичні і продовжувані видання від перших номерів висували суворіші вимоги до академічного рівня і стилю пропонованих читачам матеріалів. Вони також зазвичай супроводжували статті і джерельні публікації анотаціями та ключовими словами, що, безумовно, полегшить працю бібліографів.

У процесі підготовчої роботи зі створення майбутньої бази її розробникам довелося зіткнутися з кількома важливими викликами. Перший із них стосується власне змісту бази і є найсерйознішим. Необхідно було відповісти на ключове питання: що саме до неї включати?

Орієнтація на створені попередниками зразки, зокрема на ізраїльську базу RAMBI, наштовхувала на звужений підхід з охопленням винятково

академічних публікацій і дисертацій. Однак у багатьох випадках саме такі матеріали є достатньо добре бібліографованими. Монографії, наукові журнали і збірники статей здебільшого надходили до центральних бібліотек в обов'язкових примірниках навіть у 1990-х роках і були каталогізовані, а також описані в покажчиках Книжкової палати України «Літопис книг» і «Літопис журнальних статей». Захищені в Україні кандидатські і докторські дисертації як до 1991, так і після проголошення незалежності та створення 1992 року ВАК України, описано в каталогах НБУВ і УкрІНТЕІ. Те ж саме стосується джерельних публікацій, довідників та покажчиків (архівних і бібліографічних). Їхнє охоплення значною мірою спростить пошукову роботу сучасних і майбутніх дослідників і підвищить видимість єврейських студій як галузі, однак спектр публікацій, цікавих цільовій аудиторії створюваного ресурсу, значно ширший.

Розширення бібліографічного ресурсу за межі «канону» академічних текстів (монографій, статей і дисертацій) в українському контексті є стратегічною необхідністю. На відміну від країн, у яких єврейські студії з початку XIX ст. (поява «Wissenschaft des Judentums») завжди були легітимним полем досліджень, український контекст виглядає принципово інакше. Після короткого часу інституціоналізації в межах УАН / ВУАН (зокрема на рівні періодичних і продовжуваних видань) у міжвоєнну епоху й розгрому після Другої світової війни відкрите здійснення досліджень з єврейських студій в Україні стало неможливим. Достатньо згадати, що від закінчення Другої світової війни до 1990-х років в УРСР було захищено лише одну дисертацію з юдаїки — працю білоруського історика Євгена Рінбурга «Становище єврейських народних мас у Білорусі в 60—70-ті рр. XIX ст.» (передісторію, обставини й перебіг цього захисту у стінах КДУ імені Тараса Шевченка 1946 року описав у спогадах Саул Боровий, який був одним з опонентів [1, с. 217—222]).

Юдаїка в Україні відроджувалася в умовах, коли межа між академічною наукою, просвітництвом та публічною дискусією була дуже тонкою. Обрання для дослідження «непопулярної» теми часто було свідомим кроком, пов'язаним із прагненням науковця популяризувати й «легітимізувати» її для ширшої аудиторії (як євреїв, так і неєвреїв). Із цієї причини науковці, які порушували теми з юдаїки, шукали можливостей представити підсумки своїх студій у непрофільній науково-популярній або громадсько-політичній пресі, а також в общинній періодиці єврейських громад. Нерідкісними є випадки, коли на шпальтах газет або громадсько-політичних журналів публікувалися попередні результати досліджень, які в подальші роки так і не було розвинуто. У такому разі газетні й журнальні статті, детальні звіти про публічні лекції в розділі «Хроніка» общинних газет, а також розгорнуті інтерв'ю науковців (зокрема регіональних, які часто мали менше можливостей для публікації) є єдиною фіксацією їхньої праці і як такі безумовно

заслуговують на бібліографування. Це серед іншого стосується інтерв'ю і краєзнавчих статей, пов'язаних з історією Голокосту в конкретній місцевості — завдяки зусиллям місцевих істориків як єврейського, так і неєврейського походження починаючи з 1990-х років такі матеріали порівняно регулярно публікувалися в газетах єврейських громад. Наведений у них фактологічний матеріал часто базується на польових дослідженнях, зокрема документуванні усної історії, причому далеко не всі такі матеріали пізніше було розгорнуто в «конвенційні» наукові статті або хоча б науково-популярні книжки. Крім того, часто в таких публікаціях містяться відомості про пам'ятки, які згодом було втрачено або змінено, а також фотографії, що зафіксували їхній стан на момент виходу статті або репортажу. Як приклад можна навести численні нариси Якова Хонігсмана у львівській пресі, передусім у газеті «Шофар». Поряд із краєзнавчими й популярними публікаціями важливими для документування історії розвитку академічної юдаїки в Україні є ювілейні вітальні статті та некрологи історикам єврейської проблематики та єврейським громадським діячам в общинній пресі. Часто-густо ці матеріали містять унікальні біографічні матеріали, фрагменти спогадів тощо.

Інший різновид видань з юдаїки, які зазвичай оминають увагою бібліографи, — різноманітні ephemera, а серед них — каталоги й буклети мистецьких і наукових виставок. Єврейська спадщина України значною мірою представлена в пам'ятках матеріальної культури, більшість яких у радянський час було розпорошено по музейних запасниках. Станом на 1991 рік предмети єврейської культури містилися в постійній експозиції лише двох музеїв — Львівського музею історії і релігії й Музею класика єврейської літератури Шолом-Алейхема в Переяславі-Хмельницькому (тепер Переяслав). Каталоги й буклети виставок часто є єдиним джерелом, в якому зафіксовано й науково описано юдейські ритуальні предмети, стародруки або твори єврейського декоративно-прикладного мистецтва, що перебувають у зібраннях як державних, так і комунальних й общинних музеїв, а також у приватних колекціях. Вступні статті до таких каталогів і супровідні тексти до буклетів часто готують провідні фахівці з історії єврейського мистецтва й матеріальної культури. Іноді ці публікації за науковим рівнем не поступаються статтям у фахових журналах, проте часто залишаються «невидимими» для стандартних бібліографічних покажчиків і бібліотечних каталогів. Попри те, що в разі залучення для роботи над каталогами аматорів точність атрибуції й опису окремих предметів іноді викликає сумніви, саме через такі каталоги й буклети здійснюється первинне введення нововиявлених пам'яток у науковий обіг. Під час описування подібних матеріалів перед розробниками майбутньої бази постає додатковий виклик: іноді ці видання є зразками «самвидаву», їхні вихідні дані неповні. Це, однак, не виправдовує можливу відмову від їхнього бібліографування.

Інший блок «нетрадиційних» матеріалів для академічної бібліографічної бази — науково-популярні матеріали й есеїстика. Завдяки зусиллям дослідників, що активно займаються публічною історією, юдаїка в Україні не мала шансів залишитися кабінетною дисципліною. Матеріали на єврейську тематику, які складно назвати вузько науковими, регулярно публікувалися в інтелектуальній і професійній неакадемічній періодиці як принагідно (зокрема в часопису «Критика» з моменту його заснування 1997 року), так і у форматі спеціальних випусків (часопис «Ї», журнал «Антиквар» тощо). Учасниками цих проєктів неодноразово ставали визнані науковці, серед яких є як фахівці з юдаїки, так і дослідники, котрі десятиліттями працювали на межі з єврейськими студіями і виявляли інтерес до цієї галузі. Бібліографування цих праць дозволить дослідникам проаналізувати, як наукове знання впливало або намагалося впливати на суспільні стереотипи. Крім того, згадані інтелектуальні видання часто є популярними серед викладачів університетів і вчителів шкіл. Завдяки цьому вони впливали на еволюцію змісту курсів з історії України і всесвітньої історії у ЗВО, а також на зміст окремих уроків (зокрема факультативного краєзнавчого блоку) в середніх школах.

Епіцентром єврейської історії є малі міста України, багато з яких у минулому були *штетлами* (єврейськими містечками). Чимало цінних розвідок із локальної історії вийшли друком у збірниках місцевих краєзнавчих музеїв або невеликих педагогічних університетів символічним накладом у 50—100 примірників. У 1990-х і (меншою мірою) у 2000-х роках їхні обов'язкові примірники часто не надходили або надходили нерегулярно до центральних бібліотек. Включення до бази цих видань дозволить подолати «столицецентричність» ресурсу, його зосередженість винятково на публікаціях таких наукових центрів, як Київ, Львів, Харків, Дніпро, Одеса, Рівне й Чернівці. Це суттєво змінить оптику майбутніх досліджень з юдаїки й удоступнить ширшій аудиторії інформацію про знахідки регіональних дослідників, які працювали з фондами місцевих музеїв і бібліотек.

Крім того, база має охопити ще кілька «нестандартних» видів видань, які перебувають на межі з академічною літературою. Серед них слід, зокрема, згадати підручники й посібники для університетів і видані окремими брошурами методичні матеріали для спецкурсів, що читалися в ЗВО. Підручники та посібники для університетів узагальнюють дані багаторічних студій їхніх авторів й іноді є переробленими та виправленими версіями власне досліджень. Натомість опубліковані окремими брошурами методичні матеріали — це важливий документ з історії становлення академічної юдаїки як «легітимної» наукової галузі в Україні, кола порушуваних викладачами тем, переліків літератури, яку вони рекомендували студентам, і т. д.

Набір полів для опису в бібліографічній базі «Юдаїка в незалежній Україні»

Поле бібліографічного опису	Коментар
Тип видання	Визначає приналежність бібліографічної позиції до певної групи
Автор / упорядник / перекладач / редактор	
Назва	
Мова оригіналу (для перекладів)	Особливо важливий для перекладних публікацій з юдаїки, зокрема для атрибутування непрямих перекладів
Порядковий номер видання	Для перевидань
Місце видання	
Видавництво	
Друкарня	У разі відсутності видавництва
Відповідальна за випуск установа / організація	У разі, якщо це є принципово важливим для опису (буклети й каталоги, університетські й музейні збірники, навчальні видання тощо)
Рік / роки (для книг)	
Наявність ілюстрацій	
Дизайнер	Видання з юдаїки часто оформлюють відомі художники, тож ця графа опису буде корисною для майбутніх дослідників книжкової графіки
Кількість сторінок	
Анотація	За наявності в описуваному виданні
Наклад	
ISBN	
Ключові слова	У разі відсутності в описуваному виданні їх повинні сформулювати укладачі бази
Мова	Мова або мови публікації
Назва періодичного або продовжуваного видання	Вказується в описах статей із журналів, альманахів або збірників
Діапазон сторінок	
Назва тематичного випуску	Для «єврейських» спецвипусків інших видань
ISSN	У разі опису спецвипуску як цілісного видання

Закінчення таблиці

Поле бібліографічного опису	Коментар
Вебсайт	Вебсайт журналу або продовжуваного видання (якщо описується спецвипуск)
URL	URL конкретного матеріалу, розміщеного онлайн
Назва веб-ресурсу	Назва вебсайту, на якому розміщено описуваний електронний матеріал
Рік / роки (для журналів і альманахів)	
Дата публікації (для веб-ресурсів і газетних матеріалів)	
Кількість томів (для книг)	
Том, номер (для журналу або продовжуваного видання)	
Тип дисертації (для дисертацій)	Кандидатська, докторська або PhD
Тип навчального матеріалу	Підручник, посібник, методичні матеріали тощо
DOI	
Місця збереження	Якщо підтверджено наявність публікації у НБУВ, ЛННБ імені В. Стефаника, ОННБ, ХДНБ імені В. Короленка або іншій книгозбірні, в описі ставиться відповідна позначка

Ще один неочевидний різновид публікацій — переклади художньої або релігійної літератури. Більшість таких видань не належить до академічної юдаїки, однак є варті уваги винятки. Передусім це переклади, супроводжені науковим апаратом, який має самостійну наукову цінність, і навіть окремі переклади без наукового апарату, що вперше впровадили важливі для розуміння єврейської інтелектуальної традиції тексти в український контекст. Серед таких видань не можна не згадати численні матеріали в альманасі «Єгупець» і частину перекладів з івриту та їдишу, опублікованих окремими книжками в останні роки.

У сучасних умовах зосереджувати бібліографічну базу виняткова на паперових публікаціях є некоректним. Включення цифрових та аудіовізуальних матеріалів, розміщених онлайн, є критичною умовою релевантності сучасної бібліографічної бази. У XXI ст. інтелектуальний продукт часто існує виняткова в цифровій формі, що, однак, не впливає на його якість і статус оприлюдненого матеріалу. Зокрема, це стосується відеозаписів публічних лекцій та інтерв'ю або цілих циклів інтерв'ю, аудіогідів для музе-

їв або екскурсій містом, онлайн-версій виставок, які часто залишаються в онлайн-доступі безстроково — як своєрідний архів інтелектуальних зусиль кураторів і консультантів. Протягом роботи над базою її укладачам доведеться здійснити відбір онлайн-публікацій як текстового, так і мультимедійного характеру, що збережуть наукову або навчальну цінність упродовж років. З огляду на ймовірність припинення роботи окремих веб-ресурсів, бажано розглянути доцільність архівування таких матеріалів у веб-архівах за умови дотримання авторських прав.

Наступні питання, що постають перед розробниками бази: як описувати? які поля використати? Вони не можуть мати однозначної відповіді з огляду на розмаїття типів видань, які планується охопити. Для традиційних академічних, науково-популярних і навчальних публікацій поля усталені: *автор / перекладач / упорядник / редактор*, *назва*, *місце видання*, *видавництво*, *рік*, *DOI (за наявності)*, *кількість або номери сторінок*, *ключові слова*, *анотація*. Водночас, враховуючи специфіку видань з юдаїки, можна запропонувати такий стандартний набір (див. таблицю).

Завдяки позначці про наявність конкретної бібліографічної позиції у фондах певної бібліотеки, користувач бази отримає змогу не лише дізнатися про існування цієї публікації, а й відвідати відповідну книгозбірню або дистанційно замовити копію потрібного матеріалу.

Наукова новизна дослідження полягає в першій спробі комплексного аналізу передумов і перспектив створення спеціалізованої бібліографічної бази, що має на меті охопити весь спектр наукових і науково-популярних публікацій з єврейських студій в Україні від 1991 року.

Висновки. Потребу в підготовці бібліографічної бази «Єврейські студії в незалежній Україні» зумовлено проблемою розпорошеності публікацій, що вийшли друком після 1991 року. Для українського контексту стратегічно важливо вийти за межі суто академічного «канону» монографій та дисертацій, оскільки відродження юдаїки в Україні відбувалося в умовах балансування дослідників між наукою, просвітництвом і участю в публічних дискусіях. Саме тому ресурс має охоплювати максимально широкий спектр публікацій: від власне академічних праць до науково-популярних книжок, від університетських підручників до каталогів і буклетів виставок, що часто є єдиним джерелом наукового опису розпорошеної матеріальної спадщини, від розгорнутих інтерв'ю науковців до статей у періодиці єврейських громад. Врахування малотиражних регіональних видань дозволить подолати «столицецентричність» й унаочнити внесок у розвиток галузі дослідників із невеликих міст. Критично важливо також бібліографувати цифрові й аудіовізуальні джерела, зокрема відеозаписи публічних лекцій і мультимедійні проєкти, що існують виняткова онлайн. Завдяки розробленій системі специфічних метаданих, що фіксують не лише стандартні вихідні дані, а й місця фізичного збереження рідкісних видань у

книгозбірнях, база може стати функціональним інструментом для сучасних дослідників. Це створить надійне підґрунтя для подальшої інституціалізації юдаїки як академічної дисципліни й інтеграції українського інтелектуального продукту у глобальний науковий простір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Боровой С. Воспоминания. Москва—Иерусалим : Гешарим, 1993. 384 с.
2. Газети національних спільнот України 1988—2004 років у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: науково-довідкове видання / авт.-уклад. О.С. Залізнюк, І.М. Швець. Київ, 2023. 312 с.
3. Євреї в Україні: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик, 1917—1941 / Книжкова палата України ; уклад.: Н.А. Дехтярьова, Є.Г. Кузнецова, Н.Л. Македон, В.В. Журавльова. У 2 ч. Ч. 1. Київ : Книжкова палата України, 1999. 186 с.
4. Євреї в Україні: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик, 1917—1941 / Книжкова палата України ; уклад.: Н.А. Дехтярьова, Є.Г. Кузнецова, Н.Л. Македон, В.В. Журавльова. У 2 ч. Ч. 2. Київ : Книжкова палата України, 2000. 242 с.
5. Рутберг Н.И., Пидевич И.Н. Евреи и еврейский вопрос в литературе советского периода. Хронологически-тематический указатель литературы, изданной за 1917—1991 гг. на русском языке / отв. ред. И.А. Беседин. Москва : Грантъ, 2000. 600 с.
6. Сенченко М., Сергєєва І. З історії формування колекції єврейської літератури Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського Академії наук УРСР // Світ. 1991. № 3—4. С. 64—67.
7. Феллер М. Про наших великих духом: есеї з україноюдаїки. Львів : Сполом, 2001. 128 с.
8. [Without an author]. About Rambi. URL: https://www.nli.org.il/en/research-and-teach/catalogs/bibliographic-databases/rambi
9. [Without an author]. JEWTACT. About. URL: https://aranne5.bgu.ac.il/jtact/index.php
10. [Without an author]. The Yehuda Schwarzbaum Online Library. URL: https://collections.yadvashem.org/en/library

Отримано 12 березня 2025 р.

REFERENCES

1. Borovoi S. Vospominaniia [Memoirs]. Moscow—Jerusalem : Gesharim, 1993. 384 p. [In Russian].
2. Hazety natsionalnykh spilnot Ukrainy 1988—2004 rokiv u fondakh Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: naukovo-dovidkove vydannia [Newspapers of Ukraine's national communities, 1988—2004, in the collections of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine: reference publication] / O.S. Zalizniuk, I.M. Shvets (Comps.). Kyiv, 2023. 312 p. [In Ukrainian].
3. Yevrei v Ukraini: Naukovo-dopomizhnyi bibliohrafichnyi pokazhchyk, 1917—1941 [Jews in Ukraine: academic and auxiliary bibliographic index, 1917—1941] / N.A. Dekhtiarova, Ye.H. Kuznetsova, N.L. Makedon, V.V. Zhuravlova (Comps.). In 2 parts. Part 1. Kyiv: Book Chamber of Ukraine, 1999. 186 p. [In Ukrainian].

4. Yevrei v Ukraini: Naukovo-dopomizhnyi bibliohrafichnyi pokazhchyk, 1917—1941 [Jews in Ukraine: academic and auxiliary bibliographic index, 1917—1941] / N.A. Dekhtiarova, Ye.H. Kuznetsova, N.L. Makedon, V.V. Zhuravlova (Comps.). In 2 parts. Part 2. Kyiv : Book Chamber of Ukraine, 2000. 242 p. [In Ukrainian].
5. Rutberg N.I., Pidevich I.N. Evrei i evreiskii vopros v literature sovetskogo perioda. Khronologicheski-tematicheskii ukazatel literatury, izdannoi za 1917—1991 gg. na russkom iazyke [Jews and the Jewish Question in Soviet Literature. Chronological and Thematic Index of Literature Published in Russian in 1917—1991] / I.A. Besedin (Ed.). Moscow : Grant, 2000. 600 p. [In Russian].
6. Senchenko M., Serhieieva I. Z istorii formuvannia kolektsii yevreiskoi literatury Tsentralnoi naukovoi biblioteky im. V.I. Vernadskoho Akademii nauk URSR [On the History of the Development of the Jewish Literature Collection at the V.I. Vernadskyi Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic]. *Svit* [The World]. 1991. No. 3—4. P. 64—67 [In Ukrainian].
7. Feller M. Pro nashykh velykykh dukhom: esei z ukrainoiudaiky [On Our Great in Spirit: Essays on Ukrainian-Jewish Relations]. Lviv: Spolom, 2001. 128 p. [In Ukrainian].
8. About Rambi. Retreived from: https://www.nli.org.il/en/research-and-teach/catalogs/bibliographic-databases/rambi
9. JEWTACT. About. Retreived from: https://aranne5.bgu.ac.il/jtact/index.php
10. The Yehuda Schwarzbaum Online Library. Retreived from: https://collections.yadvashem.org/en/library

Received on March 12, 2025

Serhiy Hirik
State Research Institution "Encyclopedia Press" (Kyiv, Ukraine)
National University of Kyiv-Mohyla Academy (Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0002-2535-3924
E-mail: sergiusz.1985@gmail.com
Vitaly Chernoivanenko
V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0001-9121-9953
E-mail: chernoivanenko@nbuv.gov.ua

BIBLIOGRAPHIC DATABASE "JEWISH STUDIES IN INDEPENDENT UKRAINE": PREREQUISITES AND PROSPECTS

Purpose. The study aims to provide a theoretical justification and define the practical principles for developing the "Jewish Studies in Independent Ukraine" database. The project seeks to overcome information fragmentation by systematizing the full spectrum of publications — academic, popular, and multimedia — released in Ukraine since 1991. **Methodology.** The study employs a comparative-typological analysis to correlate Ukrainian bibliographic practices with international analogs (specifically the Israeli RAMBI database). A systems approach is applied to classify multi-genre sources, alongside digital humanities methods for processing ephemeral web publications and audiovisual content. **Scientific novelty.** For the first time in Ukrainian academic discourse, the authors propose a model for an expanded

bibliographic database that extends beyond the strictly academic canon. The study substantiates the inclusion of interviews with researchers, exhibition catalogs, media projects, and local small-run publications as critical sources for reconstructing the history of Jewish Studies in Ukraine. Furthermore, a specialized metadata system is formulated, accounting for the nuances of indexing digital objects and the physical locations of rare works. **Conclusions.** The development of the proposed reference resource marks a significant stage in the institutionalization of Jewish Studies in Ukraine. It ensures research continuity, prevents thematic duplication, and integrates Ukrainian intellectual output into the global academic space. The database is designed as a dynamic tool reflecting the evolving interaction between the academic community and society in the study of Jewish heritage.

Key words: Jewish Studies, Judaica, Ukraine, bibliographic database, independence, academic publications, scientific periodicals, digital resources, digital humanities, cultural heritage.

https://doi.org/10.15407/rksu.42.289
UDC 061.1УКФ:[004.65:091(477)"10/15"]-021.411-043.83

Liudmyla Hnatenko
V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0001-5287-0081
E-mail: gnatenko.manus@gmail.com
Hanna Horobets
Publishing House "Gorobets" (Kyiv, Ukraine)
ORCID: 0009-0006-7056-5842
E-mail: anngor2010@gmail.com
Mariia Kolbukh
Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine
in Lviv (Lviv, Ukraine)
ORCID: 0000-0003-0657-8033
E-mail: marija.kolbuch@gmail.com

DATABASE OF UKRAINIAN MANUSCRIPT BOOKS OF 11th — 16th CENTURIES: SIGNIFICANCE, CREATION METHODOLOGY, SUPPORT OF UKRAINIAN CULTURAL FOUNDATION

The aim of the work is to create an unified electronic database of Ukrainian manuscript books of the 11th — 16th centuries, which are stored in Ukraine and in other countries. The principal task is to identify and attribute manuscripts preserved in foreign archives, libraries, and museums (predominantly in Russia) by reassessing their national attribution on a scholarly basis and distinguishing Ukrainian books within the so-called common East Slavic heritage. **The research methodology** is grounded in the principles of historicism, scholarly objectivity, and systematic analysis. Codicological and palaeographic methods are employed, in particular the newly developed palaeographic-orthographic method of attribution, facilitating the inclusion of manuscript books in the Database as part of Ukraine's national heritage. **The originality of the study** lies in the creation of a unified and innovative

Cite: Hnatenko, Liudmyla, Horobets, Hanna, Kolbukh, Mariia (2026). Database of Ukrainian manuscript books of 11th — 16th centuries: significance, creation methodology, support of Ukrainian Cultural Foundation. *Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 3 (42), 289—311. https://doi.org/10.15407/rksu.42.289

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

database of Ukrainian manuscript books dating from the 11th to the 16th centuries, as a symbol of the struggle for the Ukrainian cultural heritage of Rus-Ukraine. It has been established that, in existing foreign catalogues, reference publications, and digital databases, medieval Ukrainian manuscript books — even when precise identification data is available — are predominantly recorded as Old Rus or even simply as Russian. **Conclusions.** The Database of Ukrainian Manuscript Books of the 11th — 16th centuries is the only digital resource of national significance devoted to manuscript books held in Ukraine and abroad. It is available on the *Ukrainian Manuscript Book* website (https://ukrmanuscript.com/catalog). No comparable database currently exists online. The Database is being developed within the ongoing project *Returning the Cultural Heritage to Ukraine*, implemented by the private publishing house Gorobets. Of particular importance to the creation and compilation of the Database is the state grant support provided by the Ukrainian Cultural Foundation amid the Russian-Ukrainian War, specifically in 2025 and 2026. To date, 1,400 books have been included in the Database of Ukrainian Manuscript Books. The creation of the Database constitutes a distinct project in its own right. Its innovative character lies in the fact that, for the first time, modern database management systems are being used to develop a full-scale, open-access database of Ukrainian manuscript books dating from the 11th to the 16th centuries. This important digital resource devoted to Ukraine's historical book heritage is intended to counter the informational and cultural dimensions of Russian military aggression and the ongoing annexation of Ukrainian book heritage, as well as to advance the cultural de-occupation of books of Ukrainian origin. The Project's long-term objective is to register all Ukrainian manuscript books that have survived to the present day.

Key words: Ukrainian medieval manuscript book, database, metadata, digital resource, codicology, palaeographic-orthographic methodology, attribution.

The relevance of the study is determined by the national significance of creating a unified Database of Ukrainian Manuscript Books of the 11th—16th centuries (hereinafter, the UMB Database), which, due to historical and political circumstances, are held both in Ukraine and in other countries and have generally not been attributed as being of ethnic Ukrainian origin. The creation of important digital resources devoted to Ukraine's ancient historical and cultural book heritage, with permanent online access to them, is intended to counter the informational and cultural dimensions of Russian military aggression, to facilitate the de-occupation of books of Ukrainian origin, and to oppose contemporary Russian cultural annexation. The relevance of the Project is further heightened by the context of the war and the threat of the physical destruction of manuscripts. Of foremost importance is the restoration to the national heritage of manuscript books that Russia treats as part of a common Russian history.

The inclusion of manuscripts in the unified UMB Database secures their status as part of the national manuscript book heritage. At present, Ukraine has no comprehensive database of Ukrainian manuscript books of the 11th — 16th centuries; therefore, the precise extent of the national source heritage represented by books held in Ukraine and beyond its borders remains unknown. It should be noted that, according to scholarly estimates, approximately 90 per

cent of books of Ukrainian origin are held in Russia, while the remainder are held in Poland, France, Sweden, Germany, and other countries. Of the surviving inventoried Cyrillic heritage, approximately 1 per cent is held in our country. The creation of this Database is intended to provide the fullest possible information regarding the extent of the source base of medieval Ukrainian manuscript books. An urgent task is to separate from the Russian heritage those books that have been annexed to it in the scholarly catalogues of their repositories and in the works of Russian scholars, particularly in the *Consolidated Catalogues of Slavic-Russian Manuscript Books* («Сводные каталоги славяно-русских рукописных книг») [1; 2]. Equally urgent is the decolonisation of written monuments that, within the global scholarly and cultural sphere, as well as in the catalogues and databases of other countries, are also recorded as Russian or Old Rus' (= Russian). Manuscripts currently held in Ukraine are at risk of physical destruction, which likewise necessitates their documentation and digitisation. The creation of the Database will provide access to information about digital copies of manuscripts held outside Ukraine, whose originals are difficult to access.

In accordance with the aim of the study, it is essential to address the principal task of identifying and attributing manuscripts held in foreign archives, libraries, and museums — predominantly in Russia — by reassessing their national attribution on a scholarly basis and distinguishing Ukrainian books within the so-called common East Slavic heritage. For the UMB Database, it is necessary to conduct a scholarly bibliographic search for manuscripts and, where required, to carry out their new attribution; to compile the principal metadata for concise scholarly descriptions to be entered into the Database, with references to the main specialist studies; and to record the available digital copies of the originals [1].

Review of Research. This article is the first scholarly analytical study in the field of cultural heritage devoted to the work on creating the *Database of Ukrainian Manuscript Books* of the 11th — 16th Centuries. Information on the creation of the UMB Database was presented by the project participants in 2025 at a series of special presentations, including those held at St. Sophia of Kyiv and the Vernadsky National Library of Ukraine.

At the beginning of the 21st century, the Ministry of Culture of Ukraine initiated the creation and compilation of the State Register of Book Monuments of Ukraine. Methodological guidelines for compiling the State Register were developed by scholars of the Vernadsky National Library of Ukraine, specifically by researchers of the Institute of Manuscript: L. Dubrovina, L. Hnatenko, N. Zubkova, and O. Ivanova. General methodological principles were developed, and recommendations were proposed for populating a database of Cyrillic manuscript books dating from the 11th to the 16th centuries and early printed editions

[1] The article was prepared with the support of the Ukrainian Cultural Foundation. The position of the UCF may not coincide with the views of the authors

dating from the 15th to the 18th centuries [3]. It should be noted that only Cyrillic manuscript books held in Ukraine are entered in the State Register, including all books dating up to and including the 16th century. This Project has not been fully implemented and is not currently operational; it remains at the stage of implementation and supplementation, under the supervision of the Yaroslav Mudryi National Library of Ukraine. The library's website hosts the digital database *Book Monuments of Ukraine*, which contains information on rare and valuable editions submitted to the Yaroslav Mudryi National Library of Ukraine by expert groups established to organise the selection of book monuments in accordance with Section III of the Procedure for the Selection of Manuscript Books and Rare and Valuable Editions for the State Register of National Cultural Heritage, approved by Order No. 437 of the Ministry of Culture of Ukraine dated 14 June 2016 (https://kp.nlu.org.ua/). For this purpose, an expert commission was established in 2014 pursuant to Order No. 919 of the Ministry of Culture of Ukraine dated 30 October 2014, *On Approval of the Regulations on the Expert Commission for the Selection of Manuscript Books and Rare and Valuable Editions from Library Collections for the State Register of National Cultural Heritage*. The compiled register of manuscript books is not presented on the website in digital form, while the books once submitted to it, together with their principal identification metadata, remain inaccessible both to professional staff of Ukrainian archival, library, and museum institutions and to researchers.

Individual codices of Ukrainian manuscript books are represented on various contemporary Ukrainian and foreign digital portals, particularly in the database *Codex: Manuscript Books*, launched in 2001. For two decades, this database has been compiled on the basis of metadata from recent descriptions of manuscript books of East Slavic and South Slavic origin dating from the 12th to the 16th centuries and held in the collections of the Institute of Manuscript of the Vernadsky National Library of Ukraine [4—8]. The idea of creating the database and the principal methodological developments concerning the metadata of 16th-century codices held by the Institute of Manuscript belong to O. Ivanova [9]. Methodological developments concerning the further expansion of the database fields for the description specifically of 17th-century Ukrainian codices were carried out by T. Dobrianska [10; 11]. The database operates within the library's internal digital network; the portal of the Vernadsky National Library of Ukraine currently presents metadata for individual Cyrillic manuscript books, specifically Ukrainian manuscripts of the 16th and 17th centuries (http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_mi/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=RUKOP).

With regard to the representation of Ukrainian manuscript books in international and European digital resources, mention should be made of the centralised German portal *Manuscripta Mediaevalia*. Among the medieval manuscripts recorded there, the metadata of Cyrillic Church Slavonic monuments held in European archives are extensively represented. The European digital library

Europeana also presents notable Ukrainian manuscript books among integrated digitised manuscripts, early printed books, and historical documents from various national collections. The leading global digital manuscript archive, the *Hill Museum & Manuscript Library* (HMML), likewise contains in its *Reading Room* database a vast number of microfilmed and digitised Eastern Christian Cyrillic manuscripts, including individual Ukrainian manuscripts. Only recently have manuscripts newly attributed as Ukrainian begun to be recorded accordingly in foreign digital databases, while East Slavic codices whose provenance has not been precisely localised are still predominantly presented as Russian. Russian catalogues and digital databases, in turn, do not distinguish Ukrainian books within the East Slavic heritage, recording them as Old Rus' or even simply as Russian. Only occasionally is a regional designation provided, for example, an Old Rus' or Russian manuscript book with Halician-Volhynian features.

Presentation of the Main Material. The Database of Ukrainian Manuscript Books of the 11th—16th centuries is being created with long-term state grant support from the Ukrainian Cultural Foundation (hereinafter, the UCF), which is of particular importance during Russia's war against Ukraine, at a time of the physical and mental destruction of the Ukrainian nation and its cultural heritage.

The Database of Ukrainian Manuscript Books of the 11th — 16th centuries is being created within the framework of the ongoing project *Returning the Cultural Heritage to Ukraine* of the private publishing house Gorobets, as a symbol of the struggle for Ukrainian identity. The Project has been operating since 2009 and has resulted in the publication of twelve notable Ukrainian manuscript books in facsimile-type editions accompanied by scholarly studies; these books have already become part of the printed cultural heritage of both Ukraine and European countries. Detailed information about the Project was presented in 2021 in the special article «We return to the Ukrainian cultural heritage» [12]. At present, the Gorobets publishing house is the only publisher in Ukraine that systematically, thoroughly, and consistently engages in the search for, study, and reproduction of ancient Ukrainian manuscript monuments.

The head of the project *Returning the Cultural Heritage to Ukraine* and of the project *Database of Ukrainian Manuscript Books of the 11th — 16th centuries*, which operates on its platform, is Hanna Horobets, Director of the Gorobets publishing house. She is the driving force behind the team of scholars implementing the Project and laid the foundations of its methodological concept.

The originator of the idea of creating the *Database of Ukrainian Manuscript Books of the 11th — 16th centurie*s, the Project's scholarly curator, and its compiler is Liudmyla Hnatenko, Doctor of Historical Sciences and Candidate of Philological Sciences. As early as 2017, she proposed the creation of attribution databases for medieval Ukrainian Cyrillic manuscripts [13]. In 2019, it was proposed to H. Horobets, head of the project Returning the Cultural Heritage to Ukraine, that the creation and compilation of a database of Ukrainian manuscript books held

in other countries and in Ukraine itself should begin on the Project's platform. The idea and its implementation received comprehensive support. Volodymyr Hurovych, a leading participant in the Project, made a productive contribution to the realisation of the idea and its practical implementation in the Database, particularly with regard to presenting metadata in the continuously operating online database register on the Ukrainian Manuscript Book website. The *Ukrainian Manuscript Book* website was developed by the *Jam Development* web studio, represented by Yuliia and Dmytro Matiash.

The Project provides for the compilation of a registration list of the source base of medieval Ukrainian manuscript books and the inclusion of scholarly attributional and archaeographic metadata in the Database. Since the Project is ongoing, this work is carried out on the basis already established by its participants through the processing of reference and source materials. The principal criterion for including particular manuscript books held abroad in the Database is their significance as national heritage. This entails entering into the Database all Cyrillic books of Ukrainian origin dating up to and including the 16th century that were created in ethnic Ukrainian territories, written in Church Slavonic of the Ukrainian recension or in Old Ukrainian, and characterised by distinctive artistic decoration and other features.

Work on the creation and compilation of the Database began in 2019 with the establishment of the *Ukrainian Manuscript Book* website (https://ukrmanuscript.com/about) and the continuously operating online register of Ukrainian manuscript books hosted on its platform (https://ukrmanuscript.com/catalog). The concept and format of the Database Project were developed methodologically. The Database was initially based on the metadata of six Ukrainian manuscript books published by the publishing house at that time; today, twelve books form part of the Database of Ukrainian Manuscript Books: 1. the Lutsk Gospel, 14th century; 2. the Lutsk Psalter, 1384; 3. the Kholm Gospel, 13th century; 4. the Lavryshiv Gospel, 14th century; 5. the Reims Gospel, a convolute of the 11th and 14th centuries; 6. the Vienna Octoechos, 13th century; 7. the Prayer Book of Prince Volodymyr, 14th century; 8. the Gertrude Prayer Book, 10th — 11th centuries; 9. the Apostolus Christinopolitanus, 12th century; 10. the Halician-Volhynian Gospel, 12th century; 11. the Dubno Gospel, 16th century; and 12. the Turov Gospel, 11th century (https://ukrmanuscript.com/books) (see Fig. 1; the illustrations were provided for publication by the Gorobets publishing house). These ancient manuscripts clearly display the linguistic features of the Kyivan and Halician-Volhynian recensions of Church Slavonic liturgical books, which are also attested in modern Ukrainian.

From the very beginning of the Project, the UCF contributed to supporting the creation of the website and the online register of Ukrainian manuscript books by providing the principal grant support for projects involving facsimile-type editions accompanied by scholarly studies: the Reims Gospel of the 11th

Fig. 1. Database of Ukrainian Manuscript Books of the 11th — 16th centuries

century and the Vienna Octoechos of the 13th century (2019—2020, Project No. 71905), and the Gertrude Prayer Book and the Prayer Book of Prince Volodymyr (2021—2021, No. 3PLUS3-01905).

In 2025 and 2026, the Ukrainian Cultural Foundation began providing dedicated targeted grant support for the creation of the Database within cross-sectoral cultural heritage preservation projects: *Database of Ukrainian Manuscript Books of the 11th — 16th centuries within the Framework of the Project "Returning the Cultural Heritage to Ukraine"* (8CUH21-01905) and *Database of Ukrainian Manuscripts of the 11th — 16th centuries as a Symbol of the Struggle for the Ukrainian Identity of Rus'-Ukraine* (9CUH21-01905). The projects provide for the updating and technical maintenance of the Database and the Ukrainian Manuscript Book website. In 2026, under the grant agreement, the publishing house also produced English-language editions of the Reims and Turov Gospels of the 11th century [14; 15].

The Project is of exceptional national importance because it addresses such concepts as the self-identification of the nation, Ukrainian culture, and Ukrainian history, which for centuries have been subject to attempts at appropriation or rewriting. Both Ukrainian scholars and scholars from other countries have the opportunity to participate in it. The study of ancient Ukrainian volumes, their identification, the determination of the time and place of their creation, and the

clarification of the circumstances and routes by which they reached their present repositories enrich the culture of Ukraine and the entire Slavic world. The innovative character of the Project lies in the creation, through modern database management systems, of a comprehensive open-access database of Ukrainian manuscript books dating from the 11th to the 16th. The sustainability of the Project lies in its continuity, extending from the implementation of previous projects to further cooperation with foreign Slavist partners in order to locate other rare items of Ukrainian origin held in Europe, the Vatican, Mount Athos, and the United States; and to involve foreign specialists in the study of ancient Ukrainian manuscripts, including innovative manuscript research such as chemical and multispectral analysis of the writing material — parchment — as well as the pigments and inks used to write and decorate the texts. An important social component of the Project is the representation, through the medieval Cyrillic manuscript book heritage, of the Ukrainian nation as an ancient cultural community.

Work on the Project during Russia's war against Ukraine also involves certain risks, as it requires the use of the websites of Russian manuscript repositories (nlr.ru, rasl.ru, rgada.info, and others), ranging from technical inaccessibility — the blocking of access to Russian websites from the territory of Ukraine — to the ethical and legal unacceptability of a scholarly project's dependence on the resources of the aggressor state. First and foremost, we wish to emphasise that it is our Ukrainian book heritage — plundered and annexed — that is being studied. The use of the websites of Russian manuscript repositories is of paramount importance for the decolonisation of the ancient Ukrainian written heritage, which was annexed by imperial Tsarist Russia, during the Soviet period, and by modern Russia as Old Rus' heritage — that is, as Russian heritage. This acquires particular importance amid the military threat to Ukrainian statehood and, specifically, to the cultural heritage that identifies the distinctiveness and uniqueness of the Ukrainian nation. The *Database of Ukrainian Manuscript Books of the 11th — 16th centuries* is being created as a legally independent resource, without entering into cooperation agreements with foreign institutions holding ancient Cyrillic manuscripts, particularly Russian institutions, and without infringing copyright. Printed and manuscript materials used in the work are freely available in printed catalogues, manuscript editions, and the online resources of holding institutions, references to which are provided in the Database. Since there is no cooperation whatsoever with Russian institutions or scholars, there is no ethical issue in this regard. The scholarly Project is independent not only legally and ethically, but also technically, particularly with regard to the use of materials made freely available through online resources. Special access software is used to reach the online resources of Russian and other foreign institutions holding Cyrillic manuscript heritage. This is our cultural front in defence of the national cultural heritage! Russia's complete closure of access to its resources would not significantly affect the Project, since in 2026 the emphasis is placed on the heritage of Rus' from the

11th to the 13th centuries, for which scholarly materials are available in printed catalogues, manuscript publications, monographs, and articles. The manuscript collections of Poland are also being productively studied in order to identify Ukrainian manuscripts dating from the 15th and 16th centuries. The principal objective is to record manuscript books officially in the Database specifically as Ukrainian written heritage, rather than as East Slavic and, still less, as Russian.

"Unavailability" is not related to the technical blocking by Ukrainian internet service providers of Ukrainian users' specialised access to the foreign websites of libraries, archives, and museums around the world, but rather to the unresolved technical issue of distinguishing the web addresses of such institutions or to certain technical problems in general. Some websites of holding institutions are also unavailable outside working hours, even when specialised access software is used. Digitised manuscripts can be accessed through the web addresses indicated in the Database, either directly or by means of specialised access software, which users employ independently. An example of the problem of direct technical inaccessibility for users in Ukraine is the digital copy of the *Egbert Psalter–Gertrude Prayer Book*, dated 984—993 and 1078—1086 and held in the National Archaeological Museum in Cividale, Italy (https://ukrmanuscript.com/catalog). The digital copy of this manuscript book is accessible through the use of specialised software providing access to the unrestricted internet. It is important to record in the Database that a particular manuscript has an digital copy and is accessible at a specific web address. The placement of digital copies of manuscripts directly on the ukrmanuscript.com website is not envisaged, as this would infringe the copyright of the holding institutions. It should be emphasised that, through the links to digitised manuscripts provided in the Database, these manuscripts are accessible to users in other countries who study or are interested in Ukrainian manuscript books. Through the Database, foreign users learn about the antiquity of our nation and its national written heritage, including the fact that the books of the period of Rus', centred in Kyiv, constitute Ukrainian rather than Russian heritage.

On the ukrmanuscript.com website, access to digital copies is provided through links to the online locations where they are hosted. Copies available on the websites of the libraries whose materials are used in the Project are freely accessible and, in most cases, do not require a prior request for research use. However, placing copies directly on the *Ukrainian Manuscript Book* website (ukrmanuscript.com) without the consent of the holding institutions would constitute an infringement of copyright. As a rule, holding institutions make digital copies of manuscript collections available only through their own resources. Such cooperation is not currently envisaged within the Project, particularly with Russian institutions. Moreover, the technical resources of the website itself are limited. In our view, the presentation of digital copies exclusively on the websites of holding institutions does not call into question the long-term accessibility of the results of the current Project, since this is a common worldwide practice.

The Project allows for the possibility that access to Russian websites may be prohibited; accordingly, information sources independent of Russian digital resources are directly used in the work, including published scholarly archaeographic and codicological catalogues, facsimile and metagraphic publications of manuscripts, specialist monographs, and articles. The Project scholars and researcher-compilers also use their own methodologies and materials.

The principal work on creating the Database and compiling its metadata is carried out directly by leading practising specialists who work with manuscripts: the palaeographer and codicologist Liudmyla Hnatenko and the codicologist Mariya Kolbukh, Candidate of Philological Sciences, who have studied and described Cyrillic manuscript books for more than thirty years.

The work is based on the Database researcher-compilers' own experience in preparing modern scholarly catalogues and working with databases of medieval Cyrillic manuscript books [4—8; 13; 16], as well as on Ya. Zapasko's monumental work *The Ukrainian Manuscript Book* [17]. Certain provisions of the methodological recommendations for the State Registration of Book Monuments of Ukraine, in the preparation of which L. Hnatenko directly participated, have also been taken into account [3]. A number of L. Hnatenko's works present palaeographic, codicological, and graphic-orthographic studies of monuments dating from the 11th to the 17th centuries. Considerable attention is also devoted to the Second South Slavic influence on Ukrainian writing, which is of major importance for the attribution specifically of monuments of Ukrainian origin dating from the 14th to the early 17th century (see the works available on Academia.edu: https://independent.academia.edu/ЛюдмилаГнатенко). The work on ancient book codices also draws upon philological metadata from collective academic monographic studies on the history of the Ukrainian language [18; 19], the chrestomathic study by A. Shakhmatov and A. Krymskyi of Ukrainian monuments dating from the 11th to the 18th centuries [20], and the modern chrestomathy on the history of the Ukrainian language from the 10th to the 13th centuries compiled by V. Nimchuk [21]. The data from a study by V. Moysiyenko, a participant in the project *Returning the Cultural Heritage to Ukraine*, prepared in collaboration with the Polish scholar J. Getka, are also taken into account [22].

The attribution for the Database of books of Ukrainian origin is directly based on the many years of research into Ukrainian palaeography and orthography conducted by L. Hnatenko, the originator of the idea of creating the Database. In particular, it is based on her own development of an original methodology and a new palaeographic-orthographic method for identifying Ukrainian ustav and semi-ustav codices dating from the late 13th to the early 17th century, proceeding from the traditional and revolutionary development of the writing of Rus' in the 11th and 12th centuries. A new palaeographic method involving a "formal" approach to distinguishing attributive orthographic features — or a method of "visual" observation of attributive orthograms — has been proposed

and developed. It provides for establishing the time and place in which manuscripts, or their protographs, were written, as well as identifying scribes and other features, on the basis of orthograms in doublet oppositions at the phonetic-orthographic and non-phonetic levels. These can be clearly observed visually in the text, through the external features of the writing, without conducting a specialised linguistic analysis. The methodology for studying the graphic-orthographic systems of medieval Ukrainian written sources requires direct analysis of possible combinations of letters, the identification of their distinctive features, and the establishment of letter doublet oppositions according to their location and position within the word, line, and syllable [23; 24].

No comprehensive consolidated catalogue of ancient Cyrillic manuscript books exists. In specialist scholarly catalogues compiled according to particular disciplinary or thematic criteria, as well as in catalogues of individual library and archival collections, nearly all books are recorded as Old Rus', Rus', or even Russian. Therefore, when descriptions are prepared for the Database of Ukrainian Manuscript Books, a scholarly bibliographic and source-study search is first conducted, and a substantial body of books — considerably larger than the number planned for inclusion in the Database at each annual stage of the work — is selected in order to establish their Ukrainian provenance. Where necessary, a new scholarly attribution is then carried out, including palaeographic, codicological, and linguistic attribution. Scholarly attribution is conducted on the basis of the originals, where they are accessible to the Project scholars, and predominantly on the basis of digital copies available on the websites of holding institutions, facsimile and metagraphic publications of texts, and other materials. Thus, the highly important task of distinguishing Ukrainian heritage from the so-called East Slavic heritage — that is, Russian and Belarusian heritage — is being addressed.

One of the important tasks is to search the official websites of archives, libraries, museums, and religious institutions for available digital copies relevant to the attribution of manuscript books, with information about them subsequently entered into the Database where their Ukrainian origin has been established. This is not a simple task because, as already noted, books are traditionally identified as being of Russian origin. Moreover, a book may be listed under a title that does not fully reflect its genre, or under an entirely different title, while information concerning its shelfmark may also be ambiguous. The websites of holding institutions do not provide digitised copies of all manuscripts for consultation, but mainly of individual collections or manuscripts. It is therefore necessary to record in the Database the existence of an digital copy of a manuscript, together with the web address at which it is available. At the same time, it is important to establish that no copy of a book exists and, where possible, to request one so that it may be made available in digital form for research and publication. This is particularly important for the identification and study of physically inaccessible originals of Ukrainian manuscript books held in Russia, including when manuscript

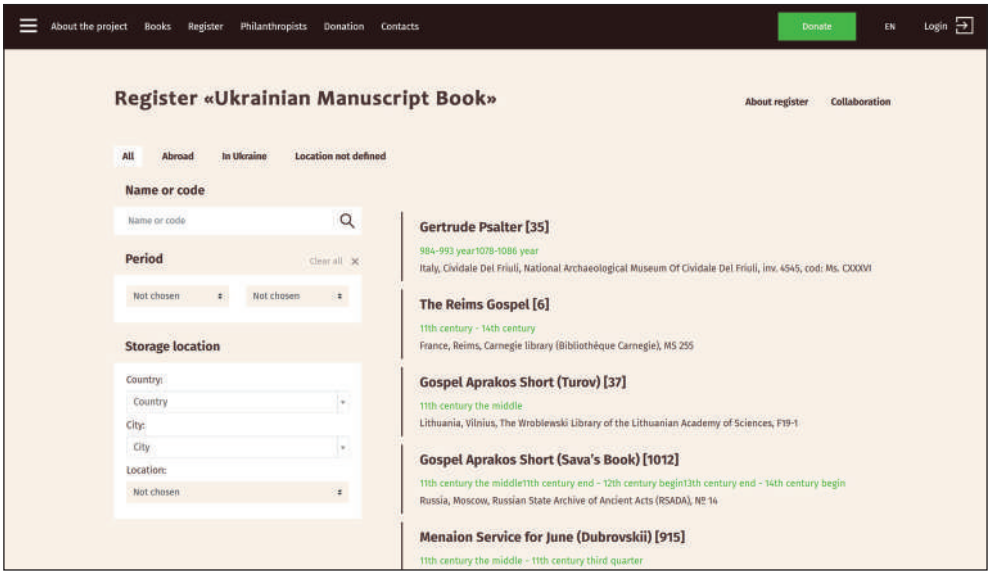

Fig. 2. Main Page of the Database of Ukrainian Manuscript Books

collections are examined on the basis of descriptions and digital copies provided by the National Library of Russia (https://nlr.ru/manuscripts), the Library of the Russian Academy of Sciences (http://ecatalog.rasl.ru:8080/), the Russian State Archive of Ancient Acts (http://rgada.info/kueh/index.php?T1=&Sk=200), and other institutions. The same work is also conducted with regard to manuscript holdings and collections in other countries, including the Carnegie Library in France (https://www.bm-reims.fr/PATRIMOINE/accueil-portal.aspx) and the Wroblewski Library of the Lithuanian Academy of Sciences (http://elibrary.mab.lt/). Particular attention is devoted to manuscript holdings in Poland, with the principal focus on the National Library of Poland (https://polona.pl/public-collections/collection/3f977eb5-18b7-4133-8596-1f50403e47f9).

Manuscript codices attributed as Ukrainian are subjected to codicological and palaeographic analysis; their principal metadata are compiled and entered into the internal structure of the Database, from which they are then displayed on the website. The UMB Database is compiled in Ukrainian and English.

Presentation of the Database of Ukrainian Manuscript Books on the Electronic Resource of the Ukrainian Manuscript Book Website (https://ukrmanuscript.com/catalog). On the main page of the Database, the *Ukrainian Manuscript Book* register is located on the right, while the index-based search interface is located on the left. The metadata of the digital book descriptions are presented separately on the other pages of the Database (see Figs. 2 and 3).

On the main page of the Database, under the "All Books" section of the register, the manuscripts are arranged by default in chronological order, enabling

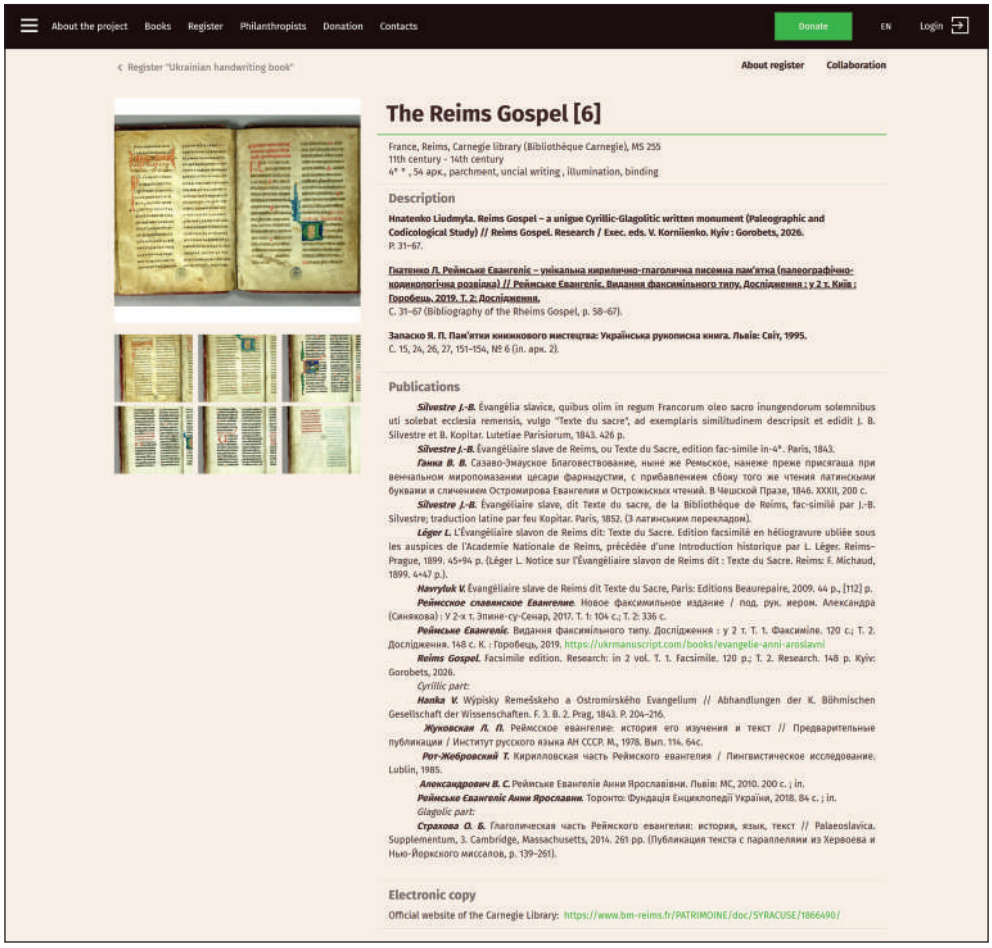

Fig. 3. Description Page in the Database of Ukrainian Manuscript Books: The Reims Gospel 11th centuries

users to view all the books included in the Database. It should be noted that this feature constitutes a significant qualitative distinction between the UMB Database and other databases, whose entire contents cannot be viewed continuously. Since the register is still operating in test mode, the sections intended for the separate presentation of books held "Abroad," "In Ukraine," and in an unidentified location, "Unknown," do not function correctly.

The register provides brief metadata: the title of the manuscript book, the date of its creation or copying, and its present place of preservation.

In the search interface, the required manuscript book can be located by title, shelfmark, a particular chronological period, or present place of preservation. Drop-down menus are used to select searches by chronological period, country, city, and the name of the manuscript-holding institution.

Once the required book has been found, the user can access its description page by clicking on it; see, for example, the Gospel ("Reims") (https://ukrmanuscript.com/catalog/evangelie-evangelie-rejmske) (see Fig. 3).

The book description pages provide the following metadata: the title of the book and the manuscript's registration number in the UMB Database; the author, where known; the present place of preservation and shelfmark; the date and place of creation, whether exact or established through research; the scribe, where known; the dimensions of the book; the number of folios; the writing material; the type of script; illumination; and binding. They also include a description, comprising the principal bibliography containing descriptions of the book, and, where available, a publication, digital publication, and digital copy. Scholarly notes for website users are provided at the end of the page.

The Database operates online and is dynamic in terms of both its contents and changes to the metadata of the descriptions. Provision is made for adding attributional clarifications to descriptions previously presented in the Database concerning the title of the book, the time and place of its creation, changes to its present shelfmark, bibliographic references to new facsimile and metagraphic editions, new scholarly studies, web addresses providing access to newly created digital copies, and other information.

The following fields are used to present ***the principal manuscript metadata in the Database of Ukrainian Manuscript Books, in the order in which they appear on the description pages:***

Title of the Book (of a complete book or a fragment). A unified title based on genre affiliation and established in scholarly circulation or usage is provided. *The List of Unified Titles of Cyrillic Monuments*, compiled during the preparation of the 2007 methodological recommendations, was taken as the basis [3, pp. 33—52]. This list was coordinated by L. Hnatenko with the leading scholars of the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, V. Nimchuk and I. Chepiha.

If a book has its own title or a title established in scholarly circulation, it is given in the Database after the unified title, in quotation marks within parentheses, for example, Gospel ("Reims"). The dates of the protograph from which the book was copied, as well as geographical or toponymic features, may be added to the title.

In this field, the *manuscript's registration number in the Database* is placed after the title of the book in order to facilitate communication when working with the Database. This number is not permanent, since manuscripts may be removed from the Database owing to the reattribution of the location of their production or an erroneous identification of their provenance. For technical reasons, the numbers of manuscripts removed from the Database may remain vacant, or another book may be registered under them; a number may also remain vacant as a result of a technical error. Thus, the Database does not employ continuous sequential numbering of the manuscripts included in it.

Author. The author (authors) of the book, work, or several works included in the book is indicated (if available).

Present Place of Preservation and Shelmark. The current name of the manuscript-holding institution and the shelfmark are provided.

Date of Creation. An exact date or an indirect date established by a researcher is indicated.

Place of Creation. The exact location stated in the manuscript or a hypothetical location established by a researcher on the basis of indirect evidence is provided; the latter is indicated in square brackets.

Language. The books are predominantly written in Church Slavonic of the Ukrainian recension; therefore, the language is not indicated, as this is understood by default. This is also connected with the use in scholarly circulation of varying terminology concerning Church Slavonic and the linguistic recensions of written monuments. Only books written in Old Ukrainian (the so-called *prosta mova*) and in the Old Ukrainian literary language are specifically identified in the Database.

Bookman-scribe. The given name, surname, byname, rank, ecclesiastical dignity, office, and title are indicated, where known.

Book format. The generally accepted formats 1° (F), 2°, 4°, 8°, and 16° are used.

Number of Folios or Pages. The total number of folios, according to foliation, or pages, according to pagination, is indicated in Arabic numerals.

Writing Material. Parchment or paper is indicated.

Type of Script. The type of Cyrillic script is indicated: ustav, new Ukrainian ustav, semi-ustav, semi-ustav with elements of cursive, or cursive.

Illumination. Only the presence of illumination is recorded.

Binding. Only the presence of a binding is recorded.

Description. The principal works containing a description of the book are indicated. The first listed is the work whose dating of an undated book is accepted by the Database compiler. This need not necessarily be a recent study containing a new attribution. The researcher-compiler may also provide their own dating. Other works are arranged in chronological order. It should be noted that, if scholars subsequently refine the date of a manuscript's production, the first work listed will be the one in which a new attribution is substantiated and accepted by the Database compiler.

Publications. Facsimile, metagraphic, and other editions of the books are listed chronologically. Where available, the web address of a PDF version is provided.

Digital Publications. These are listed separately from traditional printed publications, with links to their online locations.

Digital Copies. Available copies of manuscripts presented on online resources, including the official websites of holding institutions or private collections, are indicated together with links to their locations. These may be freely accessible or available through digital resources subject to special access conditions,

for example, registration as a reader of a particular library. Where digital copies are unavailable, existing microfilms and their shelfmarks are also recorded. It should be noted that full-text digital copies of manuscripts cannot be hosted on the Gorobets publishing house's *Ukrainian Manuscript Book* website, as this would infringe the copyright of holding institutions or private owners. Using the active links provided in the Database, website users access the relevant digital-resource platforms and consult copies of manuscript books.

Illustration. The Database presents an illustration of one manuscript page or, where necessary, several pages, predominantly when an digital copy is available.

These principal fields are used; however, other fields have also been developed for the Database, their optimal number allowing the necessary codicological information about a book to be entered.

The Database of Ukrainian Manuscript Books is a non-commercial project and a freely accessible digital resource. Its use of metadata created by manuscript researchers, scholars who compile scholarly catalogues, digital resources, and databases does not infringe copyright, as references are provided to their works. In general, the terms "database" and "data compilation" are synonymous. This definition conforms to international standards. The Database of Ukrainian Manuscript Books is an individual product and is protected by copyright in Ukraine [25].

The Database is a comprehensive software and technological solution consisting of four principal components: 1. a database management dashboard; 2. an automated remote workstation for the database administrator-compiler or compilers; 3. the web interface of the *Ukrainian Manuscript Book* database; and 4. metadata content concerning both the originals themselves and the archaeographic and codicological descriptions of Ukrainian Cyrillic manuscript books held in the collections of archives, libraries, museums, other institutions, and private collections both in Ukraine and in other countries.

Use of the Database does not require mandatory registration on the Ukrainian Manuscript Book website. The Database is continuously updated. *The Database of Ukrainian Manuscript Books of the 11th — 16th Centuries* is hosted by MiroHost, the largest hosting provider in Ukraine.

The originality of the study lies in the creation of a unified and innovative database of Ukrainian manuscript books dating from the 11th to the 16th centuries, as a symbol of the struggle for the Ukrainian cultural heritage of Rus-Ukraine. It has been established that, in existing foreign catalogues, reference publications, and digital databases, medieval Ukrainian manuscript books — even when precise identification data is available — are predominantly recorded as Old Rus or even simply as Russian.

Conclusions. The Database of Ukrainian Manuscript Books of the 11th—16th centuries is the only digital resource of national significance devoted to manuscript books held in Ukraine and abroad. It is available on the *Ukrainian Manuscript Book* website (https://ukrmanuscript.com/catalog). The innovative

character of the Project lies in the fact that, for the first time, modern database management systems are being used to develop a comprehensive open-access database of Ukrainian manuscript books. No comparable databases exist online.

The Database is being created within the framework of the ongoing project *Returning the Cultural Heritage to Ukraine* of the private publishing house Gorobets. State grant support provided by the Ukrainian Cultural Foundation, particularly during the Russo-Ukrainian War in 2025 and 2026, is of considerable importance to the creation and compilation of the Database. To date, 1,400 books have already been included in the Database of Ukrainian Manuscript Books.

The creation of this important digital resource devoted to Ukraine's ancient book heritage is intended to counter the informational and cultural dimensions of Russian military aggression and the contemporary annexation of book heritage, as well as to facilitate the de-occupation of books of Ukrainian origin. The Database already provides eloquent evidence to the entire world that manuscript books from the period of Kyivan Rus' and the Rus' principalities, which functioned as distinctive medieval state formations within the Grand Duchy of Lithuania and the Polish state and were copied in ethnic Ukrainian territories, constitute a heritage belonging specifically to the modern Ukrainian state!

An important social component of the Project is the representation, through the medieval Cyrillic manuscript book heritage, of the Ukrainian nation as an ancient cultural community.

The digital resource of the Database of Ukrainian Manuscript Books will help engage the interested cultural and scholarly communities of both Ukraine and the wider world with our ancient national source heritage. Work on the Project contributes to the identification and return to Ukraine, in the form of digital or facsimile copies, of valuable written codices, thereby enriching the national treasury of books and enabling their study by Ukrainian scholars and their use in the education of school and university students, so that every interested Ukrainian may engage with the national cultural heritage.

The long-term objective of the Project is to register all Ukrainian manuscript books that have survived to the present day. The implementation of the Project and the scholarly attribution of books as Ukrainian will contribute to their recognition by the world scholarly community as part of Ukraine's book heritage, with their corresponding identification in scholarly research and in the scholarly catalogues and databases of archives, libraries, and museums.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI—XIII вв. / редкол.: Л.П. Жуковская и др. Москва, 1984. 405 с.
2. **Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, стра**нах СНГ и Балтии. XIV в. Вып. 1: (Апокалипсис—Летопись Лаврентьевская). Москва, 2002. 768 с.

3. Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України: Кириличні рукописні книги та стародруки / уклад.: Н.П. Бондар, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіна та ін.; передмова: Л.А. Дубровіна, Г.І. Ковальчук. Київ, 2007. 134 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001896
4. Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: каталог / ред. Л.А. Дубровіна ; НБУВ. Київ, 2003. 193 с. + 158 іл. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001886
5. Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом / ред. Л.А. Дубровіна ; НБУВ, Ін-т рукопису. Київ, 2007. 265 с.; 59 іл. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001895
6. **Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XII—XIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського** : Каталог. Кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом. Київ, 2012. 154 с.; 52 іл. URL: https://www.academia.edu/38502559/%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2
7. Іванова О.А., Гальченко О.М., Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : наук. каталог, палеогр. альбом / редкол. Л.А. Дубровіна (голова) та ін. Київ, 2010. 791 с. : іл. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002134
8. Лобузіна К.В., Дубровіна Л.А., Іванова О.А., Гнатенко Л.А., Добрянська Т.А. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № **60931 Україна. База даних «КОДЕКС: Рукописні книги»** / Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Дата реєстрації 29.07.2015. Київ : Державна служба інтелектуальної власності України. 1 арк.
9. Іванова О.А. База даних «Кодекс» рукописної книги XVI ст. // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2001. Вип. 6. С. 289—294.
10. Добрянська Т.А. База даних українських кириличних кодексів XVII ст. Інституту рукопису НБУВ (створення та перспективи розвитку) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2014. Вип. 40. С. 305—316. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000858
11. Добрянська Т. До питання специфіки опису української кириличної рукописної книги XVII ст. у базі даних «Кодекс»: поля «протограф» та «стародрук» // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2015. Число 25. С. 131—136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sidptm_2015_25_12.
12. **Горобець Г., Гнатенко Л., Корнієнко В., Мойсієнко В. «Повертаємо в Україну культурну спадщину»** // Зовнішні справи. 2021. № 1—2. С. 49—55. URL: https://uaforeignaffairs.com/uk/journal-item/114?fbclid=IwAR35jBiRRjBwaFf-kTnFI-QdbQPVOOHRTKV-_gY4nDlTy3JNksc86KaXKsU
13. **Гнатенко Л.А. Створення атрибуційних баз даних українських середньовічних кириличних рукописів**: до постановки проблеми // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. 2017. Вип. 123 (8). С. 21—23. URL: https://www.academia.edu/38501642
14. Reims Gospel. Research / Exec. eds. V. Korniienko. Kyiv : Gorobets, 2026. 148 p.
15. The Turov Gospel of the 11th Century : Facsimile. Studies / Exec. eds. L. Hnatenko, V. Korniienko. Kyiv : Gorobets, 2026. 312 pp., illus.

16. **Кольбух М.М. Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки** ім. В. Стефаника НАН України: каталог. Т. 1: XI—XVI ст. / уклад.: М.М. Кольбух, Т.**М. Гуцаленко, О.О. Дзьобан та ін.; передм. М.М. Кольбух; уклад. наук.-довід. апарату**: М.М. Кольбух, Я.П. Сеник. Львів, 2007. XLVI, 522 с.; 24 кол. іл.
17. Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва : Українська рукописна книга. Львів, 1995. 480 с.: іл.
18. **Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови: фонетика.** Київ, 1979. 367 с.
19. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинько І.І. Історична граматика української мови. Київ, 1980. 320 с.
20. Шахматов А.А., Кримський А.Ю. Нариси з історії української мови та Хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI—XVIII вв. Київ, 1924. 208 с.
21. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X—XIII ст. Київ–Житомир, 2015. 352 с.
22. Ґетка Й., Мойсієнко В. Спочатку було Слово… Від мовного узусу — до літературної норми (Нарис генези української літературної мови). Варшава, 2025. 248 с.
23. **Гнатенко Л.А. Палеографо-орфографічна методика атрибуції староукраїнської рукописної книги:** до актуалізації питання // Рукописна та книжкова спадщина України. 2014. Вип. 18. С. 328—339. URL: http://rksu.nbuv.gov.ua/doc/rks_2014_18_26
24. **Гнатенко Л. Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги:** уставні та півуставні кодекси кінця XIII — початку XVII ст.: монографія / відп. ред. Л.А. Дубровіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т рукопису. Київ, 2016. 476 с. : іл. Парал. тит. англ.=укр. URL: https://www.academia.edu/39516868
25. Дроб'язко В. Охорона баз даних в Україні // Теорія і практика інтелектуальної власності. 2008. № 6. С. 26—31. URL: https://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/viewFile/11195/11503

Отримано 1 червня 2026 р.

REFERENCES

1. Svodnyi katalog slaviano-russkikh rukopisnykh knig, khraniashhikhsia v SSSR: XI—XIII vv. [Union catalogue of Slavic-Russian handwritten books stored in the Union of Soviet Socialist Republics: 11th—13th centuries]. Moscow, 1984. 405 p. [In Russian].
2. Svodnyi katalog slaviano-russkikh rukopisnykh knig, khraniashhikhsia v Rossii, stranakh SNG i Baltii. XIV v. Vyp. 1: (Apokalipsis—Letopis Lavrentievskaia) [Union catalogue of Slavic-Russian manuscript books stored in Russia, the CIS and the Baltic countries. 14th century. Iss. 1: (Apocalypse—Laurentian Chronicle)]. Moscow, 2002. 768 p. [In Russian].
3. Bondar N.P., Hnatenko L.A., Dubrovina L.A., Zubkova N.M., Ivanova O.A. (Comps.). Metodychni rekomendatsii dlia derzhavnoi reiestratsii knyzhkovykh pamiatok Ukrainy: kyrylychni rukopysni knyhy ta starodruky [Methodical recommendations for state registration of book monuments of Ukraine: Cyrillic handwritten books and old printed books] / preface by L.A. Dubrovina, H.I. Kovalchuk. Kyiv, 2007. 134 p. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001896 [In Ukrainian].
4. Hnatenko L.A. Slovianska kyrylychna rukopysna knyha XV st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: kataloh [Slavic Cyrillic handwritten book of the 15th century from fonds of the Institute of Manuscript of the

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine: catalogue] / L.A. Dubrovina (Ed.). Kyiv, 2003. 193 p. + 158 ill. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001886 [In Ukrainian].

5. Hnatenko L.A. Slovianska kyrylychna rukopysna knyha XIV st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: kataloh [Slavic Cyrillic handwritten book of the 14th century from fonds of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine: catalogue; paleographic album] / L.A. Dubrovina (Ed.). Kyiv, 2007. 265 p., 59 ill. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001895 [In Ukrainian].
6. Hnatenko L.A. Slovianska kyrylychna rukopysna knyha XII—XIII st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho : Kataloh. Kodykoloho-paleohrachne ta hrafiko-orfohrachne doslidzhennia. Paleohrachnyi albom [Slavic Cyrillic handwritten book of 12th — 13th centuries from fonds of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine: Catalogue. Codicological-paleographic and graphic-orthographic research. Paleographic album]. Kyiv, 2012. 154 p.: 52 il. URL: https://www.academia.edu/38502559/%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2 [In Ukrainian].
7. Ivanova O.A., Halchenko O.M., Hnatenko L.A. Slovianska kyrylychna rukopysna knyha XVI st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho : nauk. kataloh, paleohr. albom [Slavic Cyrillic handwritten book of the 16th century from the fonds of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine: Scientific catalogue, paleographic album]. Kyiv, 2010. 791 p. : il. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002134 [In Ukrainian].
8. Lobuzina K. V., Dubrovina L. A., Ivanova O. A., Hnatenko L. A., Dobrianska T. A. Svidotstvo pro reiestratsiiu avtorskoho prava na tvir No. 60931 Ukraina. Baza danykh "KODEKS: Rukopysni knyhy" [Certificate of copyright registration for the work No. 60931 Ukraine. Database "CODE: Handwritten books"] / V.I Vernadskyi National Library of Ukraine. Data of registration: July 29, 2015. Kyiv : State Intellectual Property Service of Ukraine. 1 p. [In Ukrainian].
9. Ivanova O.A. Baza danykh "Kodeks" rukopysnoi knyhy XVI st. [Database of manuscript books of the 16th century "Kodeks"]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho* [Scientific works of the V.I. Vernadsky National Library of Ukraine]. 2001. Iss. 6, pp. 289—294 [In Ukrainian].
10. Dobrianska T.A. Baza danykh ukrainskykh kyrylychnykh kodeksiv XVII st. Instytutu rukopysu NBUV (stvorennia ta perspektyvy rozvytku) [Database of Ukrainian Cyrillic codices of the 17th century of the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine (creation and development prospects)]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho* [Scientific works of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. 2014. Iss. 40, pp. 305—316. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000858 [In Urainian].
11. Dobrianska T. Do pytannia spetsyfiky opysu ukrainskoi kyrylychnoi rukopysnoi knyhy XVII st. u bazi danykh "Kodeks": polia "protohraf" ta "starodruk" [On the issue of the specifics of the description of a Ukrainian Cyrillic manuscript book of the 17th century in the "Codex" database: the fields "protograph" and "old print"]. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky* [Special historical disciplines: issues of theory and methodology]. 2015. Iss. 25, pp. 131—136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sidptm_2015_25_12 [In Ukrainian].

12. Horobets H., Hnatenko L., Korniienko V., Moisiienko V. «Povertaiemo v Ukrainu kulturnu spadshchynu» [We return to the Ukrainian cultural heritage]. *Zovnishni spravy* [Foreign Affairs]. 2021. No. 1—2, pp. 49—55. URL: https://uaforeignaffairs.com/uk/journal-item/114?fbclid=IwAR35jBiRRjBwaFf-kTnFI-QdbQPVOOHRTKV-_gY4nDlTy3JNksc86KaXKsU [In Ukrainian].
13. Hnatenko L.A. Stvorennia atrybutsiinykh baz danykh ukrainskykh serednovichnykh kyrylychnykh rukopysiv: do postanovky problemy [Creation of attribution databases of Ukrainian medieval Cyrillic manuscripts: to the formulation of the problem]. *Hileia : naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats* [Gilea: scientific bulletin. Collection of scientific papers]. 2017. Iss. 123 (8), pp. 21—23. URL: https://www.academia.edu/38501642 [In Ukrainian].
14. Reims Gospel. Research / V. Korniienko (Exec. Ed.). Kyiv : Gorobets, 2026. 148 p.
15. The Turov Gospel of the 11th Century : Facsimile. Studies / L. Hnatenko, V. Korniienko (Exec. Eds.). Kyiv : Gorobets, 2026. 312 pp., illus.
16. Kolbukh M.M. Kyrylychni rukopysni knyhy u fondakh Lvivskoi naukovoi biblioteky im. V. Stefanyka NAN Ukrainy: kataloh. T. 1: XI—XVI st. [Cyrillic handwritten books in fonds of the V. Stefanyk Lviv Scientific Library of the National Academy of Sciences of Ukraine]. Vol. 1: 11th — 16th centuries / M.M. Kolbukh, T.M. Hutsalenko, O.O. Dzioban (at al.) (Comps.); preface by M.M. Kolbukh. Lviv, 2007. XLVI, 522 p.; 24 ill. [In Ukrainian].
17. Zapasko Ya.P. Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: Ukrainska rukopysna knyha [Sights of book art: Ukrainian handwritten book]. Lviv, 1995. 480 p.: il. [In Ukrainian].
18. Zhovtobriukh M.A., Rusanivskyi V.M., Skliarenko V.H. Istoriia ukrainskoi movy: fonetyka [History of the Ukrainian language: phonetics]. Kyiv, 1979. 367 p. [In Ukrainian].
19. Zhovtobriukh M.A., Volokh O.T., Samiilenko S.P., Slynko I.I. Istorychna hramatyka ukrainskoi movy [Historical grammar of the Ukrainian language]. Kyiv, 1980. 320 p. [In Ukrainian].
20. Shakhmatov A.A., Krymskyi A.Iu. Narysy z istorii ukrainskoi movy ta Khrestomatiia z pamiatnykiv pysmenskoi staro-ukrainshchyny XI—XVIII vv. [Essays on the history of the Ukrainian language and a reading list of monuments of written Old Ukrainian literature of the 11th — 18th centuries]. Kyiv, 1924. 208 p. [In Ukrainian].
21. Nimchuk V. Khrestomatiia z istorii ukrainskoi movy X—XIII st. [Digest on the history of the Ukrainian language of the 10th — 13th centuries]. Kyiv—Zhytomyr, 2015 [In Ukrainian].
22. Getka Y., Moisiienko V. Spochatku bulo Slovo… Vid movnoho uzusu — do literaturnoi normy (Narys henezy ukrainskoi literaturnoi movy) [In the beginning was the Word… From linguistic usage to literary norm (An essay on the genesis of the Ukrainian literary language)]. Varsaw, 2025. 248 p. [In Ukrainian].
23. Hnatenko L.A. Paleohrafo-orfohrafichna metodyka atrybutsii staroukrainskoi ru kopysnoi knyhy: do aktualizatsii pytannia [Paleographic-orthographic methodology of attribution of an old Ukrainian manuscript book: to actualize the issue]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2014. Iss. 18, pp. 328—339. URL: http://rksu.nbuv.gov.ua/doc/rks_2014_18_26 [In Ukainian].
24. Hnatenko L. Paleohrafichno-orfohrafichna atrybutsiia ukrainskoi kyrylychnoi rukopysnoi knyhy: ustavni ta pivustavni kodeksy kintsia XIII — pochatku XVII st. [Palaegraphic-orthographic attribution of the Ukrainian Cyrillic handwritten book: uncial and half-

uncial codices of the late13th — early 17th centuries] / L.A. Dubrovina (Ed.). Kyiv, 2016. 476 p. : ill. URL: https://www.academia.edu/39516868 [In Ukrainian].

25. Drobyazko V. Okhorona baz danykh v Ukraini [Database protection in Ukraine]. *Teoriia i praktyka intelektualnoi vlasnosti* [Theory and practice of intellectual property]. 2008. No. 6, pp. 26—31. URL:https://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/viewFile/11195/11503 [In Ukrainian].

Received on July 1, 2026

Людмила Гнатенко, доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису, Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0001-5287-0081
E-mail: gnatenko.manus@gmail.com
Ганна Горобець, директор, Видавництво «Горобець» (Київ, Україна)
ORCID: 0009-0006-7056-5842
E-mail: anngor2010@gmail.com
Марія Кольбух, кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу рукописів Львівської
національної наукової бібліотеки України
ім. В. Стефаника (Львів, Україна)
ORCID: 0000-0003-0657-8033
E-mail: marija.kolbuch@gmail.com

БАЗА ДАНИХ УКРАЇНСЬКИХ РУКОПИСНИХ КНИГ XI—XVI СТОЛІТТЯ: ЗНАЧЕННЯ, МЕТОДИКА СТВОРЕННЯ, ПІДТРИМКА УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ФОНДУ

Метою роботи є створення єдиної електронної бази даних українських рукописних книг XI—XVI ст., які зберігаються в Україні та в інших країнах. Найвагомішими основними завданнями є виявлення й атрибутування рукописів, які знаходяться в іноземних архівах, бібліотеках, музеях (переважно російських), наукове переосмислення їхньої національної приналежності, виокремлення українських книг з так званого спільного східнослов'янського спадку. **Методологія** роботи ґрунтується на принципах історизму, наукової об'єктивності й системності; застосовані кодикологічні та палеографічні методи аналізу, безпосередньо новітній палеографічно-орфографічний метод атрибуції, що сприяють включенню рукописних книг до Бази даних як національного надбання. **Новизна роботи** обумовлена створенням єдиної інноваційної бази даних українських рукописних книг XI—XVI ст. як символу боротьби за українську культурну спадщину Русі-України. Встановлено, що в наявних закордонних каталожних довідкових виданнях, електронних базах даних середньовічні українські рукописні книги, навіть з точними даними ідентифікації, переважно фіксуються як давньоруські, чи взагалі — російські. **Висновки.** База даних українських рукописних книг XI—XVI ст. є єдиним національного значення електронним ресурсом рукописних книг, що зберігаються в Україні й за кордоном. Вона розміщена на сайті «Українська рукописна книга»

(https://ukrmanuscript.com/catalog). Аналогічні бази даних в інтернет-просторі відсутні. База даних створюється в рамках постійного діючого проєкту «Повертаємо в Україну культурну спадщину» приватного видавництва «Горобець». Значущою у створенні й укладанні бази є грантова державна підтримка роботи Українським культурним фондом безпосередньо під час російсько-української війни, у 2025 та 2026 роках. На сьогодні до Бази даних УРК уже включено 1400 книг. Створення Бази є окремим проєктом. Інноваційність Проєкту полягає в тому, що вперше сучасними системами управління базами даних розробляється повноцінна відкрита база даних українських рукописних книг з XI по XVI ст. Створення цього важливого цифрового продукту з давньої української книжкової спадщини спрямоване на протидію інформаційній та культурній складовій російської військової агресії, сучасній анексії книжкової спадщини, на деокупацію книг українського походження. У довгостроковій перспективі існування Проєкту — реєстрація всіх збережених до нашого часу українських рукописних книг.

Ключові слова: українська середньовічна рукописна книга, база даних, метадані, електронний ресурс, кодикологія, палеографічно-орфографічна матодика, атрибуція.

Scientific journal "Manuscript and Book Heritage of Ukraine. Archeographic Studies of Unique Archival and Librarian Fonds"
Published 4 times per year
Founded in 1993
Languages: Ukrainian, English, Polish
Founder: National Academy of Sciences of Ukraine, V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Institute of Manuscript

Subject areas

- The series covers various aspects of the research of history and existence of manuscripts, old printed books, specialized librarian and archival fonds with a view of reconstruction of the history of book culture in Ukraine and world.
- It represents scientific studies on specific historical subjects, publishes documents, scientific referential and informational materials (collections reviews, archeographic and bibliographic descriptions, indexes, reports and reviews).
- The periodical also encompasses articles on the problems of storage, restoration and conservation of manuscripts.
- The publication also disclosing the issues of creating automated processing technologies, describing manuscripts and books, and using information and search systems in library and archival work.

Purpose

The purpose of the scientific journal "Manuscript and Book Heritage of Ukraine" consists in introducing to the scientific and social circulation new documentary sources on the history of Ukraine and world, theoretical and practical researches on the problems of archeography, bibliology, codicology and codecography, library and archival sciences, innovative technologies in the library and archival activities. Publications of documents, presented in the scientific journal, are source of information for further scientific works on history, philology, and cultural studies.

Aim and task

The aim and task of the digest is the publication of topical, theoretical or practical content, and the newest articles and publications of documents. Materials that have passed the internal review procedure for their scientific level and compliance with the issues of the publication are accepted for publication. "Manuscript and Book Heritage of Ukraine" is an open publication that invites to cooperation both domestic and foreign scientific professionals. The humanitarian orientation of the digest provides an opportunity to cover studies on history, philology, art criticism, library and archival issues, preservation and restoration of documents, innovative information technologies. The high quality of the digest is provided by the professional composition of the authors and the exactingness of the editorial board and reviewers to the scientific novelty and relevance of the papers proposed for publication. The publication is an information platform for conducting scientific professional discussions on specialized scientific fields.

Затверджено до друку і опублікування в мережі Інтернет
Ученою радою Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
Протокол № 7 від 16 липня 2026 року

Редакторки *Наталія Зубкова, Ярослава Кучмій*

Редакторка-перекладачка *Дар'я Лелюх*

Відповідальна за випуск *Юлія Дудка*

Технічна редакторка *Ольга Бурдік*

Комп'ютерне верстання *Оксани Боляк*

Підп. до друку 00.09.2026. Формат 70 × 100/16. Гарн. Minion Pro.
Ум. друк. арк. 25,35. Обл.-вид. арк. 00,00. Тираж 100 прим. Зам. №